

Adrianna Szczerba

Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953)

GENEZA, DZIAŁALNOŚĆ, ZNACZENIE

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

**Kierownictwo Badań
nad Początkami Państwa Polskiego
(1949–1953)**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Adrianna Szczerba

Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953)

GENEZA, DZIAŁALNOŚĆ, ZNACZENIE

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2021

Adrianna Szczerba – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Instytut Archeologii, Katedra Archeologii Historycznej i Bronioznawstwa
90-131 Łódź, ul. Narutowicza 65

RECENZENT

Michał Kara

REDAKTOR INICJUJĄCY

Natasza Koźbial

REDAKCJA

Oleg Aleksejczuk

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Jakubczyk

PROJEKT OKŁADKI

Weronika Szychowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce pochodzi ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego
Konferencja w sprawie Grodów Czerwieńskich z wyjazdami do miejsc
pracy ekspedycji wykopaliskowych (25–28 X 1952 r., Hrubieszów)

© Copyright by Adrianna Szczerba, Łódź 2021

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.08781.18.0.M

Ark. wyd. 22,0; ark. druk. 22,5

<https://doi.org/10.18778/8220-667-8>

ISBN 978-83-8220-667-8

e-ISBN 978-83-8220-668-5

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Rozdział I	
Spory o początki Polski w dawnej historiografii polskiej	13
1. „Aby się [...] bajeczne dzieje uprzątnęły i wiedział naród, skąd przyszedł, gdzie siedzi i jak urósł...”	13
2. W poszukiwaniu „zagubionej” tożsamości narodowej – romantyczny mit dawnej Słowiańszczyzny	16
3. Koncepcje powstania państwa i narodu polskiego w historiografii polskiej XIX wieku	19
4. Lata II Rzeczypospolitej. Spory polsko-niemieckie o początki Polski ..	21
Rozdział II	
„Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy”	33
1. „Krajobraz po bitwie”	33
2. Formowanie się idei „Polskiego Millenium”	39
Rozdział III	
Program tzw. milenijnych badań nad początkami państwa polskiego	47
Rozdział IV	
Struktura organizacyjna	69
Rozdział V	
Miliony na Millenium. Podstawy finansowe KBnPPP	83
Rozdział VI	
Działalność archeologiczna KBnPPP	87
1. Wprowadzenie	87
1.1. Wybór stanowisk archeologicznych	87
1.2. Sprawy organizacyjne i metodyczne	93
1.3. Sprawy wydawnicze	107

2. Stanowiska archeologiczne KBnPPP	111
2.1. Pomorze: Gdańsk, Szczecin, Wolin.....	111
2.2. Wielkopolska i Kujawy: Biskupin, Giecz, Gniezno, Kalisz, Kru- szwica, Ostrów Lednicki, Poznań – Góra Przemysła (Wzgórze Zamkowe), Poznań – Ostrów Tumski, Strzelno – zespół daw- nego klasztoru norbertanek, Trzemeszno – bazylika NMP w klasztorze kanoników regularnych	131
2.3. Śląsk: Cieszyn – Góra Zamkowa, Niemcza, Opole – Ostrówek, Góra Ślęza – Sobótka, Kościół św. Jakuba w Sobótce, Wały Ślą- skie, Wrocław – Ostrów Tumski.....	181
2.4. Małopolska: Igołomia, pow. krakowski (daw. miechowski), Nowa Huta (ob. dzielnica Krakowa), Kraków – Zamek Królew- ski na Wawelu, Tyniec (niegdyś wieś, od 1973 roku dzielnica Krakowa), Wiślica	204
2.5. Polska Centralna: Inowłódz nad Pilicą, Lutomiersk, Tum pod Łęczycą i Łęczycą	245
2.6. Mazowsze: Warszawa – Zamek Królewski, Błonie – Rokitno, Bródno Stare (ob. dzielnica Warszawy)	255
2.7. Grody Czerwieńskie	263
Rozdział VII	
Pracownie centralne Kierownictwa Badań nad Początkami Pań- stwa Polskiego	271
Zakończenie	281
Bibliografia	283
Spis ilustracji	341
Indeks osób.....	347
Indeks miejscowości	355

WSTĘP

Cel i zakres pracy

Krytyczne badania nad początkami Polski sięgają 2 połowy XVIII stulecia. Od schyłku lat 40. XX wieku, dzięki powołaniu Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (KBnPPP), w związku z potrzebą uczczenia rocznic 1000-lecia państwa polskiego i jego chrztu, przeżyły one swoisty boom, który zaowocował autentycznym przełomem w stanie wiedzy o początkach polskiej państwowości, społeczeństwa i Kościoła, na lata kształtując postrzeganie „pradziejów” państwa Piastów. Górę wzięły wtedy koncepcje, w myśl których struktury o charakterze państwowym istniały w Wielkopolsce już w połowie wieku IX, a zaczątki organizacji politycznej, które dały początek przyszłej Polsce, nawet stulecie wcześniej. Nie bez wpływu marksistowskich teorii, przyjęto skrajnie ewolucyjny model rozwoju państwa. Zgodnie z nim plemiona zamieszkujące Wielkopolskę stopniowo gromadziły „środki produkcji”, a wzrost bogactwa prowadził do organizowania coraz silniejszych struktur. Droga „umowy społecznej”, tudzież podboju, w procesie rozciągniętym na długie dekady, łączyły się w małe państewka, te zaś – z czasem zlały się w jeden kraj, ze wspólną dynastią. Dzisiaj nie ma już wątpliwości, że „milenijni” eksperci kreśląc obraz początków Polski pomylili się: państwo Piastów nie powstawało stopniowo i nie było skutkiem politycznego „dojrzewania wspólnot plemiennych” – przełom nastąpił nagle i w bardzo krótkim czasie¹. Mamy też już wyraźnie zarysowaną świadomość rozmaitych braków i niekonsekwencji poczynionych w okresie „milenijnym” (1948–1966)². Nie zmienia to jednak faktu, że bez doświadczeń

---

¹ Zasadniczy „przezwrot państwowy” miał miejsce nie w wieku IX, lecz dopiero w pierwszych dekadach stulecia X: a więc w czasach odsuniętych od epoki Mieszka I o najwyżej dwa pokolenia. Zob. M. Kara, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Poznań 2009; idem, *Problematyka genezy państwa Piastów w nowszych poglądach archeologów polskich*, [w:] *Spór o początki państwa polskiego. Historiografia, tradycja, mit, propaganda*, red. W. Drelicharz, J. Poleski, D. Jasiek, Historia Jagellonica. Towarzystwo Wydawnicze, Kraków 2017, s. 37–48 (tamże dalsza literatura).

² W obiektywny i wyważony sposób osiągnięcia i niedostatki badań „milenijnych” zaprezentowała Z. Kurnatowska w serii artykułów: *Czy millenium było „tragedią polskiej archeologii”?*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, red. M. Głosek, Instytut

tamtych lat, zwłaszcza zdobytych w toku działalności KBnPPP, trudno byłoby sobie wyobrazić polską archeologię, i to nie tylko tę jej część, która zajmuje się dziejami i kulturą średniowieczną. W tej sytuacji warto przyjrzeć się Kierownictwu Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953), którego dorobek nie został dotychczas podsumowany³. Próbę wypełnienia tej luki stanowi niniejsze opracowanie.

Archeologii i Etnologii PAN, Łódź 1997, s. 147–156; *Badania nad początkami państwa polskiego. Próba bilansu*, „Slavia Antiqua” 1997, t. 38, s. 25–37; *Program badań nad Początkami Państwa Polskiego. Aspekty poznawcze i konserwatorskie*, [w:] Tadeusz Roman Żurowski i konserwatorstwo archeologiczne w Polsce XX wieku, red. Z. Kobyliński, J. Wysocki, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa 1999, s. 159–172. Zob. także Z. Kobyliński, *Archeologia wczesnego średniowiecza w Polsce 1939–1989: sukcesy i porażki*, [w:] *Pół wieku z dziejów archeologii polskiej: 1939–1989*, red. J. Lech, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 357–409; P. Urbańczyk, *Archeologia miejska w latach 1939–1989*, [w:] *ibidem*, s. 411–422; S. Moździoch, *Problemy badań nad początkami miast i wsią średniowieczną w Polsce*, „Slavia Antiqua” 1997, t. 38, s. 39–63; *idem*, *Grody wczesnopiastowskie w świetle wyników tzw. badań „milenialnych” oraz efektów najnowszych prac wykopaliskowych*, [w:] *Mezi raným a vrcholným středověkem*, red. J. Doležel, M. Wihoda, Archeologický ústav AV ČR, Brno 2012, s. 443–458; M. Kara, *Archeologia o początkach państwa Piastów (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Fałkowski, Wydawnictwo „DiG”, Warszawa 2004, s. 253–317; *idem*, *Mediewistyka historyczna i archeologia średniowiecza w badaniach nad początkami państwa Piastów. Przykład „współpracy” historiografii i archeologii*, [w:] *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2012, s. 869–884; *idem*, *Polish Archaeology in the ‘Millennium’ Research on the Early Polish State, with Particular Emphasis on the Poznań Research Centre. Major Research Paradigms*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 151–167; A. Buko, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2005.

³ Stan badań dotyczący tytułowej problematyki ostatnio omówiła K. Reichenbach, *The Research Program on the Beginnings of the Polish State. Between Polish Western Thought and Historical Materialism: Structural Development and Political Reorientation*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 19–34. Nadmienię, że opublikowane dotąd prace, dotyczące problematyki projektu badań „milenialnych” (1948/1949–1965/1970) oraz powiązanej z nim organizacyjnie instytucji Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (przekształconej w 1953 roku w Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, obecnie Instytut Archeologii i Etnologii PAN), rozpatrują zagadnienie bądź w aspekcie politycznym [np. B. Noszczaka, „Sacrum” czy „profanum”? – spór o istotę obchodów milenium polskiego (1949–1966)], Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciw Narodowi Polskiemu, Warszawa 2002, s. 29–64 (rec.: A. Abramowicz, Bartłomiej Noszczak, „Sacrum” czy „Profanum”? Spór o istotę

Rozdział pierwszy pt. *Spory o początki Polski w dawnej historiografii polskiej* to konieczne wprowadzenie dla wyjaśnienia genezy badań „milenijnych” (kwestii tej poświęcam rozdział drugi). Od lat 90. XX wieku różne wypowiedzi na temat badań „milenijnych” próbowały wyjaśnić rozmaite ich aspekty. Wiele emocji wzbudzały zwłaszcza polityczne i społeczne uwarunkowania realizacji tej akcji. Kto zainicjował badania – władze państwowe czy środowisko naukowe? Jak doszło do tego, że władze komunistycznego państwa polskiego poczuły się dziedzicami tradycji piastowskich, zobowiązanymi do poszukiwań i badań korzeni państwowości polskiej? Czy badania „milenijne” miały antykościelny charakter? itd. Wypowiadane na ten temat sądy niejednokrotnie były ze sobą sprzeczne⁴. W mojej opinii, klimat intelektualny i zainteresowania początkami Polski dojrzewały już wcześniej, co staram się wykazać. Nie ma też dowodów, aby za tą inicjatywą kryło się zamówienie czy inspiracja władz państwowych. Nie oznacza to oczywiście, że nie było powiązań „Polskiego Millenium” z aktualną polityką, ale wpływ ten – i tu w pełni się zgadzam z opinią prof. Zbigniewa Kobylińskiego – wiązał się z międzynarodowymi stosunkami polsko-niemieckimi, i wyrażał w nacisku na udowodnienie praw historycznych do ziem północnych i zachodnich (przyznanych Polsce kosztem terytorium Niemiec), co traktowane było przez ówczesne środowisko naukowe jako wypełnienie obowiązku patriotycznego⁵.

W rozdziale trzecim omawiam program badań nad początkami państwa polskiego, realizowany w ramach KBnPPP. Jego przemiana postępowała w miarę rozwoju badań, ale też w rytmie zależnym od przekształceń nauki polskiej

---

*obchodów millenium polskiego (1949–1966). Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2002, 269 ss., indeks osobowy, „Archeologia Polski” 2005, t. 50, z. 1–2, s. 194–201; E. i S. Tabaczyńscy, Sacrum czy profanum? Uwagi na marginesie pracy B. Noszczaka oraz recenzji A. Abramowicza (2005), „Archeologia Polski” 2005, t. 50, z. 1–2, s. 134–144. W tym miejscu można zaznaczyć, że o ile A. Abramowicz ocenił książkę B. Noszczaka pozytywnie, o tyle E. i S. Tabaczyńscy ocenili ją surowo], bądź w aspekcie historyczno-organizacyjnym [np. J. Kaczmarek, *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720–1958)*, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań 1996], bądź w aspekcie naukowym [np. *Chrzest Polski w źródłach archeologicznych. Wywiady*, red. K. Zdeb, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Warszawie, Warszawa 2016; M. Kara, *Najstarsze państwo Piastów...*].*

⁴ Podsumowanie dyskusji na ten temat: Z. Kobyliński, *op. cit.*, s. 360–363; zob. także G. Rutkowska, *Czy archeologia służyła ideologii PRL? Tematyka archeologiczna na łamach „Trybuny Ludu” w latach 1948–1970*, [w:] *Hereditatem Cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, red. Z. Kobyliński, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa 2004, s. 318–330.

⁵ Z. Kobyliński, *op. cit.*, s. 362.

w latach 1948–1953 (lata te przyniosły stalinizację i administracyjne wprowadzenie marksizmu-leninizmu). Ważną rolę w przemianie problematyki badawczej odegrały ustalenia cyklicznych „milenijnych” konferencji naukowych – od dorocznych sprawozdawczo-planujących po metodologiczno-wykopaliskowe (konferencje wyjazdowe). Stanowiły one unikalne forum dyskusji, na którym spotykali się archeologowie i historycy (a także przedstawiciele innych dyscyplin), przez co doprowadziły one do integracji wysiłków uczonych, reprezentujących różne dziedziny nauki, nad problematyką polskiego wczesnego średniowiecza.

Rozdział czwarty dotyczy struktury organizacyjnej KBnPPP. Pierwsze prace ruszyły jeszcze w 1948 roku, ale dopiero powstanie Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego nadało sprawie formy organizacyjne i podstawy finansowe. „Jądem” organizacyjnym Kierownictwa była ówczesna Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki, na czele której stał prof. Stanisław Lorentz, i to przy niej zostało ono powołane zarządzeniem ministra Stefana Dybowskiego 3 kwietnia 1949 roku.

W rozdziale piątym omawiam finansowe podstawy działalności tej instytucji. W 1951 roku sprawozdania finansowe zostały utajnione – dysponujemy więc niepełnymi danymi. Niemniej jednak, dostępne informacje dają pewne wyobrażenie o wysokości nakładów finansowych na „Polskie Millenium” w latach 1948–1953.

W dwóch ostatnich rozdziałach książki przybliżam przebieg i rezultaty prac badawczych placówek terenowych KBnPPP (tzw. Kierownictw Prac Wykopaliskowych i Kierownictw Prac Badawczych) oraz Pracowni Centralnych (Antropologicznej, Paleobotanicznej, Edycji Źródeł Historycznych, Atlasu Wczesnodziejowego oraz Inwentaryzacji Grodzisk). Najwięcej miejsca w działalności KBnPPP zajmowały wykopaliska – stąd też rozdział dotyczący badań archeologicznych jest największy objętościowo. Charakterystykę dokonań w tym zakresie rozpoczynam od wyliczenia stanowisk archeologicznych, które znalazły się w programie „milenijnym” w latach 1948–1953. Następnie przechodzę do rozmaitych kwestii związanych z organizacją i funkcjonowaniem Kierownictw Prac Wykopaliskowych i Badawczych. Druga część tego rozdziału to syntetyzujący opis prac archeologicznych przeprowadzonych na poszczególnych stanowiskach. Każdorazowo wychodzę od stanu wiedzy o danym miejscu w momencie rozpoczęcia wykopalisk, aby pokazać co wniosły badania KBnPPP do naszej wiedzy o początkach państwa polskiego. Wreszcie, w rozdziale tym w miarę możliwości podaję skład osobowy poszczególnych ekspedycji, bowiem dopiero cała grupa daje wyobrażenie o potencjale badawczym KBnPPP. Niestety nie zawsze dysponowałam pełnymi danymi (pochodzą one głównie z: AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/47, Umowy o pracę).

Metoda pracy i podstawa źródłowa

W pracy zastosowano dwie metody badawcze: analizę treści źródłowych oraz krytyczną analizę dyskursu. Podstawę źródłową pracy stanowią niepublikowane materiały archiwalne odnoszące się do działalności Kierownictwa i jego placówek terenowych, pochodzące głównie z archiwów Instytutu Archeologii i Etnologii PAN (zob. Bibliografia), a także publikowane sprawozdania, artykuły naukowe i popularnonaukowe oraz monografie, w których uczestnicy badań „milenijnych” przedstawiali wyniki swoich prac.

Kończąc wprowadzenie do książki, pragnę gorąco podziękować prof. Marii Magdalenie Blombergowej – za ukierunkowanie moich zainteresowań i pomoc okazaną tak w trakcie pisania tej pracy, jak i całej mojej działalności naukowej, oraz prof. Michałowi Kara – za wnikliwą recenzję wydawniczą niniejszej monografii. Składam również najserdeczniejsze podziękowania za pomoc w kwerendzie: prof. Marianowi Rębkowskiemu Dyrektorowi Instytutu Archeologii i Etnologii PAN; mgr Natalii Wójcik-Dzielnickiej i mgr Barbarze Domańskiej z Archiwum i Pracowni Digitalizacji Danych IAE PAN; mgr Krystynie Piotrowskiej i mgr Danucie Piotrowskiej z Pracowni Dokumentacji Naukowej PMA; Beacie Gadowskiej z Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie-Muzeum; prof. Jerzemu Maikowi i prof. Mariuszowi Mielczarkowi oraz mgr Joannie Słomskiej, dr Kalinie Skórze, dr Annie Rybarczyk z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN Oddział w Łodzi; mgr Bogusławie Tomczyk z Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku; mgr. Krzysztofowi Kowalskiemu z Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie; dr. Maciejowi Przybyłe Kierownikowi Działu Dokumentacji i Informacji Naukowej Muzeum Archeologicznego w Poznaniu; mgr Annie Głód z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN Oddział w Poznaniu; Tomaszowi Sawickiemu i Łukaszowi Kaczmarkowi z Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie; prof. Marcie Młynarskiej-Kaletynowej i mgr. Krystianowi Chrzanowi z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN Oddział we Wrocławiu; dr Marzenie Woźny z Muzeum Archeologicznego w Krakowie; mgr. Januszowi Boberowi Kierownikowi Oddziału Muzeum Archeologicznego w Krakowie w Nowej Hucie-Branicach; mgr Bożenie Wiktor-Kisza z Zamku Królewskiego na Wawelu.

Bardzo dziękuję Joannie Gołębiowskiej z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego za opracowanie graficzne map stanowisk archeologicznych, które zamieszczam w książce, a także mojej siostrzenicy Martynie Pytlok za pomoc w uporządkowaniu bibliografii i nieustające wsparcie.

Książka powstała w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki, konkurs Miniatura 1, numer B1711400000786000, pt. *Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1948–1953) – geneza, działalność, znaczenie*.

ROZDZIAŁ I

SPORY O POCZĄTKI POLSKI W DAWNEJ HISTORIOGRAFII POLSKIEJ

1. „Aby się [...] bajeczne dzieje uprzątnęły i wiedział naród, skąd przyszedł, gdzie siedzi i jak urósł...”¹

W 1588 roku ks. Tomasz Treter (1547–1610) wykonał sztych zatytułowany *Reges Poloniae*². Rycina przedstawia Orła Białego w zamkniętej koronie, na którego korpusie, rozpostartych skrzydłach oraz ogonie zostały rozmieszczone ponumerowane i podpisane medaliony z wizerunkami 44 królów i książąt polskich zarówno legendarnych, jak i historycznych, od Lecha I po Zygmunta III Wazę³. „Orzeł”, rozsyłany na dwory europejskie, miał informować, że wybrany w 1587 roku podczas elekcji król Zygmunt III Waza, jagielloński wnuk i siostrzeniec, był prawowitym monarchą polskim, następcą władców z dynastii Piastów i Jagiellonów. Pomijając propagandowy charakter tego dzieła oraz fakt, że ks. Treter nie uwzględnił kilku władców, „Orzeł”, niejednokrotnie później kopiowany i naśladowany, znakomicie ilustruje ówczesny stan świadomości historycznej Polaków, dla których rozważania średniowiecznych kronikarzy o początkach Polski, nawet najbardziej fantastyczne, były integralną częścią

---

¹ Cytat pochodzi z listu Adama Naruszewicza do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego z 1 czerwca 1778 roku: „[...] Przed Historią narodową zdało mi się sporządzić wstęp powszechny i przysionek niejaki do wielkiego gmachu, to jest wystawić czytelnikowi obraz Polski, jakimi narodami w postępie wieków osadzona była i z pomieszaniami których wyszliśmy my Polacy, aby się przez to bajeczne powieści uprzątnęły, i wiedział naród, skąd przyszedł, gdzie siedzi i jak urósł. To dzieło moje może być i potem wydrukowane, ponieważ robię koło niego powoli, robić zaś muszę boby nie mógł pióra postawić na rzeczach późniejszych, nie mając wiadomości starożytnych”. *Korespondencja Adama Naruszewicza 1762–1796. Z papierów po Ludwiku Bernackim*, uzupełnił, oprac. i wydał J. Platt, red. T. Mikulski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1959, s. 111.

² L. Kajzer, *Średniowieczne źródła pomysłów Tomasza Tretera*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1972, nr 4, s. 507–514.

³ Napis na cokole powstałej w latach 1643–1644 Kolumny Zygmunta III Wazy na Placu Zamkowym w Warszawie również określa go jako 44 władcę Polski.

naszych dziejów. Opowieści te, przez kilka stuleci przyjmowane niemal bezkrytycznie, obrastały coraz nowymi wątkami i znaczeniami, stanowiąc źródło dumy o „odwiecznych i nobliwych korzeniach”. I tak, antenatami ludu Polan/Polaków zostali Grakchus (Krak) i Wanda (*Kronika Polaków* Wincentego Kadłubka), Lech (*Kronika wielkopolska*) oraz „biblijny” Wandał, czyli rzekomy potomek starotestamentowego Jafeta, syna Noego (*Kronika Dzierzwy*). Wreszcie, od końca XIV wieku budowaniu tożsamości państwowej w wielonarodowym państwie Jagiellonów służyć miał mit sarmacki, który w 2 połowie XVI wieku stał się kamieniem węgielnym systemu ideologicznego szlachty (sarmatyzmu), obudowanym skomplikowanym zespołem przekonań egzystencjalnych (kultywowanie cnót rycerskich przy jednoczesnej afirmacji życia ziemiańskiego jako optymalnego) i ustrojowych (uznanie ustroju monarchiczno-demokratycznego za najlepszy, honorowanie zasady równości stanowej, kult złotej wolności rozumianej jako poszanowanie praw, ale też obowiązek stanowienia o losach państwa)⁴. Jednak w miarę upływu czasu sarmatyzm z ideologii szlachty świadomie i kompetentnie korzystającej z prerogatyw demokracji szlacheckiej, którą uzasadniał, stawał się skostniałym systemem przekonań legitymującym anachroniczny system społeczny, gospodarczy i polityczny. W 1 połowie XVIII wieku „oświeceni” przedstawiciele szlachty i magnaterii, tworzący początkowo nieliczną grupę ludzi, podjęli trud przemyślenia całokształtu sytuacji kraju i przygotowania programu naprawczego, a dostrzegając historyczne zakorzenienie wielu ówczesnych problemów sami usiłowali odwoływać się do przeszłości⁵. Na tej zasadzie został zapoczątkowany, jeszcze w czasach saskich, proces reinterpretacji naszej narodowej przeszłości, a ściślej mówiąc demitologizacji sarmackich wyobrażeń o Polsce i Polakach. Główna „ofensywa” w tym zakresie przypadła na czasy stanisławowskie⁶. Kilka lat po pierwszym rozbiore Polski, jezuita Adam Naruszewicz (1733–1796), któremu patronował król Stanisław August Poniatowski (1732–1798), przystąpił do rzeczy najtrudniejszej:

---

⁴ J. Kowalski, *Sarmacja. Obalanie mitów: podręcznik bojowy*, Zona Zero, Warszawa 2016; W. Paszyński, *Sarmaci i uczeni. Spór o pochodzenie Polaków w historiografii doby staropolskiej*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2016.

⁵ A.F. Grabski, *Historyzm sarmacki a historyzm Oświecenia*, „Przegląd Humanistyczny” 1972, nr 5 (92), s. 1–15; I. Stasiewicz-Jasiukowa, *Walka o przekształcenie świadomości szlachty w piśmiennictwie społecznym początków polskiego Oświecenia*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1976, t. 21/1, s. 15–37; Z. Szymański, *Programy naprawy Rzeczypospolitej w czasach saskich. Aspekty etyczno-polityczne i społeczno-ekonomiczne*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 2018, vol. 21 (2), s. 87–100.

⁶ K. Bartkiewicz, *Obraz dziejów ojczyzny w świadomości historycznej w Polsce doby oświecenia*, PWN, Warszawa–Poznań 1979; idem, *Oświeceniowe spory i dociekania wokół początków narodu polskiego*, [w:] *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*, red. J. Topolski, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1981, s. 290–342.

napisania naukowej syntezy dziejów ojczystych, „uprzątniętej z bajecznych opowieści”, a przy tym zgodnej z królewskim programem reformatorskim. Już w momencie podjęcia prac nad *Historią narodu polskiego*⁷ zdawał on sobie sprawę z kierowanych pod swoim adresem oczekiwań, co potwierdza pochodzący z 1775 roku *Memoriał*:

Nie jest łatwo pisać ją [historię] wiernie, dokładnie, porządnie, rozumnie i gładko w tym mianowicie wieku, gdzie przecedzony przez tyle przetaków rozum ludzki, upatrując w dziełach najmniejsze wady i wydziwając niejako w najwyborniejszym smaku, szuka prawdy bez przysady, pożytku bez pozoru, piękności bez nagany⁸.

Pragnąc sprostac tym oczekiwaniom Naruszewicz włożył wiele trudu w poszukiwania źródeł historycznych oraz krytyczną ich analizę. Niezwykle złożony ciężar podjętego zadania sprawił, że *Historię narodu polskiego* doprowadził zaledwie do 1386 roku, przy czym tom pierwszy tego dzieła, czyli „przysionek do wielkiego gmachu”, w którym zajmował się on „pierwiastkowymi” dziejami Polski, pozostał w rękopisie. Naruszewicz nie zdecydował się na jego druk, towarzyszyło mu bowiem przekonanie, że w tym przypadku nie dopełnia rygorów postępowania naukowego, że gubi się w pomroce fantazji i nie sprawdzonych hipotez, które zadomowiły się jako prawdy historyczne⁹. Ostatecznie tom pierwszy *Historii narodu polskiego* ukazał się drukiem, ale już po śmierci jej autora – został wydany w 1824 roku przez Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk (1800–1832), które po upadku państwa polskiego podjęło zamiar systematycznego rozwijania badań nad historią Polski jako jedną z dróg narodowego ratunku.

Jak już zaznaczono, Naruszewicz nie miał możliwości przedstawienia narodowi „skąd przyszedł, gdzie siedzi i jak urósł”. Jednak w świetle tego, co przekazał w pozostałych tomach *Historii narodu polskiego* oraz w swojej twórczości literackiej, wiadomo, że opowiadał się za pochodzeniem narodu polskiego od słowiańskich Sarmatów „znad Dunaju, Donu i Wołgi”¹⁰. Z przybyciem przodków Polaków i kształtowaniem się polskiej państwowości ściśle łączyły się wyobrażenia o naszych najdawniejszych władcach (patrz „Orzeł” Tretera).

---

⁷ *Historia narodu polskiego* (t. 2–7), doprowadzona do czasów jagiellońskich, została wydana drukiem w Warszawie w latach 1780–1786.

⁸ A. Naruszewicz, *Memoriał względem pisania historii narodowej*, [w:] *Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775–1918*, t. 1, zebrał, wstępem i komentarzem opatrzył M.H. Serejski, PWN, Warszawa 1963, s. 31.

⁹ Idem, *List do króla Stanisława Augusta*, [w:] *ibidem*, s. 42.

¹⁰ K. Bartkiewicz, *Obraz dziejów...*, s. 79–80; J. Maślanka, *Literatura a dzieje bajeczne*, PWN, Warszawa 1984, s. 101–113.

Naruszewicz wychodząc z założenia, że „nie wszystko prawda co starzy pisali”, a zadaniem historyka jest stawić czoła mitom i legendom, sprowadzając je na grunt prawdy – odrzucił postać Lecha uznając, że jest wymysłem kronikarzy, wywiedzionym z nazwy Laców – hordy słowiańskiej, która ze Wschodu przybyła na ziemię polskie¹¹. Również postaci Kraka, Wandy, Leszków i Popielów uznał za fikcyjne¹². Jeżeli zaś chodzi o Piasta i jego następców, bezpośrednich przodków Mieszka I, pisał następująco:

Nie możemy wprowadzić o Piaście i jego następach aż do Mieczysława pewnego co powiedzieć [...], samo nawet panowanie Piastów moglibyśmy w wątpliwość podać, gdyby, nas bliższść czasu a świeża pamięć już chrześcijańskich i znajomszych Europie książąt, którzy od Piasta ród swój być powiadali, nie była nam pobudką do wierzenia¹³.

Zatem cezurę oddzielającą dzieje bajeczne od historycznych, stanowiło dla niego panowanie Mieszka I. Uznanie przez Naruszewicza „pewnej historyczności” postaci Piasta nastąpiło na innej zasadzie, nietypowej dla przyjętych przez niego metod badawczych – powodem akceptacji Piasta nie były wzmianki źródłowe, lecz pośrednia tradycja piastowska, związana z uprawomocnieniem pamięci o domniemanych przodkach, przekazywana wśród ich historycznych potomków.

Podobne opinie o początkach Polski prezentowane były wówczas coraz częściej, a dyskredytowanie podań kronikarskich odbywało się także w twórczości literackiej i publicystycznej¹⁴. Oczywiście nie wszyscy godzili się na „szarganie dobrego pochodzenia narodu” i usuwanie „przedpiastowych” władców z pocztu królów i książąt polskich. Między obrońcami tradycji sarmackiej, a propagatorami idei oświeceniowych toczyła się polemika, na którą złożyło się szereg „bitew”, w tym o historyczność Lecha, otwierającego ów mitologiczny poczet.

2. W poszukiwaniu „zagubionej” tożsamości narodowej – romantyczny mit dawnej Słowiańszczyzny

Po batalii oświeconych, w zasadzie, przestano wierzyć w historyczność Lecha, Kraka czy Wandy. Podania kronikarskie, stanowiące do tej pory integralną część historii Polski, zostały usunięte z historiografii, czy raczej przesunięte do „dziejów bajecznych”, ale zainteresowanie nimi nie ustało. Opowieści te

¹¹ A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego*, wydanie nowe J.N. Bobrowicza, t. 1, Warszawa 1824, s. 116. Zob. też K. Bartkiewicz, *Obraz dziejów...*, s. 79–80.

¹² *Ibidem*, t. 1, s. 618, 657–658, 685–715, 743. Zob. też K. Bartkiewicz, *Obraz dziejów...*, s. 79–80.

¹³ *Ibidem*, t. 1, s. 784. Zob. też K. Bartkiewicz, *Obraz dziejów...*, s. 79–80.

¹⁴ J. Maślanka, *op. cit.*, s. 70–140.

stanowiły przez stulecia ważny społecznie przekątnik determinujący stosunek Polaków do własnego państwa i wspólnoty językowo-etnicznej. Po 1795 roku zmieniła się jednak funkcja „dziejów bajecznych” w kulturze polskiej. W czasach saskich podania kronikarskie były podporą chełpliwych urojeń genealogicznych szlachty. Zwalczane przez postępowych intelektualistów epoki oświecenia, stanowiły punkt wyjścia w rozwoju krytycznej myśli historycznej. W porozbiorowej rzeczywistości kwestia historycznej prawdy opowieści etnogenetycznych przestała być sprawą pierwszoplanową. Zrehabilitowana przez romantyzm tradycja legendarna miała teraz służyć idei podtrzymywania świadomości narodowej, gdyż – jak wierzano – w starych podaniach w sposób symboliczny ukryta była „dusza narodu”, rodzaj niepowtarzalnego historycznego kodu genetycznego, który decydował o narodowym charakterze. Romantyczna interpretacja dziejów bajecznych, różnorodna, bogata i niemal niczym nie skrępowana, wyraziła się najpełniej w dziełach literackich¹⁵. Wartość kulturową legend zapisanych w kronikach podnosili także badacze przeszłości, m.in. archeolog Józef Łepkowski (1826–1894), który zajął się bliżej podaniami o Krakusie i Wandzie oraz związanymi z ich imionami kopcami krakowskimi. Przecistawiając się poglądom lekceważącym tego rodzaju narodowe pamiątki pisał: „Odwieczne tradycje miewają nawet nieraz proroczy charakter; a zawsze swobodniejszym i prawdziwszym są wyrazem uczucia narodowego niż mogą często nim być dowiedzione fakta i dzieje pisane”¹⁶.

Refleksja nad polskimi zaletami i przywarami daleka była wtedy od spokojnego zainteresowania poznawczego. Jak pisze Andrzej Wierzbicki, z chwilą, gdy na straży bytu Polaków przestało stać państwo, w systemie obrony narodowej odrębności powstała dotkliwa luka, która stworzyła potrzebę wskazania społeczeństwu wartości trwałych, nieprzedawnionych, jak narodowość oraz – jak wierzano – zależny od niej charakter narodowy¹⁷. W tym kontekście pytanie jacy jesteśmy było pytaniem o randze najwyższej, dotyczącym istoty narodu polskiego i jego przeznaczeń. W poszukiwaniu naszego „prawdziwego wizerunku”, wierząc, że ujawnienie polskiego charakteru narodowego pozwoli uniknąć raz już popełnionych, jak i potencjalnych błędów oraz zapewni trwałe istnienie narodu w przyszłości, sięgano ku bardzo odległym początkom, ku dawnej Słowiańszczyźnie, co związane było z przekonaniem o słowiańskim rodowodzie Polaków¹⁸. Słowiański

¹⁵ *Ibidem*, s. 264.

¹⁶ J. Łepkowski, *O tradycjach narodowych*, Kraków 1861, s. 41–42.

¹⁷ A. Wierzbicki, *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, Collegium Civitas, Muzeum Historii Polski, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2010, s. 67.

¹⁸ O początkach rozwoju polskiej myśli słowiańskiej zob. M. Michalski, *Dawni Słowianie w tradycji polskiej pierwszej połowy XIX wieku. W poszukiwaniu tożsamości wspólnotowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2013; M.H. Serejski, A. Abramowicz,

duch czy też słowiańska dusza stały się matrycą polskości. Ze zrozumiałych względów punkt ciężkości w badaniach nad Słowianami przesunął się od niepewnych dziejów politycznych ku dziejom społecznym, gospodarczym i kulturalnym. Przy tym poszukiwano i wykorzystywano dotąd mniej uwzględniane źródła wiedzy: archeologiczne, etnograficzne czy lingwistyczne, i to najlepiej takie, które potwierdzałyby ogólną wizję wczesnych dziejów Słowiańszczyzny, uformowaną w ramach późnooświeceniowych i wczesnoromantycznych koncepcji historiozoficznych. W wyobrazeniach tych słowiański charakter odznaczał się prostotą, łagodnością, demokratyzmem, tolerancyjnością, umiłowaniem wolności i pracy na roli, a zatem – w opinii słowianofilów – ucieleśniał ideały, do których Europa dopiero z wolna dojrzewała. Ten skrajnie apologetyczny, inspirowany sędami niemieckiego filozofa Johanna Gottfrieda Herdera (1744–1803), portret Słowian (wyżej wymienione cechy mieli oczywiście odziedziczyć Polacy) powtarzał się bez mała we wszystkich wywodach naszych badaczy. Można powiedzieć, że polscy intelektualści epoki romantyzmu stworzyli swoją legendę o przeszłości – mit dawnej Słowiańszczyzny, który podsycił wiarę w przeznaczenie Polski do wielkiej roli dziejowej w niedalekiej przyszłości. Wzorem starosłowiańskich cnót uczyniono wtedy Piasta, protoplastę pierwszej dynastii panującej w Polsce. Wstąpieniu na tron Siemowita, syna Piasta miały być poświęcone obchody tysiącletniej rocznicy dziejów Polski (860–1860)¹⁹. Pomysł jej uczczenia wyszedł z kręgów wielkopolskiego ziemiaństwa. Swojego wsparcia udzielił im zamieszkały w Brukseli sędziwy Joachim Lelewel (1786–1861), który nadesłał wstępny program obchodów. Ścisłość historyczna i chronologiczna w tej sytuacji wydała mu się nieistotna: „Rozpierały się o to i jeszcze długo rozpierać się będą pióra – pisał Lelewel – Skoro wy, obywatele, zadeklarujecie obchód lat 1000 na 1860 r., umilknąć powinny, bo w tysiącleciu o lat kilka, kilkanaście – marna kwestia”²⁰. Przygotowany przez niego projekt obchodów przewidywał, że uroczystości rozpoczną się nad Gopłem pod Kruszwicą, gdzie według tradycji myszy zjadły Popiela. Jej uczestnicy (ludzie wszystkich stanów) mieli odśpiewać hymny na chwałę Piastów,

---

Rozwój koncepcji i metod w badaniach nad początkami Słowiańszczyzny w XIX wieku w Polsce, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*. Warszawa 14–18 IX 1965, t. 7, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1972, s. 26–59; A. Wierzbicki, *Historiografia polska doby romantyzmu*, Monografie FNP. Seria Humanistyczna, Wrocław 1999, s. 145–156; A. Witkowska, *Słowiański mit początku*, „Pamiętnik Literacki” 1969, t. 60, z. 2, s. 3–39 (tam dalsza literatura).

¹⁹ J. Maślanka, *op. cit.*, s. 267–274.

²⁰ J. Lelewel, *Tysiącletnia rocznica*, „Dziennik Literacki”, 11 IX 1860, nr 73, s. 582–583. Zob. też J. Maślanka, *op. cit.*, s. 267.

„choćby ze *Śpiewów* J.U. Niemcewicza²¹, jeżeli nie znajdzie się lepszych”, symbolicznie wypić czarę miodu, a „po podaniu wzajem bratniej ręki” wpisać się do księgi pamiątkowej. W drugiej części obchodów scenariusz zakładał „solenne nabożeństwo” (z elementami tradycji św. Metodego) celebrowane w katedrze gnieźnieńskiej, gdzie miała zostać złożona także wspomniana księga. Lelewel proponował również „na pamiątkę dnia tego sielskiego i narodowego” wzniesienie w Kruszwicy pomnika (np. w formie uly), ozdobionego rytami w postaci narzędzi rolniczych, „kołodziejskiego koła”, oraz napisem o treści:

Roku 860 Piastów rodzina władać zaczyna,
Roku 1860 bratnie Polski ludy zjeżdżają,
Na jej cześć powszechny ul stawiają²².

Ostatecznie uroczystości nie odbyły się. Emigracyjny poeta Józef Bohdan Zalewski (1802–1886), który przygotowywał poemat mający być „literacką podbudową” milenijnego widowiska, fakt ten skomentował następująco: „Aż tak odbędzie się już w tym roku lub za lat dwadzieści? – dla mnie obojętne to pytanie. Czuję i nawet wiem z pewnością, że odbędzie się kiedyś mniej więcej podobne”²³. I nie pomylił się.

3. Koncepcje powstania państwa i narodu polskiego w historiografii polskiej XIX wieku

Krytyka sarmackich wyobrażeń o pochodzeniu Polski i Polaków pociągnęła za sobą potrzebę określenia na nowo polskiej tożsamości, a choć słowiański rodowód Polaków przyjmowano w zasadzie powszechnie, rozwinięto różne poglądy na kolebkę Słowian²⁴. W epoce Oświecenia najczęściej doszukiwano się jej albo na Wschodzie albo na Południu Europy, i niemal zawsze drogę Słowian do Polski łączono z drogami wiodącymi ich pobratymców do Czech i na Ruś. Wędrowka ta miała mieć miejsce gdzieś w połowie tysiąclecia n.e., a nowe tereny – jak sądzono – były zajmowane siłą, bowiem przodkowie Polaków mieli przybywać na obszary już zasiedlone. Hipoteza podboju

²¹ Mowa o *Śpiewach historycznych* Juliana Ursyna Niemcewicza, czyli zbiorze patriotyczno-historycznych pieśni, tworzący wyidealizowaną wizję przeszłości Polski (wydane po raz pierwszy w 1816 roku).

²² J. Lelewel, *op. cit.*, s. 582. Zob. też J. Maślanka, *op. cit.*, s. 168.

²³ B. Zalewski, *Wigilia godów tysiąclecia*, [w:] idem, *Dzieła pośmiertne*, t. 2, Drukarnia „Czas” Fr. Kluczyki, Kraków 1891, s. 135. Zob. też J. Maślanka, *op. cit.*, s. 271.

²⁴ K. Bartkiewicz, *Obraz dziejów...*, s. 69–71; idem, *Oświeceniowe spory...*, s. 309–314, 330–334; A.F. Grabski, *Dzieje historiografii*, wprowadzenie R. Stobiecki, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008, s. 397–398.

zewnątrznego nie miała w zasadzie uzasadnienia źródłowego, mimo to przez długi czas cieszyła się w Polsce ogromną popularnością – wspierała bowiem złudne przekonanie, że przy jej pomocy można wyjaśnić także genezę zróżnicowania społecznego, a ściślej mówiąc uzasadnić pozycję społeczną szlachty. Odwoływali się do niej, nadając jej różną wymowę ideologiczną, zarówno „tradycjoniści”, broniący szlacheckiej „złotej wolności”, ich przeciwnicy – hołdujący ideom monarchicznymi, czy wreszcie republikanie przekonani, że ustroj stanowy oparty jest na uzurpacji. Przyjęcie koncepcji podboju zewnętrznego i wywodzenie szlachty od słowiańskich najeźdźców, a chłopów od podbitych tubylców nie przystawało jednak do romantycznego wizerunku Słowian. W tej sytuacji – jak pisze Wierzbicki – historiografia polska mogła pójść dwiema drogami – odrzucić teorię podboju (tak zrobił np. Jerzy Samuel Bandkie [1768–1835]) lub przyjąć jakąś inną, zmodyfikowaną jej wersję²⁵. Ówczesna refleksja historyczna, podobnie jak oświeceniowa, nie wypracowała jednej teorii podboju, ale w różnych jej wariantach, a przynajmniej w znacznej ich części, można dostrzec pewne cechy wspólne. Przede wszystkim było nią przekonanie o słowiańskiej słabości politycznej oraz obecny już wcześniej w polskiej myśli historycznej motyw etnicznego dualizmu społeczeństwa polskiego. W epoce romantyzmu hipoteza o dwuetnicznej etnogenezie narodu polskiego łatwo dawała się włączyć w bardzo silny w ówczesnej kulturze nurt dociekań nad istotą narodowości, utożsamianej wtedy nader często z ludowością. Miała ona tym samym wzmocnić przekonanie, że autentyczną i prawną narodowość reprezentował tylko lud rolniczy, bo on wywodzi się od autochtonów tej ziemi, pierwotnych jej gospodarzy, podbitych przez obcych etnicznie najeźdźców – późniejszą szlachtę. W tym kierunku poszedł m.in. Fryderyk Henryk Lewestam (1817–1878), który wysunął tezę, że państwo polskie powstało w wyniku podboju autochtonicznych Słowian przez „celtyckich Lachów” (1841). W kolejnych wariantach tej teorii zmieniał się etnos Lechitów (w zależności od koncepcji byli to np. Normanowie lub Słowianie, w rachubę wchodził bowiem również podbój zewnętrzny o charakterze „wewnętrznicznym”), rozwinęto też różne poglądy na ich „kolebkę” (wskazywano np. na Kaukaz lub ujście Łaby). W dalszym ciągu jednak owych Lechitów vel Lachów vel Lechów, z których drogą spekulacji etymologicznych zrobiono szlachtę (lachcice – szlachcice), identyfikowano z najeźdźcami, którzy w połowie tysiąclecia naszej ery mieli podbić miejscową ludność i utworzyć organizację państwową. Antoni Małecki w wydanej w 1897 roku książce pt. *Lehici w świetle krytyki historycznej* nazwał

²⁵ A. Wierzbicki, *Historiografia polska...*, s. 428. Zob. też idem, *Obcy w dziejach Polski. Hipoteza państwowotwórczego podboju w polskiej myśli historycznej XIX i początków XX wieku*, „Klio Polska. Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej XIX–XX wieku” 2011, t. 5, s. 119–149; idem, *Jak powstało państwo polskie? Hipoteza podboju w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2019, s. 23–120.

to zjawisko „urojeniami lechickimi polskiej historiografii”, a sprowadzało się ono do wielorakich wykładni tajemniczego słowa „lechici”, podrzucanego nam niegdyś przez Wincentego Kadłubka²⁶. W podobnym duchu w 1898 roku pisał Karol Potkański: „Teorje lechickie były rodzajem karuzeli twórcy ich mieli złudzenie, że posuwali się naprzód, w rzeczywistości zaś kręcili się w kółko aż do zawrotu głowy. My dzisiaj musimy co prędzej zsiąść z tego konika”²⁷. Zaczęło się leczenie „oblędu lechickiego”. Najwybitniejsi historycy tego okresu (Michał Bobrzyński [1849–1935], Antoni Małecki [1821–1913], Stanisław Smolka [1854–1924] i in.), stwierdziwszy, że polska szlachta nie wyszła jednak od najeźdźców z obcego plemienia, naświetlali proces powstania państwa polskiego i podziału jednolitego początkowo społeczeństwa na szlachtę i społeczeństwo w odwołaniu do czynników samorodnych, „wewnętrznych”. To nie znaczy, że nie formułowano już więcej nowych wariantów hipotezy o państwie założonym przez obcoetnicznych najeźdźców. Takie elementy, przykładowo, wystąpiły w latach 20. XX wieku w koncepcji „trzech druzyn” Stanisława Zakrzewskiego (1873–1936) i u Kazimierza Krotowskiego (1860–1937) w teorii o najeździe „Polano-Rusinów” spod Kijowa. Jednak najostrzejszą postać przybrała ona w historiografii niemieckiej okresu międzywojennego²⁸.

4. Lata II Rzeczypospolitej. Spory polsko-niemieckie o początki Polski

Nie ulega wątpliwości, że propagowanie przez uczonych niemieckich normanistycznej teorii najazdu, pokazującej genezę państwa polskiego jako rezultat obcej ingerencji miało podłoże polityczne. Koncepcję, że Mieszko I prawdopodobnie nie był Słowianinem, ale wodzem normańskim o imieniu Dago zaczęli lansować dwaj wrocławscy historycy Robert Holtzman (1873–1946) i Lambert Schulte (1865–1944) w 1918 roku, kiedy po 123 latach niebytu,

---

²⁶ A. Małecki, *Lechici w świetle krytyki historycznej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1897, s. 15.

²⁷ K. Potkański, *Lehica*, „Kwartalnik Historyczny” 1898, t. 12, s. 291–300.

²⁸ R. Rosin, *Geneza państwa polskiego w historiografii niemieckiej okresu międzywojennego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1955, z. 1, s. 105–123; G. Labuda, *Początki państwa polskiego w historiografii polskiej i niemieckiej*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii. Studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej*, cz. 1, red. J. Krasuski, G. Labuda, A.W. Walczak, Instytut Zachodni, Poznań 1974, s. 150–218; A. Wierzbicki, *Miedzy endo- a egzogenezą państwa polskiego. Polemiki historyków polskich z historiografią niemiecką w czasach II Rzeczypospolitej*, „Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej” 2016, t. 8, s. 49–62.

w wyniku powstania nowego układu sił politycznych w Europie, pojawiły się realne szanse na odrodzenie państwa polskiego. Jego odbudowa oznaczała dla Rzeszy Niemieckiej znaczne straty terytorialne – żądania polskie dotyczyły prowincji poznańskiej, Prus Zachodnich, południowej części Prus Wschodnich, całego Górnego Śląska oraz kilku powiatów Dolnego Śląska, co w sumie dawało obszar ok. 84 tys. km². Jednak pomimo poparcia państw Ententy dla sprawy polskiej, swoje granice Polska musiała dopiero wywalczyć, zarówno na polu bitwy, jak i na salonach dyplomatycznych, co też Niemcy skwapliwie wykorzystali dla obrony swego stanu posiadania. Wobec żądań terytorialnych Polski rozwinęli szeroką antypolską propagandę, szczególnie w Anglii i Francji – krajach odgrywających w Europie decydującą rolę, i w samym społeczeństwie niemieckim. O Polakach pisano: „nigdy w historii nie potrafili stworzyć państwa”, „hieny cmentarne”, które „korzystając z obecnej słabości Rzeszy dążą do zagrabienia kwitnących wschodnich prowincji”, „kultura polska z jej szeroko rozpowszechnionym analfabetyzmem jest o wiele niższa niż niemiecka”²⁹. Z chwilą odzyskania niepodległości przez Polskę ukuto tezę o jej „sezonowym” charakterze, natomiast aneksje terytorialne II RP względem Rzeszy piętnowano jako wyraz polskiego „Drang nach Westen” („parcia na zachód”). W obronę niemieckiego stanu posiadania włączyły się wówczas liczne organizacje społeczne, polityczne, kulturalno-oświatowe, jak również niemieckie środowiska naukowe, które dostarczały antypolskiej propagandzie argumentów naukowych lub pseudonaukowych możliwych do wykorzystania w kraju i na forum międzynarodowym. Przede wszystkim w nauce niemieckiej narastały, mające swój początek jeszcze w okresie zaborów, tendencje do udowodnienia niepolskiego charakteru prowincji poznańskiej, Śląska i Pomorza. Mówiono też o trwającej poprzez wieki misji „cywilizacyjnej” Niemiec na Wschodzie („Drang nach Osten”), której Polska miała być „beneficjentem” jako kraj stojący na „niższym etapie rozwoju”³⁰.

Ententa nie spełniła bynajmniej wszystkich polskich postulatów (przyjęła zasadę oparcia się na aktualnych danych etnograficznych) – ustalenia traktatu wersalskiego z 28 czerwca 1919 roku przewidywały odstąpienie Polsce tylko prowincji poznańskiej (z wyjątkiem kilku powiatów zachodnich) i większej

---

²⁹ M. Broszat, *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski*, przekł. E. Kazimierczak, W. Leder, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 1999, s. 235. Zob. także J. Sobczak, *Propaganda zagraniczna Niemiec Weimarskich wobec Polski*, Instytut Zachodni, Poznań 1973.

³⁰ H. Olszewski, *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, PWN, Poznań 1982; J. Gąssowski, *Z dziejów polskiej archeologii*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1970, s. 138–164 (rozdz. „Drang nach Osten” myśli archeologicznej); B. Piotrowski, *Problem Pomorza i polskiej granicy zachodniej w nauce polskiej i niemieckiej (1870–1920)*, [w:] *Polska i sąsiedzi. Studia z dziejów kultury, gospodarki i myśli politycznej*, red. M. Hejger, W. Skóra, Wydawnictwo Jasne, Pruszcz Gdański–Słupsk 2010, s. 447–459.

części Prus Zachodnich, który gwarantował II RP dostęp do Bałtyku. Obszar ten obejmował 43 tys. km², a nie 84 tys. km² jak domagała się polska delegacja. Gdańsk ustanowiono wolnym miastem pod protektorem Ligi Narodów. O przynależności państwowej Górnego Śląska oraz Prus Wschodnich miały dopiero zdecydować plebiscyty³¹. Choć w Polsce traktat wersalski nie wszystkich w pełni zadowolił, siłą rzeczy w Niemczech negatywna reakcja była znacznie silniejsza. Straty terytorialne, a także wiele innych niekorzystnie rozstrzygniętych jednorazowym aktem kwestii zapoczątkowało wśród Niemców przekonanie o swoistym skrzywdzeniu ich państwa przez zwycięskie mocarstwa, a następnie stało się podstawą do powstania niemieckiej ideologii rewizjonistycznej, której wyrazem była działalność Niemiec na rzecz zniesienia reparacji wojennych i zakazu zbrojeń, a także zwrotu utraconych ziem. 16 października 1925 roku w szwajcarskiej miejscowości Locarno Niemcy, Francja, Belgia, Wielka Brytania i Włochy zawarły traktat, który gwarantował nienaruszalność granicy niemiecko-francuskiej i niemiecko-belgijskiej. Potwierdzając nienaruszalność swych granic zachodnich, Niemcy odmówiły jednak takich gwarancji w odniesieniu do granic z Polską i Czechosłowacją. Stało się jasne, że zechcą je zmienić na swoją korzyść. Rozbrojone Niemcy nie dysponowały jeszcze wtedy wystarczającą siłą militarną. W sprawie aneksji poznańskiego, części Górnego Śląska oraz tzw. pomorskiego korytarza, oddzielającego Prusy Wschodnie od reszty Rzeszy, liczyły więc na arbitraż międzynarodowy. I tym razem, dla wsparcia swoich roszczeń starali się przedstawić „argumenty historyczne” w rodzaju tezy o wybitnej roli kulturotwórczej średniowiecznej „Ostdeutsche Kolonisation” na Śląsku (historia, kultura i osiągnięcia cywilizacyjne na ziemi śląskiej miały być wyłącznie dziełem ludności niemieckiej)³².

³¹ W następstwie traktatu wersalskiego, wyników plebiscytu i trzech powstań śląskich z wymienionych regionów do Polski przyłączono wschodnią część terytorium plebiscytowego na Górnym Śląsku (wraz ze Śląskiem Cieszyńskim).

³² J. Kisielewski, *Ziemia gromadzi prochy*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1939; M. Dyba, *Kształtowanie się polskiego środowiska historycznego na Śląsku w latach 1918–1939*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1993, s. 35–45 (rozdz. *Śląska historiografia niemiecka*); T. Kulik, *Śląsk – ognisko rewizjonizmu niemieckiego w okresie międzywojennym*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1981, nr 3, s. 361–377; M. Cygański, *Negatywna rola historyków Ostforschung III Rzeszy w stosunkach polsko-niemieckich w latach 1933–1945*, [w:] *Problemy metodologiczne dziejów Niemiec. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Zakład Historii Niemiec IH UAM w dniach 21–22 IX 1977 r.*, red. A. Czubiński, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 1978, s. 142–151; G. Labuda, *Ideologia nacjonalizmu i rewizjonizmu w poglądach na przeszłość stosunków polsko-niemieckich*, „Przegląd Zachodni” 1966, nr 6, s. 187–210; W. Rohrer, *Politics, Propaganda and Polemic: Prehistoric Archaeology in Upper Silesia 1918–1933*, „Archaeologia Polona” 2004, t. 42, s. 155–196.

Dociekaniom historyków Ostforschung (pol. Badania Wschodnie) w sukurs przyszli oddani w służbę niemieckiej ideologii narodowej prehistorycy (zwłaszcza wrocławscy i pruscy), którzy „pogłębiając” metodę „etnoarcheologiczną”³³ Gustafa Kossinny (1858–1931) wyspecjalizowali się niejako w usługach na rzecz geopolityki wielkoniemieckiej, stanowiąc jeden z elementów ideologii „anschlusów” i „aneksji terytorialnych”³⁴. Dysponując – podobnie jak historycy – licznymi środkami informacji naukowej, a także wsparciem instytucjonalnym (szczególnie w okresie rządów Adolfa Hitlera służba archeologiczna została mocno rozbudowana³⁵) propagowali oni pogląd o „odwiecznej germańskości” Śląska i Pomorza, a przy okazji całej Polski i Europy Środkowej. W tej wizji Słowianie (którzy wyszli ze środkowego dorzecza Dniepru i Prypeci, dokąd przyszli w czasie wyroju indoeuropejskiego znad Sali i Łaby) dopiero w VI wieku n.e., „wykorzystując sprzyjającą chwilę dziejową” (opuszczenie regionu przez plemiona germańskie: Silingów i Wandalów), zajęli dzisiejsze siedziby, ale jeszcze w VIII wieku na terenach tych widoczne miały być ślady pobytu resztek Germanów jako czynnika aktywnego politycznie, gospodarczo i kulturalnie, bez których odcięci od wszelkich prądów wyższej kultury, biedni i prymitywni Słowianie, stanowiliby jedynie masę społecznie pasywną.

Wobec aktywizacji rewizjonistycznej polityki Republiki Weimarskiej (przy braku gwarancji nienaruszalności granicy polsko-niemieckiej i rosnącej pozycji Niemiec na arenie międzynarodowej), po stronie polskiej wzrosło poczucie zagrożenia. Znalazło ono odzwierciedlenie we wzmożonej ofensywnej działalności grup politycznych, które – niezależnie od stanowiska wobec rządzącej w kraju od 1926 roku sanacji – demaskowały cele propagandy niemieck-

---

³³ Trzon tej metody (Kossinna nazywał ją metodą osadniczo-archeologiczną) stanowiła teza, że stosunki etniczne znajdują odbicie w kulturze materialnej, a zasięg poszczególnych kultur archeologicznych odpowiada istniejącym w przeszłości granicom etnicznym (ciągłość kulturowa oznaczała ciągłość etniczną, a gwałtowna zmiana w ciągłości kultury oznaczała zmianę *etnosu*). Jej „pogłębienie” oznaczało, że już nie tylko kultura archeologiczna stanowiła wyznacznik *etnosu*, lecz nawet zespół zabytków archeologicznych czy jego element.

³⁴ J. Żak, *Słowianie i Germanie w prahistorii polskiej i niemieckiej*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii...*, s. 46–83; B. Arnold, *The Past as Propaganda: Totalitarian Archaeology in Nazi Germany*, „Antiquity” 1990, vol. 64, no. 244, s. 464–467.

³⁵ Główne jej ośrodki mieściły się w Berlinie, Szczecinie, Wrocławiu, Królewcu, Elblągu, Gdańsku, Bytomiu, Opolu i Raciborzu. Ponadto w okresie okupacji w Krakowie (dla tzw. Generalgouvernement) powstał Institut für Ostarbeit – Sektion Vorgesichte (pod kierownictwem Wernera Radiga), a w Poznaniu (dla tzw. Warthegau) – Landesamt für Vorgeschichte (pod kierownictwem Ernsta Nickela, później Hansa Schleifa, wreszcie Waltera Kerstena) oraz Institut für Vor- und Frühgeschichte an der Universität Posen (pod kierownictwem Ernsta Petersena).

kiej, równocześnie mobilizując szeroką opinię społeczeństwa do obrony Polski przed atakami niemieckimi. Odtąd propaganda polska zaczęła realizować bardziej ofensywny charakter polityki zachodniej. Coraz częściej podkreślano też, że dla zapewnienia narodowi polskiemu pełni rozwoju Polska musi stać się mocarstwem i objąć w posiadanie ziemie nadodrzańskie i nadbałtyckie, stanowiące zasadnicze źródło siły państwa i narodu. Nawiązywano przy tym do koncepcji politycznych Mieszka I i Bolesława Chrobrego, a także podkreślano, że zasadniczym błędem polityki polskiej w następnych stuleciach był dokonany pod wpływem unii z Litwą zwrot aspiracji polskich w kierunku wschodnim oraz bierna postawa wobec wzrostu potęgi Brandenburgii i Prus Książęcych³⁶.

Istotną rolę w kształtowaniu polskiej myśli zachodniej i uświadamianiu społeczeństwu znaczenia ziem zachodnich dla dalszego pomyślnego rozwoju kraju, odgrywało środowisko naukowe, zwłaszcza przedstawiciele tzw. orientacji zachodniej w historiografii polskiej³⁷. Podjęli oni badania nad problematyką zachodnią i dziejami stosunków polsko-niemieckich, przeciwstawiając się nacjonalistycznym tendencjom historiografii niemieckiej, interpretującej niemal wszystkie osiągnięcia w dziejach Polski jako wpływ niemieckich „sił twórczych”. W ten sposób nabierająca coraz bardziej nacjonalnej świadomości historiografia niemiecka oraz historiografia polska, od dawna skoncentrowana na fundamentalnych sprawach narodowych i przeżywająca, w odrodzonym państwie rozkwit, znalazły się na przeciwległych biegunach, niczym nieprzejednani wrogowie.

Wypracowanie argumentacji zbijającej niemiecki rewizjonizm napotykało wiele trudności. Problemem był pozostawiający wiele do życzenia stan badań nad przeszłością ziem zachodnich, jak również niedostatek instytucji prowadzących takie badania, a także utrudniony dostęp do pozostających w rękach niemieckich zbiorów muzealnych i archiwaliów, odnoszących się do dziejów Śląska, Wielkopolski i Pomorza³⁸. Działalność naukową i organizacyjną w obronie

---

³⁶ M. Orzechowski, *Tradycje piastowskie w polskiej myśli politycznej XX wieku*, [w:] *Piastowie w dziejach Polski. Zbiór artykułów z okazji trzechsetnej rocznicy wygaśnięcia dynastii Piastów*, red. R. Hecek, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 269–285; M. Mroczko, *Piastowskie tradycje zachodnie w polskiej myśli politycznej XX wieku (do 1945 r.)*, „Przegląd Zachodni” 1988, nr 2, s. 1–19.

³⁷ W historiografii polskiej okresu międzywojennego rozwinęły się dwie konkurencyjne orientacje: zachodnia, nawiązująca do tradycji państwa Piastów oraz wschodnia, która odwoływała się do tradycji Polski w czasach jagiellońskich. Zob. A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006, s. 177–179.

³⁸ M. Mroczko, *Polska myśl zachodnia 1918–1939 (Kształtowanie i upowszechnianie)*, Instytut Zachodni, Poznań 1986, s. 30–44.

granic Polski przed rewizjonistycznymi atakami niemieckimi podjęto jeszcze w 1918 roku. Jednak dopiero po 1925 roku nastąpiło ukształtowanie głównych ośrodków naukowych polskiej myśli zachodniej: poznańskiego, pomorskiego³⁹ oraz śląskiego, rozwijającego się przy wydatnej pomocy środowiska krakowskiego⁴⁰. Problematyka zachodnia stanowiła przedmiot zainteresowania również innych ośrodków naukowych w kraju, aczkolwiek w stopniu znacznie mniejszym niż w wyżej wymienionych ośrodkach⁴¹. Wybitną rolę w tej dziedzinie odegrał Poznań. Tutaj 7 maja 1919 roku powołano uniwersytet, początkowo zwany Wszechnicą Piastowską⁴², który miał być centrum naukowym i kulturalnym dla całej Polski zachodniej. Usytuowanie geograficzne Poznania i jego polski charakter, a także doświadczenia walk narodowowyzwoleńczych i walk z pruską polityką germanizacyjną w XIX wieku zaważyły na odrzuceniu pro-

---

³⁹ Tuż po odzyskaniu niepodległości przez Polskę prace nad dziejami Pomorza kontynuowało Towarzystwo Naukowe w Toruniu (istniejące od 1875). W 1925 roku z inicjatywy historyków poznańskich powstał Instytut Bałtycki w Toruniu (następnie przeniesiony do Gdyni), który stawiał sobie za cel przedstawienie sprawy polskiego dostępu do morza poprzez tzw. korytarz jako minimum praw historycznych i gospodarczych przysługujących Polsce, udowodnienie polskiego charakteru terytoriów nad dolną Wisłą oraz podkreślenie związków Polski z innymi krajami nadbałtyckimi. Ponadto ważną rolę w dziele przeciwstawiania się niemieckiej propagandzie rewizjonistycznej odegrało polskie środowisko inteligencji w Wolnym Mieście Gdańsku, szczególnie zaś założone w 1922 roku Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku. Zob. *Dzieje historiografii Pomorza Gdańskiego i Prus Wschodnich 1920–1939* (1944). *Kierunki, ośrodki, najwybitniejsi przedstawiciele: materiały z sesji w Toruniu (15–16 XI 1991 r.)*, red. A. Tomczak, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1992.

⁴⁰ Celem wzmocnienia frontu antyniemieckiego w 1933 roku w Katowicach, w oparciu o istniejące już instytucje (1920 – Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku, 1926 – sekcja śląska krakowskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego, Biblioteka im. Józefa Piłsudskiego, Muzeum Śląskie, Archiwum Akt Dawnych) pod opieką wojewody Michała Grażyńskiego powstał Instytut Śląski, który miał być centralnym ośrodkiem badań śląskoznawczych. Zob. P. Boroń, *Polska mediewistyka śląska w okresie międzywojennym – przyczynek do dziejów śląskiej historiografii*, [w:] *Klio viae et invia. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2010, s. 241–252; M. Dyba, *op. cit.*

⁴¹ M. Mroczek, *Polska myśl zachodnia...*, s. 202–204, 313–315.

⁴² Józef Kostrzewski wspominał, że była to nazwa narzucona przez Naczelną Radę Ludową – „niefortunna” i „pretensjonalna”. Ostatecznie została ona zmieniona rozporządzeniem Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej z dnia 26 maja 1920 roku na Uniwersytet Poznański. Zob. J. Kostrzewski, *Z mego życia. Pamiętnik*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1970, s. 111.

jektu takiej placówki w Gdańsku⁴³. Wśród kadry poznańskiego uniwersytetu już w pierwszych latach istnienia znalazła się grupa naukowców (językoznawcy: Mikołaj Rudnicki [1881–1878], Tadeusz Lehr-Spławiński [1891–1965], ks. Stanisław Kozierowski [1974–1949]; historycy mediewiści: Kazimierz Tymieniecki [1887–1968], Józef Widajewicz [1889–1954], Teodor Tyc (1896–1927), Zygmunt Wojciechowski [1900–1955], Leon Koczy [1900–1981]; historycy nowożytnicy: Bronisław Dembiński [1858–1939], Kazimierz Chodynicki [1890–1942], Adam Skalkowski [1877–1951], Jan Rutkowski [1886–1949]; prehistoryk Józef Kostrzewski [1885–1969] i in.), którzy podjęli działalność badawczą, ale też popularyzatorską oraz organizacyjną. Byli oni twórcami lub współtwórcami najważniejszych instytucji działających na rzecz upowszechnienia dziejów Ziem Zachodnich oraz związków tych ziem z Polską i Słowiańszczyzną⁴⁴.

W reakcji na tezy nauki niemieckiej uczeni polscy swoją uwagę skoncentrowali na epoce brązu i wczesnej epoce żelaza (uważane za najdawniejsze czasy w historii poszczególnych narodów) oraz na wczesnym średniowieczu. Stworzony przez nich obraz przeszłości ziem zachodnich stał się punktem wyjścia dla narracji historycznej po II wojnie światowej. W toku kontrowersji z badaczami niemieckimi, przede wszystkim za sprawą Kostrzewskiego, w polskiej nauce utrwalił się pogląd o ciągłości rozwoju kulturowego ziem w dorzeczu Odry i Wisły, od kultury łużyckiej aż po średniowiecze, zakłócaney jedynie w niektórych rejonach w sposób krótkotrwały nowymi migracjami obcych etnicznie elementów. W konsekwencji łączono kulturę łużycką z grupą etniczną prasłowiańską, z której wzięła początek słowiańska rodzina językowa⁴⁵. Zbieżność

⁴³ Zob. B. Jacewski, *Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918–1939*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978.

⁴⁴ Z inicjatywy Tymienieckiego, Tycy i Kostrzewskiego powstał Instytut Zachodniosłowiański przy Uniwersytecie Poznańskim (od 1921), który wydawał własne czasopismo naukowe „Slavia Occidentalis”. W tym samym roku z inicjatywy Tycy utworzono Związek Obrony Kresów Zachodnich w Poznaniu (od 1934 roku Polski Związek Zachodni). W 1922 roku przy Związku Obrony Kresów Zachodnich powstało Towarzystwo Miłośników Historii Ziem Zachodnich (przemianowane na Towarzystwo Miłośników Historii), które w 1925 roku doczekało się własnego czasopisma „Roczniki Historyczne”. W 1922 roku rozpoczęto także wydawanie „Strażnicy Zachodniej”, pisma popularnonaukowego zajmującego się kresami zachodnimi. Historycy poznańscy mieli również znaczący wkład w powstanie Instytutu Bałtyckiego w Toruniu (od 1925). W dążeniu do nawiązania bezpośredniej więzi ze społeczeństwem, umacniania świadomości narodowej, upowszechniania wiedzy i podniesienia na wyższy poziom jego kultury w 1919 roku, z inicjatywy Kostrzewskiego, powołano do życia instytucję Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich.

⁴⁵ Polemikę z Siedlungsarchäologie G. Kossinny, J. Kostrzewski podjął już jako student Uniwersytetu Berlińskiego (i uczeń Kossinny). W okresie międzywojennym rozwinął on polski wariant Siedlungsarchäologie (archeologii osadniczej) i wypracował

z powyższymi tezami wykazywały prace językoznawców, którzy dowodzili, że w przeszłości wszystkie ziemie leżące między Łabą a dorzeczem Wisły tworzyły jednolity obszar językowy, nazywanym językiem lechickim. Natomiast historycy, polemizując z poglądami nacjonalistycznej historiografii niemieckiej podkreślali, że państwo polskie powstało na „rodzimym korzeniu” i minimalizowali, nieraz przesadnie, wpływy niemieckie w dziejach polskich. Wobec roszczeń terytorialnych Rzeszy, która mieniła się „spadkobiercą germańskim” podkreślali, że w świetle analizy źródeł pisanych polskim „terytorium macierzystym”⁴⁶ są ziemie leżące w graniach państwa wczesnopiastowskiego, rozciągającego się od Odry do Bugu i od Bałtyku po Sudety i Karpaty. Konsekwencją tej działalności było utrwalenie tradycji świadczącej o związkach z Polską ziem położonych na zachód i północ od aktualnej wówczas granicy polsko-niemieckiej.

model narracji o pradziejach ziem polskich, propagujący koncepcję neoautochtoniczną genezy Słowian. Nie odrzucając migracjonizmu, Kostrzewski wysunął tezę o możliwości zaistnienia zmian kulturowych bez zmian ich nosicieli (podmiotu etnicznego), jeżeli zachowane zostają wspólne cechy obserwowalne (formy naczyń, narzędzi, domostw, grobów, itp.) w pokrywających się zasięgach przestrzennych. Tym samym w stworzonej przez siebie koncepcji ciągłości zaludnienia ziem polskich od połowy II tys. p.n.e. po wczesne średniowiecze postrzegał on następujące po sobie kultury archeologiczne jako kolejne stadia rozwojowe tej samej wspólnoty etnicznej Prasłowian, Słowian. Zob. J. Kostrzewski, *Z mego życia...*, s. 154–179 (rozdz. V *Moje walki z nacjonalistycznymi poglądami archeologów niemieckich*); idem, *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tysiąclecia p.n.e. do wczesnego średniowiecza)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1961, s. 4–5. Zob. także J. Lech, *Polish-German relations in archaeology in a short outline: a view from Warsaw*, „Archeologia Polona” 2004, t. 42, s. 21–64; D. Minta-Tworzowska, *Metafory genezy i etnogenezy w archeologii (prehistorii) w I połowie XX wieku. Dyskurs naukowy wokół Biskupina*, „Archeologia Polski” 2015, t. 60, s. 153–164. Koncepcja zaproponowana przez J. Kostrzewskiego stała się fundamentem tzw. poznańskiej szkoły pradziejów, która praojczyznę Słowian – w zgodzie z podzielaną hipotezą etnogenezy tegoż ludu – lokuje w dorzeczu Odry i Wisły, natomiast z obszarem międzyrzecza Odry i Dniepru łączy kwestię topogenezy Słowian. Szerzej na temat koncepcji tłumaczących pochodzenie Słowian zob. M. Kara, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Poznań 2009, s. 327–331 (Aneks 1 „Problematyka etnogenezy i topogenezy Słowian na ziemiach polskich w ujęciu nauki «milenijnej» i «postmilenijnej». Przegląd ważniejszych ustaleń”). B. Oczkowska, *Etnogeneza Słowian. Historia badań*, „Kultura Słowian. Rocznik Komisji Kultury Słowiańskiej Polskiej Akademii Umiejętności” 2019, t. 15, s. 65–84.

⁴⁶ Koncepcję tę sformułował Z. Wojciechowski w 1924 roku. Problem zasięgu terytorialnego wczesnopiastowskiego państwa polskiego pojawiał się w jego twórczości naukowej również w latach następnych. Zob. A.F. Grabski, *Zygmunt Wojciechowski i historia macierzystych ziem Polski*, [w:] Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary (1505–1548)*, PIW, Warszawa 1979, s. 5–69.

Zapoczątkowany w latach 20. rozwój naukowych podstaw myśli zachodniej uległ wzmocnieniu w następnym dziesięcioleciu. Mimo czasowego uspokojenia w stosunkach polsko-niemieckich, jako następstwo deklaracji o nieagresji, w publicystyce i nauce niemieckiej nie zaprzestano ofensywy rewizjonistycznej. W tej sytuacji polscy uczeni kontynuowali wysiłek badawczy na rzecz obrony ziem zachodnich nierzadko spotykając się z zarzutami, że swymi wystąpieniami „zakłócają pokojowe, dobrosąsiedzkie stosunki polsko-niemieckie” (w sprawie J. Kostrzewskiego interweniowało Ministerstwo Spraw Zagranicznych III Rzeszy). W historiografii niemieckiej lat 30. w dalszym ciągu eksponowano sąd, że Polska całą swą kulturę zawdzięcza Niemcom, w tym także wspomniane „wzorcowe organizacyjne”. W nauce polskiej poglądy te zostały otwarcie zakwestionowane lub potraktowane z dużą dozą sceptycyzmu. Jak już zauważono, w okresie międzywojennym teoria „samorodnego” powstania państwa polskiego, kształtującego się wewnątrznicznie, bez obcej ingerencji, w zasadzie była u nas przyjmowana powszechnie. Główne dzieło syntetyczne tamtych czasów – *Dzieje Polski średniowiecznej* (1926)⁴⁷, propagowało teorię rodową z przejściem od plemion do państwa w drodze „wewnętrznego podboju”, siłą napędową tego procesu widząc w „energii” Piastów. Nieco szerzej koncepcję tą omówili historyk ustroju i prawa Oswald Balzer (1858–1933) i idący jego śladami w swych pracach „ustrojowych” Wojciechowski. Balzer w ramach studium pt. *O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej*⁴⁸ poddał analizie rozliczne „teorie najazdu jako czynnika twórczego państwowości polskiej”, a zarazem ogłosił swój pogląd w tej kwestii. W opinii Balzera w ustroju pierwszego państwa polskiego brak było „jakichkolwiek wyraźnych śladów jego ukształtowania się drogą podboju z zewnątrz”, a teza o braku zdolności państwowotwórczych wśród Słowian, mimo argumentu „ruskiego” i „bułgarskiego”, jest nie do utrzymania wobec kontrargumentów wskazujących na „samorodny proces kształtowania się” innych większych państw słowiańskich np. Czech. Swoją wywód zamykał słowami:

Nie ma wystarczającej podstawy, żeby możliwość tego rodzaju samorodnej formacji wykluczyć z góry co do Polski; owszem, wskazane co dopiero, piętrzące się na każdym kroku trudności w przyjęciu teorii najazdu, prowadzą wprost do wniosku, że genezę państwowości tłumaczyć należy wprost ewolucją stosunków miejscowych, mniejsza na razie o to, w jaki sposób pojętą: czy to jako wpływ rozwoju pokojowego, czy to następstwo jakichś walk, przewrotów itp., zdarzonych jednakże w obrębie samego społeczeństwa tamtejszego⁴⁹.

⁴⁷ R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. 1, Kraków 1926, s. 8.

⁴⁸ O. Balzer, *O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej*, [w:] *Pisma pośmiertne Oswalda Balzera*, t. 3, Prace Naukowe: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział I, t. 11, Lwów 1937.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 28.

Wojciechowski do genezy państwa polskiego odniósł się m.in. w opublikowanej w 1935 roku książce o Mieszku I⁵⁰, dopełnionej rok później tekstem zatytułowanym *Jeszcze o Mieszku I*⁵¹. Przeciwwstawiając się teorii obcego najazdu, wyprowadził on państwo polskie z dwóch ośrodków państwowotwórczych: państwa Wiślan oraz państwa Polan. Ci drudzy pod wodzą Piastów dokonali połączenia plemion nad Odrą i Wisłą w jedną formację państwową, występując na widowni dziejowej po raz pierwszy w 963 roku. Tezy te, powtórzone w artykule pt. *Dwa ośrodki państwowotwórcze*⁵² oraz w monografii *Polska nad Wisłą i Odrą...*⁵³, stały się swego rodzaju kanonem wiedzy o początkach Polski, który aż do czasu marksistowskiego „przełomu metodologicznego” wyznaczał sposób pisania prac historycznych poświęconych tej problematyce⁵⁴.

W rozważaniach o początkach państwa polskiego historycy siłą rzeczy zaczęli zwracać coraz większą uwagę na osadnictwo wczesnohistoryczne (datowane od 500 do 1200 roku po Chr.), a wobec charakteru źródeł pisanych w rozpoznaniu tej problematyki liczyli na pomoc prehistoryków:

żałować należy – pisał na łamach inauguracyjnego tomu „Roczników Historycznych” poznański mediewista Kazimierz Kaczmarczyk (1878–1966) – że nie znajduje uznania naszych uczonych w Poznaniu epoka grodziskowa, która niejedno może wyjaśnienie przyniosłaby naszym wczesnohistorycznym czasom, gdyby w tym kierunku były prowadzone poszukiwania archeologiczne w Poznaniu, Gnieźnie, Kruszwicy itp., a do czego na próżno nawołują historycy⁵⁵.

Poszukiwania archeologiczne, o których pisał przywołany wyżej Kaczmarczyk, podjął dopiero pod koniec lat 30. J. Kostrzewski wraz z gronem uczniów. W toku swej praktyki badawczej nieraz już sięgał on po zabytki archeologiczne „kultury wczesnopolskiej”, ale szerzej w problematykę wczesnego średniowiecza wprowadziły Kostrzewskiego dopiero prace wykopaliskowe na grodzisku w Jedwabnem pod Toruniem (1931) oraz na terenie osady obronnej kultury łżyckiej w Biskupinie (od 1934), gdzie nad warstwami kulturowymi z wczesnej

---

⁵⁰ Z. Wojciechowski, *Mieszko I i powstanie państwa polskiego*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Poznań 1935 (odb. z: „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1935, t. 10, nr 4).

⁵¹ Idem, *Jeszcze o Mieszku I. Nieco polemiki i uzupełnień w tem słowo o pochodzeniu dynastii zachodnio-pomorskiej*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1936.

⁵² Idem, *Dwa ośrodki państwowotwórcze*, „Kwartalnik Historyczny” 1937, R. LI, z. 2, s. 471–485.

⁵³ Idem, *Polska nad Wisłą i Odrą. Studium nad genezą państwa Piastów i jego cywilizacji*, Instytut Śląski, Katowice 1939.

⁵⁴ A. Wierzbicki, *Jak powstało państwo polskie...*, s. 160.

⁵⁵ K. Kaczmarczyk, *Przegląd literatury poświęconej dziejom Wielkopolski*, „Roczniki Historyczne” 1925, t. 1, s. 246.

epoki żelaza zalegały warstwy kulturowe z „okresu wczesnopolskiego”. Podobnie kłopoty konserwatorskie z ks. biskupem Antonim Laubitzem (1861–1939) w Gnieźnie wciągnęły go w 1936 roku w krąg spraw związanych ze stołecznymi ośrodkami Piastów. Nie miały wpływu na kształtowanie się tych zainteresowań badawczych miały niemieckie odkrycia w Opolu (1930–1933), Santoku (1932–1935) oraz na Wolinie (od 1934), gdzie szukano śladów legendarnych jómswikingów, starając się w ten sposób archeologicznie podbudować tezę o decydującej roli Normanów w rozwoju kulturowym Słowian zachodnich. Odpowiedzią szkoły poznańskiej były prace archeologiczne w Gnieźnie (1936–1938), Kłecku (1937) i Poznaniu (1938–1939) prowadzone pod ogólnym kierownictwem J. Kostrzewskiego przez jego uczniów (Witolda Hensla [1917–2008] Wojciecha Kóćke [1911–1965], Kazimierza Łukasiewicza [1908–1941] i Zdzisława Adama Rajewskiego [1907–1974])⁵⁶. Również w innych regionach kraju prace archeologiczne nad osadnictwem „wczesnohistorycznym” nabierały tempa (np. w 1935 roku rozległe wykopaliska podjęto na grodzisku w Sąsiadce – niegdyś Sutiejsk – na dawnym pograniczu polsko-ruskim)⁵⁷. W omawianym

---

⁵⁶ BISKUPIN: *Gród prasłowiański w Biskupinie w powiecie żnińskim*, red. J. Kostrzewski, Instytut Prehistoryczny Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 1938. GNIEZNO: *Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk*, red. J. Kostrzewski, nakł. Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, Poznań 1939. POZNAŃ: W. Hensel, *Poznań wczesnodziejowy. Tymczasowe omówienie wyników prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim*, „Kronika miasta Poznania” 1938, R. XVI, s. 222–240; idem, *Zagadnienie początków Poznania i kwestia jego stołecznego charakteru w świetle wyników prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim*, „Kronika miasta Poznania” 1938, R. XVI, s. 484–507; idem, *Założenie Poznania i jego najstarsze dzieje w świetle wykopalisk*, „Z Otchłani Wieków” 1938, R. 13, z. 11–12, s. 131–143; W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Żaki, *Badania na placu katedralnym w 1938 r.*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1, red. W. Hensel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa–Wrocław 1959, s. 13–57; W. Hensel, *Kilka uwag na tle wyników wykopalisk na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 1938 i 1939 r.*, „Kronika miasta Poznania” 1946, R. XIX, nr 1, s. 14–27; J. Kostrzewski, *Zachowajmy na wieki gród Mieszka i Bolesława*, „Kurier Poznański” 1938, t. 33, nr 402, s. 18; idem, *Grody staropolskie w świetle wyników ostatnich badań wykopaliskowych*, nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków 1939. KŁECKO: W. Hensel, *Gród z początku IX wieku w Kłecku*, „Z Otchłani Wieków” 1937, R. 12, z. 11–12, s. 153–159; idem, *Gród wczesnodziejowy w Kłecku, w pow. gnieźnieńskim*, „Wiadomości Archeologiczne” 1939, t. 16, s. 265–298.

⁵⁷ J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, nakł. Polskiej Akademii Umiejętności z zasiłku Prezydium Rady Ministrów, Kraków 1949, s. 45–47; idem, *Dzieje polskich badań prehistorycznych z 14 tablicami*, nakł. Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego z zasiłku Wydziału Nauki Ministerstwa Oświaty, Poznań 1949, s. 196–208; A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej XIX i XX wieku*, Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Warszawa–Łódź 1991, s. 127–128.

okresie pojawiły się też opracowania źródłowe podstawowe dla poznania tej problematyki m.in. *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu* z katalogiem grodzisk⁵⁸, *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*⁵⁹ czy monografia *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*⁶⁰, w której Władysław Kowalenko podał spis grodzisk i zamczysk Wielkopolski, starając się wykazać ich związek z osadnictwem wczesnośredniowiecznym. Usiłował też na podstawie skartografowania grodzisk wielkopolskich zrekonstruować pierwotne terytoria plemienne Polski. Z punktu widzenia geografii problem ten analizował również Jan Dylik⁶¹. Warto też wspomnieć o *Słowniku starożytności słowiańskich*, którego zeszyt próbny ukazał się nakładem Kasy im. Mianowskiego w 1934 roku⁶². To wielkie dzieło – kompendium wiedzy o archeologii i wczesnej historii Słowian – zostało ukończone i opublikowane dopiero w czasach powojennych. Dorobek polskiej mediewistyki archeologicznej okresu międzywojennego wieńczyła napisana w latach okupacji i wydana po wojnie *Kultura prapolska* J. Kostrzewskiego (1947).

Reasumując, w okresie międzywojennym w kwestii poznawania początków państwa polskiego najaktywniejszymi byli poznańscy prehistorycy. Jeśli dodamy do tego działalność tamtejszych historyków mediewistów, inspirujących nieraz poczynania archeologów w dziedzinie badań nad wczesnym średniowieczem, nie może dziwić fakt, że wkrótce po zakończeniu wojny właśnie z poznańskiego ośrodka wyszła inicjatywa naukowego przygotowania jubileuszu tysiąclecia państwa polskiego, podjęta przez przedstawicieli różnych dyscyplin humanistycznych w całej Polsce.

---

⁵⁸ W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1930.

⁵⁹ R. Jakimowicz, J. Żurowski, *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich. Nazwy topograficzne zebrał Stanisław Bąk*, nakł. Polskiej Akademii Umiejętności, Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, Kraków 1939.

⁶⁰ W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*, Polskie Towarzystwo Prehistoryczne, Poznań 1938.

⁶¹ J. Dylik, *Analiza geograficzna położenia grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski*, „Badania Geograficzne. Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Poznańskiego” 1936, z. 16/17.

⁶² *Słownik starożytności słowiańskich: encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych: zeszyt próbny*, red. F. Bujak, nakł. Kasy im. Mianowskiego, Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Warszawa 1934.

ROZDZIAŁ II

„POTRZEBA PRZYGOTOWANIA WIELKIEJ ROCZNICY”

1. „Krajobraz po bitwie”

Kiedy w 1945 roku nauka polska odradzała się, Polska była już zupełnie innym krajem zarówno pod względem geograficznym, etnicznym, jak i politycznym. Pierwsze lata powojenne, czas powrotów, odbudowy przedwojennych placówek naukowych i tworzenia nowych, upływały jeszcze w atmosferze dyskusji i polemik na temat przyszłości polskiej nauki, choć polityczne obwarowania już się tworzyły¹. Dopiero wydarzenia z lat 1947–1948, „zwycięstwo” komunistów w sfałszowanych wyborach do Sejmu i zainicjowanie ofensywy ideologicznej na „froncie naukowym”, zapoczątkowały proces uniformizacji życia naukowego w Polsce i tworzenia podstaw „nowej socjalistycznej nauki” w oparciu o radzieckie wzory instytucjonalne i metodologiczne². Jednak pewne koncepcje naukowe, mimo przedwojennego rodowodu, znalazły poparcie władz komunistycznych, zapewniając archeologii i historii ważną rolę w odbudowie kraju. Jedną z nich była idea Polski piastowskiej, opierająca się na założeniu, że ziemie leżące w granicach państwa wczesnopiastowskiego są tzw. terytorium macierzystym Polski. Drugim „politycznie słusznym” kierunkiem badawczym była teoria autochtonicznego pochodzenia Słowian, zakładająca pierwotny charakter słowiańskiego osadnictwa na ziemiach między Odrą i Bugiem, uznająca jednocześnie, że znane badaczom plemiona polskie z X wieku wywodziły się w prostej linii od prasłowiańskich przodków. Z perspektywy nowej władzy

---

¹ R. Stobiecki, *Między kontynuacją a dyskontynuacją*, [w:] *Humanistyka polska w latach 1945–1990*, red. U. Jankowska, J. Myśliński, Instytut Badań Literackich PAN, Fundacja Akademia Humanistyczna, Warszawa 2006, s. 127–156.

² Zob. idem, *Stalinowska unifikacja nauki historycznej (przykład Polski)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1996, t. 55, s. 27–36; P. Hübner, *Polityka naukowa w Polsce w latach 1944–1953: geneza systemu*, t. 1–2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, Wrocław 1992; idem, *Nauki społeczne i humanistyka – mechanizmy zniewolenia*, [w:] *Polacy wobec przemocy 1944–1956*, red. B. Otwinowska, J. Żaryn, Editions Spotkania, Warszawa 1996, s. 276–306; R. Herczyński, *Spętana nauka. Opozycja intelektualna w Polsce 1945–1970*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 2008, s. 44–97, 101–147.

obie koncepcje miały same zalety³. Ich przydatność była widoczna, gdy starano się uzasadnić nowy kształt terytorialny Polski i jej jednonarodowy charakter: zmianę granic państwa polskiego przedstawiano jako „powrót na ziemie przodków”, na terytorium związane z „kolebką polskiej państwowości”, z którego Polska została wyparta przez germański ekspansjonizm. Stąd też o terenach nadbałtyckich i nadodrzańskich w latach 1945–1948 mówiono propagandowo Ziemię Odzyskaną⁴. Analogicznie, utratę Kresów Wschodnich, które po aneksji w 1939 roku przez ZSRR nie wróciły już do Polski, nazywano „zwroceniem tychże ziem słowiańskim braciom”. W warunkach powojennych znaczenie obu zasygnalizowanych koncepcji naukowych nie wyczerpywało się li tylko na uzasadnianiu polskich praw do ziem nad Odrą i Bałtykiem. Tradycje piastowska i słowiańska występowały w myśli politycznej władz komunistycznych także w kontekście ich programu polityki wewnętrznej i zewnętrznej. Po pierwsze, obie tradycje miały wspierać tezę lewicy, że właśnie partia robotnicza jest realizatorem „zagubionego testamentu Piastów” i ich „wielkiej myśli politycznej”. Interesy klasowe szlachty, jak argumentowano, sprowadziły Polskę od czasów Kazimierza Wielkiego i Jagiellonów na błędną drogę ekspansji wschodniej i ucisku narodów wschodniosłowiańskich, one też spowodowały rezygnację z dążenia do przywrócenia państwu polskiemu jego dawnych zachodnich granic nad Odrą i Bałtykiem. Dopiero zmysł polityczny polskich sił demokratycznych pod przywództwem partii robotniczej oraz sojuszu ze Związkiem Sowieckim umożliwił, jak uzasadniano dalej, odzyskanie polskich ziem macierzystych nad Odrą, Nysą i Bałtykiem, i doprowadził jednocześnie do naprawy wielowiekowych szkód wyrządzonych bratnim narodom słowiańskim na wschodzie. Po drugie, pierwsi Piastowie byli argumentem na rzecz jedności słowiańskiej, współpracy z Czechosłowacją, a przede wszystkim ze Związkiem Radzieckim. Głoszono, że fundamentem polityki Piastów była „wspólnotowość plemienna i bliskość językowa z Czechami” oraz „koncepcja politycznego zjednoczenia wszystkich Słowian”. Wreszcie, niezmiennie istotne były „integracyjne” funkcje tradycji piastowskich i słowiańskich również w odniesieniu do Polski w jej nowych granicach – uczestniczyły one aktywnie w „scalaniu” ziem nadbałtyckich i nadodrzańskich z resztą kraju, a także – wobec ogromnej migracji ludności, przesiedlanej na Ziemię Odzyskaną z całego obszaru przedwojennej Polski

³ M. Orzechowski, *Przeszłość i tradycje narodowe w myśli politycznej Polskiej Partii Robotniczej (1942–1948)*, [w:] *Polska – Naród – Państwo. Z badań nad myślą polityczną Polskiej Partii Robotniczej 1942–1948*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1972, s. 7–61; P. Madajczyk, *Polska myśl zachodnia w polityce komunistów polskich*, „Przegląd Zachodni” 1997, nr 3, s. 15–36.

⁴ Zob. J. Jasiński, *Kwestia pojęcia Ziemię Odzyskaną*, [w:] *Ziemię Odzyskaną / Ziemię Zachodnią i Północną 1945–2005. 60 lat w granicach państwa polskiego*, red. A. Sakson, Instytut Zachodni, Poznań 2006, s. 15–26.

– w kształtowaniu na nich jednolitego społeczeństwa, w dodatku czującego się tam „u siebie”. Zdaniem przedstawicieli władz komunistycznych pełną integrację Ziem Odzyskanych można było osiągnąć przez „prześwietlenie dziejów Polski, ich sensu politycznego, ze wskazaniem na piastowską koncepcję państwową, wskrzeszenie i pobudzenie rodzimego życia kulturalnego Ziem Odzyskanych. Narodowe uświadomienie ludności autochtonicznej, przyswojenie jej kultury polskiej, zapoznanie z jej wartościami, elementami itp., wiązanie ludności napływowo-osadniczej z terenami i autochtonami przez zapoznanie z przeszłością historyczną, historycznym charakterem polskim i rodzimymi pierwiastkami miejscowej ludności ludowej, m.in. tworzenie kulturalnych ośrodków naukowych i społecznych dla badań przeszłości, odgrzebania polskiej tradycji itd.”⁵.

Środowiska archeologów i historyków, pisząc za Rafałem Stobieckim, dostały się wówczas na „służbę współczesności”⁶. Ich zadaniem stało się dokumentowanie polskości i słowiańskości Ziem Odzyskanych oraz przybliżanie tejże przeszłości społeczeństwu polskiemu (tereny te jako ponemieckie były kulturowo obce dla Polaków, stąd niebagatelna rola archeologów i historyków). Jednakże, choć w ostatnich latach nie brakowało głosów skłonnych widzieć przemożny wpływ władz państwowych na działalność archeologów i historyków owego czasu, sugerujących świadomy związek świata nauki z polityką⁷, sprowadzenie roli tych dwóch dyscyplin do funkcji usługowej, mającej dostarczyć pożądaných z punktu widzenia władzy rezultatów byłoby daleko idącym uproszczeniem. Osobiście skłaniam się do opinii prezentowanej m.in. przez prof. Zofię Hilczer-Kurnatowską (1932–2013)⁸, że bezpośrednio po wojnie

⁵ W. Gomułka, *Z kart naszej historii*, Książka i Wiedza, Warszawa 1968, s. 129.

⁶ R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce (II połowa lat czterdziestych – początek lat pięćdziesiątych)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1993, s. 64.

⁷ Dyskusję na ten temat w odniesieniu do archeologii zrelacjonował Z. Kobyliński, *Archeologia wczesnego średniowiecza w Polsce 1939–1989: sukcesy i porażki*, [w:] *Pół wieku z dziejów archeologii polskiej: 1939–1989*, red. J. Lech, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 357–368.

⁸ „[...] nie należy zapominać, że sprawa utrzymania i zagospodarowania Ziem Zachodnich była po II wojnie światowej dla Polski kwestią być albo nie być. I tak była postrzegana przez większość społeczeństwa w kraju i znaczne grupy emigracji. Dlatego też odkrywanie śladów polskości na Ziemiach Zachodnich nie było „zadaniem zleconym” przez propagandę PRL-owską. To był w pełni zrozumiały i akceptowany kierunek poszukiwań naukowych, przygotowany merytorycznie przez przedwojenne poznańskie środowisko uniwersyteckie, kontynuowany w latach wojny, a który znalazł następnie wyraz w różnych działaniach naukowych, m.in. w Instytucie Zachodnim. Przedsięwzięcie badawcze z tego zakresu, w tym i archeologiczne, niezależnie od tego jak byśmy je dziś oceniali, miały duże znaczenie dla ludności przesiedlonej

udowodnienie praw do terytorium kraju było potrzebą całego społeczeństwa, a fakt, że badania te prowadzili niejednokrotnie ci sami uczeni, którzy przed wojną podjęli spór z nauką niemiecką o prawa historyczne do ziem nadbałtyckich i nadodrzańskich, powodował w całości naturalny sposób ciągły nacisk na udowodnienie polskości i słowiańskości Ziem Zachodnich. Nadal był to przecież żywy, podsycany wskutek nowych podziałów terytorialnych, spór o prawa historyczne do obszaru tzw. Ziem Odzyskanych.

Poczucie pilnej potrzeby wtłoczenia do świadomości ogółu Polaków dziejów integralnych związków Polski z obejmowanym wówczas terytorium zaowocowała mnogością różnorodnych opracowań podejmujących problematykę Ziem Odzyskanych (w tym wątek „odzyskanej słowiańskiej rzeki Odry”) oraz – *eo ipso* – stosunków polsko-niemieckich w dalszym ciągu postrzeganych w kategoriach trwającego setki lat „nacisku Niemców na broniących się Polaków”. W publikacjach tych niejednokrotnie napisanych lub zapoczątkowanych w okresie okupacji, często sięgających swą genezą czasów przedwojennych, starano się uzasadnić polskie racje sięgania „w głąb Niemiec”, a także wskazać przyczyny utraty zachodniej granicy piastowskiej (tutaj oś rozważań stanowiła niezmiennie agresja niemiecka)⁹. Nie mniej istotne znaczenie miała polemika z wcześniejszymi ustaleniami nauki niemieckiej, oskarżanej o symbiozę z politycznymi zapotrzebowaniami państwa niemieckiego¹⁰.

Przesunięcie się ośrodka państwa nad Wartę, oparcie granic zachodnich i północnych o Odrę, Nysę Łużycką i Bałtyk naturalnie przyniosły też powrót do badań nad początkami Polski. Argumentacja historyczna i archeologiczna wskazująca na związki Ziem Odzyskanych z genezą państwa polskiego znalazła swoje odzwierciedlenie w wielu publikacjach. Przykładowo, Wojciechowski powrócił do koncepcji „ziem macierzystych” (Wielkopolska, Małopolska,

---

ze wschodnich kresów Polski i rzuconej w zupełnie obce dla siebie środowisko kulturowe”. Z. Kurnatowska, *Czy millenium było „tragedią polskiej archeologii”?*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, red. M. Głosek, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Łódź 1997, s. 150.

⁹ G. Strauchold, *Mysł zachodnia i jej realizacja w Polsce Ludowej w latach 1945–1957*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003, s. 201–226.

¹⁰ Dla przykładu, W. Hensel i J. Kostrzewski odnieśli się do sporu polsko-niemieckiego o etnogenezę Słowian (W. Hensel, *Dwa kierunki – jedna myśl*, „Z Otchłani Wieków” 1946, R. 15, z. 1–2, s. 1–4; J. Kostrzewski, *Czy sądzić należy o rzekomych prehistorycznych prawach niemieckich do ziem polskich?*, „Przegląd Wielkopolski” 1946, R. 2, s. 129–137), Z. Wojciechowski m.in. w monografiach *Polska – Niemcy. Dziesięć wieków zmagania* (Instytut Zachodni, Poznań 1945) oraz *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju* (Poznań 1945) – do twierdzeń nauki niemieckiej o normańskiej genezie państwa polskiego.

Śląsk, Pomorze, Mazowsze) i rozważań o roli Wielkopolski jako „trzonowej ziemi historycznej Polski”, ukazując znaczenie terytorium w kształtowaniu się monarchii piastowskiej:

W roku 965 Mieszko I był w każdym razie w posiadaniu Mazowsza (a tym samym Kujaw, ziemi sieradzkiej i łęczyckiej), skoro opis Ibrahima ibn Jakuba, pochodzący z tego czasu mówi, że państwo Mieszka I. Nie może być wątpliwości, że w tym roku 966 był Mieszko w posiadaniu i wschodniej części kraju Wiślan, którą w 981 utracił. Nie wiemy natomiast nic o czasie, kiedy dokonał się podbój Mazowsza wraz z ziemiami Polski środkowej. [...] Coś więcej można by wnioskować o Kujawach. Wiadomości kroniki Kadłubka o rządach Popiela w Kruszwicy prowadzi nas na ślad jakiejś organizacji plemiennej, która miała swój ośrodek w tym grodzie. Być może, że ośrodek gnieźnieński rozwinął się na gruncie pokonania ośrodka kruszwickiego, tak jak wiślicki – tynieckiego”. I dalej: [...] na podstawie źródeł z końca rządów Mieszka wiemy, i to w sposób oczywisty, że był w posiadaniu Pomorza zachodniego. [...] Zdaje się, że stosunki z Pomorzem wschodnim układały się pokojowo. Z jednej strony opis granic Polski z roku 990–992 przesądza sprawę przynależności Pomorza wschodniego do Polski, z drugiej zaś strony z jednego z późniejszych żywotów św. Wojciecha wiadomo, że książę gdański był ożeniony z córką Bolesława Chrobrego i że się ochrzcił. Widocznie tedy Pomorze wschodnie uznało zwierzchność Piastów i za tę cenę chrztu, pozostawiono u władzy księcia w Gdańsku, a związano go z państwem Piastów także wspomnianym małżeństwem. Na końcowe lata rządów Mieszka przypadło zajęcie Śląska i ziemi krakowskiej. Tak bowiem tylko można tłumaczyć wiadomość o „królestwie odebranych” Bolesławowi II czeskiemu przez Mieszka I w roku 900 [...]”¹¹.

„Państwo takie, jak je opisuje dokument z roku 990–992, stanowiło wyraźną jedność geograficzną, opierającą się prawie bez reszty o dorzecze rzek Wisły i Odry” – stwierdzał Z. Wojciechowski powołując się na *Dagome iudex*.

Dziełem Mieszka było przy tym niewątpliwe związanie ziem nadodrzańskich z tą całością. Dalsze podboje Piastów przekraczały te granice. Wiadomo, jakie pod tym względem zamiary miał Bolesław Chrobry. Niemniej jednak ziemie nad Wisłą i Odrą uważać trzeba za trzon państwa Piastów, za jego terytorialną istotę, restytuowana później wielkim wysiłkiem Bolesława Krzywoustego, a stanowiącą cel dla polityki rewindykacyjnej Kazimierza Wielkiego. Z chwilą też uformowania tej jedności, zarazem etnograficznej, geograficznej i politycznej, zamknąć trzeba proces tworzenia się państwa Piastów¹².

Pewne poprawki poglądów Wojciechowskiego wprowadził Gerard Labuda (1916–2010), który datę pojawienia się Polski na arenie historycznej

¹¹ Z. Wojciechowski, *Państwo polskie w wiekach średnich...*, s. 15–17.

¹² *Ibidem*, s. 18–19.

(zmagania Mieszka I z margrabią Geronem) przesunął z roku 963 na lata 964–965¹³ (z ustaleniami tymi polemizował J. Widajewicz¹⁴). W 1946 roku ukazała się pierwsza w historiografii polskiej monografia o Bolesławie Krzywoustym. Jej autor, Karol Maleczyński (1897–1968), akcentował rolę tegoż władcy w przyłączeniu i chrystianizacji Pomorza¹⁵. W 1947 roku pojawiła się praca Widajewicza pt. *Państwo Wiślan*, a rok później o początkach Polski, w której zgodnie z dotychczasową wiedzą omówił kolejno kwestie związane z zagadnieniem powstania państwa polskiego i początków dynastii Piastów, nie uwzględniając jednak przedwojennych wyników badań archeologicznych¹⁶. Na marginesie ówczesnego dyskursu pozostawały pomysły antropologa Jana Czekanowskiego (1882–1965) o istnieniu w V wieku i następnych jakiegoś „państwa lechickiego”, skupiającego pod obcym przewodem kilka grup Słowian zachodnich, w tym Polan¹⁷.

W kontekście dyskusji nad pierwszymi latami rządów Mieszka I (i jego zdobyczami terytorialnymi) Widajewicz, jak i inni autorzy podkreślali, że choć państwo Piastów pojawiło się na widowni dziejowej w początkach drugiej połowy X wieku, było ono wynikiem dłuższego procesu historycznego. W tej sytuacji przedmiotem zainteresowania uczonych stały się również plemiona zachodniosłowiańskie występujące na obszarze ziem polskich, a wspomniane w *Geografie Bawarskim* z roku 845¹⁸. Teksty te uzupełniały wypowiedzi prehi-

---

¹³ G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, Księgarnia Akademicka, Poznań 1946, s. 320.

¹⁴ J. Widajewicz, *Polski obszar trybutarny w X w.*, „Sobótka” 1947, t. 2, s. 47–92.

¹⁵ K. Maleczyński, *Bolesław Krzywousty. Zarys panowania*, Wydawnictwo Księgarni Stefana Kamińskiego, Kraków 1946.

¹⁶ J. Widajewicz, *Państwo Wiślan*, Wydawnictwo Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1947; idem, *Początki Polski*, Książnica Atlas, Wrocław 1948; zob. także: H. Łowmiański, *Kilka uwag krytycznych o początkach Polski* (J. Widajewicz, *Początki Polski*, Wrocław 1948, str. 162), „Roczniki Historyczne” 1949, R. XVIII, s. 352–373.

¹⁷ J. Czekanowski, *Synteza slawistyczna a geneza państwowości polskiej*, „Slavia Antiqua” 1948, t. 1, s. 302–323 (do poglądów J. Czekanowskiego krytycznie odniósł się W. Hensel w: *Rola Poznania w okresie wczesnopiastowskim na tle odkryć w innych ośrodkach polskich*, „Kronika miasta Poznania” 1947, R. 20, s. 116 i nast., a także *Geneza państwowości polskiej świetle badań archeologicznych*, [w:] *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19–22 września 1948 r.*, t. 1: *Referaty*, Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Polskie Towarzystwo Historyczne, Wrocław 1948, s. 212–213).

¹⁸ Przekładu tego źródła historycznego dokonał jeszcze S. Zakrzewski: *Opis grodów i terytoriów z północnej stron Dunaju*, czyli tzw. *Geograf Bawarski*, Lwów 1917. Zob. także T. Lehr-Splawiński, *Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich*, Wyd. Instytutu Śląskiego, Katowice–Wrocław 1947; K. Tymieniecki, *Łędzicze (Lechici) czyli Wielkopolska w wieku IX*, „Przegląd Wielkopolski” 1946, R. 2, s. 161–172; J. Widajewicz, *Początki Polski*, Wrocław 1948, s. 88–93.

storyków na temat „grodów wczesnopolskich”¹⁹, traktowanych powszechnie jako „oparcie władzy” i „macierz osadniczą ludności”:

Grody od niepamiętnych czasów stanowiły o sile politycznej danego plemienia. Sądząc z konieczności zużycia do ich wzniesienia zbiorowego, celowo skoncentrowanego wysiłku są one jako świadomy wyraz chęci bronięcia posiadanego terytorium, dowodem istnienia organizacji państwowej. Dwa zasadnicze czynniki decydują bowiem o istnieniu państwowości: terytorium i władza. Stąd obecność grodów na naszych ziemiach świadczy o istnieniu formacji państwowych w czasach przedmieszkowych, o niewiadomej nam tylko wielkości. Dał temu również zdecydowany wyraz w swej ostatniej pracy Zygmunt Wojciechowski (*Państwo polskie w wiekach średnich*, Poznań 1945) pisząc m.in. „Słowiańszczyzna polska, taka jak ją znamy z najdawniejszych źródeł pisanych nie żyła wtedy ani autonomicznym bytem grodowym, ani rodowym, tylko państwowym, choć państewka te były nikłych rozmiarów”. W ten sposób doznała nowego ciosu stara niemiecka teoria Herdera o łagodności Słowian i braku zdolności państwowych²⁰.

Kończąc ten krótki przegląd literatury naukowej z lat 1945–1948 należy wspomnieć, że swego rodzaju przewodnikiem po rozlicznych problemach materialnej, duchowej i społecznej kultury Polski plemiennej i wczesnopiastowskiej, które zarysowały się świeżo w swym bogactwie dzięki prowadzonym przed II wojną światową badaniom archeologicznym, była *Kultura prapolska* J. Kostrzewskiego wydana nakładem Instytutu Zachodniego w 1947 roku²¹. Monografia Kostrzewskiego stała się niezastąpionym podręcznikiem dla całego pokolenia archeologów mediewistów, inspirując do podejmowania badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym.

2. Formowanie się idei „Polskiego Millenium”

Jak już wskazano krytyczne studia nad problemem początków państwa polskiego sięgają XVIII wieku. Ogromną trudność w badaniach stanowił przede wszystkim stan źródeł pisanych odnoszących się do początków Polski:

¹⁹ Np. W. Hensel, *Grody wczesnopolskie*, „Z Otchłani Wieków” 1945, R. 14, z. 9–12, s. 4–11; idem, *Osadnictwo i budownictwo prapolskie*, seria: Wiedza Powszechna, cykl: Praszłowiańszczyzna i Polska Pierwotna, z. 9, Czytelnik, Warszawa 1947; J. Kostrzewski, *Najstarsze Gniezno w świetle wykopalisk*, „Przegląd Zachodni” 1947, R. 3, nr 4, s. 308–318; Z.A. Rajewski, *O Opolu wczesnośredniowiecznym*, „Przegląd Zachodni” 1946, R. 2, nr 1, s. 174–178; R. Jakimowicz, *Prehistoria ziem polskich. Okres wczesnohistoryczny*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1948.

²⁰ W. Hensel, *Grody wczesnopolskie...*, s. 7.

²¹ J. Kostrzewski, *Kultura prapolska*, Instytut Zachodni, Poznań 1947. Książka miała w sumie trzy polskie wydania: w 1947, 1949 i 1962 oraz francuskie w 1949 roku.

jest ich niewiele w odniesieniu do czasów Mieszka I – pierwszego historycznego władcy Polski, a jeszcze mniej jeżeli chodzi o czasy dawniejsze. Wobec tego rodzaju najstarszych źródeł pisanych niemożliwe było rozwiązanie problemu genezy państwa polskiego tylko na ich podstawie, z zastosowaniem popularnej w badaniach historycznych metody progresji i metody filologicznej. Konieczne stało się poszerzenie bazy źródłowej, zastosowanie także innych metod badawczych (np. metody regresji i analogii) oraz wyjście poza historię polityczną i poszukiwania „ziaren prawdy” w materiale podaniowym. Stąd też już w okresie międzywojennym pojawiło się zainteresowanie takimi zagajeniami jak osadnictwo i ustrój plemienny czy rola czynników społecznych i gospodarczych w powstawaniu państwa polskiego (Tymieniecki nazywał je „procesami twórczymi” państwa polskiego). W związku z tym, coraz powszechniej krytykowano ograniczenia dotyczące przedmiotu badań historycznych i postulowano szeroką współpracę historii i prehistorii, przy udziale również innych dyscyplin zajmujących się człowiekiem np. socjologii²². Pojawiły się też idee planowego rozwinięcia badań okresu wczesnego średniowiecza jako wyższej formy działalności naukowej. Pierwszy sformułował taką myśl uczeń J. Kostrzewskiego, archeolog W. Hensel najpierw w odczycie, który wygłosił w 1944 roku w lubelskiej rozgłośni polskiego radia, w ramach cyklu 15-minutowych audycji popularyzujących historię Polski²³, a następnie w artykule pt. *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*, opublikowanym na łamach „Przeglądu Wielkopolskiego” i przedrukowanym później w formie oddzielnej broszury²⁴. Asumptem do podjęcia tej inicjatywy stał się jubileusz 1000-lecia państwa polskiego:

---

²² Najpełniej tę sprawę przedstawił wówczas Tymieniecki w dwóch artykułach: *Historia i prehistoria*, „Roczniki Historyczne” 1946, t. 15, nr 2, s. 191–206; idem, *Z metodyki badań nad starożytnościami słowiańskimi*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 37, s. 7–21. Ze strony prehistoryków pisali: Z. Warłowska w artykule *Metodyczne badania grodzisk a zagadnienia ustroju społecznego*, „Światowit” 1947, t. 18, s. 199–212 (artykuł ten powstał przed 1939 rokiem) oraz Jerzy Antoniewicz, który domagał się rozszerzania badań archeologicznych na całość epoki piastowskiej aż do XIV wieku (*O metodę archeologiczną w badaniach nad naszym średniowieczem*, „Nauka i Sztuka” 1947, t. 5, s. 149–165).

²³ Program radiowy 17 X 44, godz. 17:00. Odczyt mgr. Witolda Hensla pt. *Spór polsko-niemiecki w sprawie powstania państwa polskiego. Wykłady radiowe*, „Rzeczpospolita. Organ Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego”, 1944, t. 1, nr 75, s. 4; W. Hensel, *Z historii powojennych badań w Poznaniu. Związek z genezą ruchu naukowego „Polskie Tysiąclecie” i jego perturbacje*, „Slavia Antiqua” 2004, t. 42, s. 189; J. Kośnik, *Lubelski etap działalności Witolda Hensla*, „Archeologia Polski” 2007, t. 52, z. 1–2, s. 220.

²⁴ W. Hensel, *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*, „Przegląd Wielkopolski” 1946, t. 2, s. 193–206; idem, *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*, Księgarnia Akademicka, Poznań 1946.

Za 17 lat przypadnie tysiącletnia rocznica pojawienia się Polski na arenie dziejowej, a za 20 lub 19 takież jubileusz przyjęcia przez Polskę chrześcijaństwa. Obydwie rocznice są równocześnie datami w rozwoju zmagających polsko-niemieckich. Polska przez przyjęcie rzymsko-katolickiej religii odebrała Niemcom moralne prawo podboju naszego kraju. Akt ten uchronił nas od losu naszych pobratymców zachodnich, wyniszczonych prawie zupełnie przez Niemców. Wielkiej wagi i doniosłości dziejowej rocznicy nakładają na nas obowiązek solidnego ich przygotowania.

I dalej:

[...] dla dania odpowiednich ram wielkim uroczystościom jubileuszowym musimy się do pracy tej nie zwlekając zabrać od zaraz. Byłoby bowiem lekkomyślnością na miarę przysłowiowo polską – powiedzmy to sobie szczerze i otwarcie – byśmy się mieli do niej wziąć na rok lub dwa przed samymi obchodami²⁵.

W. Hensel, przypominając o obowiązku przygotowania obchodów milenijnych pod względem naukowym, podkreślił doniosłość badań archeologicznych, które miały odegrać dużą rolę w tychże przygotowaniach, umożliwiając „właściwe postawienie elementów rodzimych i roli potencjału poszczególnych środowisk cywilizacyjnych w tworzeniu się kultury i państwowości polskiej”²⁶. Sama koncepcja podjęcia planowych i zespołowych badań początków państwa polskiego zrodziła się – jak wspominał po latach – w trakcie prac archeologicznych, prowadzonych w rekonstruowanej po zniszczeniach wojennych katedrze poznańskiej, które ujawniły nieznane wcześniej relikty preromańskiej architektury, sięgające początków chrześcijaństwa w Polsce²⁷. To doświadczenie pokazało mu, że w przeciwieństwie do historii, archeologia miała przed sobą wprost niewyczerpane możliwości zdobywania źródeł do badań słabo wówczas jeszcze rozpoznanego wczesnego średniowiecza. Z pracami archeologicznymi należało się jednak spieszyć, zanim postępująca odbudowa miast utrudni swobodne zakładanie wykopów. Podobnie rzecz miała się z wieloma zabytkami architektury, które już wkraczały lub niebawem miały wkroczyć w fazę rekonstrukcji, jak wspomniana już katedra poznańska.

„Rocznicowy” artykuł W. Hensla, stanowiący główną inspirację dla „badań milenijnych” nie był jednym „bodźcem”, który przyczynił się do rozpoczęcia planowych i zespołowych prac badawczych nad dziejami Polski we wczesnym średniowieczu. Chęć zorganizowania szerszych badań budziły odkrycia archeologiczne reliktyw architektury romańskiej w Gnieźnie, Poznaniu, Strzelnie i Trzemesznie w latach 1945–1947, a także dorobek historiografii polskiej

²⁵ Idem, *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*, Księgarnia Akademicka..., s. 3.

²⁶ *Ibidem*, s. 14.

²⁷ Idem, *Z historii powojennych badań w Poznaniu...*, s. 202.

tw. orientacji zachodniej, w szczególności prace Wojciechowskiego, J. Wida-jewicza, G. Labudy, Tymienieckiego i J. Kostrzewskiego. „Impulsy” płynące z różnych stron doprowadziły w 1947 roku do podjęcia przez Naczelną Dy-rekcję Muzeów i Ochrony Zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki (dalej NDMiOZ) idei „Polskiego Millenium”. Ogromną rolę odegrał tutaj S. Lorentz (1899–1991), stojący na czele tej instytucji, który jeszcze przed wojną cieszył się opinią dynamicznego i śmiałego organizatora. Po wojnie udało mu się po-wołać do życia NDMiOZ (instytucję wymyśloną w toku „podziemnych” dys-kusji w Delegaturze Rządu na Kraj) i przejąć „we władanie” muzea i zabytki ca-łego kraju²⁸. Lorentz uzyskał także dla NDMiOZ i „Polskiego Millenium” hojne wsparcie finansowe. Jak wspominał Aleksander Gieysztor:

Stanisław Lorentz, który niewątpliwie był organizacyjnym ojcem chrzestnym tego projektu, z właściwą mu energią począł go lansować wyżej, przekonując wła-dze m.in. takim argumentem, że opłaci się na te badania wyasygnować większe pieniądze, bo z nich wyniknie udowodnienie m.in. obecności Słowian na odzy-skanych Ziemiach Zachodnich²⁹.

14 listopada w Gnieźnie i Poznaniu oraz 15 listopada w Biskupinie odbyły się posiedzenia komisji naukowej³⁰. Naczelnej Dyrekcji powołanej dla oceny stanu badań archeologicznych na Górze Lecha, Ostrowie Tumskim i półwyspie Jeziora Biskupińskiego. Dyskusje nad tymi kwestiami uprzytomniały obecnym konieczność wystąpienia z projektem możliwie szerokiego planu badawczego w skali ogólnopolskiej: „wyłoniło się wiele problemów, których nie uważaliśmy za możliwe rozważyć jedynie w obrębie urzędu, jakim jest Naczelna Dyrekcja – czytamy w protokole – ale uznaliśmy za konieczne odwołanie się do opinii reprezentującej już nie jedno, ale kilka dziedzin nauki”³¹. Ustalono wówczas, że

---

²⁸ R. Jarocki, *Opowieść o Aleksandrze Gieysztorze*, Presspublica, Warszawa 2001, s. 162.

²⁹ *Ibidem*, s. 205.

³⁰ Komisja obradowała w następującym składzie: dr Michał Drewko (archeolog), doc. dr Aleksander Gieysztor historyk), inż. Bohdan Guerquin (architekt, historyk architektury), dr Witold Hensel (archeolog), inż. Aleksander Holas (architekt, konserwator zabytków), prof. Rudolf Jamka (archeolog), prof. Zdzisław Kępiński (historyk sztuki), mgr Witold Kiezkowski (historyk sztuki), prof. Józef Kostrzewski (archeolog), dr Gabriel Leńczyk (archeolog), dr Zdzisław Adam Rajewski (archeolog), dyr. Ludwik Sawicki (archeolog), prof. Michał Walicki (historyk sztuki), inż. Jan Witkiewicz-Koszczyk (architekt). Obradom przewodniczył mgr Witold Kiezkowski.

³¹ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/8, *Protokół z posiedzenia Komisji zwo-lanej przez Min. Kultury i Sztuki w Gnieźnie w dn. 15. 11. 47 r. dla spraw wykopalisk w Gnieźnie* [w tytule protokołu jest błędna data dzienna – A.S.]; sygn. KB/8, *Wy-ciąg z protokołu posiedzeń Komisji zwołanej przez Ministra Kultury i Sztuki w Gnieźnie*

kolejna konferencja z udziałem prehistoryków, historyków i historyków sztuki zajmie się organizacją badań nad początkami państwa polskiego:

Badania te są tym zaś pilniejsze, że domniemane ośrodki wczesnohistoryczne albo w ogóle nie były dotąd badane jak Wiślica i Kalisz, albo też jak Kraków, Krużewica, a nawet najdonieślejsze bodaj Gniezno i Poznań badane były w sposób fragmentaryczny, nie pozwalający dostatecznie zorientować się w ich istotnym znaczeniu³².

Spotkanie „programowe”, któremu przewodniczył S. Lorentz odbyło się 1 marca 1948 roku w Warszawie³³. Uczestniczyło w nim 33 uczonych:

archeolodzy – mgr Jerzy Antoniewicz, prof. Włodzimierz Antoniewicz, dr Maria Bernhard, dr Michał Drewko, dr W. Hensel, prof. Roman Jakimowicz, prof. Rudolf Jamka, mgr Alina Kietlińska, prof. J. Kostrzewski, dr Gabriel Leńczyk, prof. Kazimierz Majewski, prof. Kazimierz Michałowski, dr Krystyna Musianowicz, prof. Stefan Nosek, dr Zofia Podkowińska, dr Z.A. Rajewski, dyr. dr Tadeusz Reyman, dyr. Ludwik Sawicki, dr Zofia Wartołowska, mgr Tadeusz Wieczorowski;

historycy – mgr Antoni Dębicki, doc. dr A. Gieysztor, dyr. dr Roman Lutman, doc. dr Marian Małowist, prof. Tadeusz Manteuffel, dyr. Bolesław Srocki, prof. K. Tymieniecki, dr Adam Wolff;

historycy sztuki – dr Zbigniew Hornung, mgr Witold Kieszkowski, prof. Michał Walicki oraz architekci – inż. Bohdan Guerquin, prof. Jan Zachwatowicz.

Nadto byli zaproszeni: dyr. Józef Borowik, prof. Jan Dąbrowski, prof. Tadeusz Dobrowolski, prof. Stanisław Gąsiorowski, prof. Karol Górski, prof. Zdzisław Kępiński, prof. Stanisław Kętrzyński, prof. W. Kowalenko, doc. dr G. Labuda, prof. T. Lehr-Splawiński, ks. dr Władysław Łęga, prof. K. Malczyński, prof. Sylwiusz Mikucki, prof. Kazimierz Moszyński, prof. Ksawery

---

i w Poznaniu w dniu 14 oraz w Biskupinie w dn. 15 XI 1947 r. w sprawie wykopalisk w Gnieźnie i innych miejscowościach.

³² *Ibidem*, Wyciąg z protokołu posiedzeń...

³³ APAN, Materiały Tadeusza Manteuffla, sygn. III-192, Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego przy Ministerstwie Kultury i Sztuki, sygn. 60, *Protokół na podstawie stenogramu z konferencji w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w dn. 1 III 1948 r. w sprawie prac związanych z badaniem okresu powstania państwa polskiego*. Protokół ten został wydrukowany w „Przeglądzie Historycznym” 1948, t. 38, s. 406–412. W Archiwum IAiE PAN w Warszawie znajduje się *Stenogram z konferencji w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w dn. 1 III 1948 r. w sprawie prac, związanych z badaniem okresu powstania państwa polskiego* (AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/13, *Konferencje 1947–1949*). Zob. też K.M. [Kazimierz Majewski], *Konferencja w sprawie organizacji badań archeologicznych wczesnodziejowych*, „Archeologia” 1948, t. 2, s. 429–430.

Piwocki, prof. Marian H. Serejski, prof. Władysław Tomkiewicz, prof. J. Wida-jewicz, prof. Z. Wojciechowski.

Na początku obrad doc. dr A. Gieysztor wygłosił referat o celach i planach badań wczesnodziejowych w Polsce pt. *Polskie Millenium. Z zagadnień współpracy historii i archeologii wczesnodziejowej*³⁴. Tekst ten powstał na prośbę S. Lorentza i był głosem historyka mediewisty w dyskusji rozpoczętej przez archeologów w sprawie „przygotowania wielkiej rocznicy”³⁵. Nie wchodząc w szczegóły referatu – jego główne tezy zostaną omówione w następnym rozdziale – nadmienię tylko, że uczestnicy konferencji zgodzili się co do potrzeby podjęcia międzydyscyplinarnej współpracy. Miała ona dotyczyć tak wykopalisk, jak i kształcenia młodej kadry (Z.A. Rajewski zaproponował zorganizowanie szkoły wykopaliskowej w terenie). Na zakończenie obrad ustalono listę obiektów, którymi poszczególne ośrodki miały zająć się jeszcze w tym samym roku. Nawiasem mówiąc, w planie badań na 1948 rok nie uwzględniono Kalisza, co nieobecny na spotkaniu J. Wida-jewicz w liście do Lorentza skomentował następująco:

Wiele razy przedstawiałem prof. Kostrzewskiemu ważność poszukiwań prehistorycznych w Kaliszu i wiele razy słyszałem od niego zapewnienie, że roboty podejmie tam prof. Jażdżewski. Teraz dowiaduję się z protokołu, że prof. Jażdżewski myśli o Gdańsku i Łęczycy, a nie o Kaliszu. Sprawa ta interesuje mnie bliżej. Mam przygotowaną do druku obszerniejszą pracę o początkach Polski, w której Kaliszowi wiele poświęcam uwagi. Jakąże przysługę oddałyby mi wykopaliska, o które od lat zabiegałem! A tymczasem wykopalisk owych nie ma. Nie dość na tym. Za dwa lata obchodzić będziemy rocznicę 1900-lecia istnienia Kalisza. Nie potrzebuję rozwodzić się na tym, jak doniosłe znaczenie miałoby zaprezentowanie rezultatów wykopalisk w tak uroczystej chwili. Tymczasem z protokołu wynika, że prehistorycy zawiodą. Jeżeli co nie pozwala tracić nadziei, to oświadczenie Przewodniczącego Konferencji, prof. Lorentza: „specjalnego starania wymagać będzie Kalisz. Oby za tym oświadczeniem poszły czyny”³⁶.

Wyprzedzając narrację, dodam, że „milenijne” prace archeologiczne w Kaliszu rozpoczęły się dopiero w 1950 roku.

³⁴ „Przegląd Historyczny” 1948, t. 38, s. 391–406.

³⁵ Okoliczności towarzyszące powstaniu referatu jego autor wspominał następująco: „W 1948 roku [S. Lorentz] zapytał mnie, czy nie podjąłbym się naukowego przygotowania takiego wspólnego archeologów i historyków programu badań nad początkami państwa polskiego. Odpowiedziałem, że spróbuję. Przed przystąpieniem do pisania referatu konsultowałem się m.in. z Henrykiem Łowmiańskim, Tadeuszem Manteufflem, Kazimierzem Tymienieckim, W. Antoniewiczem i doszedłem do wniosku, że temat jest ekscytujący, jak to się dziś mówi, płodny naukowo, stwarzający nowe perspektywy dla zintegrowanych badań archeologów i historyków”. Za: R. Jarocki, *op. cit.*, s. 205.

³⁶ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 1/konf/1948, *Correcta protokółu z konferencji w dn. 1 III 1948 r.*

Poza konferencjami NDMiOZ, problem początków państwa polskiego poruszono również na VII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich we Wrocławiu 19–22 września 1948 roku (tj. pierwszym powojennym spotkaniu historyków, w którym wzięło udział ok. 200 uczonych z całego kraju). Na sekcji II pt. „Dzieje Słowiańszczyzny” (pod przewodnictwem Wojciechowskiego), będącej przeglądem ówczesnych osiągnięć i postulatów badawczych w zakresie genezy państwa polskiego, przedstawiono kilka referatów dotyczących ziem polskich w starożytności (J. Kostrzewski, L. Piotrowicz, K. Majewski)³⁷, dziejów Słowiańszczyzny zachodniej (G. Labuda)³⁸, a wreszcie genezy państwa polskiego. Zagadnienie to poruszył Tymieniecki, przedstawiając postulaty metodyczne dotyczące postępowania z materiałem źródłowym oraz formułując listę problemów badawczych, którą ujął następująco: wpływy zewnętrzne na „rodzimą” kulturę Słowian; zagadnienie istnienia ustroju plemiennego na ziemiach polskich; wpływ warunków politycznych; społeczno-gospodarczych, demograficznych i kulturalnych na powstanie państwa „narodowego” oraz „sposoby przebycia drogi od państwa plemiennego do państwa narodowego”³⁹. Oprócz niego do sprawy genezy państwa polskiego odniósł się W. Hensel, sumujący osiągnięcia polskiej archeologii w omawianym zakresie. W swoich wypowiedziach po raz kolejny podkreślił on doniosłość badań archeologicznych dla rozważanej problematyki, akceptując przy tym potrzebę prowadzenia szeroko zakrojonych, zespołowych prac badawczych, które – jak uzasadniał – „pozwolą z kręgu naszych badań usunąć względnie poprzeć szereg hipotez oraz wyrugować fikcje, które często zaciemniają zrozumienie istotnego obrazu przeszłości”⁴⁰.

Podsumowując, projekt „millenijny” był w swej genezie przedsięwzięciem naukowym, wykorzystywanym w celach politycznych przez ówczesne władze PRL. Myśl zorganizowania planowych i zespołowych prac nad początkami państwa polskiego podjęła NDMiOZ w końcu 1947 roku, napotykając trzy grupy głosów postulujących rozszerzenie dotychczasowych indywidualnych lub różnych badań. Z jednej strony prehistorycy domagali się uczczenia wielkiej rocznicy pojawienia się Polski na widowni dziejów przez podjęcie wykopalisk przerwanych przez wojnę, z drugiej – cenne odkrycia z lat 1945–1947 reliktyw architektury romańskiej w Poznaniu, Gnieźnie, Trzemesznie i Strzelnie stały się

³⁷ J. Kostrzewski, *Ziemie polskie w starożytności*, [w:] *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich...*, s. 161–172; L. Piotrowicz, *Przesunięcia etniczne na ziemiach polskich w starożytności*, [w:] *ibidem*, s. 173–184; K. Majewski, *Ziemie polskie w starożytności*, [w:] *ibidem*, s. 185–186.

³⁸ G. Labuda, *Osiągnięcia i postulaty historiografii polskiej w zakresie dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*, [w:] *ibidem*, s. 187–198.

³⁹ K. Tymieniecki, *Geneza państwowości polskiej*, [w:] *ibidem*, s. 199–208.

⁴⁰ W. Hensel, *Geneza państwowości polskiej w świetle badań archeologicznych*, [w:] *ibidem*, s. 223.

podniętą do rozpoczęcia szerszych prac badawczych. Także historycy zaktualizowali po wojnie problematykę genezy naszej państwowości – okazją po temu stały wspomniane obrady VII powszechnego zjazdu historyków polskich we Wrocławiu 19–22 września 1948 roku. W ten sposób jako jeden z ważniejszych problemów współczesnej nauki historycznej pojawiła się sprawa genezy państwa polskiego.

ROZDZIAŁ III

PROGRAM TZW. MILENIJNYCH BADAŃ NAD POCZĄTKAMI PAŃSTWA POLSKIEGO

Jak już wspomniano w poprzednim rozdziale, koncepcja „Polskiego Milenium” opierała się na dorobku mediewistów związanych z orientacją zachodnią w historiografii polskiej, których intencją w okresie międzywojennym było wykazanie zasadności polskich roszczeń względem spornych ziem nadodrzańskich i nadbałtyckich. „Przesunięcie” Polski ze wschodu na zachód i oparcie jej granic zachodnich i północnych o Odrę, Nysę Łużycką i Bałtyk przyniosło powrót do tej problematyki, jak i do sprzężonej z nią kwestii początków państwa polskiego. Jednak biorąc pod uwagę dotychczasowe doświadczenia coraz liczniejsze były głosy postulujące rozszerzenie „doraźnych i indywidualnych” badań nad wczesnośredniowiecznymi dziejami Polski oraz ujęcie ich w ramy zespołowej i planowej akcji. Szansą na realizację tych postulatów stało się „Polskie Millenium”.

Pierwsza konferencja zainteresowanych stron, której zadaniem było wypracowanie zasad takiej współpracy odbyła się 1 marca 1948 roku w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w Warszawie¹. Znamienne jest, że przygotowanie referatu programowego zlecono historykowi, a nie archeologowi, choć dyskusję w sprawie przygotowania wielkiej rocznicy rozpoczął archeolog. Wyjaśnienie tej sytuacji pośrednio dostarczył referent. A. Gieysztor, który na prośbę S. Lorentza opracował założenia badawcze „Polskiego Milenium”, podkreślając konieczność współpracy przedstawicieli obu dyscyplin, „wzajemnej kontroli wyników i wzajemnych sugestii”, zaznaczał, że „co i w jakiej kolejności w Polsce z ziemi wydobywać trzeba, należy prawie całkowicie

---

¹ APAN, zesp. Materiały Tadeusza Manteuffla, sygn. III–192, Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego przy Ministerstwie Kultury i Sztuki, sygn. 60, *Protokół na podstawie stenogramu z konferencji w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w dn. 1 III 1948 r. w sprawie prac związanych z badaniem okresu powstania państwa polskiego* (teczka nr 60). Protokół ten został wydrukowany w „Przeglądzie Historycznym” 1948, t. 38, s. 406–412. Natomiast w Archiwum IAiE PAN w Warszawie znajduje się *Stenogram z konferencji w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w dn. 1 III 1948 r. w sprawie prac, związanych z badaniem okresu powstania państwa polskiego* (AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/13, *Konferencje 1947–1949*). Zob. też K.M. [Kazimierz Majewski], *Konferencja w sprawie organizacji badań archeologicznych wczesnodziejowych*, „Archeologia” 1948, t. 2, s. 429–430.

do historii”². W uzasadnieniu powoływał się na niewystarczająco wykształconą problematykę badawczą archeologii średniowiecza, która jako specjalizacja powstała dopiero na krótko przed wybuchem II wojny światowej³.

W obliczu zbliżającej się tysiącletniej rocznicy pojawienia się Polski na widowni dziejów projektowane prace miały na celu pozyskanie nowych źródeł rzucających światło na genezę państwa i narodu polskiego. Przede wszystkim chodziło o pogłębienie wiedzy o wieku X, z którego pochodzą najstarsze pisemne informacje dotyczące państwa polskiego⁴. Biorąc pod uwagę niewielką liczbę kadry naukowej⁵ i czas przeznaczony na realizację akcji „milenijnej” szacowany na ok. 10 lat, nasuwała się tu konieczność właściwej selekcji obiektów badawczych. A. Gieysztor proponował, aby skoncentrować się na grodziskach jako pozostałościach ośrodków władzy plemiennej tudzież państwowej, które w miarę możliwości badano by kompleksowo, czyli wraz z towarzyszącymi im osadami i cmentarzyskami⁶. Wszelako, także i w obrębie grodzisk należało przeprowadzić staranną selekcję: „wszystkie [grodziska] zostaną w ramach prac nad

---

² A. Gieysztor, *Polskie Millenium. Zagadnień współpracy historii i archeologii wczesnodziejowej*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 38, s. 392.

³ *Ibidem*, s. 394.

⁴ „Realny program badań początków państwa polskiego nie mógłby też chronologicznie sięgać niżej wieków VI–VII a wyżej XI-go, o ile oczywiście ze stratygraficznego obrazu badanych grodzisk nie nasunie się materiał także późniejszy resp. wcześniejszy, z głównym jednak naciskiem na formy obronne zjawiające się w wieku X” (*ibidem*, s. 395). „Po studiach Kazimierza Tymienieckiego, Zygmunta Wojciechowskiego, Józefa Widajewicza i Gerarda Labudy zagadnienie to [genezy państwa polskiego – A.S.] zostało zaktualizowane przez ponowne wysunięcie kwestii spornych oraz wszechstronną krytykę znanych nam źródeł pisanych. Wierząc najmocniej w dalsze pogłębienie naszej wiedzy o wieku X, a nawet IX poprzez rozszerzenie badań porównawczych na tejże drodze, nie można nie żywić jeszcze większych nadziei w zakresie poznania tego okresu przeszłości z zabytków materialnych” (*ibidem*, s. 396).

⁵ Na ok. 60 archeologów (ok. 45 prehistoryków i 14 archeologów klasycznych) działających przed wojną zginęło ok. 21 z nich (ok. 19 prehistoryków i 2 archeologów klasycznych). Wielu nie wróciło z zagranicy. Zob. J. Gurba, *Straty osobowe archeologii polskiej w czasie II wojny światowej (próba uzupełnień)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2005, vol. LX, Sectio F, s. 257–264.

⁶ „[...] będziemy dążyli do uchwycenia całości procesu powstawania naszego bytu państwowego w jego różnorodnych formach gospodarczych, społecznych, kulturalnych i politycznych, ale tu, w ramach uczczenia naszego millenium, ze względów metodycznych, poprzestawać możemy na zbadaniu tak wybitnej formy organizacyjnej, jaką był gród wczesnopiastowski. Badania dotychczasowe, jakże fragmentaryczne wobec ogromu zadań tylko w zakresie grodzisk, przyniosły tak obfite wykopaliska zaspokajają niewątpliwie w znacznej mierze również zainteresowania historyków gospodarczych”. A. Gieysztor, *Polskie Millenium...*, s. 397.

millenium zinwentaryzowane przez osobną pracownię”, ale „całkowitą treść kulturową osiągnąć można co najwyżej z dwu lub trzech dziesiątek”⁷. Z uwagi na skromny stan badań grodzisk wczesnośredniowiecznych program wykopalisk miał być ułożony na podstawie wiadomości płynących ze źródeł pisanych⁸. Jednakowoż Gieysztor zakładał, że prehistorycy „w tym czy w innym wypadku wypowiedzą się czy wskazany przez historię obiekt badań rokuje w dzisiejszym stanie zachowania godne starań wyniki”⁹. Sam, przyjmując za kryterium selekcji rolę i znaczenie w ustroju kasztelańskim grodów znanych ze źródeł pisanych, postulował podjęcie prac badawczych w następujących „miejscowościach grodowych”: w Gnieźnie, Poznaniu, na Ostrowie Lednickim, w Gieczu, Łądzie i Kruszwicy. Osobne zagadnienie tworzyć miał program prac archeologicznych w „najstarszym mieście polskim”, tj. w Kaliszu: „tak ze względu na wyjątkowe ramy chronologiczne świadectw pisanych, jak i na skomplikowane dzieje osadnictwa średniowiecznego w Kaliszu. W każdym razie roztoczenie natychmiastowej opieki nad grodziskiem na Zawodziu i wzięcie kaliskiego kompleksu osadniczego pod uwagę już w pierwszej kolejności prac wydaje się uzasadnione”¹⁰. Dalej wymienił on dwa grody w „centrum ziem piastowskich”, tj. w Sieradzu i Łęczycy. W przypadku Mazowsza oceniał on, że „ustalenie obiektów najdogodniejszych należałoby osobno przedyskutować ze względu na znane opuszczenie Mazowsza średniowiecznego w naszej historiografii”¹¹. Sam z mazowieckich grodzisk, oprócz „mało obiecującego” Płocka ze względu na splantowanie tamtejszego wzgórza zamkowego w XIX wieku, brał pod uwagę Grójec (niegdyś Grodziec) oraz Nasielsk. Na Pomorzu Wschodnim Gieysztor wymienił Gdańsk, „którego losy wczesnośredniowieczne dziś są może łatwiejsze do odkopania niż kiedykolwiek”¹². Wnikliwego rozpoznania w jego opinii wymagały również grodziska i osady wczesnośredniowieczne Pomorza Zachodniego, zwłaszcza Szczecin i Wolin. „Oba obiekty – pisał historyk – już częściowo znane

⁷ Idem, *Program prac nad początkami państwa polskiego*, „Ochrona Zabytków” 1949, R. II, nr 3 (7), s. 148.

⁸ A. Gieysztor wskazywał na trzy grupy źródeł pisanych, na podstawie których można było wytypować grodziska do badań archeologicznych. Pierwszą z nich i najstarszą, przypadającą na XI wiek, stanowiły dwa zabytki: karoliński wykaz plemion i grodów zachodniosłowiańskich, znany jako „Geograf Bawarski” i „Żywot św. Metodego”. Do drugiej należały dzieła dziejopisarzy z czasów pierwszych Piastów od Widukinda poczynając aż po Galla Anonima włącznie. Trzecią grupę źródeł pisanych stanowił głównie materiał dyplomatyczny z XII–XIV wieku oraz materiał historiograficzny (idem, *Polskie Millenium...*, s. 397).

⁹ *Ibidem*, s. 395.

¹⁰ *Ibidem*, s. 399.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, s. 400.

zapowiadają się tak rewelacyjnie, że od nich zapewne trzeba by zacząć realizację planu wykopaliskowego¹³. Ponadto, w programie „milenijnych” wykopalisk widział jeszcze Kołobrzeg – z racji biskupstwa z 1000 roku oraz Kamień Pomorski. Na Śląsku Gieysztor proponował, by prace badawcze objęły Ślężę – Sobótkę, Wrocław i tzw. wały Chrobrego. Co do Opola i Cieszyna historyk pisał: „nie są [...] porównywalne z większością wymienionych powyżej. Można w związku z nimi zaprojektować zbadanie hipotetycznych lub oczywistych grodów stołecznych całej grupy plemion śląskich, ale wtedy listę rozszerzylibyśmy bardzo znacznie”¹⁴. Ziemia Lubuska została wyłączona z programu wykopalisk – tutaj Gieysztor sugerował prace inwentaryzacyjne. Na Lubelszczyźnie w opinii historyka tylko Lublin wchodził w rachubę, choć „może nie w pierwszej kolejności”. Za to konieczność przeprowadzenia szerzej zakrojonych badań archeologicznych widział w Małopolsce: „Ogólnie orzec można, że wczesnodziejowa Małopolska kryje tyle zagadek co do jej ustroju czy kultury materialnej, że rozciąganie wyników badań wielkopolskich na całość obszaru państwa pierwszych Piastów jest nieusprawiedliwione; raczej należy się spodziewać bardzo znacznych odrębności Wiślan”¹⁵. W związku z tym zaproponował prace wykopaliskowe na Wawelu, w Tyńcu, Wiślicy i na grodach Roztocza, a także udział prehistoryków w spodziewanej renowacji zamku w Sandomierzu. Zdając sobie sprawę z ogromu tego przedsięwzięcia, Gieysztor konkludował:

Przy najbardziej ofiarnej pracy prehistoryków i harmonijnej współpracy innych zainteresowanych dyscyplin, okaże się przez kilka jeszcze lat, że dalecy będziemy od możliwości prowadzenia więcej niż kilku przedsięwzięć wykopaliskowych jednocześnie. Wylania się przeto znów pytanie, które z wysuniętych obiektów uznać za najpilniejsze. Myślę, że po ustaleniu propozycji w oparciu o rozważania kryteriów naukowych wyboru, zwrócić trzeba będzie uwagę na niektóre okoliczności praktyczne. Do nich zaliczyć wypada przede wszystkim potrzeby polityczne, uwydatniające wagę naszego zagospodarowania, również naukowego, Ziemi Zachodnich. Do nich – również potrzebę uzyskania w rozpoczętym dziele wyników stosunkowo szybko tak, aby całe zamierzenie badań wczesnodziejowych miało moc przekonywania nie tylko specjalistów¹⁶.

Słowem, kolejnym z problemów, na jaki zwrócił uwagę referent było rozważenie „proporcji” w doborze obiektów badawczych, który uwzględniałby zarówno potrzeby naukowe, jak i oczekiwania społeczne. Do kwestii tej odniósł się także Lorentz w dyskusji nad referatem stwierdzając, że:

---

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, s. 401.

¹⁵ *Ibidem*, s. 402.

¹⁶ *Ibidem*, s. 404.

Naczelna Dyrekcja nie chce ograniczać innych badań wykopaliskowych, ale na prace związane z polskim millenium położy specjalny nacisk i otoczy je szczególną opieką finansową. Pożądane jest na początku zawężenie terytorialne prac z uprzywilejowaniem ziem zachodnich. Specjalnego starania wymagać będzie Kalisz, który wysunie się także do punktów pierwszorzędnych¹⁷.

Z innych postulatów badawczych, oprócz wspomnianej inwentaryzacji grodzisk, która – jak zakładał Gieysztor – stanowiłaby „w wielu wypadkach [...] wystarczającą podstawę wnioskowania, zanim otworzymy większość grodzisk i zbadamy ich treść”¹⁸, wnosił on o podjęcie krytycznej edycji starożytnych źródeł pisanych odnoszących się do ziem polskich. Wspomniana inicjatywa miała stanowić dopełnienie, jak i podnieść dla prac archeologicznych¹⁹.

Założenia programowe Gieyszтора zostały przyjęte niemal jednomyślnie²⁰ i jeszcze w tym samym roku przystąpiono do wykopalisk w 11 miejscowościach. Pierwsze wyniki prac terenowych potwierdziły przewidywany pożytek z rozpoczęcia badań grodzisk wczesnośredniowiecznych na skalę nieznaną dotąd nauce polskiej²¹. Wykazały również, że oparcie ich w poszczególnych środowiskach o zakłady uniwersyteckie, muzea i towarzystwa naukowe nie zapewniało dostatecznej „zespołowości”. Wkrótce też, w celu skoordynowania rozproszonych inicjatyw badawczych, Minister Kultury i Sztuki S. Dybowski (1903–1970) zarządzeniem z 3 kwietnia 1949 roku powołał do życia Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego²². Tym samym „Polskie Milenium” uzyskało pełne poparcie najwyższych czynników państwowych.

¹⁷ *Protokół na podstawie stenogramu z konferencji w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w dniu 1 III 1948 r. w sprawie prac związanych z badaniem okresu powstania państwa polskiego*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 38, s. 410.

¹⁸ A. Gieysztor, *Polskie Milenium...*, s. 402.

¹⁹ *Ibidem*, s. 403.

²⁰ W toku dyskusji podjętej po referacie, podkreślając konieczność ścisłej współpracy prehistorii i historii, uznano kierowniczą rolę problematyki historycznej w badaniach nad początkami państwa polskiego. Jedynie Roman Jakimowicz był zdania, że „wybór stanowisk powinien należeć do prehistoryków, a nie historyków, którzy mogą tylko interpretować zdobycze prehistorii. Synteza należeć będzie do obu nauk z osobna” (*ibidem*, s. 408).

²¹ Omówiono je na Zjeździe Związku Historyków Sztuki i Kultury w Toruniu 7 listopada 1948 r. Zob. *Pamiętnik Związku Historyków Sztuki i Kultury*, t. 1, red. A. Gieysztor, nakł. Zarządu Głównego Związku Historyków Sztuki i Kultury, Warszawa 1948.

²² Zakres działalności Kierownictwa Badań został określony w sposób następujący: „Do zadań Kierownictwa należy: 1. organizacja konferencji sprawozdawczych i programowych z udziałem najwybitniejszych przedstawicieli zainteresowanych dyscyplin naukowych co najmniej dwa razy do roku przed początkiem i po zakończeniu okresu wykopaliskowego; 2. planowanie i organizacja prac źródłoznawczych, wydawniczych

9–10 maja tegoż roku odbyło się pierwsze posiedzenie KBnPPP w składzie A. Gieysztor, K. Majewski i Z.A. Rajewski, z udziałem S. Lorentza, Naczelnego Dyrektora Muzeów i Ochrony Zabytków oraz jego zastępców W. Kieszkowskiego i Z. Kępińskiego²³. Lorentz przedstawił wówczas stan prawny i organizacyjny badań nad początkami państwa polskiego. Postanowiono też niezwłocznie zwołać konferencję naukową z udziałem kierowników prac wykopaliskowych. Spotkanie, które odbyło się tydzień później w Muzeum Narodowym w Warszawie poświęcono dopracowaniu założeń programowych²⁴.

Nowość całego przedsięwzięcia w zakresie współpracy prehistorii i historii wiązała się z koniecznością wspólnego planowania poszczególnych etapów prac, jak i rewizji metod badawczych stosowanych przez pracowników różnych dyscyplin. Zarządzenie ministra kultury i sztuki przewidywało w tym celu „organizację konferencji sprawozdawczych i programowych z udziałem najwybitniejszych przedstawicieli zainteresowanych dyscyplin naukowych co najmniej dwa razy w roku przed początkiem i po zakończeniu okresu wykopaliskowego”. Podczas majowych spotkań KBnPPP ustalono, że istotną formą pracy naukowej, która miała pomóc rozwiązywać napotymane problemy będą dwójakiego rodzaju konferencje naukowe: 1) w węższym składzie – specjalistyczne, oraz 2) plenarne, zwoływane dwa razy do roku, tj. na wiosnę dla ustalenia programu prac i jesienią dla omówienia uzyskanych wyników.

i bibliograficznych związanych z badaniem początków państwa polskiego; 3. planowanie, organizacja i nadzór nad pracami terenowymi i zabezpieczeniem ich wyników, wraz ze składaniem wniosków do Naczelnego Dyrektora Muzeów i Ochrony Zabytków o powołanie specjalnych komisji fachowych; 4. przedstawianie wniosków w sprawie przydziału kredytów; 5. utrzymywanie kontaktów z pokrewnymi badaniami nauki słowiańskiej, a w szczególności nauki radzieckiej; 6. publikowanie wyników badań, w zasadzie co roku, z uwzględnieniem ich znaczenia dla znajomości całokształtu kultury materialnej i społecznej okresu początków państwa polskiego; 7. w porozumieniu ze specjalistami przedmiotu ustalenie względnie rewizja metodyki badań w oparciu o dorobek własny i nauki bratnich narodów”. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/7, k. 7–8.

²³ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 3/konf/1949, *Protokół z konferencji KBnPPP dn. 9 V 49 r. o godz. 10-ej; Protokół z II konferencji KBnPPP w Instytucie Historycznym UW w dn. 10 V 1949 r. o godz. 10-ej.*

²⁴ W konferencji wzięli udział: mgr Aleksander Gardawski, prof. Aleksander Gieysztor, prof. Roman Jakimowicz, mgr Ryszard Kiersnowski, dyr. mgr Witold Kieszkowski, dr Gabriel Leńczyk, prof. Stanisław Lorentz, prof. Kazimierz Majewski, prof. Karol Maleczyński, mgr Andrzej Nadolski, dr Zdzisław Adam Rajewski, mgr Tadeusz Wieczorowski, mgr Kazimierz Żurowski. Nadto byli zaproszeni: prof. Rudolf Janka, prof. Konrad Jażdżewski (nieobecność usprawiedliwiona) oraz dr Witold Hensel (nieobecność nieusprawiedliwiona). AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 16/konf/1949, *Protokół z konferencji w Muzeum Narodowym w Warszawie w dniach 18 i 19 V 1949 r. w sprawie prac dotyczących badań nad początkami państwa polskiego.*

W 1949 roku, pomijając wyżej wymienione konferencje z **9–10 V** i **18–19 V**, o sprawach organizacyjnych oraz problematyce badań rozmawiano również **24 V** we Wrocławiu²⁵ oraz **7 XI** w Warszawie (w Ministerstwie Oświaty odbyło się spotkanie z akademikiem radzieckim Borysem Dmitrijewiczem Griekowem [1882–1953]²⁶). Ponadto odbyły się cztery konferencje specjalne:

11 VII – w sprawie prac w katedrze gnieźnieńskiej²⁷;

8 X – w sprawie prac wykopaliskowych na Wawelu i badań krakowskiego zespołu osadniczego z referatami prof. Witolda Minkiewicza, mgr. Berezowskiego, dr. Jerzego Dobrzyckiego, dr. B. Guerquina i dr. G. Leńczyka²⁸;

10 X – w sprawie edycji najstarszych źródeł do dziejów ziem polskich²⁹ oraz **18 XII** – w sprawie zabezpieczenia i udostępnienia reliktywów preromańskich i romańskich w Trzemesznie i Poznaniu³⁰. Natomiast **10–13 XII** na konferencji w Warszawie referowano wyniki prac wykopaliskowych oraz źródłoznawczych za 1949 rok³¹.

Plan prac na sezon 1950 został przedyskutowany **21–24 IV** tegoż roku w Paulinum k. Jeleniej Góry³². Wyniki naukowe osiągnięte w 1950 roku kierownicy poszczególnych placówek przedstawili w Krakowie **18–20 XII**³³.

²⁵ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 3/konf/1949, *Protokół z posiedzenia KBNPPP we Wrocławiu w Zakładzie Historii Starożytnej Uniwersytetu Wrocławskiego 24 V 1949 o godz. 20-tej*.

²⁶ MAK, Teczka Kraków-Wawel, *Sprawozdanie z konferencji w Ministerstwie Oświaty w dn. 7 XI 1949 r. w sprawie badań nad początkami państwa polskiego*; AIAiE PAN, zesp. KBNPPP, sygn. KB/8, *Protokół z dyskusji nad początkami państwa polskiego odbytej w Ministerstwie Oświaty dn. 7 XI 1949 z okazji pobytu w Polsce akademika B.D. Griekowa*.

²⁷ AIAiE PAN, zesp. KBNPPP, sygn. KB/43, *Protokół z konferencji w sprawie prac wykopaliskowych w katedrze gnieźnieńskiej odbytej w dn. 11 VII 1949 w NDMiOZ*.

²⁸ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 16/konf/1949, *Protokół z konferencji KBNPPP w sprawie programu prac badawczych na Wawelu w dn. 8 X 1949 r. w Krakowie na Wawelu*.

²⁹ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 2/konf/1949, *Protokół z konferencji KBNPPP w sprawie wydania najstarszych źródeł do dziejów ziem polskich w Krakowie dn. 10 X 1949 r. o godz. 15:00*.

³⁰ AIAiE PAN, zesp. KBNPPP, sygn. KB/13, *Protokół z posiedzenia sekcijnego Komisji Naukowej przy Kierownictwie Badań nad początkami Państwa Polskiego, odbytego w Trzemesznie dn. 18 XII 1949 r. od godz. 14-tej do 15:25 i w Poznaniu od godz. 18-tej do 19-tej*.

³¹ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 16/konf/1949, T. Wąsowicz, *Protokół z konferencji KBNPPP w dn. 10–13 XII 1949 r. w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w Warszawie*.

³² AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 18/konf/1950, *Protokół z konferencji planującej KBNPPP w Paulinum k/Jeleniej Góry dn. 21–24 IV 1950 r.*

³³ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 6/konf/1950, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy KBNPPP w Krakowie w dn. 18–20 XII 1950 r.*

W toku prac Komisji Naukowej KBnPPP na konferencjach w Kaliszu **4–5 XI** oraz w Krakowie **10–11 XI** wypracowano projekt periodyzacji dziejów Polski starożytnej i wczesnośredniowiecznej, który następnie przedstawiono na plenarnym posiedzeniu **18 XII**³⁴. Specjalne konferencje zostały poświęcone problematyce badawczej i metodzie prac prowadzonych na stanowiskach archeologicznych:

w Trzemesznie – **14 II**³⁵;

w Krakowie – **22 II**³⁶;

w Szczecinie – **6 III**³⁷;

w Poznaniu – **19 III**³⁸;

w Szczecinie i na Wolinie w sprawie problematyki prac badawczych Pomorza przyodrzańskiego, z referatami mgr Heleny Chłopockiej, mgr Janiny Kręgielskiej, doc. dr. W. Hensla i mgr. Ryszarda Kiersnowskiego – **27–29 V**³⁹;

w Ostrowie Lednickim – **24 VII**⁴⁰ oraz w Cieszyńcu na Górze Zamkowej – **29 VIII**⁴¹. W kwestii innych działań KBnPPP: **15 III** w Łodzi odbyła się konferencja w sprawie prac łódzkiego ośrodka naukowego w zakresie badań nad początkami państwa polskiego⁴², a **24 III** w PMA w Warszawie – w sprawie atlasu wczesnośredniowiecznego⁴³. Natomiast **29 V** odbyła się konferencja w sprawie projektowanej reformy studiów i zachowania dotychczasowych katedr prehistorii⁴⁴. Ponadto członkowie Kierownictwa wzięli udział w V Konfe-

---

³⁴ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 7/konf/1950, *Protokół z konferencji KBnPPP w Krakowie w sprawie periodyzacji dziejów starożytnych i wczesnośredniowiecznych 10–11 X 49 r.*; sygn. 4/konf/1950, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP w sprawie problematyki i programu prac badawczych w Kaliszu, odbytej w dn. 4 i 5 XI 1950 r.*

³⁵ Protokołu nie odnaleziono.

³⁶ Protokołu nie odnaleziono.

³⁷ Protokołu nie odnaleziono.

³⁸ MAP–IAiE–6, KBnPPP i IHKM, 6/11 – *Protokoły z konferencji zwoływanych w celu omówienia prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu.*

³⁹ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 17/konf/1950, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP w Szczecinie dn. 27–29 V 1950 r.*

⁴⁰ MPPP w Gnieźnie, zesp. KBnPPP, Kierownictwo Prac w Gnieźnie, sygn. 2/7, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP, d. 24 VII 50 r. w Ostrowie Lednickim w sprawie zagadnienia konserwacji ruin.*

⁴¹ Protokołu nie odnaleziono.

⁴² AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/13, *Protokół z konferencji naukowej w dn. 15 III 1950 r. w sprawie prac łódzkiego ośrodka naukowego w zakresie badań nad początkami państwa polskiego.*

⁴³ Protokołów nie odnaleziono.

⁴⁴ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/13, *Protokół z konferencji Sekcji Archeologicznej Kierownictwa Badań nad początkami państwa polskiego w dn. 29 V 1950 r.*

rencji Państwowego Instytutu Archeologicznego w Pradze (27 IX–12 X 1950), na której przedstawili zasady organizacji i najważniejsze problemy badawcze „Polskiego Millenium” (A. Gieysztor, Z.A. Rajewski), a także w obradach Instytutu Słowianoznawstwa Akademii Nauk Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (3–4 X 1950) poświęconych węzłowym problemom historii Polski (K. Majewski), o czym będzie jeszcze mowa dalej⁴⁵.

W kolejnych dwóch latach roczne plany prac badawczych zostały omówione na konferencjach planujących: **3–5 V 1951** w Nieborowie⁴⁶ i **10–11 V 1952** w Osiecznej⁴⁷. Zespołowej analizie osiągniętych wyników badawczych poświęcono konferencje sprawozdawcze: **7–10 XII 1951** we Wrocławiu⁴⁸ i **6–9 XII 1952** w Sopocie⁴⁹. Problematyka szczególnie ważnych zadań badawczych oraz zagadnienia metodyczne rozpatrywane były na następujących konferencjach specjalnych:

1 II 1951 – w sprawie ujednolicenia dokumentacji wykopalisk oraz racjonalizacji opisu i przechowywania materiałów archeologicznych, zorganizowana w PMA w Warszawie⁵⁰;

1 V 1951 i 21 I 1952 – w Warszawie w sprawie Pracowni Inwentaryzacji Grodzisk⁵¹;

21–22 VI 1951 – w Nieborowie w sprawie Atlasu Wczesnodziejowego⁵²;

⁴⁵ A. Gieysztor, *Badania wczesnodziejowe w Czechosłowacji*, „Przegląd Zachodni” 1951, nr 3/4, s. 379–389; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/11, *Współpraca z zagranicą – Czechosłowacja, ZSRR*.

⁴⁶ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/14, *Konferencja planująca KBnPPP w Nieborowie w dn. 3–5 V 1951 r.*

⁴⁷ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 9/konf/1952, *Wnioski i konkluzje z konferencji w Osiecznej w dn. 10–11 V 1952 r.*; sygn. 2/konf/1952, *Zjazd w Osiecznej, 1952 r.*; sygn. 26/konf/1952, M. Dembińska, *Opracowanie naukowe protokołu z konferencji planującej KBnPPP w Osiecznej 10–11 V 1952 r.*

⁴⁸ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, KB/16, *Konferencja sprawozdawcza we Wrocławiu w dn. 7–10 XII 1951 r.*

⁴⁹ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 11/konf/1952, *Sprawozdanie z konferencji w Sopocie w dn. 6–9 XII 1952 r.*; sygn. 9/konf/1952, *Podsumowanie wyników obrad konferencji sprawozdawczej w Sopocie 6–9 XII 1952 r.*

⁵⁰ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/14, *Konferencja w sprawie ujednolicenia dokumentacji wykopaliskowej 1 II 1951 r.*; sygn. K/14, *Konferencja w sprawie racjonalizacji opisu i przechowywania materiałów archeologicznych w PMA, Warszawa, w dn. 1 II 1951 r.*

⁵¹ Protokołu nie odnaleziono.

⁵² AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/16, *Konkluzje z konferencji w sprawie wczesnośredniowiecznych badań geograficzno-historycznych w dn. 21–22 VI 1952 r.*; *Protokół z konferencji sprawozdawczej i planującej Pracowni Atlasu Wczesnodziejowego przy KBnPPP, odbytej w Nieborowie w dn. 21–22 VI 1951 r.*

4 XI 1951 – podczas spotkania z Borysem Aleksandrowiczem Rybakowem w Muzeum Narodowym w Warszawie⁵³;

3 XII 1951 – na Wawelu⁵⁴;

4 XII 1951 – w Sosnowcu, w Głównym Zarządzie Centralnego Związku Zawodowego Górników w sprawie badań nad początkami górnictwa w Polsce⁵⁵;

22 II i 12 V 1952 – w Poznaniu w sprawie prac wykopaliskowych w katedrze poznańskiej⁵⁶;

1 III i 31 V 1952 – w Krakowie wspólne z PAU w sprawie wydania „Roczników Polskich”⁵⁷;

18 IV 1952 – w Warszawie w sprawie prac nad *Słownikiem historyczno-geograficznym Mazowsza w XV wieku*⁵⁸;

19 IV 1952 – w Opolu w sprawie prac wykopaliskowych na Ostrówku, w związku ze zmianą ich kierownika (został nim prof. Włodzimierz Hołubowicz)⁵⁹;

25 IV 1952 – w Szczecinie w sprawie zabezpieczenia i ewentualnej likwidacji prac wykopaliskowych na dziedzińcu Zamku Książąt Pomorskich⁶⁰;

19 V w Lublinie i **25–28 IX 1952** w Hrubieszowie w sprawie badań nad Grodami Czerwieńskimi⁶¹;

---

⁵³ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/16, *Protokół z konferencji archeologów i historyków polskich z udziałem B.A. Rybakowa, dziekana Wydziału Hist. Uniwersytetu im. Łomonosowa w Moskwie.*

⁵⁴ Protokołu nie odnaleziono.

⁵⁵ Protokołu nie odnaleziono.

⁵⁶ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 26/konf/1952, *Protokół z dyskusji po wizji prac wykopaliskowych w katedrze poznańskiej dn. 12 V 1952 r.*; MPPP w Gnieźnie, zesp. KBnPPP, Kierownictwo Prac w Gnieźnie, sygn. 2/9, *Sprawozdanie z konferencji odbytej w Warszawie w KBnPPP w dn. 22.2.1952 r.*

⁵⁷ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z konferencji w sprawie prac wydawniczych nad rocznikami polskimi zorganizowanej przez KBnPPP łącznie z PAU dn. 31 V 1952 r. w Krakowie*; sygn. KB/17, *Protokół z konferencji KBnPPP wraz z PAU w sprawie organizacji prac wydawniczych nad rocznikami polskimi w Krakowie w dn. 1 III 1952 r.*

⁵⁸ Protokołu nie odnaleziono.

⁵⁹ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 8/konf/1952, *Protokół z posiedzenia Komisji Naukowej zwołanej przez KBnPPP w Warszawie dn. 19 IV 1952 r. w Opolu w celu przekazania opolskiej placówki naukowej nowemu Kierownictwu.*

⁶⁰ Protokołu nie odnaleziono.

⁶¹ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 8/konf/1952, *Protokół z konferencji w sprawie Grodów Czerwieńskich, Hrubieszów 25–28 IX 1952 r.*; sygn. 23/konf/1952, *Protokół konferencji KBnPPP w Lublinie w sprawie Grodów Czerwieńskich w dn. 19 V 1952 r.*; J. Gąssowski, *Konferencja w sprawie Grodów Czerwieńskich w Hrubieszowie, „Sprawozdania PMA” 1953, t. 5, z. 3–4, s. 99–103.*

4 IX 1952 – w sprawie akcji ratowania zabytków na obszarze starych dzielnic Gdańska⁶²;

18 IX 1952 – w Gieczu poświęcona reliktom kamiennej budowli z XI wieku⁶³;

26 IX 1952 – w sprawie atlasu wczesnodziejowego⁶⁴;

4–5 X 1952 – w Warszawie odbyła się zorganizowana przez KBnPPP i Polskie Towarzystwo Geograficzne konferencja w sprawie zadań i metod geografii historycznej z referatem prof. G. Labudy pt. *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej oraz o programie atlasu historycznego* i z koreferatem dr. Małgorzaty Dobrowolskiej⁶⁵.

Specjalne zebrania w siedzibie KBnPPP zostały również poświęcone dyskusji nad bieżącymi pracami monograficznymi:

18 XII 1951 – z odczytem dr. Włodzimierza Wolfartha pt. *Ascripticii w Polsce*, zorganizowane wspólnie z Zakładem Historii Prawa UW⁶⁶;

2 V 1952 – z odczytem dr. Stefana Weymana pt. *Stan badań nad siecią drożną w Polsce do poł. XIII wieku*⁶⁷;

4 V 1952 – z odczytem dr. Andrzeja Nadolskiego *Uzbrojenie polskie w X–XII w.*⁶⁸;

22 X 1952 – z odczytem prof. Józefa Matuszewskiego pt. *Ze studiów nad rozwojem trakcji konnej w starożytności i we wczesnym średniowieczu*⁶⁹;

15 XI 1952 – z odczytem inż. Stanisława Bobińskiego pt. *Analiza rozplanowania przestrzennego Szczecina*⁷⁰.

Ponadto, podejmując w 1951 roku inicjatywę zorganizowania sesji młodszych pracowników naukowych, którzy swe studia kończyli w pierwszych latach powojennych w dniach: **5 XII 1951** we Wrocławiu oraz **29–31 V** i **2–3 XII**

⁶² AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z Konferencji konsultantów naukowych Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego w Gdańsku z dn. 4 IX 1952 r.*

⁶³ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z zebrania Sekcji Naukowej przy Kierownictwie prac wykopaliskowych w Gieczu w dn. 18 IX 1952 r.*

⁶⁴ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/8, *Protokół z posiedzenia oddziału poznańskiego Komisji Atlasu Wczesnodziejowego w dn. 26 IX 1952 r.*

⁶⁵ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z konferencji metodologicznej w sprawie zadań i metod geografii historycznej, zorganizowanej przez PTG i KBnPPP, w dn. 4 i 5 X 1952 r. w Warszawie.*

⁶⁶ Protokołu nie odnaleziono.

⁶⁷ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 10/konf/1952, *Zebranie nad średniowieczną siecią drożną w Polsce w Warszawie 2 V 1952 r.*

⁶⁸ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Zebranie dyskusyjne z referatem dr. Andrzeja Nadolskiego pt. „Uzbrojenie polskie w X–XII wieku”, 23 V 1952 r.*

⁶⁹ Protokołu nie odnaleziono.

⁷⁰ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 8/konf/1952, *Sprawozdanie naukowe z zebrania z S. Bobińskim 15 XI 1952 r.*

1952 w Osiecznej odbyły się „odprawy” młodych archeologów-prelegentów pod kierunkiem prof. K. Majewskiego⁷¹. Ostatecznie Zjazd Młodych Archeologów nie odbył się – z racji zmieniających się warunków politycznych po śmierci Józefa Stalina.

Działalność KBnPPP w 1953 roku, tj. w jej ostatnim sezonie badań została uzgodniona z Podkomitetem Historii Kultury Materialnej Wydziału I PAN, czego wyrazem było przedstawienie przez A. Gieysztora na posiedzeniu Podkomitetu 29 stycznia 1953 roku sprawozdania z działalności Kierownictwa w latach 1949–1952⁷². Postanowiono wtedy, że poza główną, plenarną konferencją planującą odbędą się jeszcze mniejsze, w poszczególnych ośrodkach badawczych. W ten sposób starano się wywoływać szerszą dyskusję nad omawianymi zamierzeniami, niż było to możliwe w latach ubiegłych, gdy plany wszystkich placówek badawczych przedstawiane były na jednej wspólnej konferencji⁷³. Główna konferencja planująca KBnPPP przy udziale Rady Naukowej odbyła się **24 II** w Krakowie⁷⁴. Natomiast w poszczególnych ośrodkach naukowych konferencje planujące odbyły się w następujących terminach⁷⁵: **16 IV** – we Wrocławiu w sprawie prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu i na Ostrówku w Opolu; **25–26 IV** – w Poznaniu w sprawie prac wykopaliskowych w tym mieście (gród i katedra), w Gieczu, Biskupinie, Gnieźnie i Kruszwicy;

⁷¹ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 27/konf/1952, *Protokół z konferencji 29–31 V 1952 r.*; sygn. 2/konf/1952, *Zjazd w Osiecznej (referaty)*; sygn. 8/konf/1952, *Protokół z konferencji prelegentów na Zjazd Młodych Archeologów odbytej w Osiecznej w dn. 29–31 V 1952 r.*; sygn. 2/konf/1952, T. Wąsowicz, *Opracowanie naukowe protokołów z I konferencji prelegentów na Zjazd Młodych Archeologów, odbytej w Osiecznej w dn. 29–31 V 1952 r.*; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/18, *Protokół z II konferencji prelegentów na Zjazd Archeologów odbytej w Osiecznej k/Leszna w dn. 2 i 3 XII 1952 r.*; zob. także J. Gąssowski, *Konferencja młodych archeologów w Osiecznej koło Leszna Wielkopolskiego*, „Sprawozdania PMA” 1953, t. 5, z. 3–4, s. 96–99; L. Rauhut, *II konferencja prelegentów na zjazd naukowy młodych archeologów w Osiecznej koło Leszna Wielkopolskiego*, „Sprawozdania PMA” 1953, t. 5, z. 3–4, s. 71–73.

⁷² A. Gieysztor, *Kierownictwo Badań nad początkami Państwa Polskiego w latach 1949–1952*, „Zapiski Archeologiczne” 1953, z. 2, Warszawa 1953 (maszynopis powielany). Zob. także idem, *Dorobek badań nad polskim wczesnym średniowieczem (1948–1952)*, „Życie Nauki” 1952, t. 7, nr 7/8, s. 195–202.

⁷³ *Kierownictwo Badań nad Początkami Państw Polskiego*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 379.

⁷⁴ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 30/konf/1954, *Sprawozdanie z konferencji planującej w Krakowie w dn. 24 II 1953 r.*

⁷⁵ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 13/konf/1953, *Konferencja planująca we Wrocławiu w dn. 16 IV 1953 r.*; sygn. 30/konf/1954, *Wnioski i postulaty konferencji planującej w Poznaniu w dn. 25–26 IV 1953 r.*; sygn. 28/konf/1952–54, *Konferencje planujące Kierownictwa Badań nad początkami Państwa Polskiego w 1953 r.*

11 V – w Warszawie w sprawie prac wykopaliskowych w Gdańsku, Łęczycy, Lutomiersku i Wiślicy.

Z konferencji specjalnych odbyły się następujące:

18–19 IV – w Poznaniu w sprawie edycji źródeł do dziejów ziem polskich⁷⁶;

27 VI – w sprawie stanu prac nad inwentaryzacją grodzisk⁷⁷;

14 VII – w Gdańsku w sprawie tamtejszych prac wykopaliskowych i ratowniczych⁷⁸;

13 VIII w Gdańsku i **2 IX** w Opolu, na których dyskutowano stosowane na tych stanowiskach metody wykopaliskowe⁷⁹;

5 XI – w Warszawie, na której przedstawiono zeszyty próbne wczesnośredniowiecznych słowników geograficzno-historycznych (Śląsk – w oprac. K. Maleczyńskiego, Pomorze – w oprac. Kazimierza Ślaskiego, ziemia łęczycka – w oprac. Stanisława Zajączkowskiego) oraz zeszyt próbny katalogu budowli romańskich w Polsce (w oprac. Zygmunta Świechowskiego)⁸⁰.

W 1953 roku przystąpiono do prac nad inwentaryzacją polskich skarbów wczesnośredniowiecznych. We współpracy z Centralnym Zarządem Muzeów przeprowadzono ankietę w sprawie skarbów wczesnośredniowiecznych przechowywanych w muzeach, a **18 VI** odbyła się w Warszawie konferencja, na której wygłoszone zostały następujące referaty: *Problematyka studiów nad skarbami wczesnośredniowiecznymi* (prof. Tadeusz Lewicki), *Dotychczasowe osiągnięcia numizmatyków polskich w badaniach nad historią polskiego średniowieczna* (inż. Władysław Terlecki), *Plan zespołowych prac badawczych nad polskimi skarbami wczesnośredniowiecznymi* (mgr R. Kiersnowski)⁸¹. W wyniku dyskusji nad referatami postanowiono jak najszybciej zorganizować Pracownię Numizmatyczną.

⁷⁶ Protokołu nie odnaleziono.

⁷⁷ M. Dembińska, *Prace nad inwentaryzacją grodzisk*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, R. XX, z. 1, s. 98–99.

⁷⁸ Protokołu nie odnaleziono.

⁷⁹ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 12/konf/1953, *Sprawozdanie z konferencji w sprawie metody wykopaliskowej w Opolu w dn. 2 IX 1953 r.*, IAIiE PAN, Oddział w Łodzi, zesp. Łęczycza-Tum, *Sprawozdanie z konferencji w Gdańsku w sprawie metody wykopaliskowej w dn. 13 VIII 1953 r.*; zob. także J. Kamińska, *Metody badań archeologicznych w Gdańsku w l. 1948–1952*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 153–163; M. Dembińska, *Dyskusja w sprawie metody wykopaliskowej*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, R. XX, z. 1, s. 97–98.

⁸⁰ Protokołu nie odnaleziono.

⁸¹ M. Dembińska, *Konferencja w sprawie badań nad polskimi skarbami wczesnośredniowiecznymi*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, R. XX, z. 1, s. 99–100. Teksty referatów zostały opublikowane w „Biuletynie Numizmatycznym” 1953, z. 7–10; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/19, *Konferencja w sprawie badań nad polskimi skarbami wczesnośredniowiecznymi w dn. 18 VI 1953 r. w Warszawie*.

Zgodnie z zaleceniami Rady Naukowej powziętymi na konferencji planującej **24 II** KBnPPP zorganizowało objazd naukowy grodów na Pomorzu Zachodnim (**5–10 VI**) oraz na Śląsku (**20–21 VI**)⁸². Objazdy te były pierwszym etapem prac przygotowawczych do sesji poświęconej sprawie genezy miast w Polsce i nakreśleniu programu dalszych badań w tym zakresie. W drugim etapie przygotowań – **19 XI** odbyło się w Warszawie zebranie prelegentów (spotkaniu przewodniczył A. Gieysztor)⁸³.

Ponadto odbyły się następujące zebrania dyskusyjne KBnPPP: **18 IV** – w Poznaniu z odczytem prof. G. Labudy pt. *Źródła historyczne, ich podział i interpretacja*, a **28 XI** – w Krakowie z odczytem dr. Jerzego Hawrota pt. *Pierwotny kościół św. Salwatora na Zwierzyńcu*. Natomiast zespołowej analizie wyników badawczych poświęcona była konferencja sprawozdawcza w Osiecznej **15–18 XII**⁸⁴.

Obok wspomnianych konferencji naukowych KBnPPP organizowano także objazdy naukowe po stanowiskach archeologicznych, aby badacze mieli okazję zapoznać się z wynikami prac wykopaliskowych i metodami badawczymi innych ekspedycji.

Nie ulega wątpliwości, że wspólne konferencje archeologów i historyków z udziałem przedstawicieli innych dyscyplin stworzyły nowy styl pracy naukowej – umożliwiając regularną konfrontację poglądów oraz koleżeńską kontrolę metod i wyników badań oraz zapewniały ciągłą aktualizację problematyki badawczej⁸⁵. Wkrótce założenia programowe Kierownictwa – w pierwszym

---

⁸² T. Uzdowska, *Konferencja terenowa w sprawie najstarszych grodzisk śląskich*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, R. XX, z. 1, s. 95–97.

⁸³ Protokołu nie odnaleziono.

⁸⁴ wł. h. [W. Hołubowicz], *Doroczna sesja naukowa Kierownictwa Badań nad początkami Państwa Polskiego*, „Dawna Kultura” 1954, z. 1, s. 43–45; M. Dembińska, *Konferencja sprawozdawczo-planująca Kierownictwa Badań nad początkami Państwa Polskiego*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, R. XX, z. 2, s. 194–197.

⁸⁵ Potwierdzają to również relacje uczestników tamtych wydarzeń. A. Abramowicz pisał: „Okres istnienia Kierownictwa Badań był wielką szkołą kadr, której istotnym elementem były coroczne konferencje planujące i sprawozdawcze, które stały się miejscem żywej wymiany myśli, często zażartych sporów oraz platformą spotkań przedstawicieli różnych dyscyplin, nie tylko humanistycznych, lecz także przyrodniczych i technicznych, co nadawało przedsięwzięciom Kierownictwa Badań charakter interdyscyplinarny. Przygotowywane na konferencje sprawozdania były powielane, sprzyjając wymianie szybkiej informacji” (A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej XIX i XX wieku*, Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Warszawa–Łódź 1991, s. 156). Z dużym sentymentem „milenijne” konferencje wspominał także K. Jądzewski: „[...] badania milenijne, finansowane początkowo przez Naczelną Dyрекcję Muzeów i Ochrony Zabytków przy Ministerstwie Kultury i Sztuki oraz opłacane z normalnych budżetów Miejskiego Muzeum Prehistorycznego w Łodzi i Katedry Prehistorii Uniwersytetu Łódzkiego, poddane zostały w ciągu r. 1950 Kierownictwu Badań

okresie działalności KBnPPP określały je tezy referatu A. Gieysztora – wraz z wypracowywaniem nowych postulatów badawczych na kolejnych konferencjach naukowych nabrały nowego wymiaru. Przy czym niezwykle istotna dla przemiany problematyki „milenijnej” stała przebudowa metodologiczna współpracujących nauk w oparciu o doktrynę marksistowską, którą od końca lat 40. władze komunistyczne (w jej obligatoryjnej, stalinowskiej wersji) próbowały narzucić środowisku naukowemu (i całemu społeczeństwu) jako jedyny sposób patrzenia na świat⁸⁶. Warto podkreślić, że w przypadku historiografii

---

nad Początkami Państwa Polskiego, na którego czele stanął prof. Aleksander Gieysztor. Jakże mile wspominam współpracę z tym szlachetnym, mądrym, wysoce kulturalnym i niezwykle wykształconym człowiekiem! [...] Pod jego egidą odbywały się w rozmaitych miejscowościach naszego kraju, najczęściej takich, które wslawiły się szczególnie ciekawymi odkryciami archeologicznymi, konferencje naukowe, na których prezentowano wyniki poszczególnych badań w skali ogólnokrajowej. Jakież to były ciekawe zebrania, pobudzające do namiętnych i skrzących się nieraz dowcipem dyskusji! Brali w nich udział kierownicy badań wykopaliskowych z całej Polski, historycy, orientaliści, paleobotanicy, zoologowie i antropolodzy. Wiązały się z tym objazdy stanowisk archeologicznych w tym rejonie, w którym owe konferencje się odbywały. Ta życzliwa i stymulująca do dalszych postępów i osiągnięć aura istniała do końca istnienia Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego, tzn. do końca 1953” (K. Jażdżewski, *Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku*, Wydawnictwo Fundacji Badań Archeologicznych im. Prof. Konrada Jażdżewskiego, Łódź 1995, s. 249).

⁸⁶ Zagadnienie tzw. marksistowskiego przełomu metodologicznego w naukach historycznych omówili m.in. R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce (II połowa lat czterdziestych – początek lat pięćdziesiątych)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1993, s. 48–60; Z. Romek, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa 2010, s. 107–134. Natomiast skalę wpływu myśli marksistowskiej na archeologię polską oceniali: P.M. Barford, *Marksizm w archeologii polskiej w latach 1945–1975*, „Archeologia Polski” 1995, t. 40, z. 1–2, s. 7–78. Z ujęciem tym polemizował J. Lech, *Małowierni. Spór wokół marksizmu w archeologii polskiej lat 1945–1975*, „Archeologia Polski” 1997, t. 42, z. 1–2, s. 175–232 (zob. też P.M. Barford, *Małowiarygodny? Odpowiedź na polemikę Pana Jacka Lecha*, *ibidem*, s. 233–251). Por. S. Kurnatowski, M. Kobusiewicz, *Osiągnięcia i zaniedbania w polskiej archeologii i prahistorii ostatniego półwiecza*, [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, red. M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2000, s. 626–628; H. Mamzer, *Kulturowe konteksty paradygmatów w archeologii*, [w:] *ibidem*, s. 537–550; S. Tabaczyński, *A Future for the Marxist Paradigm in Central European Archaeology? The Polish Case*, [w:] *Whither Archaeology?*, red. M. Kuna, N. Venclova, Institute of Archaeology, Praha 1995, s. 69–81; idem, „Wymuszony przewrót metodologiczny” w archeologii polskiej i jego nieoczekiwane skutki, [w:] *Archeologia i prahistoria...*, s. 513–525 oraz 676–678 (głos w dyskusji); D. Minta-Tworzowska, *Kwestia przełomu metodologicznego w prahistorii i w archeologii polskiej*, [w:] *ibidem*, s. 527–535.

polskiej (a w pewnym zakresie też archeologii) proces ów nałożył się na podzielane przez badaczy najpóźniej od czasów międzywojnia zainteresowania problematyką społeczną i gospodarczą, także w ujęciu Fryderyka Engelsa. Oznacza to, że wspomniana przebudowa metodologiczna, jakkolwiek wymuszona w ramach stalinizacji nauki polskiej, nie była pozbawiona „naukowej atrakcyjności”⁸⁷. W „Polskim Millenium” inspirowane marksizmem zwrócenie się ku teorii formacji społeczno-gospodarczych – bez względu na aktualną ocenę niektórych sformułowanych wówczas wniosków czy sposób realizacji rzeczowej teorii w praktyce – wzbogaciło horyzonty poznawcze mediewistyki, której dotychczasowy nurt dociekań warunkowała głównie problematyka polityczna

---

⁸⁷ Henryk Samsonowicz w wywiadzie pt. *Bywałem człowiek reżimu* udzielonym Magdalenie Bajer mówił: „Teoria, która, nie do końca słusznie, została wyśmiana i odrzucona, a która nazywa się materializmem historycznym, stanowiła rzeczywiście rewolucję w podejściu do historii. Raptem nam się objawiło, że wszelkie natrząsania kolegów matematyków, fizyków, biologów, z tego, że historia jest nauką, tracą sens. Znajdowaliśmy oto uzasadnienie, że to jest nauka i ma swoje prawa, swoje reguły, które można badać, których można dowieść. Dzięki moim mistrzom czytywałem rzeczy niesłyszane wtedy *en vogue*. Do takich należała książka Fernanda Braudela *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski*. Dyskutowaliśmy o niej na seminarium Małowista w 1949 roku i wszyscy, razem z nim, byliśmy zafascynowani zupełnie nowym podejściem do historii jako nieustannego dziania się, którego sens poznaje się poprzez badanie długich procesów dziejowych, tworzenie wielkich syntez. Braudel był jednym z trzech (wówczas tym głównym) przedstawicieli szkoły «Annales», a szkoła «Annales» przyznawała się (i nadal przyznaje) do materializmu historycznego. Druga bardzo znacząca grupa historyków, także odwołujących się do tej teorii i także lewicujących, skupiona była wokół brytyjskiego czasopisma «Past and Present». Pisywali tam najznakomitsi autorzy i toczyły się zupełnie zasadnicze dyskusje”. Za: M. Bajor, *Blizny po ukąszeniu*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2005, s. 171–172. Natomiast tak o naukowej atrakcyjności marksizmu pisał Andrzej Abramowicz, zaczynający w „Polskim Millenium” swoją karierę naukową: „Dla szeregowych współpracowników Kierownictwa – w tym dla autora tych słów – którzy nie mieli dostępu do zakulisowych manewrów, konieczność przestawienia się na metodologię marksistowską stawiała się oczywista, chociażby ze względów obronnych. Wydawało się nam, że uczestniczymy w procesie oswajania marksizmu, czynienia go mniej niebezpiecznym przez poznanie go. Okazywało się wtedy, że materializm historyczny i dialektyczny, miarkowany zdrowym rozsądkiem i w zgodzie z bazą źródłową, może być użytecznym narzędziem pracy dla archeologa, gdy chodziło o sferę produkcji, o przejawy materialnego bytu dawnych społeczeństw. Okazywały także swą przydatność takie dyrektywy, jak badania całości procesu historycznego, bez względu na rodzaj wykorzystywanych źródeł, co sprzyjało zasypywaniu przepaści między archeologią a historią oraz zasada badań zespołowych i planowych. W dalszej perspektywie prowadziło to do badania genezy miast, powstania i rozwoju rzemiosła, a potem też do lansowania tematyki wiejskiej. Ale był to już późniejszy etap”. Za: A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej...*, s. 157.

i ustrojowo-prawna. Pozwoliło to też na pełniejsze wykorzystanie treści tkwiących w odkrywanych materiałach archeologicznych, dotąd gromadzonych i porządkowanych według kryteriów szkoły kulturowo-historycznej⁸⁸.

Pierwsze odwołania do materializmu historycznego w „Polskim Millenium” pojawiły się w 1949 roku wraz z powołaniem KBnPPP, czyli z oficjalną instytucjonalizacją programu badań nad początkami państwa polskiego w ramach Ministerstwa Kultury i Sztuki. Na pierwszej konferencji planującej Kierownictwa Badań 18–19 maja 1949 roku w Warszawie (tj. miesiąc po powołaniu KBnPPP) prof. Z. Kępiński – zastępca dyrektora NDMiOZ, przedwojenny komunista, który z przekonania podzielał ideologię marksistowską, wygłosił referat dotyczący problematyki badawczej „Polskiego Millenium”. Zakomunikował w nim co następuje (relacja protokolanta; cytat z zachowaniem oryginalnej pisowni):

zainteresowanie się czynników rządowych tymi badaniami nakłada na nas obowiązek dania odpowiedzi na pytania interesujące historyków-marksistów. Dlatego należy wprowadzić korektury do toku podjętych prac. Trzeba zwrócić uwagę na podłoże społeczno-gospodarcze wydarzeń historycznych i powiązać te wydarzenia z układem stosunków produkcyjnych. Przykładowo ukazanie pozycji rzemieślni w ogólnym układzie sił produkcyjnych, zróżnicowania klasowego ludności zamieszkującej poszczególne typy grodów, nieograniczanie się do badania samych konstrukcji obronnych, lecz uwzględnienie charakteru społecznego danego grodu. Dotychczasowe badania niespełniające tych postulatów budzą zastrzeżenia z punktu widzenia materializmu historycznego. Nie wystarcza przekopanie samego grodu, choćby najważniejszego, jeżeli nie zbadamy jednocześnie całego zespołu gospodarczo-społecznego. Stąd wynika konieczność ustalenia takiego programu badań, który umożliwi danie odpowiedzi na powyższe zagadnienie⁸⁹.

Do realizacji powyższego postulatu wytypowano wtedy Łęczycę i Biskupin.

⁸⁸ O wpływie metodologii marksistowskiej na badania „milenijne” zob. A. Gieysztor, *Periodyzacja dziejów Polski do wieku XIII na podstawie badań historycznych i archeologicznych*, [w:] *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich: przemówienia, referaty, dyskusja. Otwock, 1951–1952*, t. 1, red. S. Herbst, W. Kula, T. Manteuffel, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1953, s. 230; Z. Kurnatowska, *Czy milennium było „tragedią polskiej archeologii”?*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, red. M. Głosek, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Łódź 1997, s. 151; S. Tabaczyński, *Wybrane aspekty metodologiczne badań milenijnych*, [w:] *Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków*, red. S. Skibiński, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Poznań 2001, s. 27–37; M. Kara, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Poznań 2009, s. 11–39.

⁸⁹ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 16/konf/1949, *Protokół z konferencji w Muzeum Narodowym w Warszawie w dniach 18 i 19 V 1949 r...*

Ustalenia konferencji „w ich aspekcie metodologiczno-ideologicznym” Z. Kępiński zreferował następnego dnia w Ministerstwie Kultury i Sztuki, gdzie przeniesiono część obrad. W ramach podjętej przebudowy metodologicznej, 7 listopada w Ministerstwie Oświaty odbyło się też pierwsze z serii spotkań Kierownictwa Badań z udziałem historyków i archeologów z „bratnich narodów” – gościem honorowym był dyrektor Instytutu Historii oraz Instytutu Słowianoznawstwa Akademii Nauk ZSRR B.D. Griekow, uchodzący za najwybitniejszego eksperta, a zarazem realizatora myśli teoretycznej Stalina w badaniach nad narodzinami feudalizmu w Rosji. Dodam, że osiągnięcia archeologii radzieckiej obserwowano także na przykładach dzieł B.A. Rybakowa (1908–2001), Artiemija Władimirowicza Archichowskiego (1902–1978), Nikołaja Nikołajewicza Woronina (1904–1976), Piotra Nikołajewicza Trietiakowa i in. Zmiany w dotychczasowej problematyce badawczej „Polskiego Millenium” podsumował na konferencji sprawozdawczej KBnPPP w Warszawie (10–13 XII 1949 roku) A. Gieysztor. W swoim wystąpieniu podkreślał on, że w badaniach nad początkami państwa polskiego nie chodziło już o nawiązanie do tego czy innego zdarzenia zapisanego u progu dziejów Polski (początkowo ów jubileusz traktowano niemal dosłownie jako 1000-lecie państwa). Zgodnie z koncepcją marksistowskiego procesu historycznego za główny cel uznano wyjaśnienie genezy państwa i narodu polskiego w oparciu o analizę źródeł odnoszących się zarówno do fazy, w której państwo to jawiło się już jako uformowane, jak też okresu kładzenia jego „przedhistorycznych” fundamentów.

W tej chwili coraz bardziej nasuwa się potrzeba szerszego ujęcia problemu powstania państwa polskiego, uchwycenia warstwy feudalizującej się oraz warstwy tkwiącej w przeżytkach ustroju rodowego. W myśl tego rozpoczęto w r. b. badania nad wsią wczesnośredniowieczną w Biskupinie. [...] W podobnym sensie rozpoczęto w b. r. badania sprzężone na szczęśliwie wybranym obiekcie, jakim jest Łęczysca. Dotychczas oprócz grodu przekopano tu cmentarzysko w Lutomiarsku; w przyszłości planuje się wyczerpać całość osadnictwa łęczyckiego⁹⁰

– dodawał A. Gieysztor (relacja protokolanta; cytat z zachowaniem oryginalnej pisowni). Krótko mówiąc, najogólniejsza problematyka badań „milenijnych” składała się teraz z dwóch głównych zagadnień: 1. rozpad wspólnoty pierwotnej i wytworzenie się społeczeństwa klasowego jako bazy aparatu państwowego oraz 2. intensyfikacja gospodarcza. Zaktualizowane „zamówienie historyków pod adresem prehistoryków” objęło takie kwestie jak: rozwój narzędzi rolniczych, formy uprawy roli, rozwój hodowli, specjalizacja rzemiosł, wymiana towarów oraz „czynniki feudalizacji, jak książę, kościół i drużyna”. Jednocześnie Gieysztor podkreślał, że „nie należy naszego zainteresowania kończyć na okre-

⁹⁰ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 16/konf/1949, T. Wąsowicz, *Protokół z konferencji KBnPPP...*

sie powstania państwa polskiego – trzeba przeciągnąć je do okresu pełnego rozwoju form feudalnych” (relacja protokolanta; cytat z zachowaniem oryginalnej pisowni), co oznaczało rozszerzenie zakresu chronologicznego badań i przesunięcie nie tylko jego dolnej granicy czasowej, ale i górnej. W nowym modelu badań prymat przyznano więc studiom odwołującym się do koncepcji jednolitego procesu dziejowego, uważając że uzyskane w ten sposób wyniki złożą się na pełną i obiektywną syntezę państwa i narodu polskiego.

Dalsze uszczegółowienie założeń badawczych „Polskiego Millenium” przyniosły lata 1950–1952, w czym istotną rolę odegrała zapoczątkowana w 1950 roku dyskusja na temat periodyzacji dziejów Polski. Każdy podział dziejów, każda periodyzacja jest próbą narzucenia pewnego schematu interpretacyjnego dziejów. Historiografia marksistowska rozpatrywała bieg historii jako ciągły, progresywny proces zbliżania się do komunizmu, którego prawidłowymi stadiami było pięć kolejno następujących po sobie formacji społeczno-ekonomicznych (wspólnota pierwotna, formacja niewolnicza, formacja feudalna, formacja kapitalistyczna i formacja socjalistyczna), a siłą napędową – walki klasowe. W tym ujęciu dzieje Polski (podobnie jak dzieje wszystkich narodów pozostających w strefie sowieckiej) zmierzały od neolitu ku szczęśliwemu ujęciu w zlewisku kultury sowieckiej, przy czym rozwój państwowy i społeczny Polski dokonywał się od VI–VII wieku od razu w kształcie prefeudalnym. Formacja feudalna sięgała aż po rok 1864 i tym samym zbiegła się ona niemal dokładnie z końcem okresu feudalnego w Rosji. Od tego momentu datowano formację „burżuazyjno-kapitalistyczną”, którą w Rosji kończyła rewolucja październikowa. W Polsce „w skutek interwencji zachodniego świata kapitalistycznego” jej upadek opóźnił się i nastąpił dopiero wraz z końcem okupacji niemieckiej i wyzwoleniem przez Armię Czerwoną. Jako cezurę na drodze narodu polskiego do ostatniej, najdoskonalszej w dziejach ludzkości formacji, wybrano 2 lipca 1944 roku, tj. dzień powstania Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, co miało podkreślić zasługi sił postępowych w zmaganiach o wolność dla socjalizmu.

Z nową wykładnią naszych dziejów delegacja polskich historyków-marksistów (Stanisław Arnold, Tadeusz Daniszewski, Natalia Gąsiorowska, Henryk Jabłoński, Józef Kowalski, Żanna Kormanowa oraz K. Majewski) miała okazję zapoznać się na konferencji w Instytucie Słowianoznawstwa Akademii Nauk ZSRR w Moskwie 3–5 października 1950 roku. Spotkanie to zorganizowano w celu omówienia projektu *Historia Polski*, przygotowywanego przez historyków radzieckich⁹¹. Przeciw schematowi periodyzacji, zwłaszcza formacji feudalnej, oponował wówczas

⁹¹ R. Stobiecki, *Historia i historycy wobec nowej rzeczywistości. Z dziejów nauki historycznej w latach 1945–1951*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1991, t. 43, s. 177–178; A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej...*, s. 150; Z. Romek, *Nauka przeciw ideologii. Współpraca historyków polskich i radzieckich po II wojnie światowej*, „Dzieje Najnowsze” 2002, R. XXXIV, z. 1, s. 97–98.

S. Arnold (1895–1973), który – przy zasadniczej akceptacji teorii formacji społeczno-ekonomicznych – próbował wykazać specyfikę polskiego procesu dziejowego, a mianowicie początki feudalizmu na ziemiach polskich datował dopiero na połowę XII wieku⁹². Pogląd Arnolda uznano za niezgodny z podstawowymi założeniami materializmu historycznego – historycy radzieccy przesuwali cezurę powstania formacji feudalnej w Polsce na X/XI wiek i wiązali ten fakt z kształtowaniem się państwa polskiego. Stanowisko uczonych radzieckich zostało przyjęte przez polskich uczonych, co znalazło wyraz w naszych debatach dotyczących koncepcji periodyzacji dziejów Polski. W dyskusji tej wzięło udział KBnPPP, które zajęło się opracowaniem podziału naszych najstarszych dziejów. W 1950 roku w toku prac Kierownictwa Badań na konferencjach w Kaliszu 4–5 listopada⁹³ oraz na Wawelu 10–11 listopada⁹⁴, wypracowano roboczy projekt periodyzacji dziejów Polski starożytnej i wczesnośredniowiecznej, który przedyskutowano na plenarnym posiedzeniu KBnPPP 18 grudnia (tj. na trzeciej konferencji sprawozdawczej)⁹⁵. Tezy

---

⁹² Zob. S. Arnold, *Uwagi o początkach ustroju feudalnego w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 1950, nr 1, s. 9–20. Szerzej na ten temat: R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem...*, s. 113 i n.

⁹³ W obradach wzięli udział: delegaci z Czechosłowacji (doc. dr Jaroslav Böhm – dyr. Państwowego Instytutu Archeologicznego w Pradze, dr Ivan Borkovski – kier. prac badawczych na Hradczanach, dr Josef Poulik – dyr. Oddziału Państwowego Instytutu Archeologicznego w Brnie), mgr Jerzy Antoniewicz, prof. Włodzimierz Antoniewicz, prof. Bronisław Biliński, mgr Stanisław Buratyński, prof. Michał Drewko, prof. Kazimierz Dziewoński, mgr Aleksander Gardawski, prof. Aleksander Gieysztor, dr Bohdan Guerquin, doc. dr Witold Hensel, doc. dr Stanisław Herbst, dr Helena Hołubowiczowa, dr Włodzimierz Hołubowicz, prof. Witold Jabłoński, prof. Roman Jakimowicz, prof. Rudolf Jamka, mgr Stanisław Jasnosz, prof. Konrad Jażdżewski, prof. Zdzisław Kaczmarczyk, prof. Zdzisław Kępiński, dyr. Helena Kęszycka, mgr Ryszard Kiersnowski, doc. dr Kazimierz Kolańczyk, mgr Eugeniusz Konik, dr Bogdan Kostrzewski, prof. Tadeusz Lehr-Splawiński, prof. Tadeusz Lewicki, prof. Kazimierz Majewski, mgr Andrzej Nadolski, dr Adolf Nasz, dr Zdzisław A. Rajewski, doc. dr Tadeusz Reyman, mgr Teresa Ruszczyńska, mgr Jacek Ślaski, mgr Stanisław Trawkowski, mgr Jerzy Wielowiejski, dyr. Janina Żurawicka. AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 4/konf/1950, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP w sprawie problematyki i programu prac badawczych w Kaliszu, odbytej w dn. 4 i 5 XI 1950 r.*

⁹⁴ W obradach wzięli udział, oprócz w/w gości z Czechosłowacji, prof. Aleksander Gieysztor, prof. Rudolf Jamka, prof. Zdzisław Kępiński, prof. Gerard Labuda, prof. Tadeusz Lehr-Splawiński, mgr Stanisław Trawkowski, Teresa Wąsowiczówna, Renata Rogozińska, dr Olga Łaszczyńska. AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 7/konf/1950, *Protokół z konferencji KBnPPP w Krakowie w sprawie periodyzacji dziejów starożytnych i wczesnośredniowiecznych 10–11 X 49 r.*

⁹⁵ W dyskusji tej wzięli udział: prof. Kazimierz Majewski, prof. Aleksander Gieysztor, prof. Stanisław Arnold, prof. Konrad Jażdżewski, prof. Stefan Kuczyński,

referatu zbiorowego KBnPPP były następujące: epoka wspólnoty pierwotnej została podzielona na okres rozkładu wspólnoty pierwotnej (III/II w. p.n.e. do IV w.) i protofeudalny (do poł. X w.), a epoka feudalizmu na dwa etapy – od połowy X w. do 1038 roku i od 1038 roku do końca XI w. Rozważano również inny wariant periodyzacji – podział na okresy: prasłowiański (V–II w. p.n.e.), wspólnoty słowiańskiej (do IV w. n.e.), prapolski (od V do poł. X w.) i ponadplemienny państwa polskiego (poł. X w.). Ponadto na polecenie Podsekcji Historii I Kongresu Nauki Polskiej odbyły się w kwietniu i maju 1951 roku debaty środowiskowe w Łodzi, Poznaniu, Warszawie i Wrocławiu⁹⁶. Efekty powyższych dyskusji zostały przedstawione na konferencji historyków kultury materialnej w Nieborowie 6–10 czerwca 1951 roku⁹⁷ oraz na I konferencji metodologicznej historyków polskich w Otwocku 28 grudnia 1951 – 12 stycznia 1952 roku⁹⁸, gdzie w zasadzie rozstrzygnięto podstawowe problemy związane z zagadnieniem periodyzacji. Teoria formacji społeczno-ekonomicznych stała się odtąd uniwersalnym schematem, w ramach którego uczonym polskim przyszło porządkować i interpretować na nowo dzieje Polski.

W pierwszych latach powojennych historia Polski rozpoczynała się od Mieszka I i biegła znanymi koleinami, które zasadniczo określały cezury życia państwowego i politycznego. Tak zarysowana przeszłość Polski pozostawała częścią historii Zachodu. Tymczasem koncepcja moskiewska cofnęła początki Polski aż po VI wiek i powiązała jej dzieje z przeszłością ogólnosłowiańską. Badacze rosyjscy, polscy i czescy śledzili ją teraz jako nieprzerwany ciąg co najmniej od epoki brązu. Wszystko to oczywiście nie pozostało bez wpływu na program badań nad początkami państwa polskiego:

prof. Karol Maleczyński, doc. Michał Szczaniecki, prof. Józef Kostrzewski, prof. Bronisław Biliński, dr Jan Żoła-Manugiewicz, dr Juliusz Bardach, prof. Włodzimierz Antoniewicz, mgr Aleksander Gardawski, doc. dr Witold Hensel, prof. Roman Jakimowicz, prof. Henryk Łowmiański, prof. Jan Czekanowski, prof. Jan Adamus, prof. Tadeusz Lehr-Splawiński, prof. Henryk Serejski, prof. Rudolf Jamka, dr Zofia Wartołowska, prof. Marian Małowist, doc. Wanda Moszczyńska, prof. Zygmunt Wojciechowski. AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 6/konf/1950, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP w Krakowie w dn. 18–20 XII 1950 r.*

⁹⁶ A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej...*, s. 150.

⁹⁷ Włodzimierz Hołubowicz zaprezentował podstawy periodyzacji procesu historycznego, natomiast Witold Hensel projekt periodyzacji dziejów Polski pierwotnej i starożytnej. Zob. „Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego” 1951, t. 4, z. 1/2, s. 1–38.

⁹⁸ Problematyce tej poświęcony był referat S. Arnolda pt. *Niektóre problemy periodyzacji dziejów Polski*, [w:] *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polski...*, t. 1, s. 155–185. Na ten temat zob. także R. Stobiecki, *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich*, [w:] *Skryte oblicze systemu komunistycznego. Źródła zła...*, red. R. Bäcker, P. Hübner, Wydawnictwo DiG, Warszawa 1997, s. 201–203.

Główne zadania badawcze rysują się obecnie zespołowi Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego jako postulaty odnoszące się do problemu rozkładu wspólnoty pierwotnej – pisał A. Gieysztor w 1951 roku – Pozostawiając zagadnienia etnogenezy Słowiańszczyzny do rozważenia w innym zespole, którego utworzenie staje się także pilną potrzebą naukową, pracownicy zgrupowani w Kierownictwie Badań upatrują swoje zadania w pogłębieniu naszej wiedzy o stosunkach gospodarczych i społecznych poczynając od przełomu II i I tysiąclecia przed n.e., kiedy możemy mówić o całkowicie dokonanym przełomie w rozwoju sił produkcyjnych związanym z wyparciem brązu jako surowca narzędzi pracy przez żelazo. Dalszy u nas rozwój sił produkcyjnych w pierwszych wiekach n.e. [...] oczekuje wyjaśnienia, szczególnie jeśli idzie o podstawowe techniki wytwórcze oraz o zagadkowe w wielu ważnych punktach stosunki produkcji, ze sprawą nasilenia się prymitywnego układu niewolniczego na czele⁹⁹.

W związku z powyższym, prace badawcze prowadzono w Kaliszu, w Igołomi oraz na obszarze Nowej Huty. Przedstawiając „problemy węzłowe” Gieysztor postulował też o pogłębienie problemu genezy formacji feudalnej w Polsce w myśl tezy, że państwo polskie powstało jako wytwór rozwijającego się feudalizmu. I wreszcie, ogólna problematyka badań zarówno ze względów metodycznych, jak i dla uchwycenia całości okresu wczesnofeudalnego miała być rozbudowywana aż po sprawę rozdrobienia feudalnego, czyli okres rozbitcia dzielnicowego¹⁰⁰.

Rozszerzenie programu badań nad początkami państwa polskiego i co za tym idzie „podstawy źródłowej” wiązało się z koniecznością opracowania nowego planu prac wykopaliskowych. Prawie wszystkie jednostki KBnPPP przygotowały go wyznaczając jako termin graniczny koniec 1955 roku albo czas ukończenia najważniejszych prac związanych z problematyką danej placówki, ale nie dłuższy niż do 1960 roku¹⁰¹. Jego realizacją miał zająć się już IHKM PAN, który z początkiem 1954 roku przejął badania „milenijne”¹⁰².

---

⁹⁹ A. Gieysztor, *Badania nad polskim wczesnym średniowieczem w roku 1951*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 5/8, s. 299.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 302.

¹⁰¹ Jako opracowanie o charakterze informacyjnym i dyskusyjnym KBnPPP rozesłało referat A. Gieysztora: *Zagadnienia początków państwa polskiego – zarys problematyki*, częściowo opublikowany w „Życiu Słowiańskim” 1953, nr 2. Zob. też idem, *Kierownictwo Badań...*, s. 46.

¹⁰² W 1952 roku A. Gieysztor mówił: „Opracowaliśmy dla Instytutu plany, niewiadomo jednak czy w tym kierunku Instytut pójdzie jak myśmy sugerowali. To już jest rzecz archeologów” (relacja protokolanta; cytata z zachowaniem oryginalnej pisowni). AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 11/konf/1952, *Sprawozdanie z konferencji sprawozdawczej Kierownictwa Badań nad początkami Państwa Polskiego w dn. 6–9 XII 1952 r. w Sopocie*, k. 18.

ROZDZIAŁ IV

STRUKTURA ORGANIZACYJNA

Oczywiste było, że nowa organizacja pracy, czyli planowe, interdyscyplinarne badania, wymagać będzie powołania instytucji zarządzającej. Pisał o tym W. Hensel w 1946 roku. W jego opinii kierownictwo nad tym wielkim przedsięwzięciem naukowym miało należeć do Uniwersytetu Poznańskiego. W Poznaniu bowiem, jak podkreślał: „nad tymi zagadnieniami pracuje cały szereg przedstawicieli rozmaitych dyscyplin. Poznań też ma historyczne do dzieła tego prawa. Tutaj bowiem kładziono podwaliny pod gmach naszej państwowości. Tu był najprawdopodobniej główny jej ośrodek dyspozycyjny, a na pewno siedziba pierwszego biskupstwa polskiego”¹. A. Gieysztor proponował utworzenie osobnej placówki na wzór Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki², tj. instytucji utworzonej w 1929 roku przy ówczesnym Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, która koordynowała prace nad gromadzeniem informacji o zabytkach sztuki w Polsce³.

Na konferencji gnieźnieńskiej w 1947 roku S. Lorentz przedstawił pomysł powołania Komitetu Badań Wczesnodziejowych przy Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków. Projekt założenia Komitetu poddano pod dyskusję raz jeszcze 1 marca 1948 roku na konferencji warszawskiej⁴. Jednak zgromadzeni historycy i archeolodzy potraktowali sprawy organizacyjne marginalnie – rozmawiano przede wszystkim o kierunkach badań, nieco uwagi poświęcono kandydatom do Rady Naukowej mającej działać przy Komitecie⁵. Nie wzbudziła polemiki istota sprawy przedstawiona przez A. Gieysztora w referacie *Polskie Millennium*⁶. Autor wyjaśniał, że ulokowanie Komitetu przy „sprawnym dziale administracji państwowej”, czyli Naczelnej Dyrekcji nie pozbawi go

---

¹ W. Hensel, *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*, Księgarnia Akademicka, Poznań 1946, s. 15.

² A. Gieysztor, *Polskie Millenium. Z zagadnień współpracy historii i archeologii wczesnodziejowej*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 38, s. 403.

³ J. Szablowski, *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce: w dwudziestą rocznicę Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki*, „Ochrona Zabytków” 1949, R. 2, nr 2 (6), s. 79–83.

⁴ A. Gieysztor, *Polskie Millenium...*, s. 405.

⁵ *Protokół na podstawie stenogramu z konferencji w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w dniu 1 III 1948 r. w sprawie prac związanych z badaniem okresu powstania państwa polskiego*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 38, s. 406–412.

⁶ A. Gieysztor, *Polskie Millenium...*, s. 405–406.

charakteru naukowego. Gwarantem miała być Rada Naukowa. Do tego „Komitet miałby zadania koordynacyjne dla imprez podejmowanych przez inne placówki, ale sam także zajmowałby się wykonawstwem”. Mało przekonująca była próba uspokojenia towarzystw naukowych i zakładów uniwersyteckich, które miały nie ponieść strat „ponieważ można ograniczyć zasadniczo zadania Komitetu tylko do wydobywania źródeł naszej wiedzy oraz do składania sprawozdań z postępów prac”. Słabość tego argumentu była tym bardziej widoczna, że S. Lorentz jasno stwierdził w podsumowaniu obrad, iż „zadania Komitetu leżą w dziedzinie planowania, koordynacji i kontroli”⁷. Te szeroko pomyślane kompetencje pasowały raczej do organu administrującego nauką, nie instytutu naukowego.

Ustalenia podstaw prawnych, a przez to i finansowych, przeciągały się w czasie. Wiosną 1948 roku w liście do T. Manteuffla A. Gieysztora w odniesieniu do planowanych badań pisał: „istotnie inicjatywa utyka już u góry, gdzie ośrodki [nie] ruszają się zadowalająco”⁸. Pomimo trudności organizacyjnych, zaplanowane prace wykopaliskowe rozpoczęły się jeszcze w tym samym roku, a do czasu powołania instytucji kierującej, część pieniędzy na badania wyłożyła Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków, która wsparła „Polskie Milenium” również administracyjnie.

Ostatecznie zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z 3 kwietnia 1949 roku (Dz.Urz. MKiS nr 2, poz. 21) powoływało nie – jak planowano na konferencji – dziesięcioosobowy Komitet Badań Wczesnodziejowych⁹, lecz „świętą trójkę”¹⁰, tj. trzysobowe Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego. Liderem KBnPPP, czyli „królem polskiego podziemia”

---

⁷ *Protokół na podstawie stenogramu z konferencji w Naczelnej Dyrekcji...*, s. 411.

⁸ *Listy Aleksandra Gieysztora (wybór)*, wydał P. Węcowski, [w:] *Aleksander Gieysztor. Człowiek i dzieło*, red. M. Koczerska, P. Węcowski, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016, s. 511.

⁹ Komitet Badań Wczesnodziejowych miał się składać z: Rady Naukowej, Komitetu Wykonawczego (na przewodniczącego sugerowano tutaj mgr. Witolda Kieszewskiego, zastępcę Naczelnego Dyrektora Muzeów i Ochrony Zabytków) oraz Biura. Zob. *Protokół na podstawie stenogramu z konferencji w Naczelnej Dyrekcji...*, s. 411–412; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/7, k. 2–6, 9.

¹⁰ Prof. Henryk Samsonowicz (1930–2021) wspominając A. Gieysztora mówił: „W drugiej połowie lat czterdziestych przewodniczył on [A. Gieysztor – A.S.] tzw. świętej trójcy, tj. kierownictwu badań nad początkami państwa polskiego. To była wręcz legendarna instytucja, międzydyscyplinarny (historycy, architekci, historycy sztuki, językoznawcy, archeologowie, paleontolodzy) zespół uczonych, jakiego zazdrościli nam Francuzi, owa szkoła «Annales», stawiająca na globalne i wielostronne podejście do wielkich problemów”. Za: M. Bajor, *Blizny po ukąszeniu*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2005, s. 175.

– używając żartobliwego określenia prof. Tadeusza Przyppkowskiego (1905–1977)¹¹ – został 33-letni historyk mediewista A. Gieysztor (1916–1999), adiunkt, a wkrótce profesor Instytutu Historii Uniwersytetu Warszawskiego, który rok wcześniej na prośbę S. Lorentza przygotował referat programowy *Polskiego Millenium*¹².

Gdy pod koniec 1948 roku jechałem na stypendium naukowe do Francji, kwestie personalne jeszcze nie były rozstrzygnięte – mówił o okolicznościach swojego powołania do KBnPPP Gieysztor – Jakiś czas po moim powrocie w lutym 1949 roku z Paryża Lorentz poinformował mnie, że w porozumieniu z Tadeuszem Manteufflem wysunął moją kandydaturę na szefa Kierownictwa Badań, z uzasadnieniem, że kierownikiem powinien być historyk mediewista¹³.

---

¹¹ „1950 rok, wczesna jesień. Modna warszawska restauracja «Kameralna» przy ulicy Foksal. Przy dwóch zsuniętych stolikach czekają już niecierpliwie archeolodzy, historycy, historycy sztuki, wśród tych ostatnich Tadeusz Przyppkowski i Paweł Jasienica zaprzyjaźniony z nimi wszystkimi. Za chwilę odbędzie się uczczenie profesora Aleksandra Gieyszтора w związku z przyznaniem mu nagrody państwowej II stopnia za osiągnięcia w badaniach nad początkami państwa polskiego. [...] **Wreszcie do «Kameralnej» wpada profesor Gieysztor powitany przez Tadeusza Przyppkowskiego okrzykiem: Witaj królu polskiego podziemia!** Zalega cisza. Wszystkie spojrzenia siedzących w sali, a przychodzili tam prywaciarze, adwokaci, wzięci ginekolodzy oraz szanowani cinkciarze, kierują się z zaciekawieniem na nieco zmieszanego, przystojnego ciemnowłosego młodego mężczyznę w okularach, tłumaczącego się kolegom ze spóźnienia jakimś ważnym a niespodziewanym zebraniem. Po chwili z kąta sali wychodzi dwóch panów i uroczystym krokiem podąża na zaplecze restauracji do pokoiku kierownika. Wkrótce do stolika laureata podchodzi starszy kelner, pochyla się nad uchem profesora Gieyszтора, coś mu szepcze. Gieysztor spokojnie wychodzi z nim na zaplecze. W kantorku kierownika restauracji dwaj młodzi mężczyźni ubrani w jednokowe ciemne garnitury w prążki podsuwają Gieysztorowi pod nos jakieś legitymacje, po czym ostro żądają od niego dokumentów. Zaskoczony uczony wręcza im swoją profesorską legitymację oraz zaświadczenie z podpisem wiceministra kultury i sztuki, Włodzimierza Sokorskiego. Ów zaświadczał, że «profesor Aleksander Gieysztor jest kierownikiem Badań nad Początkami Państwa Polskiego». Pytają, co to znaczy, że jest królem podziemia? Gieysztor z trudem opanowując śmiech wyjaśnia, że badania, o których mowa w ukazanym im zaświadczeniu, polegają przede wszystkim na wykopaliskach archeologicznych. Funkcjonariusze UB po dokładnym spisaniu personaliów Aleksandra Gieyszтора, a potem również Tadeusza Przyppkowskiego, mruczą coś w rodzaju ostrzeżenia: uważajcie, jesteście odnotowani!” Za: R. Jarocki, *Opowieść o Aleksandrze Gieysztorze*, Presspublica, Warszawa 2001, s. 201.

¹² Zob. R. Kiersnowski, *Wspominając Aleksandra Gieyszтора w „Millenium”*, „Przegląd Historyczny” 2001, t. 91/1, s. 61–67.

¹³ R. Jarocki, *op. cit.*, s. 205.

Il. 1. W ciemnych okularach Aleksander Gieysztora, obok Zdzisław Adam Rajewski podczas wizyty w Biskupinie (1951).
Za: *Badacze Biskupina*, red. A. Grossman, W. Piotrowski, Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, Wrocław–Biskupin 2005

Badacze Biskupina, red. A. Grossman, W. Piotrowski, seria: Biskupińskie Prace Archeologiczne, nr 4, Wrocław–Biskupin 2005, s. 30.

¹⁶ Do rozpracowywania A. Gieysztora przystąpiono wiosną 1948 roku, kiedy to zajmujący się zwalczaniem „podziemia” Departament III Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego zaczął pozyskiwać coraz więcej informacji o wojennym i powojennym zaangażowaniu Gieysztora w działalność AK i DSZ–WiN. W lutym 1949 roku Wydział II Departamentu III MBP przystąpił do jego „opracowywania” jako kandydata na tajnego współpracownika. W 1952 roku zaniepokojenie funkcjonariuszy Departamentu III MBP wzbudziła aktywność kierowanego przez A. Gieysztora KBnPPP, które we współpracy ze stroną sowiecką zaczęło prowadzić badania przy granicy polsko-radzieckiej, na terenie dawnych Grodów Czerwieńskich. W piśmie do dyrektora Gabinetu Ministra Bezpieczeństwa Publicznego z 8 października 1952 roku, dyrektor Departamentu III, płk. Józef Czaplicki wyraził pogląd, że Gieysztora nie powinien otrzymać zezwolenia na prowadzenie prac naukowych w strefie granicznej. Prawdopodobnie efektem zaniepokojenia UB jego działalnością było złożenie przez Gieysztora samokrytyki. Wkrótce po tym, młodszy referent Sekcji I Wydziału III Departamentu

Na zastępców A. Gieysztora (il. 1) powołano dwóch archeologów: 46-letniego K. Majewskiego (1903–1981)¹⁴, profesora Uniwersytetu Wrocławskiego (il. 2), oraz 42-letniego dr. Z.A. Rajewskiego¹⁵, współzałożyciela Instytutu Zachodniego, od 1946 wicedyrektora Instytutu Badań Starożytności Słowiańskich przy Uniwersytecie Poznańskim (1945–1949) (il. 1). W przeciwieństwie do Gieysztora, który z uwagi na wojenną i powojenną działalność konspiracyjną znajdował się pod inwigilacją UB¹⁶,

¹⁴ „[...] archeolog klasyczny, komunista z przekonania, człowiek o dużej kulturze osobistej, dobrze orientujący się w sytuacji nauki radzieckiej, szczególnie ukraińskiej”. A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej XIX i XX wieku*, Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Warszawa–Łódź 1991, s. 147.

¹⁵ „Dynamiczny i ekspansywny Zdzisław Rajewski był człowiekiem pełnym fantazji, na swój sposób rubasznym, ale też o duchu humanisty w stylu renesansowym. Doskonały organizator, uzdolniony w zdobywaniu pieniędzy na wykopaliska w trudnych latach kryzysu i bezrobocia [lata 30. XX wieku]”. Za: J. Gąssowski, *Archeologowie przedwojennego Biskupina*, [w:]

zarówno Majewski, jak i Rajewski byli członkami PZPR, „przy czym pochodzący ze Lwowa Majewski był już przed wojną komunistą i uważał się za marksistę”¹⁷. Obaj

III MBP, chorąży Bolesław Kiszycki złożył „raport o zezwolenie na dokonanie werbunku” Gieysztora, ale do próby werbunku nie doszło wskutek interwencji dyrektora Departamentu V MBP, płk Julii Brystygier. Uzasadnienie jej decyzji było następujące: „Ze względu na stopień naukowy kandydata i włożenia do nauki naszej przez wymienionego dużego wkładu werbunek na podstawie materiałów przeszłościowych jest nie wskazany”. Za: T.P. Rutkowski, *Różne barwy przystosowania. Wokół działalności Aleksandra Gieysztora w PRL*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Politologica” 2013, nr 9, s. 139–147. Zob. także idem, *Aparat bezpieczeństwa PRL wobec historyków (1945–1956)*, [w:] *Aparat represji wobec inteligencji w latach 1945–1956*, red. R. Habielski, D. Rafalska, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, Warszawa 2010, s. 43–46. Sprawa ta miała dalszy ciąg. Jak pisze T.P. Rutkowski: „Kontakty z dawnymi towarzyszami broni, liczne wyjazdy zagraniczne spowodowały, że A. Gieysztor, by uniknąć represji i utrudnień w karierze naukowej, [w latach 60. i 70. ubiegłego wieku – A.S.] podjął współpracę z wywiadem SB. Niewątpliwie zrobił to z ciężkim sercem, starając się nie udzielać informacji dotyczących konkretnych osób mieszkających w kraju. Można także odnieść wrażenie, że formułując wobec SB krytyczne oceny polityki władz starał się wpłynąć tą drogą na jej zmianę. Współpracując z SB nadal jednak podejmował działania, które musiały się spotkać z krytyczną oceną władz – podpisał List 34, kierował pisanem pracy doktorskiej przez Karola Modzelewskiego. Te działania spowodowały popadnięcie w niełaskę, anulowaną dopiero w okresie gierkowskim. W tym czasie także widać dwoistość A. Gieysztora – z jednej strony firmowanie w jakimś stopniu polityki władz, z drugiej zaś działalność na rzecz upamiętnienia działalności AK i udział w pracach Polskiego Porozumienia Niepodległościowego. Niewątpliwie głównym motywem jego działalności była chęć działania na rzecz polskiej kultury i nauki, także jako instytucji. W tej roli dał się zauważyć zarówno w latach pięćdziesiątych, jak i później, zwłaszcza zaś jako prezes PAN. Myśląc w kategoriach dłuższych niż bieżąca polityka, pozostawił po sobie pomniki w postaci instytucji, którymi kierował, a także licznych wybitnych uczniów. W mojej ocenie warte one było bolesnych kompromisów, które musiał zawierać, balansując na cienkiej linii między oportunistem, konformizmem a działaniem na rzecz polskiej nauki – a także interesu narodowego”. Za: T.P. Rutkowski, *Różne barwy...*, s. 155.

¹⁷ A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej...*, s. 147.

Il. 2. Kazimierz Majewski. Za: *Poczet archeologów, „Z Otcłani Wieków”* 1971, R. 37, z. 4, s. 41–43

archeologowie wraz z nominacją do KBnPPP objęli dodatkowe stanowiska: K. Majewski został (na krótko – w 1949/1950) szefem Działu Muzeum w ramach NDMiOZ, natomiast Rajewskiego z 1 lipca 1949 roku mianowano dyrektorem Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. W tej funkcji zastąpił on L. Sawickiego (1893–1983), którego starania o uzależnienie wszystkich instytucji archeologicznych w Polsce od PMA poprzez wprowadzenie obowiązku uzyskania od tegoż muzeum zezwoleń na badania archeologiczne na obszarze całej Polski, a także działania zmierzające do zdyskredytowania konkurentów, nie przysparzały mu sympatii środowiska naukowego. Sawicki wdał się również w spór z Lorentzem (formalnie swoim zwierzchnikiem) i przegrał go – w rezultacie został „odstawiony na boczny tor”¹⁸. Jak pisze Jacek Lech: „L. Sawicki musiał odejść, gdyż PMA miało współrealizować wielki program badań nad początkami państwa polskiego, a on – jako dyrektor placówki – zadaniu temu nie potrafił sprostać”¹⁹. I rzeczywiście, wraz z objęciem stanowiska dyrektora Państwowego Muzeum Archeologicznego przez Rajewskiego, lepiej przygotowanego do organizacji prac wykopaliskowych, PMA przystąpiło w szerszym zakresie do programu badań nad początkami państwa polskiego.

Zastanawiające jest nieuwzględnienie w strukturach Kierownictwa Badań pomysłodawcy akcji „milenijnej”. W. Hensel, który w tym czasie piął się w górę po szczeblach kariery naukowej, musiał być rozczarowany tym, że pominięto go w obsadzie Kierownictwa Badań, co zresztą – jak wynika z relacji świadków i zachowanych archiwaliów – pośrednio manifestował. O fakcie „dystansowania się” Hensla do prac KBnPPP wspominał np. R. Kiersnowski:

Trzeba powiedzieć, że prof. Hensel właściwie nie włączył się do tego zespołu badawczego urażony trochę, może między innymi przez to, że pomysł stworzenia takiej organizacji milenijnej wyszedł od niego i on to opublikował w jakimś piśmie. Nie został jednak jego kierownikiem. Miał na to ochotę. I on zawsze był z takim pewnym dystansem. Owszem dostawał pieniądze – on i jego współpracownicy, niemniej jednak były tu pewne takie zgrzyty. On nie brał udziału w konferencjach albo wychodził²⁰.

¹⁸ *Ibidem*, s. 147; K. Jazdzewski, *Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku*, Wydawnictwo Fundacji Badań Archeologicznych im. Prof. Konrada Jazdzewskiego, Łódź 1995, s. 239, 253. Zob. także J. Kaczmarek, *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720–1958)*, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań 1996, s. 161–165.

¹⁹ J. Lech, *O genezie i wczesnych dziejach Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN wraz z uwagami do artykułu Imperium atakuje pióra prof. Stefana K. Kozłowskiego*, „Przegląd Archeologiczny” 2009, vol. 57, s. 202.

²⁰ Za: B. Noszczak, „*Sacrum*” czy „*profanum*”? – spór o istotę obchodów milenium polskiego (1949–1966), Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciw Narodowi Polskiemu, Warszawa 2002, s. 63.

Istotnie, Hensel nie wziął udziału w pierwszej konferencji planującej (18–19 maja 1949 roku), pomimo zaproszenia. Jak wynika z protokołu, Lorentz zapowiedział zebrany wysłanie do niego listu z zapytaniem o przyczynę tej nieobecności²¹. Hensel nie wziął również udziału w drugiej konferencji planującej, która odbywała się w Paulinum k. Jeleniej Góry 21–24 kwietnia 1950 roku. Do tego dochodziła jeszcze jego odmowa kontynuowania badań na Ostrowie Tumskim w Poznaniu. Rozsierdzony postawą Hensla Lorentz wnioskował wówczas o wyrzucenie archeologa z „Polskiego Millenium”²². Ostatecznie jednak za radą

---

²¹ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 16/konf/1949, *Protokół z konferencji w Muzeum Narodowym w dn. 18 i 19 maja 1949 r. w sprawie prac dotyczących badań nad początkami państwa polskiego*.

²² (relacja protokolanta; cytat z zachowaniem oryginalnej pisowni) „Prof. Kępiński: [...] Niestety w tym roku gród [poznański – A.S.] nie będzie przez nikogo badany i to jest bardzo niedobrze. Badania obejmują architekturę kościoła przedromańskiego do posadzki.

Prof. Jażdżewski: Uważam za konieczne kopanie grodu w Poznaniu. Jeśli doc. Hensel tego nie może robić, trzeba koniecznie wyznaczyć kogoś innego. [...]

Prof. Gieysztor: Kierownictwo dołożyło wszelkich starań żeby uruchomić Poznań, jednak doc. Hensel i dr Szafrąński odmówili. Trzeba będzie dać kierownika z innego ośrodka [...]

Prof. Lorentz: Dlaczego Szafrąński zrezygnował?

Prof. Gieysztor: Nie wiemy. Przysłał rezygnację na piśmie.

Prof. Lorentz: Muszę zabrać głos w sprawie doc. Hensla. Jeśli ktoś rozpoczyna badania i to na kluczowym stanowisku, to jednak nie powinien bez ważnego powodu opuszczać pracy. Doc. Hensel nie podał żadnego powodu, nie czuł się w obowiązku złożyć sprawozdania i bez usprawiedliwienia opuścił konferencję. Jest to niedopuszczalne. Uważam że z prac Millenium należy doc. Hensla wykluczyć.

Prof. Kępiński: Postaram się uzasadnić stanowisko dr Hensla: od dwóch lat przygotowuje do druku «Osadnictwo wczesnodziejowe Wielkopolski». Pierwszą część wydał prof. J. Kostrzewski, druga ma wyjść w Millenium. Prace te chciał koniecznie doprowadzić do końca. Po drugie w badaniach archeologicznych miał ogromne trudności z kapitułą. Pozatem wolałby syntetyzować wyniki badań niżeli badać. Jestem z doc. Henslem w bliskich stosunkach i nie wierze żeby zrobił coś bez poważnych powodów. Nie wiem czy moje tłumaczenia [oryginalna pisownia – A.S.] są słuszne, jednak chciałem je tu państwu przedstawić.

Prof. Jażdżewski: Chęć napisania książki nie może usprawiedliwić nikogo z opuszczenia stanowiska. Każdy z nas miałby raczej ochotę pisać niż kopać. Jednak wydaje mi się, że wniosek dyr. Lorentza usunięcia z prac miellniowskich doc. Hensla jest za ostry. Można by przecież spróbować jakichś pertraktacji, by jednak doc. Hensel zechciał objąć to stanowisko. Szkoda bowiem tracić tak wartościowego pracownika.

Prof. Lorentz: Bardzo dobrze rozumiem stanowisko prof. Jażdżewskiego. Zrobiono już bardzo duży wysiłek by przekonać dr Hensla. Trzeba przytem stwierdzić, że wyrządził nauce polskiej krzywdę podejszczem do tej sprawy.

Dr Szczaniecki: Muszę podkreślić niesłuchanie doniosły wkład doc. Hensla dla nauki w ośrodku poznańskim. Sądzę, że wyłączenie doc. Hensla z prac milleniowskich, utrudniłoby bardzo współpracę Millenium z ośrodkiem poznańskim. Proszę o poddanie jeszcze raz rewizji wniosku o wyłączenie doc. Hensla.

Inż. Guerquin: Pamiętam doc. Hensla z roku 1947 kiedy byłem w Gnieźnie. Zawsze niesłuchanie był koleżeński i pomagał nam jak mógł, będąc zawsze na usługach nauki. Nie mogę uwierzyć by bez ważnego powodu opuścił swą pracę.

Mgr Kietlińska: Jeśli doc. Hensel ma takie trudności z Kapitułą, może by mu dać inne stanowisko. Szkoda przecież tracić tak zdolnego współpracownika.

Prof. Jazdzewski: Dziwią mnie trudności robione przez władze kościelne w Poznaniu i Gnieźnie. Trzeba doc. Henslowi ułatwić pracę i pomóc mu w usunięciu tych trudności. Argument pracy naukowej za małą jest przyczyną rezygnacji z pracy wykopaliskowej.

Dyr. Lorentz: Oddzielmy trudności natury technicznej od sprawy p. Hensla. Bardzo bym chciał posłyszeć zdanie przedstawicieli ośrodka poznańskiego na temat rezygnacji dr Hensla.

Dr Żurowski: Wydaje mi się, że wszyscy jesteśmy jego przyjaciółmi. On jeden postąpił niewłaściwie i tym samym jest przeciwko sobie. Może by tę sprawę mógł załatwić Dyr. Rajewski.

Dr Kostrzewski: Może Doc. Hensel będzie ogólnym kierownikiem, ktoś inny będzie kopał, jeśli ma takie trudności administracyjne.

Dyr. Rajewski: Podejmuję się porozmawiać z dr Henslem.

Prof. Jakimowicz: Podobne trudności z Kapitułą miały miejsce już w 1936 przy kopaniu w Złotej. Pewien nacisk jednak władz wyższych poskutkował. Może by i tu Kierownictwo weszło w porozumienie z władzami kościelnymi i usunęło trudności. Co do sprawy doc. Hensla: mogę tylko powiedzieć, że po prostu jest źle wychowany.

Prof. Lorentz: Sposób na władze kościelne się znajdzie. Co do dr Hensla jestem innego zdania niż Panowie. Uważam nadal jego postępowanie za oburzające. Tu mamy pracę zespołową i nieraz trzeba zrezygnować przy niej z własnych ambicji. Wszyscy to robią. Nie możemy się zgodzić na wyłączanie się z prac zespołowych. Moje stanowisko w tej sprawie jest znane. Osobiście wykluczam się od powyższej rezolucji pertraktacji. Jeśli jednak takie jest ogólne życzenie, uszanuję wolę Panów i zastosuję się do niej. Mamy więc postanowiony wniosek by dyr. Rajewski przeprowadził rozmowy z doc. Henslem, musimy go jeszcze przegłosować. Proszę o inne wnioski.

Prof. Lewicki: Może by nie dyskryminować doc. Hensla, po prostu przyjąć do wiadomości jego rezygnację, obsadzić Poznań kim innym, a jemu nie utrudniać pracy.

Prof. Dziewoński: Z punktu widzenia prawnego my jako Komisja Naukowa nie możemy tu wydawać żadnych sądów. Proponuję by podjąć próbę polubownego załatwienia tej sprawy, jeśli zaś nie da to rezultatu, to wtedy skierować sprawę do sądu koleżeńskiego PTA.

Prof. Kępiński: Proponuję by Komisja Naukowa nie wymieniając nazwiska, wyśtosowała takie pismo do Poznania, że przerwanie robót jest krzywdą dla Kierownictwa Badań i że prosimy o obsadzenie tego stanowiska, w przeciwnym razie będzie zmuszona obsadzić Poznań kim innym.

Gieysztorą powołano komisję w składzie: prof. T. Lehr-Splawiński, doc. Michał Szczaniecki i dr Bogdan Kostrzewski dla „obsadzenia stanowiska w Poznaniu”, a *de facto* przeprowadzenia rozmów z Henslem. Sam Hensel sprawę tę po latach przedstawił nieco inaczej:

[...] mój drobny przyczynek (mowa o art. *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*) stał się niejako zaczynem doniosłego ruchu naukowego „Tysiąclecie Państwa i Chrztu Polski”. Jak wiele podobnych inicjatyw, propozycja moja znalazła nie tylko gorących zwolenników, ale również przeciwników. Tak się bowiem złożyło, że w tym momencie istniał spór pomiędzy prof. J. Kostrzewskim a dyrektorem Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie Ludwikiem Sawickim, do którego niezręcznie poza wiedzą mego szefa napisałem. Nie mogło to spotkać się z Jego strony z entuzjazmem. Na ile jednak moje wystąpienie znalazło oddźwięk w gronie specjalistów świadczyć może fakt, że właśnie wtedy zaproponowano mnie jako referenta na VII Powszechny Zjazd Historyków Polskich, który odbył się we wrześniu 1948 roku we Wrocławiu. Były jednak także ataki osobiste na mnie. Największy miał miejsce w 1950 r. w Jeleniej Górze na jednej z konferencji Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego. Na nim jeden z ówczesnych mocodawców w dziedzinie muzealnictwa i konserwatorstwa, pod moją nieobecność (udałem się bowiem na imieniny mojego najstarszego syna) wystąpił z oskarżeniem, że sabotuję całą akcję tysiąclecia. Na

---

Prof. Gieysztor: Trzeba to zrobić inaczej. Prosiłbym o utworzenie Komisji złożonej z trzech osób ze środowiska poznańskiego, celem stwierdzenia wszystkich możliwych wysiłków jakie Kierownictwo Badań poczyniło dla obsadzenia stanowiska w Poznaniu i wyłonienia propozycji, kto by mógł się z pośród nich tym zająć. Dopiero gdyby Komisja ta nie poda żadnych wniosków Kierownictwo Badań było by zmuszone dać na to stanowisko kogoś z innego ośrodka.

Prof. Jazdzewski: Jestem przeciwko przymusowi pracy. Przecież to jest zobowiązanie moralne i jeśli ktoś tego nie rozumie to niech nie robi.

Prof. Lorentz: Tu nie ma mowy o żadnym przymusie, ale nie wolno bez podania powodu porzucać pracę rozpoczętą. Ja wcale nie chcę dyskryminować doc. Hensla poza naszym zespołem. Na pewno sprawa jego nie będzie miała żadnych konsekwencji na zewnątrz naszego zespołu. Chciałbym uniknąć sądu koleżeńkiego, jest to daleko idący wniosek. Poddaję pod dyskusję wniosek prof. Gieysztorą.

Dr Wartolowska: Niech doc. Hensel przedstawi swój punkt widzenia a Komisja wyjaśnienia też na piśmie.

Prof. Lehr-Splawiński: Rozumiem, że Komisja ma pełne pełnomocnictwa dla załatwienia tej sprawy.

Dr Kostrzewski: Skład Komisji powinien być tylko z ośrodka poznańskiego. Postawiono kandydatury: prof. Lehr-Splawińskiego, doc. Szczanieckiego i dr Kostrzewskiego. Wszystkie zostały przyjęte przez głosowanie”.

AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 18/konf/1950, *Protokół z konferencji planującej KBnPPP w Paulinum k/Jeleniej Góry dn. 21–24 IV 1950 r.*, k. 70–74.

szczęście znaleźli się wówczas również szlachetni obrońcy, a wśród nich zwłaszcza prof. Tadeusz Lehr-Splawiński i ówczesny docent Michał Szczaniecki. Argumenty obrońców były tak silne, że atakujący zorientowali się, że popełnili gafę. Po latach okazało się, że celem wystąpienia była chęć odsunięcia mnie od badań w katedrze poznańskiej dla politycznego wzmocnienia Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego. To udało się w 1951 roku. W sumie jednak skutkiem tego nieopanowanego ataku nie była degradacja, lecz wręcz przeciwnie, doszło wtedy do zatwierdzenia długo przetrzymywanej habilitacji, a w 1951 r. profesury na UP. W kilka lat później zostałem nieoczekiwanie przez moich oponentów powołany do Warszawy na dyrektora Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN²³.

Jak już wspomniano, rozporządzenie ministra kultury i sztuki z 3 kwietnia 1949 roku ustanowiło przy NDMiOZ trzyosobowe Kierownictwo Badań w celu koordynacji prac terenowych i źródłoznawczych, prowadzonych od 1948 roku w ramach „Polskiego Millenium”. Od 10 grudnia 1949 roku przy Kierownictwie Badań rozpoczęła działalność Komisja Naukowa²⁴ bliska koncepcyjnie planowanej Radzie. Niemniej ówczesny stan organizacyjny w dalszym ciągu pozostawiał wiele do życzenia na co zresztą wskazywał Gieysztor w czasie pierwszej konferencji sprawozdawczej w Warszawie (10–12 XII 1949):

w r. 1949 Kierownictwo Badań cierpiało na pewien niedowład organizacyjny: przyczyną tego były braki personalne oraz późne przyznanie kredytów. Personel centralny składał się z trzech członków, jednego starszego asystenta oraz maszynistki, podczas gdy budżet przekraczał pięciokrotnie średni budżet dużego samodzielnego instytutu naukowego” (relacja protokolanta; cytat z zachowaniem oryginalnej pisowni)²⁵.

Problemy z zatrudnieniem kadry oraz brakiem stałego budżetu (zob. rozdz. V) towarzyszyły Kierownictwu Badań do końca i były jednym z głównych powodów starań o utworzenie w ramach PAN instytutu naukowo-badawczego, który miał przejąć projekt „millenijny”, ale zanim do tego doszło

²³ W. Hensel, *Z historii powojennych badań w Poznaniu. Związek z genezą ruchu naukowego „Polskie Tysiąclecie” i jego perturbacje*, „Slavia Antiqua” 2004, t. 42, s. 202–203.

²⁴ W jej składzie znaleźli się: Naczelny Dyrektor Muzeów i Ochrony Zabytków, „trójosobowe kierownictwo”, pracownicy naukowcy KBnPPP, kierownicy prac wykopaliskowych oraz ich zastępcy. Do Komitetu Naukowego należało „prowadzenie zespołowej analizy naukowej prac i opisywanie wniosków w zakresie działalności Kierownictwa”. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/7, k. 21. Zob. także *Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 10 grudnia 1949 r. w sprawie powołania Komisji Naukowej przy KBnPPP*, Dz.Urz. MKiS 1949, nr 4, poz. 56.

²⁵ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 16/konf/1949, T. Wąsowicz, *Protokół z konferencji KBnPPP w dn. 10–13 XII 1949 r. w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w Warszawie*, k. 27.

pojęmowano dalsze działania w celu usprawnienia pracy Kierownictwa i zapewnienia dostatecznej zespołowości rozmaitych dyscyplin naukowych w prowadzeniu badań nad początkami państwa polskiego.

Od 1 stycznia 1950 roku przy NDMiOZ jako wsparcie administracyjne Kierownictwa rozpoczął działalność Wydział (od 1 lipca Biuro) Badań nad Początkami Państwa Polskiego, którym kierował świeżo upieczony absolwent historii UJ 25-letni mgr R. Kiersnowski (1925–2006). Kilkuosobowe Biuro²⁶ zorganizowano w siedzibie Naczelnej Dyrekcji, mieszczącej się najpierw w gmachu „Zachęty” – w dwóch niewielkich pomieszczeniach stworzonych dzięki przepierzeniom z szaf biurowych, potem w Pałacu Prymasowskim. Kolejne zmiany w strukturze organizacyjnej Kierownictwa Badań zapowiedział wiceminister kultury i sztuki W. Sokorski na wspomnianej już konferencji sprawozdawczej w Warszawie (relacja protokolanta; cytat z zachowaniem oryginalnej pisowni):

[...] powołanie najlepszych sił naukowych zostało już dokonane. Dzisiaj należy już przystąpić do tworzenia i konfrontacji syntez, dążenie do poznania prawdy bezwzględnej. Stąd też poza komisją naukową trzeba pomyśleć o stworzeniu ośrodka badań naukowych, opartego o dotychczasową bazę, Ministerstwo Kultury i Sztuki oraz Naczelną Dyrekcję Muzeum i Ochrony Zabytków. Decyzja w sprawie powołania tego ośrodka już zapadła, w porozumieniu z Ministrem Oświaty /konferencja z udziałem min. Krassowskiej i dyr. Michajłowa/. Ośrodkowi temu trzeba zapewnić podstawy prawne i budżetowe. Będzie on wstępem do powstania Instytutu Badań Wczesnodziejowych, który następnie znajdzie oparcie w Akademii Nauk²⁷.

Trudno dziś jednoznacznie stwierdzić, o jaki „ośrodek badań naukowych, oparty o dotychczasową bazę” mogło chodzić, ale biorąc pod uwagę późniejsze wydarzenia (m.in. starania o powołanie instytutu naukowego przy PAN²⁸), sądzę, że wypowiedź W. Sokorskiego należy raczej powiązać z zarządzeniem ministra kultury z 20 czerwca 1950 roku, które formalnie ustaliło strukturę zespołu badawczego Kierownictwa (pracownie centralne, kierownictwa prac badawczych i wykopaliskowych) oraz zakres jego działalności²⁹. Centralne

---

²⁶ W Biurze zatrudnione były: Maria Anna Dembińska, Teresa Dunin-Wąsowicz, Anna Rutkowska-Płachcińska, Barbara Reszko – zajmująca się sprawami finansowymi, Jadwiga Roch-Narzyńska – maszynistka. Za: B. Noszczak, „*Sacrum*” czy „*profanum*”?..., s. 38. Od stycznia 1953 roku aż do utworzenia IHKM PAN pracowała tam również Marta Młynarska.

²⁷ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 16/konf/1949, T. Wąsowicz, *Protokół z konferencji KBnPPP...*, k. 23.

²⁸ W 1950 roku Kierownictwo wystosowało zbiorową prośbę o utworzenie Instytutu badań nad Polską starożytną i wczesnodziejową w ramach PAN.

²⁹ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/7, k. 22–24.

funkcje objęły wówczas następujące placówki: Biuro (potem Pracownia) Inwentaryzacji Grodzisk, Pracownia Atlasu Wczesnodziejowego (potem Wczesnośredniowiecznego) z oddziałami, Pracownia Paleobotaniczna z siedzibą w Poznaniu, Sekretariat Wydawniczy Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego w Warszawie (pod kier. mgr. Stanisława Trawkowskiego)³⁰, Nadzór Konserwatorski nad pracami wykopaliskowymi (sprawowany przez dr. W. Kieszkowskiego do czasu jego śmierci 10 września 1950 roku)³¹. Pozostałe placówki nosiły charakter jednostek terenowych, związanych ściśle z badanym obiektem. Ze względu na zakres problemów naukowych zostały one zorganizowane w postaci Kierownictwa Prac Wykopaliskowych – gdy problematyka badawcza danego obiektu wymagała postawienia na czele placówki archeologa lub w postaci Kierownictwa Prac Badawczych – gdy na czele placówki znajdowało się kierownictwo zespołowe, grupujące przedstawicieli zainteresowanych dyscyplin³². W miarę potrzeb powoływano lub likwidowano kolejne placówki terenowe i pracownie centralne, np. w pierwszej połowie 1951 roku powstały: Pracownia Antropologiczna oraz Pracownia Edytorska, do której we wrześniu tegoż roku dołączona została sekcja historiograficzna – zadaniem tej ostatniej były systematyczne badania historiografii XIX i XX wieku poświęconej początkom państwa polskiego. 1 czerwca 1952 roku w ramach wspomnianej Pracowni Edytorskiej została stworzona sekcja annalistyczna. Natomiast w 1951 roku na miejsce Nadzoru Konserwatorskiego, którego kompetencje przejął Departament Ochrony i Konserwacji Zabytków, powołano doradcą Komisję Konserwatorską z inż. arch. Tadeuszem Żurowskim (1908–1985) na czele³³.

Narastające doświadczenia utwierdziły uczonych w przekonaniu o potrzebie „reorganizacji badań wczesnośredniowiecznych”. „Kierownictwo zostało powołane jako prowizoryczna komórka naukowo-administracyjna dla przeprowadzenia szeregu prac nad początkami państwa polskiego. Wszyscy odczuwamy, że forma taka jest dziś zupełnie nie wystarczająca i musi się zmienić”³⁴ – mówił A. Gieysztor w Sopocie w 1952 roku (relacja protokolanta; cytat z za-

---

³⁰ Sekretariat Wydawniczy dla użytku pracowników KBnPPP rozpoczął w 1952 roku publikowanie techniką powielaczową tłumaczeń zagranicznej literatury archeologicznej i historycznej (przede wszystkim radzieckiej i czeskiej).

³¹ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/7 (tutaj też regulamin placówek KBnPPP).

³² *Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego 1949–1950*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1, s. 205–206.

³³ *Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego 1951–1952*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 2, s. 140.

³⁴ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 11/konf/1952, *Sprawozdanie z konferencji sprawozdawczej Kierownictwa Badań nad początkami Państwa Polskiego w dn. 6–9 XII 1952 r. w Sopocie*, k. 9.

chowaniem oryginalnej pisowni), ale podobne słowa padały już wcześniej. Jak już wskazano, prace badawcze cierpiały przede wszystkim z powodu nieustabilizowanej kadry, którą utrzymywano na niskich ryczałtach, a *de facto* z braku stałego budżetu (co roku kwota przeznaczana dla KBnPPP ulegała zmianie). Niemalą rolę odgrywało tutaj także rozszerzenie programu badawczego na całość problematyki kształtowania się społeczeństwa klasowego oraz postępująca przebudowa nauki polskiej³⁵. Bołączkom tym miała zaradzić „reorganizacja badań wczesnośredniowiecznych w ramach czynnego już Instytutu Historii i powstającego Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN”³⁶. Początkowo przewidywano powołanie międzyinstytutowej Komisji Badań nad Początkami Państwa Polskiego, ale do realizacji tego zamierzenia nie doszło.

Podstawy prawne i ramy organizacyjne KBnPPP nie uległy zmianie do końca 1953 roku³⁷. 1 stycznia 1954 roku agendy Kierownictwa Badań przejął powołany uchwałą Prezydium Rządu z dnia 19 listopada 1953 roku IHKM, umocowany najpierw w ramach Ministerstwa Kultury i Sztuki, a następnie w ramach PAN³⁸. Badania archeologiczne w celu poznania historii Polski starożytnej, tj. epoki wspólnoty pierwotnej oraz badania nad początkami państwa polskiego w zakresie prac wykopaliskowych odtąd prowadził Dział I – Archeologii Polski. Inne prace Kierownictwa, związane z opracowaniem źródeł pisanych, zostały uzgodnione z Instytutem Historii PAN. Niemniej, jak wynika ze wspomnień uczestników tamtych wydarzeń, wraz z likwidacją Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego zakończył się „pewien etap, pewna epoka”³⁹.

---

³⁵ Jak pisał A. Abramowicz: „Zarysowały się perspektywy akcji długofalowej, tym konieczniejszej, że gromadzące się materiały archeologiczne wymagały czasochłonnych opracowań i w końcu publikacji. Nałożyła się na to troska o miejsce archeologii w systemie organizacyjnym nauki w obliczu prac organizacyjnych, mających doprowadzić do powstania Polskiej Akademii Nauk”. A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej...*, s. 157.

³⁶ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 11/konf/1952, *Sprawozdanie z konferencji sprawozdawczej...*, k. 9.

³⁷ MAD, *Powstanie Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, t. 20, z. 2, s. 194.

³⁸ Właśnie w ramach KBnPPP w latach 1951–1952 przeprowadzono dyskusję nad organizacją i zakresem działania projektowanego IHKM. W Komitecie Organizacyjnym byli: prof. K. Majewski (przewodniczący), prof. W. Hensel, dr W. Hołubowicz, dr Z. Podkowińska, dr Z.A. Rajewski, L. Sawicki, prof. A. Gieysztor, prof. Witold Dynowski, prof. Zdzisław Kępiński. Historię utworzenia IHKM PAN zob. J. Lech, *O genezie i wczesnych dziejach...*, s. 191–214; A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej...*, s. 157–159.

³⁹ Jak wspominał R. Kiersnowski, „Z chwilą przeniesienia Kierownictwa prace nie zostały zawieszone, zostały zintegrowane. Wiele osób wycofało się. Mniejsze były już pieniądze. Instytut miał już własny program, nie tylko ograniczony do wczesnego

---

średniowiecza. Tak, że dalszy ciąg «pomilenialnych» badań był tylko fragmentem zainteresowań i fragmentem budżetu tego Instytutu. Ci, którzy, nie weszli do tego Instytutu, [...] nie chcieli, bądź się nie zmieścili, zostali przeniesieni lub zatrudnieni gdzie indziej, w jakimś sensie urzędzeni. No, ale koncepcja tej monotematycznej niejako organizacji została już uznana za wyczerpaną». Za: B. Noszczak, „*Sacrum*” czy „*profanum*”?..., s. 54–55. Wiele wskazuje na to, że atmosfera panująca w IHKM PAN nie była już taka sama, jak w KBnPPP. Pisał o tym K. Jażdżewski: „Gdy z początkiem roku 1954 agendy Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego przejął nowo powstały Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, działalność w tym kierunku rozwijała się dalej, rozrosła się nawet, ale też i zinstytucjonalizowała się bardziej. Wydaje mi się jednak, że zabrakło już tego wigoru, który znamionował owe spotkania z pierwszych lat badań nad początkami państwa polskiego. Późniejsze konferencje wspomnianego Instytutu, choć z bogatym programem i prezentacją coraz to nowych osiągnięć z dziedziny badań materialnych były – przynajmniej w moim odczuciu – jakieś bardziej oschłe i urzędowe” (K. Jażdżewski, *Pamiętniki...*, s. 260). Podobną opinię wyraziła Zofia Hilczer-Kurnatowska: „Wreszcie rozwiązanie KBnPPP i przejęcie jego agend przez tworzący się Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, aczkolwiek postulowane i przygotowane przez środowisko jako środek stabilizacji organizacyjnej i finansowej, przyniosło w dłuższej perspektywie swoiste «zwichnięcie» całościowego programu badań millenialnych. Prace terenowe były jeszcze kontynuowane przynajmniej do końca lat 60., podejmowano również nowe akcje badawcze, jednakże obserwowano stopniowe «wysychanie» funduszy, likwidację wielu placówek, przekazywanie zbiorów i dokumentacji do innych instytucji archeologicznych itp. działania, co w efekcie w wielu przypadkach uniemożliwiło opracowywanie i publikację materiałów” (Z. Kurnatowska, *Czy millenium było „tragedią polskiej archeologii”?*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, red. M. Głosek, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Łódź 1997, s. 149). I wreszcie, kiedy po przełomie października 1956 roku idea obchodów jubileuszu została wznowiona, ówczesny dyrektor IHKM Witold Hensel w piśmie z 14 czerwca 1957 roku do Sekretariatu Naukowego Wydziału I PAN zwrócił uwagę na spadek intensywności badań nad początkami państwa polskiego, który nastąpił po powstaniu instytutu, i stwierdził, że świat nauki musi podjąć odpowiednie przygotowania. W związku z tym, postulował zarezerwowanie przez PAN stosownych sum dla instytutu na 1958 rok w projektowanym planie pięcioletnim. Za: B. Noszczak, *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2020, s. 108; T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2007, s. 368–369.

ROZDZIAŁ V

MILIONY NA MILLENIUM PODSTAWY FINANSOWE KBnPPP

W 1948 roku finansowanie prac wykopaliskowych było zróżnicowane. Część pieniędzy na badania wyłożyła Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków oraz Ministerstwo Oświaty, część pochodziła z budżetu instytucji, która prowadziła wykopaliska, a wynagrodzenie robotników na ogół opłacano z funduszy interwencyjnych Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej. Od chwili wydania decyzji o powstaniu KBnPPP, subwencja na wykopaliska pochodziła od NDMiOZ (nawet $\frac{3}{4}$ jej budżetu przeznaczano na „Polskie Millenium”). W 1951 roku przeprowadzono przebudowę polityki budżetowej – pojawił się osobny tytuł budżetowy na prace Kierownictwa Badań w ogólnym planie budżetowym państwa, ale – jak mówił A. Gieysztor – jego wysokość, sposób gospodarowania, wymagania formalne przelewów i sprawozdań sprawiały dużo trudności niektórym kierownictwom prac wykopaliskowych (np. w Wiślicy), obciążając centralę odpowiedzialnością i czynnościami ponad możliwości personelu¹. Poważną wadą w finansowaniu badań nad początkami państwa polskiego była też płynność budżetowa – co roku kwota przeznaczona dla KBnPPP ulegała zmianie. Stan ten w znacznym stopniu wpływał na planowanie prac badawczych, które odbywały się zazwyczaj dopiero w drugim kwartale roku budżetowego, jak i na tok badań. W 1952 roku nastąpiła redukcja budżetu przeznaczona dla KBnPPP. Jednakże skala ograniczenia dotacji była i tak niewielka w porównaniu z jednoczesnym zmniejszeniem budżetu innych działów Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków – następcy NDMiOZ. Brak pełnych danych utrudnia określenie kondycji finansowej KBnPPP. Gieysztor w sprawozdaniu za lata 1949–1952 nie podał kwot bezwzględnych, a jedynie procentowy wzrost w stosunku do pierwszego roku istnienia instytucji: przyjmując budżet z 1949 za 100%, w 1950 otrzymano 172% i dodatkowo 72% z Ministerstwa Pracy (razem 249%), i było to najwięcej w okresie całej działalności. W 1951 roku budżet wynosił 187%, a w roku 1952 – 170%². Średnio ok. 80–84% przeznaczano na badania archeologiczne, pozostała część budżetu szła na inne

---

¹ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 26/konf/1952, M. Dembińska, *Opracowanie naukowe protokołu z konferencji planującej KBnPPP w Osiecznej 10–11 V 1952 r.*, k. 17–21.

² A. Gieysztor, *Kierownictwo Badań nad początkami Państwa Polskiego w latach 1949–1952*, „Zapiski Archeologiczne” 1953, z. 2, Warszawa (maszynopis powielany), s. 6.

prace naukowe, administrację i wydawnictwa. Natomiast z protokołów konferencyjnych wynika, że Naczelna Dyrekcja w **1948 roku** wydzieliła na badania archeologiczne z własnych funduszy kwotę trochę ponad **20 mln zł**. Sumę tę rozdzielono następująco: Gdańsk 3 500 000 zł, Wawel 600 000 zł, Tum pod Łęczycą 2 100 000 zł, Kruszwica 160 000 zł, Poznań 200 000 zł, Biskupin 3 000 000 zł, Gniezno 1 900 000 zł, Lednica 900 000 zł, Szczecin 100 000 zł, Opole 2 535 000 zł, Sobótka 900 000 zł³. W **1949 roku** na badania archeologiczne i źródłoznawcze przeznaczono **55 mln zł**. W **1950 roku** przyznano kredyty w wys. **62 mln zł**, a ponadto dla 11 stanowisk uzyskano dodatkowe fundusze interwencyjne z Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w postaci robocizny (kwota nieznana). Pomimo tego owe fundusze nie mogły pokryć całego planu pracy i dlatego Kierownictwo wystąpiło o kredyt dodatkowy w wys. **35 mln zł**⁴. O zmianie finansowania w 1951 roku Gieysztor na konferencji mówił (relacja protokolanta; cytat z zachowaniem oryginalnej pisowni):

Budżet nasz [...] został dość mocno okrojony. Preliminowaliśmy na ten rok 120.000.000 na starą walutę⁵, otrzymaliśmy znacznie mniej, z tym że musimy finansować prace wykopaliskowe muzeów nie włączone do badań nad początkami państwa polskiego, tytuł 113 nosi nazwę „Wykopaliska” i obejmuje wszystkie wykopaliska w Polsce. Ostatecznie w roku 1951 mamy zaledwie tyle pieniędzy co w r. 1949. Trzeb więc by stanowiska zrozumiały nasze trudności. [...] W związku ze zmniejszonym budżetem musieliśmy wydać szereg przykrych lecz koniecznych zarządzeń, które chcemy poddać dyskusji, a więc: 1) ograniczenie prac terenowych na wszystkich stanowiskach a położenie większego nacisku na opracowanie materiału. 2) zawieszenie niektórych stanowisk jak: Lednica, Kruszwica, Trzemeszno, Niemcza, Lutomiersk. 3) oddanie niektórych stanowisk innym do badania jak Błonie PMA, jak też Zamek Warszawski. 4) położenie silnego nacisku na opracowanie materiału z lat ubiegłych i na szkolenie naszych kadr naukowych. Zalecenia te wywołały może rozgoryczenie wśród niektórych kierowników, niemniej wydają się one konieczne. Nauka na tym nie straci, gdyż i tak mamy moc materiału do opracowania naukowego. Lepiej więc jedno wykończyć. Stwierdzono za wielką rozbudowę administracyjną niektórych stanowisk lub źle uzasadnione wydatki rzeczowe. Trzeba koniecznie przeprowadzić oszczędności rzeczowe i administracyjne, przypuszczalnie nie będzie to takie trudne, niektóre jednak stanowiska wykazują dziwną opieszałość w sprawach finansowo-budżetowych. Oczywiście aparat centralny nie jest bez winy. Opóźnienia wynikłe w sprawach budżetowych są powodowane tym że sprawami, które załatwia 18–20 osób zaj-

³ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/13, *Protokół z konferencji Muzeum Narodowym w Warszawie w dn. 18 i 19 maja 1949 r.*, k. 2.

⁴ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/4, *Założenia programowe planu badawczego KBnPPP i program prac na rok 1950*.

⁵ 28 października 1950 r. władze PRL ogłosiły reformę walutową.

mują się 3 osoby. Centrala więc wymaga rozbudowania i przebudowania co nastąpi w Instytucie [IHKM PAN – A.S.]. Nie tylko jednak nasze własne niedomaganie były powodem różnych niedociągnięć. W tym okresie Naczelna Dyrekcja przestała istnieć a my zostaliśmy przeniesieni do nowego aparatu administracyjnego, co oczywiście spowodowało pewne zamieszanie⁶.

Sprawozdania finansowe za lata 1951–1953 były tajne i na konferencjach nie podawano już na ten temat informacji.

---

⁶ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/14, *Konferencja planująca KBnPPP w Nieborowie w dn. 3–5 V 1951 r.*, k. 3–4.

ROZDZIAŁ VI

DZIAŁALNOŚĆ ARCHEOLOGICZNA KBNPPP

1. Wprowadzenie

1.1. Wybór stanowisk archeologicznych

W 1948 roku kierując się informacjami płynącymi ze źródeł pisanych, ilustrującymi rolę poszczególnych grodów w monarchii piastowskiej, i przyjmując za kryterium selekcji ich znaczenie w ustroju kasztelańskim (XII–XV wiek)¹, rozważano podjęcie prac archeologicznych w następujących „miejscowościach grodowych”: Giecz, Gniezno, Poznań, Ostrów Lednicki, Łąd, Kalisz, Kruszwica, Sieradz, Łęczyca, Płock, Grójec (niegdyś Grodziec, tj. dawna stolica południowej części Mazowsza), Nasielsk, Gdańsk, Szczecin, Wolin, Kołobrzeg, Kamień, Wrocław, Opole, Cieszyn, Tyniec, Wawel, Wiślica, Lublin, a także na obszarze grodów Rostocza. Z innych „punktów badawczych” brano pod uwagę Sandomierz, Wały Chrobrego, Górę Ślężę i kościół św. Jakuba w Sobótce. Podczas dyskusji na konferencji programowej 1 marca 1948 roku, uwzględniając potrzeby naukowe, zainteresowania badawcze poszczególnych ośrodków naukowych, jak i oczekiwania społeczno-polityczne zdecydowano, że na pierwszy ogień pójść: *Wolin i Szczecin* (gotowość objęcia ich pracami wykopaliskowymi zgłosił L. Sawicki, dyr. PMA); *Gdańsk i Łęczyca* (ośrodek łódzki); *Gniezno i Poznań* (ośrodek poznański), *Kruszwica* (prof. R. Jakimowicz z UMK), *Opole* (prof. R. Jamka z UWr), *Wrocław* (dr W. Kóčka z UWr), *Wawel* (dr G. Leńczyk z MAK). I wreszcie, prof. W. Antoniewicz (UW) uchylając się od sugestii Naczelnej Dyrekcji podjęcia prac w Sobótce, zaproponował *Wiślicę*².

---

¹ Terminu kasztelania nie znamy z czasów Mieszka I i Bolesława Chrobrego, pojawił się w źródłach pisanych dopiero w XII wieku, ale dobrze oddaje układ zarządzania państwem na przełomie X i XI wieku. Obszar całego państwa pierwszych Piastów był pokryty gęstą siecią okręgów grodowych – kasztelanii. Każda sprawowała nadzór nad kilkoma opolami (skupiskami wsi i osad). Gród kasztelański był centrum takiego regionu.

² *Protokół na podstawie stenogramu z konferencji w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w dniu 1 III 1948 r. w sprawie prac związanych z badaniem okresu powstania państwa polskiego, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 38, s. 406–412.*

Powyższy plan prac wykopaliskowych w ciągu następnych miesięcy został zmodyfikowany. Badania archeologiczne na Wolinie musiały zostać odłożone – nie uzyskano zgody Ministerstwa Obrony Narodowej. Przełożono także wykopaliska w Wiślicy i we Wrocławiu. Ruszyły za to prace w kościele św. Jakuba w Sobótce, zniszczonym wskutek działań wojennych. Do tego doszły jeszcze dwa nowe „punkty badawcze” w Wielkopolsce: Ostrów Lednicki z ruinami palatium oraz Biskupin, gdzie opodal grodziska łużyckiego ujawniono osadnictwo wczesnośredniowieczne. W sumie w 1948 roku, zanim powołano KBnPPP, prace wykopaliskowe rozpoczęto na 11 stanowiskach: w *Biskupinie* (pod kier. dr. Z.A. Rajewskiego), w *Gnieźnie na Górze Lecha* (pod kier. dr. Kazimierza Żurowskiego), w *Gdańsku i Łęczycy* (pod kier. prof. Konrada Jażdżewskiego), w *Kruszwicy* (pod kier. prof. R. Jakimowicza), na *Ostrowie Lednickim* (pod kier. dr. K. Żurowskiego), w *Opolu na Ostrówku* (pod kier. prof. R. Jamki), w *Poznaniu na Ostrowie Tumskim* (pod kier. dr. W. Hensla), w *Szczecinie* (pod kier. dr. T. Wieczorowskiego), w *kościelisku św. Jakuba w Sobótce* (pod kier. prof. K. Malczyńskiego) oraz na *Wawelu* (pod kier. dr. G. Leńczyka).

W następnym roku, już po utworzeniu KBnPPP, dzięki uruchomieniu większych kredytów prace wykopaliskowe rozszerzono do 25 stanowisk. Jedno z nich – Tum pod Łęczycą – w związku z poszerzeniem problematyki badawczej (zob. rozdz. III) zostało wybrane jako miejsce szeroko zakrojonych prac badawczych obejmujących cały tamtejszy zespół osadniczy (gród, podgrodzie, cmentarzysko, osady służebne itd.). Nawiasem mówiąc, do tego rodzaju prac wytypowano również Biskupin, gdzie jak zakładano na podstawie licznych śladów osadniczych sięgających paleolitu istniała możliwość prześledzenia „klasycznych” (= marksistowskich) przemian stosunków społeczno-ekonomicznych, od wspólnoty pierwotnej do feudalizmu. Z nowych stanowisk archeologicznych w planie prac na 1949 rok znalazły się: *Giecz* (pod kier. dr. B. Kostrzewskiego z poznańskiego ośrodka archeologicznego), *Trzemeszno – dawny klasztor kanoników regularnych* (pod kier. mgr Krystyny Józefowiczówny i prof. Z. Kępińskiego, reprezentujących środowisko konserwatorskie), *Wiślica* (pod kier. prof. W. Antoniewicza i dr. Z. Wartołowskiej), *Cieszyn* (pod kier. mgr A. Kiełtińskiej z PMA), *Ślęza* (pod kier. dr. Heleny i dr. Włodzimierza Hołubowiczów z UWr) i *Wrocław – Ostrów Tumski* (pod kier. dr. W. Kóčki z UWr), a po uzyskaniu zgody Ministerstwa Obrony Narodowej także znajdujące się w strefie pogranicza *Wały Śląskie* (pod kier. dr. W. Kóčki i mgr. R. Kiersnowskiego). Do tego doszły badania obiektów nie branych wcześniej pod uwagę, a mianowicie: *zamek kazimierzowski w Inowłodzu* (pod kier. inż. arch. Zdzisława Tomaszewskiego); *cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku* – o jego włączenie do „Polskiego Millenium” wnioskował prof. K. Jażdżewski, a ze względów konserwatorskich *klasztor benedyktynów w Tyńcu* (pod kier. dr. G. Leńczyka) oraz *Góra Przemysła w Poznaniu* (pod kier. mgr Teresy Ruszczyńskiej). Ponadto za-

pewniono udział archeologów w pracach badawczych związanych z odbudową *Zamku Królewskiego w Warszawie* (pod kier. inż. arch. Z. Tomaszewskiego i mgr Aleksandry Świechowskiej). Przy tej okazji KBnPPP postanowiło zbadać metrykę wczesnodziejowej Warszawy na tle pobliskich punktów osadniczych. Z taką też myślą przystąpiono do badań archeologicznych w *Bródnie Starym* (pod kier. dr K. Musianowicz z PMA) i w *Bloniu – Rokitnie* (pod kier. dr. Z.A. Rajewskiego i mgr Aleksandry Cofty).

Po rozszerzeniu ram chronologicznych programu „milenijnego” w kolejnym sezonie wykopaliskowym (1950) włączono do planu prac dwa „punkty badawcze” z okresu wpływów rzymskich ważne, jak argumentowano, dla poznania procesów jakie zachodziły na ziemiach polskich w okresie rozkładu wspólnoty pierwotnej. Mowa o ośrodku produkcji garncarskiej i hutniczej w *Igołomi* (pod kier. doc. dr. T. Reymana i mgr. Stanisława Buratyńskiego) oraz *Kaliszu* powszechnie identyfikowanym z *Kalisią*, opisaną w II wieku n.e. przez Klaudiusza Ptolemeusza. Z nowych stanowisk należy wymienić również *Niemczę* i *Strzelno* – zespół dawnego klasztoru *norbertanek* (pod kier. mgr K. Józefowiczówny). Ponadto KBnPPP objęło pieczę nad pracami ratowniczymi na terenie *Nowej Huty*, gdzie archeolodzy popędzani przez koparki budujące gigantyczną hutę i „pierwsze socjalistyczne miasto” w PRL podejmowali ogromne wysiłki, by uratować przed całkowitym zniszczeniem tamtejsze stanowiska archeologiczne. W sumie, w 1950 roku działalność naukową prowadziło 26 Kierownictw Prac Badawczych i Wykopaliskowych w: *Biskupinie*, *Bródnie Starym*, *Cieszynie*, *Gdańsku*, *Gieczu*, *Gnieźnie*, *Igołomi*, *Nowej Hucie*, *Kaliszu*, *Kruszwicy*, *Lutomiersku*, *Łęczycy*, *Niemczy*, *Opolu – Ostrówku*, *Ostrowie Lednickim*, *Poznaniu – Ostrowie Tumskim*, *Bloniu – Rokitnie*, *Ślęży*, *Strzelnie*, *Szczecinie*, *Trzemesznie*, *Tyńcu*, *Wiślicy*, *Wrocławiu – Ostrowie Tumskim* oraz na *Wawelu* i na *Zamku Królewskim w Warszawie*. Natomiast zaprzestano prac w *Inowłodzu*, na *Górze Przemysła w Poznaniu*, na *Wałach Śląskich* i w *kościelisku św. Jakuba w Sobótce*.

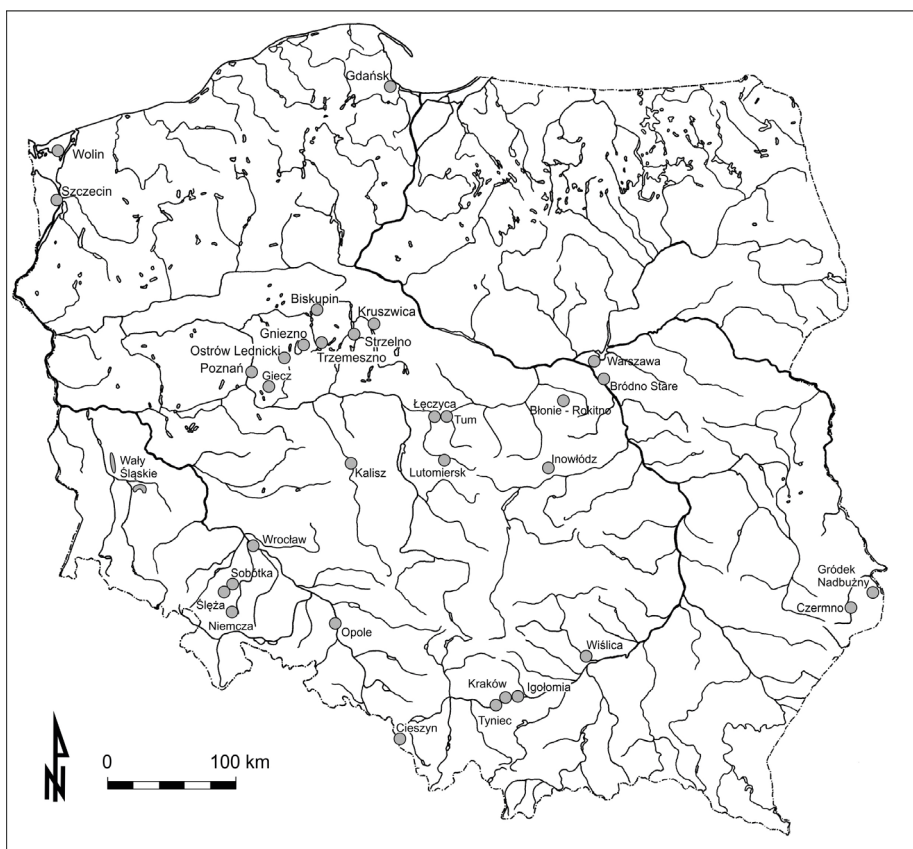
W sezonie 1951 zawieszono badania w *Kruszwicy* (z powodu śmierci kierownika ekspedycji prof. R. Jakimowicza), *Ostrowie Lednickim*, *Trzemesznie*, *Niemczy*, *Lutomiersku* i *Bródnie Starym*, a Kierownictwu Prac Badawczych w *Strzelnie* zlecono dodatkowe wykopaliska w odbudowywanej po zniszczeniach wojennych *katedrze poznańskiej*. Badania archeologiczne kontynuowano w: *Biskupinie*, *Cieszynie*, *Gdańsku*, *Gieczu*, *Gnieźnie*, *Kaliszu*, *Łęczycy*, *Poznaniu* (gród i katedra), *Opolu*, *Bloniu – Rokitnie*, *Ślęży*, *Tyńcu*, *Szczecinie*, *Wiślicy*, *Wrocławiu* i na *Wawelu*. Nawiasem mówiąc, wykopaliska cieszyńskie projektowano realizować we współpracy z Czechosłowacją, ale były „pewne opory ze strony czeskiej”, więc pomysł ten „odsunęto na plan dalszy”³. Ponadto na polecenie

³ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 9/konf/1952, *Wnioski i konkluzje* [konferencja planująca w Nieborowie 5 maja 1951 roku – A.S.].

Ministerstwa Kultury i Sztuki KBNPPP od 1951 roku finansowało niektóre wykopaliska prowadzone przez muzea i uniwersyteckie zakłady, wpisujące się w problematykę „milenijną” (np. prace archeologiczne na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Lachmirowicach, pow. inowrocławski, pod kier. mgr. Bonifacego Zielonki [1899–1975] z Muzeum Miejskiego w Toruniu; badania grodziska pruskiego w Jeziorku, pow. giżycki, pod kier. mgr. J. Antoniewicza [1919–1970] z PMA; badania grodzisk w Chodakówce i Wietrznie-Bóbrce, w ramach Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej pod kier. dr. Andrzeja Żakiego [1923–2017]; badania grodziska wczesnośredniowiecznego w Bonikowie, pow. kościański, prowadzone przez mgr Zofię Hołowińską [1928–2010], asystentkę w Zakładzie Prehistorii UP).

W następnym roku plan wykopalisk przedstawiony na konferencji planującej w Osiecznej 10–11 maja 1952 roku przewidywał koncentrację badań terenowych dla przyspieszenia prac wykopaliskowych na niektórych obiektach i zawieszenie ich tam, gdzie stan przygotowania do publikacji wyników osiągniętych w sezonach wykopaliskowych 1948–1951 wymagał większej uwagi. W ten sposób wykopaliska w sezonie 1952 prowadzono na 11 stanowiskach w pełnym zakresie (*Gdańsk, Gniezno, Poznań – katedra, Biskupin, Giecz, Kruszwica, Opole, Wrocław, Cieszyn, Igołomia, Kalisz*), a na 3 – w ograniczonym do pilnych potrzeb konserwatorskich (*Szczecin, Strzelno, Wiślica*). Pozostałe placówki w tym czasie opracowywały wykopany materiał. Wyjątkiem był Wawel – tamtejsze Kierownictwo Prac Badawczych decyzją „odgórną” zostało wyłączone z programu „milenijnego”. Z innych działań, wiosną 1952 roku KBNPPP podjęło przygotowania do badań *Grodów Czerwieńskich*, które jednak nie weszły do ścisłych prac KBNPPP (zob. *Grody Czerwieńskie*). W ostatnim roku istnienia KBNPPP wykopaliska prowadzono w: *Biskupinie, Gdańsku, Gieczu, Gnieźnie, Kruszwicy, Kaliszu, Łęczycy, Lutomiersku, Opolu, Poznaniu (gród i katedra), Tyńcu, Wiślicy i Wrocławiu*; wspólnie z Wydziałem Ochrony Zabytków Archeologicznych Zarządu Ochrony i Konserwacji Zabytków podjęto też prace badawcze i ratownicze na *Wolinie*.

Reasumując, ogółem w latach 1948–1953 badano ponad 30 obiektów (zob. mapa stanowisk archeologicznych KBNPPP – il. 3). Z liczby tej jako przedmiot prac wieloletnich utrzymały się 23 obiekty. Zasadniczym celem badań archeologicznych KBNPPP stało się rozpoznanie głównych ośrodków państwa polskiego i próba ustalenia czasu ich powstania. W 1948 roku podstawą wyboru obiektów do prac badawczych była teza o wysokiej w tej mierze przydatności źródeł pisanych, ilustrujących rolę poszczególnych ośrodków w monarchii piastowskiej. Przyjęte kryterium okazało się trafne dla okresu umacniania się państwa polskiego w X–XI wieku. Na uboczu pozostała jednak sprawa grodów starszych z VII–IX wieku. Większość badanych przez KBNPPP grodzisk jest zlokalizowana w centrach współczesnych miast. W tej sytuacji naturalną

Il. 3. Mapa stanowisk archeologicznych KBnPPP. Oprac. graficzne J. Gołębiowska

koleją rzeczy było powiązanie problematyki grodów wczesnośredniowiecznych z problematyką początków miast polskich, w rezultacie czego w dalszym rozwoju badań poważna grupa prac KBnPPP poszła w kierunku rozpoznania wczesnomiejskiej aglomeracji i wczesnomiejskiej kultury (X–XIII wiek)⁴.

⁴ Ważnym skutkiem tychże prac było sformułowanie ewolucyjnej koncepcji początków miast w Polsce – miały one wyjść bezpośrednio od grodów, a nie pogrodzi, na które jako podstawę genezy miast polskich wskazywał dawniej K. Tymieniecki. Główne elementy teorii „grodu-miasta” zob. K. Jażdżewski, *Kształtowanie się wczesnośredniowiecznej kultury miejskiej w Polsce w świetle badań w latach 1945–1954*, [w:] *Pierwsza sesja archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 5–8 V 1955*, red. W. Hensel, Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Warszawa–Wrocław 1957, s. 319–347. Teoria ta spotkała się ze sprzeciwem części archeologów i historyków. O tendencjach w interpretacji wyników badań

Pozostałe ekspedycje KBnPPP zajęły się okresem wpływów rzymskich (Igołomia, Kalisz) oraz osadnictwem wiejskim (Biskupin – stan. 4, 6, 2a, 15a, 18). Cmentarzyska wczesnośredniowieczne, trudne do „namierzenia” w terenie, jeśli już eksplorowano to zwykle przy okazji badań architektury sakralnej (np. w Poznaniu – Ostrowie Tumskim). Wyjątkiem była „nekropolia wojowników” w Lutomiersku odkryta w 1940 roku w czasie rozbiórki nagrobków na dawnym cmentarzu żydowskim, prowadzonej przez okupanta niemieckiego. Po wojnie, K. Jażdżewski zaintrygowany dość licznym nagromadzeniem w tym miejscu okazów broni, części uprząży jeździeckiej i ozdób zgłosił stanowisko do „Polskiego Millenium”. Obok badań grodzisk specyfiką okresu „milenijnego” stały się badania architektury sakralnej wczesnoromańskiej i romańskiej, które ułatwiła dewastacja wojenna wielu ważnych zabytków architektonicznych, kryjących w swych wnętrzach pozostałości najstarszych budowli monumentalnych na ziemiach polskich (np. Poznań – Ostrów Tumski). Na dobrą sprawę dopiero wykopaliska okresu „milenijnego” ujawniły bogactwo realizacji architektonicznych, związanych z początkami państwa polskiego. W tym kontekście należy odnotować jeszcze jedną okoliczność. Mimo że ówczesne władze komunistyczne kładły nacisk na jubileusz 1000-lecia państwa polskiego⁵ przychylnie traktując badania grodów piastowskich jako ośrodków władzy oraz rodzimej kultury, to jednak badania wczesnopiastowskiej architektury sakralnej nie były utrudniane z przyczyn politycznych. Inna sprawa, że wykopaliska w obrębie obiektu sakralnego stwarzały niekiedy napięcia między samymi archeologami tudzież historykami sztuki a władzami kościelnymi – przykładem jest katedra poznańska (zob. Poznań – Ostrów Tumski) oraz Góra Lecha w Gnieźnie, gdzie

---

grodów wczesnośredniowiecznych pod kątem ich traktowania jako wczesne miasta por. S. Moździoch, *Problemy badań nad początkami miast i wsią średniowieczną w Polsce*, „Slavia Antiqua” 1997, t. 38, s. 39–63; idem, *Castrum munitissimum Bytom. Lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2002, s. 195.

⁵ W 1949 roku minister W. Sokorski na konferencji planującej KBnPPP mówił (relacja protokolanta; cytat z zachowaniem oryginalnej pisowni): „Przyjęcie konwencyjnalnej daty 1960 dla obchodów «Millenium» jest słuszne. Nie chodzi przy tym wcale o pomniejszenie znaczenia przyjęcia chrześcijaństwa: rola tego faktu jest bezsprzecznie ogromnie doniosła i pozytywna, lecz winien on być umiejscowiony w kontekście zdarzeń historycznych, zgodnych z prawdą dziejową. Powstanie Państwa Polskiego wyprzedziło fakt przyjęcia przezeń chrześcijaństwa, dlatego też zdarzenie to należy traktować oddzielnie i nie wolno ulec sugestii pewnych kół, szczególnie duchowieństwa, jakoby były to fakty współczesne i jednoznaczne”. AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 16/konf/1949, *Protokół z konferencji w Muzeum Narodowym w dn. 18 i 19 maja 1949 r. w sprawie prac dotyczących badań nad początkami państwa polskiego*, k. 23.

trudności na jakie napotykały prace archeologiczne ze strony kapituły gnieźnieńskiej zmusiły K. Żurowskiego do ograniczenia badanej powierzchni⁶. Sprawa ta była szeroko omawiana na konferencji w Szczecinie 27–29 maja 1950 roku, na której K. Jażdżewski w imieniu własnym oraz R. Jakimowicza przedstawił projekt rezolucji w sprawie utrudnień stawianych pracom wykopaliskowym przez władze kościelne:

Stawiamy wniosek, by Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego zwróciło się do odpowiednich władz (ks. prymasa Polski i arcybiskupa gnieźnieńskiego oraz do kurii biskupiej w Gnieźnie) by w badaniach archeologicznych i archiwalnych odbywających się na terenach podległych kompetencji władz kościelnych (kurii gnieźnieńskiej) nie czyniono poszczególnym badaczom prehistorikom i historykom ani też instytucjom publicznym, zajmującym się badaniami tego rodzaju trudności, które uniemożliwiają osiągnięcie właściwych wyników naukowych nie tylko ze szkodą dla nauki i kultury polskiej, ale także dla interesów kościoła katolickiego w Polsce. Wniosek powyższy uchwalono jednomyślnie przy braku osób wstrzymujących się od głosowania⁷.

Warto wspomnieć, że KBnPPP miało swoje zasługi także w zakresie ochrony zabytków: archeolodzy korzystając z niepowtarzalnej sytuacji zniszczeń i wyburzeń wchodzili z badaniami w śródmieścia. Kłopotliwy stawał się ogrom koniecznych interwencji, zwłaszcza, że tzw. wielkie budowle socjalizmu i odbudowa miast prowadziły do licznych odkryć (zob. Gdańsk). Najdramatyczniejsze zdarzenia miały miejsce na terenie budowy Nowej Huty, która ze względów politycznych została zlokalizowana bez liczenia się z faktem, że wybrane tereny pokrywały urodzajne gleby, wykorzystywane przez ludność już od neolitu. Walka o zabytki była tam rzeczywiście dramatyczna, a nonsens zniszczeń na wielką skalę oczywisty.

1.2. Sprawy organizacyjne i zagadnienia metodyczne

Polskie środowisko archeologiczne w trakcie badań „milenijnych” postawione zostało przed bardzo trudnymi merytorycznie i organizacyjnie problemami. Rozmach programu badań nad początkami państwa polskiego nie mającego precedensów w historii polskiej i europejskiej archeologii był bowiem imponujący, jeśli zważymy, że w tym samym czasie przystąpiono do wykopalisk na dwudziestu kilku stanowiskach archeologicznych, a każda z placówek terenowych KBnPPP w zależności od skali badań i przyznanej subwencji zatrudniała

---

⁶ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 17/konf/1950, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP w Szczecinie dn. 27–29 V 1950 r.*, k. 71.

⁷ *Ibidem*, k. 25–26.

od kilku do kilkunastu pracowników merytorycznych i technicznych oraz od kilku do kilkudziesięciu pracowników fizycznych (rekordowe pod tym względem były lata 1949–1950⁸). Ci pierwsi wobec małej liczebności archeologów często rekrutowali się spośród studentów archeologii, których podaż wzrastała w miarę rozwoju akcji badawczych prowadzonych przez KBnPPP. Szeregi pracowników fizycznych zasilali okoliczni mieszkańcy – placówki archeologiczne w miesiącach letnio-jesiennych stawały się jednymi z najważniejszych pracodawców okolicy. Tylko na terenie Krakowa, gdzie pod boki powstawała Nowa Huta możliwości w zakresie zdobywania pracowników płci męskiej okazały się mocno ograniczone, a nieregularny dopływ subwencji tylko komplikował sytuację. R. Jamka zaproponował wtedy, by zatrudniać kobiety („łatwiej dostępne”), które zresztą w jego opinii, popartej „opolskimi doświadczeniami”, lepiej sprawdzały się w pracach wykopaliskowych⁹. Jednak ani interwencje w Urzędzie Zatrudnienia, Powołanej Organizacji Służba Polsce czy Lidze Kobiet, ani ogłoszenia w prasie nie odnosiły pozytywnego skutku. Nie chcąc wstrzymywać badań, do robót fizycznych na Wawelu zatrudniano studentów-praktykantów.

O wiele trudniejsza sprawa była z kadrą merytoryczną i techniczną. Jak już wspomniano, kiedy tworzone KBnPPP liczba wykształconych archeologów była niższa niż liczba etatów. Z uwagi na braki kadrowe liczne prace wykopaliskowe i związane z nimi opracowania materiałów szybko wchłaniały studentów i absolwentów pragnących pracować w zawodzie. Pod tym względem okres istnienia KBnPPP był wielką szkołą kadr. W obliczu wymienionych trudności siłą rzeczy padały też postulaty intensyfikacji kształcenia w zakresie archeologii. Po reformie szkolnictwa wyższego (1950) studium historii kultury materialnej kształcące przyszłych archeologów prowadziły tylko 4 uniwersytety: w Warszawie, Poznaniu, Krakowie i Wrocławiu. Na wniosek K. Jażdżewskiego (kierownika Katedry Archeologii UŁ) uczestnicy drugiej konferencji sprawozdawczej KBnPPP zwrócili się do Prezydium Konferencji, by zachciało dać w Ministerstwie Szkół Wyższych i Nauki wyraz ogólnemu pogładowi zebranych, że należy uruchomić, przy większej niż dotychczas liczbie uniwersytetów, studium histo-

---

⁸ W 1949 roku Kierownictwa Prac Wykopaliskowych i Badawczych zatrudniały 85 pracowników naukowych, 60 technicznych, 800 fizycznych (za: AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 18/konf/1950, *Protokół z konferencji planującej KBnPPP w Paulinum k/Jeleniej Góry dn. 21–24 IV 1950 r.*, k. 28), a w 1950 roku – 77 pracowników naukowych, ok. 56 praktykantów, 63 technicznych, 584 fizycznych (za: W. Hołubowicz, *Z zagadnień metodyki wykopalisk*, „Archeologia” 1950–1951, t. 4, s. 85–86).

⁹ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 3/konf/1949, *Protokół z konferencji KBnPPP w sprawie programu prac badawczych na Wawelu w dn. 8 X 1949 r. w Krakowie na Wawelu*, k. 5–6; AZK na Wawelu, sygn. 40/7, *Protokół pierwszego posiedzenia Komisji stałych rzeczoznawców przy Kierownictwie prac badawczych a Wawelu, odbytego w dniu 7 grudnia 1949 r.*, k. 3.

rii kultury materialnej celem zaradzenia katastrofalnemu brakowi kadr młodych pracowników naukowych z tej dziedziny¹⁰. Jednakże zmiany w tym kierunku przyszły dopiero po październikowym przesileniu politycznym 1956 roku. W tym miejscu należy też wspomnieć o wzbudzającym dyskusje (ostatecznie niezrealizowanym) pomysle kształcenia techników wykopaliskowych jako siły pomocniczej, wspierającej archeologów w terenie i w pracy gabinetowej¹¹. Zdaniem W. Hołubowicza, przeciwnika tego pomysłu,

stanowisko postulujące podział archeologów na praktyków i teoretyków, na badaczy naukowych i techników jest wynikiem nieporozumienia, wpływającego m.in. z nieuwzględniania zasady jedności teorii i praktyki [...]. Archeolog, który nie uznałby ścisłej łączności praktyki prac wykopaliskowych z odpowiadającą tym badaniom teorią i zgodziłby się na wprowadzenie w archeologiczny proces badawczy jakiegoś „technika” nie będącego badaczem naukowym, na wprowadzenie takiego technika jako pośrednika między badaniami w terenie a pracą „teoretyczną” (w rozumieniu zwolenników tego postulatu), podcinałby gałąź, na której siedzi¹².

Mówiąc o sprawach personalnych, trzeba także pamiętać, że bolączką chyba wszystkich ekspedycji było „nieustabilizowanie” kadry naukowej, którą utrzymywano na niskich ryczałtach¹³, czego wyrazem była jej płynność i niepełne zatrudnienie dla celów Kierownictwa.

¹⁰ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 6/konf/1950, *Wnioski odczytane na popołudniowym posiedzeniu w trzecim dniu konferencji sprawozdawczej w Krakowie w dn. 18–20 XII 1950 r.*

¹¹ T. Żurowski, *Uwagi na marginesie studiów nad metodami badań warstw kulturowych w prehistorii polskiej W. Hołubowicza, „Światowit” 1948–1949*, t. 20, s. 476.

¹² AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/14, W. Hołubowicz, *W sprawie metody badań terenowych.*

¹³ Dla przykładu, pracownicy sezonowi (fizyczni) byli wynagradzani wg stawek dziennych (za 6 godz. pracy), które w 1952 roku wynosiły od 12,45 do 13,84 zł, co dawało sumę od 324 do 360 zł miesięcznie. W tym samym czasie kierownik wykopalisk (za 6 godz. pracy) zarabiał 900 zł, z-ca kierownika 750 zł, st. asystent 600 zł, mł. asystent 450 zł, laborant 540 zł, rysownik 600 zł, fotograf 600 zł, preparator 600 zł, kreślarz I kat. 750 zł, kreślarz II kat. 600 zł (Za: AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/47, *Umowy o pracę*). W 1951 roku ustalono, że kierownicy i pracownicy naukowci dla których zatrudnienie w ramach KBnPPP jest kolejnym miejscem pracy, będą otrzymywać pobory za pół etatu, z wyjątkiem dwumiesięcznego sezonu wykopaliskowego. Należało przy tym zadeklarować, że praca dla ekspedycji będzie wykonywana w „godzinach pozasłużbowych” (za: MAP–A–dz–78/2, KBnPPP i IHKM, *Ekspedycja (Stacja) w Gieczu – wykazy pracowników, etaty, listy płac, tabele uposażeń, listy obecności*; zob. też J. Kaczmarek, *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720–1958)*, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań 1996, s. 264–265 oraz Tab. 27. Płace w KBnPPP w latach 1949–1953).

Nieustabilizowane zatrudnienie, a przede wszystkim brak stałego budżetu, utrudniający planowanie prac, towarzyszyły Kierownictwu Badań do końca i były jednym z powodów starań o utworzenie w ramach PAN instytutu naukowo-badawczego, który miał przejąć „projekt millenijny”. Dosyć szybko wyszły na jaw również niedomagania samej struktury organizacyjnej KBnPPP: „zapracowane” trzyosobowe Kierownictwo oraz Biuro nie były w stanie należycie organizować pracy terenowej. Z kolei kiedy patrzyło się od strony ekspedycji wykopaliskowych, widać było nadmierną biurokrację. Pod względem administracyjnym kierownik prac miał niewielką samodzielność i niemal w każdej sprawie musiał prosić o instrukcje Warszawę. Zmora były również ciągle kontrole, zwłaszcza związane z dyscypliną pracy¹⁴. Jednakże przysłowiowa „czara goryczy” przelała się dopiero, kiedy Kierownictwo Badań zaczęło ograniczać prace wykopaliskowe, „faworyzując” przy tym Ziemię Zachodnią. W. Antoniewicz, który znalazł się w gronie „pokrzywdzonych” na konferencji planującej w Osiecznej (1952) mówił (relacja protokolanta; cytat z zachowaniem oryginalnej pisowni):

Prof. Gieysztor zauważył, że wybór kopanych stanowisk to wynik głębokiej analizy i wzajemnej dyskusji. Ja jestem przeciwnego zdania: ten wybór nie jest wynikiem analizy: dlaczego wybrano właśnie Wielkopolskę i Śląsk? W zeszłym roku w Nieborowie prof. Gieysztor wzywał nas w dramatyczny sposób, żebyśmy się sami wypowiedzieli, które stanowiska mają być kopane, które należy chwilowo zawiesić, lecz wypowiedzi tych nie wzięto pod uwagę. Nikt z nas nie znał spraw finansowych, dowiadaliśmy się tylko ze sprawozdań, że jeden dostał więcej, drugi mniej. Panowie dajecie jednemu, a drugiemu nie, to jest oportunizm. Nie było szczerzego stosunku Kierownictwa do nas, zwłaszcza w sprawach finansowych. [...] Co do sprawy wyboru stanowisk czy Małopolska nie jest równie ważna jak Śląsk lub Wielkopolska? Na jakiej podstawie zostały tamte stanowiska uznane za ważniejsze badawczo. [...] Przechodząc teraz do sprawy odpowiedzialności naukowej. Zgadzam się, że sprawozdania są konieczne potrzebne. Materiał archeologiczny też powinien być opracowany. Ale gdzie można to zrobić? W Warszawie niema na to lokalu. PMA notorycznie odmawia pomocy. Poznań, Kraków, Wrocław są w całkiem innym położeniu, mają lokale. Nam w Warszawie Kierownictwo nie ułatwiło warunków pracy, a przecież to wasz obowiązek. Równie ważne jest zagadnienie kontroli: my tej kontroli będziemy żądać, ale będziemy żądać i pomocy. Pozwoliłem sobie na tak ostrą krytykę, gdyż uważam to za konieczne. Trzeba planowanie badań połączyć ze ścisłym przeanalizowaniem problematyki naukowej, i trzeba wiedzieć co zostało wykonane. [...] Zaczęliśmy naszą wspólną pracę w 1948 roku, zakładając 10-letni okres naszych badań. Czy po 5 latach możemy powiedzieć, że połowa naszego planu została wykonana? Chyba nie, ale to jest wina Kierownictwa, gdyż nie opracowało długofalowego planu¹⁵.

¹⁴ Zob. J. Kaczmarek, *Organizacja...*, s. 177.

¹⁵ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 26/konf/1952, M. Dembińska, *Opracowanie naukowe protokołu...*, k. 7–8.

W podobnym tonie wypowiedział się także W. Hołubowicz (relacja protokolanta; cytat z zachowaniem oryginalnej pisowni):

Wydaje się, że dobór ludzi w Kierownictwie – czytamy w protokole – był nie-szczęśliwy. Mówiło się swego czasu o poszerzeniu tego grona. Jakoś i to nie doszło do skutku. [...] Również daje się odczuć brak kontroli nad dysponowaniem pieniędzmi, które marnuje się niepotrzebnie. Przykładem tego może być przeznaczenie dużych kwot na urządzenie wystawy w czasie konferencji sprawozdawczej. Dziś mogę się przyznać, że część tych pieniędzy, które otrzymałem na przygotowanie materiałów na wystawę zużyłem na przygotowanie materiałów do publikacji, gdyż uważałem, że większa stąd wyniknie korzyść¹⁶.

W odpowiedzi na powyższe zarzuty K. Majewski stwierdził (relacja protokolanta; cytat z zachowaniem oryginalnej pisowni):

[...] Jeśli chodzi o trzyosobowy zespół Kierownictwa oczywiście jesteśmy w pierwszym rzędzie winni, ale i panowie też nie są bez winy. Plan musi być wypracowany wspólnymi siłami, a nie tylko przez Kierownictwo. Zagadnienie finansowe wiąże się silnie z etatami żądanymi przez panów, nieraz niezbyt potrebnymi. [...] Jeśli chodzi o prace w „Millenium” to przyznaję rację, że najwięcej włożył w to Kol. Gieysztor. Ja osobiście prosiłem kilkakrotnie o zwolnienie, ale go nie otrzymałem¹⁷. [...] Co do PMA nie wydaje mi się by było ono zobowiązane

---

¹⁶ *Ibidem*, k. 13.

¹⁷ K. Majewski w liście do A. Gieyszтора (19 X 1951): „Kochany Aleksandrze, Właśnie przygotowywałem się do pisania listu do Ciebie, gdy nadeszła p. R. Korzystam więc z Jej uprzejmości i przekazuję go. Otóż wiadomo Ci dobrze, że już w pierwszym roku istnienia Kierownictwa, gdy przebywałem od czasu do czasu w Warszawie, często stwierdzałem, że nie podoba mi się mój styl pracy w roku ostatnim, gdyż prawie nie miałem do czynienia ze sprawami Kierownictwa. Usprawiedliwiała mnie częściowo ta okoliczność, że z miesiąca na miesiąc żyłem jak zresztą i Ty z myślą, że łąda miesiąc powstanie Instytut więc i tak wszystko ulegnie reorganizacji. Doszedłem jednak do przekonania, że dłużej tak być nie może. Albo otrzymam jakiś przydział pracy (wykonalny we Wrocławiu bo do Warszawy przeniosę się dopiero po otrzymaniu mieszkania), albo będę zmuszony zrezygnować z udziału formalnego w Kierownictwie. Dlatego proszę Cię bardzo zorganizuj konferencję dla omówienia całokształtu spraw milenijnych i przyszłego Instytutu, zaprosz kogo uważasz [...] i kiedy chcesz. W każdym dniu będę do dyspozycji. Jedynie prosba abyś był łaskaw przysłać mi co najmniej na 3 dni wcześniej oficjalne wezwanie na konferencję (podstawa do zamówienia miejsca sypialnego w Orbisie) i abyś wyznaczył konferencję na taki czas [...], w którym ani Ty ani Zdzisław nie będziecie odrywani przez inne zajęcia. Myślę, że zgadzasz się ze mną, iż dalej nie możemy wyczekiwać, ale należy przystąpić do sprawiedliwego podziału funkcji i odpowiedzialności między trzech, skoro trzech obciążono obowiązkiem prowadzenia «Millenium» pod Twoim kierownictwem. Proszę Cię bardzo kochany

do dawania lokalu, wszak to inna instytucja. Już raczej Uniwersytet. Oczywiście Kierownictwo powinno tu przyjść z pomocą, ale zasadniczo dla innych placówek nie robiliśmy tego, wszak my nie możemy przydzielać lokali jak Komisja Lokalowa. My jesteśmy w zasadzie od tego by wypracować stronę naukową zagadnienia i można nam zarzucić żeśmy tego nie spełnili¹⁸.

Na koniec zabrał głos A. Gieysztor (relacja protokolanta; cytat z zachowaniem oryginalnej pisowni):

Od dawna nie było takiego napięcia krytycznego jak dziś – mówił historyk. Odpowiem więc szczerością na szczerść. Dziękuję za krytykę jako konstruktywny wkład do wspólnie przez nas zapoczątkowanego dzieła. Niestety nieco za późno ją ujawniono. Dziś jesteśmy już w okresie końcowym naszej działalności i nie wszystko da się już naprawić. Byłoby niesprawiedliwością, gdybyśmy nie przeprowadzili analizy historycznej powodów tej krytyki: z rozwojem problematyki badawczej nie był zsynchronizowany rozwój administracyjny Kierownictwa Badań. Wszyscy nie bardzo zdają sobie sprawę z tego, że w r. 1948 trudno było o pieniądze. Ale potrafiło rozbudzić zainteresowanie, znaleźli się ludzie i pieniądze – wiele się zmieniło, przyszły nowe młode kadry, uczeni teoretycy opuścili swe gabinetowe warsztaty i wyszli w teren, archeologia polska nabrała rozmachu – w latach 1948–1952 nastąpiła ogromna zmiana od czasów międzywojennych, a nawet od lat 1945–1948. Ten rozpęd jednak uległ zahamowaniu i dlatego chcę temu parę słów poświęcić jako człowiek stojący na uboczu i nie będący archeologiem. Taka akcja jak Kierownictwa Badań nad początkami państwa polskiego wyzwoliła postęp nauki – postęp ten będzie jednak wyczerpany o ile nie zmieni się organizacja tej instytucji. [...] Działalność Kierownictwa była w rozpędzie, ale jest już wyczerpana.

I dalej:

[...] Nasza komórka para się z wieloma trudnościami, jakimi są plany, zaopatrzenie itp., nie ma podziału pracy. Dlaczego w ten sposób pracowano? Nie można było się usunąć, gdyż nacisk był ze strony władz zorganizowania tych prac. Na tym etapie jednak zostać nie można, bo i tak za długo tkwimy w takim stanie inercji. Co do zarzutów Kierownictwu: plan długofalowy istnieje empirycznie ustalony przez wszystkich tu zebranych kolegów. Chciałbym się jednak zastrzec przed rolą Kierownictwa „nianażenia” poszczególnych placówek. [...] Dziś w krytyce ujawniono takie motywy, które nigdy poprzednio nie występowały, głównie dotyczące obcię-

---

Aleksandrze wczuj się w moją sytuację i zrozum, że beczynnym nie mogą być dłużej jako członek Kierownictwa, bo nie mam żadnego na to usprawiedliwienia”. APAN, Materiały Aleksandra Gieysztor, sygn. III–352, *Korespondencja wpływająca: Majewski Kazimierz i Marta* (teczka nr 1203).

¹⁸ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 26/konf/1952, M. Dembińska, *Opracowanie naukowe protokołu...*, k. 8–9.

tego budżetu i przeprowadzonej redukcji stanowisk. Szkoda, że krytyka przyszła tak późno, dziś już nie wiele da się zmienić. Plan długofalowy, jak już mówiłem, istnieje, ale problematyka badawcza zmienia się tak pod względem metodycznym, jak i względem metodologicznym. Nasz plan już jest nieco inny niż w r. 1948 a i my się z nim rozwijamy. Trudno obliczać w procentach ile planu zostało wykonane – byłby to moim zdaniem formalizm. [...] Jeśli chodzi o sprawy organizacyjne: odpowiem szczerością na szczerłość, w kwestii wyboru placówek: sugestie tu padły niezbyt słuszne. Była tu mowa o oportunistach, o tajemnicach. Nie jest naszą winą, że obsada personalna została ustalona bardzo późno. Nie wszystkie kwoty można z góry ustalić, np. robocizna i wydatki rzeczowe. Prócz tego w ślad za wskazaniem władz wyższych rezerwowaliśmy pewne kwoty na Instytut Historii Kultury Materialnej. Dziś zostały one zwolnione i będą rozprowadzone w teren. Podział szczegółowy kwot jest tajemnicą służbową. Istnieje jednak droga administracyjna sprawdzenia nas lub votum nieufności dla Kierownictwa [...] Co do prześladowania niektórych placówek przez Kierownictwo i PMA to nie mogę się z tym zgodzić. Raczej trzeba zaznaczyć, że niektóre placówki nie liczyły się z koniecznymi wymogami administracyjnymi, np. tak zawiłanych komplikacji rachunkowych jakie są w Wiślicy nie ma na żadnej innej placówce. Wiemy doskonale, że przepisy administracyjno-finansowe są wyjątkowo ciężkie dla prac terenowych [...] Czy szukamy w roku bieżącym na właściwym terenie? Zapewne nie. Ważniejsze jest jednak fałszywe nastawienie jakiegoś likwidowania badań w Małopolsce. To nie jest zgodne z prawdą, gdyż wszystkie trzy stanowiska małopolskie istnieją w pełnym składzie i nie są likwidowane, jedynie w tym roku nie będą kopać. [...] Wreszcie sądzimy, że nie było błędem w pierwszym założeniu naszego planu pójście na szeroką akcję prac wykopaliskowych, wbrew opinii niektórych archeologów. Tego szerokiego uderzenia należy bronić, gdyż dzięki temu zdobyliśmy takie kryteria porównawcze jakie dotąd w innych warunkach nigdy się nie zdobyło¹⁹.

Wracając do kwestii organizacyjnych, jednym z problemów, z którym musieli się zmierzyć kierownicy wykopalisk była sprawa magazynowania przyrastającego materiału wykopaliskowego. Placówki terenowe KBnPPP zdolne były do prowadzenia eksploracji, nawet bardzo intensywnych, ale na ogół nie były przygotowane do dalszych niezbędnych czynności: konserwacji, uporządkowania, opracowania i właściwego przechowywania wydobywanej masy zabytków oraz wytworzonej dokumentacji wykopaliskowej. Wprawdzie w 1950 roku przewidywano utworzenie w Radziejowicach pod Warszawą magazynu głównego z pracownią badawczą i konserwatorską oraz podział części zbiorów między muzea w celu ich ekspozycji, ale inicjatywa ta nie doszła do skutku²⁰. Ten niezrealizowany postulat okazał się brzemienny w skutkach. Przeprowadzki, niekiedy parokrotne, a następnie zmiany organizacyjne, zwłaszcza przekazywanie

¹⁹ *Ibidem*, k. 17–21.

²⁰ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 18/konf/1950, *Brudnopis konferencji KBnPPP odbytej w Paulinum k/Jeleniej Góry w dn. 21–23 IV 1950*, k. 7.

poszczególnych Stacji Wykopaliskowych KBnPPP różnym instytucjom, nie mających możliwości kadrowych ani lokalowych, aby sensownie zagospodarować ten depozyt nie pozostały obojętne dla integralności zbiorów wykopaliskowych i wytworzonej dokumentacji, a w konsekwencji stanu opracowania pozyskanych źródeł. Przykładowo, w Gnieźnie władze miasta przydzieliły ekspedycji pokój na najwyższym piętrze w budynku przy ul. Kilińskiego 17. Lokal ten zupełnie nie odpowiadał potrzebom badawczym, przy czym pozbawiony był jakiegokolwiek umeblowania. Prowizoryczne ławki i stoły wykonał K. Żurowski. Sprawy administracyjne załatwiano w mieszkaniach prywatnych pracowników IBSS, a od 1950 w mieszkaniu K. Żurowskiego przy ul. Warszawskiej 11 (uzyskanie własnego mieszkania poprzedziło koczowanie w Hotelu „Lech”). Dzięki życzliwości lekarza – dr. Jana Gallusa ekspedycja gnieźnieńska miała możliwość składowania zabytków na terenie oddziału szpitala w Dziekanecie. Nieco później udało się wydzierżawić pomieszczenia przy ul. Mieszka I nr 1. Potem następowały dalsze starania o lokal i dalsze przeprowadzki²¹. Również liczone w tonach źródła ruchome z badań w Tumie pod Łęczycą nie miały od początku dobrze zabezpieczonej powierzchni magazynowej, długo wędrując po zakamarkach łódzkich instytucji archeologicznych, by ostatecznie znaleźć schronienie w pomieszczeniach Muzeum w Łęczycy, które obecnie jest dysponentem kilku tysięcy zabytków wydzielonych. W najtrudniejszym położeniu znajdowały się materiały masowe, w tym głównie ceramika, którą, decyzją KBnPPP, z powodu braku odpowiedniej powierzchni magazynowej, zakopano w miejscach wyeksplorowanych na majdanie grodziska²². Nawiasem mówiąc, podobne rozwiązanie zastosowano w Szczecinie, o czym przekonano się w 2015 roku, kiedy w trakcie nadzoru archeologicznego na Zamku Książąt Pomorskich odkryto murowaną „studnię” wypełnioną ceramiką²³. W tym miejscu kilka słów wyjaśnień odnośnie zakopywania materiału ceramicznego. Problemy z magazynowaniem przyrastającego materiału zabytkowego stały się zarzewiem wymiany poglądów na temat konieczności jego selekcji, a przywołane wyżej przykłady były pokłosiem tej dyskusji. W grudniu 1950 roku na konferencji sprawozdawczej K. Jażdżewski zaproponował, aby źródła o charakterze masowym można było po ich wykorzystaniu zakopać z powrotem na stanowisku²⁴. Na wniosek T. Manteuffla, który poparli również inni uczestnicy

²¹ G. Mikołajczyk, K. Żurowski (1909–1987). *Gnieźnianin z wyboru*, „Gniezno. Studia i Materiały Historyczne” 1990, t. 3, s. 279–288.

²² T. Poklewska-Kozieł, *Źródła archeologiczne do dziejów Łęczycy*, [w:] *Zapiski. Wykopaliska. Mapy. Źródła do dziejów Łęczycy*, red. L. Sztompka, M. Żemigala, Towarzystwo Naukowe Płockie, Łęczycza 2012, s. 44.

²³ Informacja od kierownika Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie mgr. Krzysztofa Kowalskiego.

²⁴ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 6/konf/1950, *Wnioski odczytane na popołudniowym posiedzeniu w trzecim dniu konferencji...*

spotkania miała nawet powstać „komisja w sprawie brakowania materiału archeologicznego: ceramicznego i drewnianego” w składzie: Z.A. Rajewski (przewodniczący), W. Antoniewicz, W. Hensel, R. Jakimowicz, R. Jamka, K. Jażdżewski, J. Kostrzewski, K. Majewski, T. Reyman²⁵. Dwa miesiące później KBnPPP zorganizowało w PMA w Warszawie pod przewodnictwem Rajewskiego pierwszą konferencję metodyczną w sprawie ujednolicania dokumentacji wykopaliskowej i przechowywania materiałów archeologicznych²⁶. W zakresie dokumentacji wykopaliskowej ustalono, że na wykopie należy wykonywać naturalistyczne – barwne rysunki profili i rzutów, a także rozważano przyjęcie dla wszystkich stanowisk znaków umownych, zaproponowanych przez osobną komisję, zorganizowaną przez Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Biskupinie. Z kolei w dyskusji nad racjonalizacją przechowywania materiałów zabytkowych ustalono ponad wszelką wątpliwość potrzebę selekcji zabytków, zwłaszcza ceramiki naczyniowej, ale metoda przeprowadzania samej selekcji pozostała kwestią otwartą. Inna sprawa, że temat ten później umknął uwadze Kierownictwa i nie uzgodniono wspólnego stanowiska odnośnie kryteriów wydobywania źródeł archeologicznych. Nie doszła również do skutku komisja do brakowania materiału archeologicznego – podobnie zresztą jak komisja badań terenowych, postulowana w związku z toczącą się wśród archeologów dyskusją nad metodami i technikami wykopaliskowymi, która ujawniła znaczne różnice w poglądach na to zagadnienie²⁷. Przypomnijmy,

---

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/14, *Konferencja w sprawie ujednolicenia dokumentacji wykopaliskowej 1 I 1951 r.*; *Konferencja w sprawie racjonalizacji opisu i przechowywania materiałów archeologicznych w PMA, Warszawa, w dn. 1 II 1951 r.*

²⁷ W. Hołubowicz, marksista, poddał krytyce sposób prowadzenia wykopalisk w Polsce: *O metodzie badania grodów*, „Z Otchłani Wieków” 1947, R. 16, z. 3–4, s. 33–37; idem, *Przyczynek do znajomości metod badania grodów wczesnohistorycznych*, nakł. Uniwersytetu M. Kopernika, Toruń 1948; idem, *Studia nad metodami badań warstw kulturowych w prehistorii polskiej*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1948. Polemiczne artykuły przygotowali: W. Antoniewicz, D. Rauhut, Z. Wartołowska, „*Studia nad metodami badań warstw kulturowych w prehistorii polskiej*” W. Hołubowicza, „Światowit” 1948–1949, t. 20, s. 403–410; K. Jażdżewski, *Uwagi nad sposobami pracy wykopaliskowej* (w związku z pracą W. Hołubowicza pt. „*Studia nad metodami badań warstw kulturowych w prehistorii polskiej*”), „Przegląd Archeologiczny” 1948–1949, t. 8, s. 96–101; T. Żurowski, *Uwagi na marginesie studiów...*, s. 411–480). Zob. także W. Hensel, *Uwagi o badaniu stanowisk wielowarstwowych*, „Zeszyty Prehistoryczne”, nr 2, Polskie Towarzystwo Prehistoryczne, Poznań 1949. W latach 1945–1950 powstały najważniejsze teksty T. Żurowskiego na temat metod eksploracji i dokumentowania stanowisk archeologicznych, a także zabezpieczenia i zagospodarowania wykopów: *Pomiar w technice wykopaliskowej*, „Z Otchłani Wieków” 1947, R. 16, z. 9–10, s. 136–141; idem, *Błędne pomiary w technice wykopaliskowej*, „Z Otchłani Wieków” 1948, R. 17, z. 5–6, s. 76–80; idem, *Cechy warstw kulturowych*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 5–6, s. 101–103.

że badania wielkich, wielowarstwowych stanowisk wczesnośredniowiecznych zaczęły się w Polsce dopiero w ostatnich latach przed II wojną światową i większość kadry KBnPPP nie posiadała żadnego doświadczenia w tym zakresie. W konsekwencji metody i techniki wykopaliskowe wypracowywano na bieżąco, nieraz metodą prób i błędów, w trakcie badań²⁸. Podejmowane od ponad 30 lat prace weryfikacyjne pozwalają ocenić te próby. Od strony teoretycznej i praktycznej problem prawidłowej metody eksploracji wielowarstwowych obiektów o skomplikowanej stratygrafii w największym zakresie interesował W. Hołubowicza z UW, którego poligonem doświadczalnym stały się prace archeologiczne na Ostrówku w Opolu. 10 czerwca 1951 roku w Nieborowie wygłosił on referat *W sprawie metody badań terenowych*²⁹, formułując pod adresem Kierownictwa następującą krytykę:

Na potrzebę uzgodnienia terenowych metod badawczych w akcji wykopaliskowej na obiektach wielowarstwowych w ramach Kierownictwa Badań zwrócono już uwagę na konferencji, która się odbyła w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w dn. 1 III 1948 r. w sprawie prac związanych z badaniem okresu powstania Państwa Polskiego. Niestety w ciągu dwóch następnych lat mimo zwołania przez Kierownictwo kilku konferencji sprawozdawanych i planujących sprawa metod badań poszczególnych grodów nie była stawiana na porządku obrad przez Kierownictwo. Sprawy tej nie uwzględniono także w instrukcji Kierownictwa, ustalającej plan sprawozdań placówek Kierownictwa z badań 1950 roku na konferencji grudniowej w Krakowie, mimo że badania wykopaliskowe na części obiektów były powierzane pracownikom, debiutującym samodzielnie w tych wypadkach jako kierownicy prac wykopaliskowych na obiektach wielowarstwowych. Brak w lakonicznych sprawozdaniach opisu metody badania poszczególnych stanowisk uniemożliwił podejmowanie dyskusji na ten temat³⁰.

---

²⁸ Zob. Z. Kurnatowska, *Program badań nad Początkami Państwa Polskiego. Aspekty poznawcze i konserwatorskie*, [w:] Tadeusz Roman Żurowski i konserwatorstwo archeologiczne w Polsce XX wieku, red. Z. Kobyliński, J. Wysocki, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa 1999, s. 159–172; Z. i S. Kurnatowscy, *Wykopaliska – eksperyment niepowtarzalny*, „Archaeologia Historica Polona” 2000, t. 8, s. 315–326; Z. Kobyliński, *Archeologia wczesnego średniowiecza w Polsce 1939–1989: sukcesy i porażki*, [w:] *Pół wieku z dziejów archeologii polskiej: 1939–1989*, red. J. Lech, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 375–376.

²⁹ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/14, W. Hołubowicz, *W sprawie metody badań terenowych*. Referat ten oraz druga wypowiedź Hołubowicza, wygłoszona na posiedzeniu Komisji Historii Kultury Materialnej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego 16 marca 1951 roku pt. „O wydajności pracy na wykopaliskach archeologicznych”, zostały opublikowanego pod wspólnym tytułem: *Z zagadnień metodyki wykopalisk...*, s. 80–89.

³⁰ *Ibidem*.

W związku z powyższym zaproponował on, aby w ramach KBnPPP powołać komisję badań terenowych, która zajęłaby się zagadnieniem metod i technik wykopaliskowych stosowanych przy badaniu obiektów „milenijnych” i wypracowała w tej materii pewne ogólne standardy. W zorientowaniu się kto jakie metody stosuje miał pomóc rozesłany do wszystkich ekspedycji kwestionariusz pytań³¹. Z innych postulatów Hołubowicza warto wspomnieć o pomysłe wyznaczania konsultantów stanowisk – w trosce o odpowiedni poziom badań, do niektórych stanowisk (tam gdzie kierownikiem był magister lub doktor) Hołubowicz proponował, by przydzielać w roli konsultanta samodzielnego pracownika naukowego, posiadającego stopień naukowy doktora habilitowanego lub tytuł profesora. Tym sposobem, np. W. Hensel został konsultantem w Gieczu, Szczecinie i Wrocławiu, a Z. Kępiński w Strzelnie i Poznaniu – katedrze. Nawiasem mówiąc, w planach było również powołanie „komitetu konsultantów” jako organu doradczego kierownictw prac wykopaliskowych, ale inicjatywa ta podzieliła los komisji brakowania i komisji metod badawczych. Obok powoływania konsultantów, poprawie efektywności funkcjonowania placówek terenowych miała także służyć wprowadzona w 1952 roku, według regulaminu opracowanego w Kierownictwie prac wykopaliskowych w Opolu, jednolita organizacja wewnętrzna ekspedycji wykopaliskowych³².

Jak już wspomniano, większość kadry dysponowała niewielkim bądź żadnym doświadczeniem w badaniach stanowisk o tak skomplikowanych układach stratygraficznych i przestrzennych. Zainteresowanie metodami i technikami wykopaliskowymi było więc poważne. Po raz pierwszy na taką skalę wykorzystywano rozmaite udogodnienia techniczne (instrumenty pomiarowe, repery, siatki arowe, plany warstwicowe i in.), ekspertyzy specjalistyczne z dziedziny nauk przyrodniczych³³ oraz nowe metody konserwacji (np. metoda elektropetryfikacji-cebertyzacji stosowana do scalania osuwającego się podłoża). Już wtedy zdawano sobie sprawę z możliwości kryjących się w zastosowaniu

---

³¹ Pytania w kwestionariuszu zostały podzielone na siedem grup: I. Jakie zagadnienia w obrębie problematyki powstania Państwa Polskiego są rozwiązywane przez prace wykopaliskowe na danym stanowisku? II. Jaką metodę pracy stosuje się na danym stanowisku? III. Technika prac wykopaliskowych; IV. Dokumentacja; V. Organizacja; VI. Opracowanie materiałów zabytkowych; VII. Akcja oświatowo-dydaktyczna. Zob. MAG, zesp. IHKM PAN. Stacja w Gdańsku, sygn. 20/25, *Odpowiedzi na ankietę w sprawie metody i techniki oraz organizacji prac wykopaliskowych*.

³² Kierownictwa prac wykopaliskowych miały pracować w 3 działach: administracji, dokumentacji, eksploracji. MAG, zesp. IHKM PAN. Stacja w Gdańsku, sygn. 20/25, W. Hołubowicz, *Projekt struktury organizacji Kierownictwa prac wykopaliskowych w Opolu w roku 1952*.

³³ Por. publikacje tychże ekspertyz w kolejnych tomach „Studiów Wczesnośredniowiecznych” i „Materiałów Wczesnośredniowiecznych”.

metody radiowęglowej i dendrochronologicznej dla uściślenia datowania, ale do zastosowania ich dla potrzeb archeologii była jeszcze długa droga³⁴. Pojawiły się też różne metody eksploracji nawarstwień i lokalizacji znalezisk ruchomych. W tym kontekście dość ostro wystąpił problem „hierarchii ważności” w pracach wykopaliskowych i nienaruszalności niektórych elementów archeologicznych ujawnianych w czasie prac wykopaliskowych. Co zrobić z konstrukcją młodszą – obiektem zabytkowym, poniżej którego spodziewać się należy ważnych dla nauki odkryć? Czy dostanie się do warstwy związanej z zagadnieniem „Millenium” jest ważniejsze od prób zachowania warstwy z XIII wieku? Te i podobne pytania częstokroć wylaniały się na konferencjach KBnPPP. W artykule odniósł się do nich inż. T. Żurowski³⁵. Wracając do kwestii metod eksploracji nawarstwień i lokalizacji znalezisk ruchomych, W. Hołubowicz zaproponował „metodę metra kwadratowego” (lokalizacja zabytków w granicach 1 m²), którą testował na Ostrówku w Opolu. Polegała ona na tym, że cały wykop dzieliło się na metry kwadratowe, a potem 10-centrymetrowymi warstewkami schodziło się w głąb, lokalizując zabytki masowe w obrębie 1 metra, a zabytki specjalne z dokładnością do 10 cm. Przyjęta podziałka 1 m² o głębokości około 10 cm, dawała cenne rezultaty, zwłaszcza jeśli chodzi o uściślenie dokumentacji. W Opolu w związku z tym nie prowadzono księgi inwentarzowej ani dziennika wykopaliskowego, ale kartotekę zabytków, co – w przekonaniu Hołubowicza – znacznie ułatwiało odnalezienie potrzebnego do opracowania materiału z danego odcinka pracy. Tytułem próby metodę tę zastosowano w Gdańsku. Rezultaty eksperymentu zostały omówione w 1953 roku na dwóch specjalnie w tym celu zorganizowanych konferencjach terenowych KBnPPP: 13 sierpnia w Gdańsku na stanowisku badanym przez K. Jażdżewskiego oraz w Opolu 2 września na stanowisku badanym przez Hołubowicza³⁶. W ocenie

³⁴ A. Gieysztor, *Kierownictwo Badań nad początkami Państwa Polskiego w latach 1949–1952*, „Zapiski Archeologiczne” 1953, z. 2, Warszawa (maszynopis powielany), s. 12. Zob. także W. Mościcki, *Obiecująca metoda oznaczania wieku zabytków*, „Z Otchłani Wieków” 1949, R. 18, z. 7–8, s. 134–136; H. Supniewska, *Datowanie wykopalisk za pomocą węgla promieniotwórczego C14*, „Wszechświat” 1952, nr 1–2, s. 29–33; J. Wesołowski, *Archeologiczne określanie wieku metodą promieniowania izotopu węgla*, „Przegląd Archeologiczny” 1954, t. 20, s. 647–654.

³⁵ T. Żurowski, *Konserwatorska nienaruszalność w pracach wykopaliskowych*, „Z Otchłani Wieków” 1953, R. 22, z. 2, s. 57–62.

³⁶ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 12/konf/1953, *Sprawozdanie z konferencji w sprawie metody wykopaliskowej w Opolu dn. 2 IX 1953 r.*; AIAiE PAN, Oddział w Łodzi, zesp. Łęczyca-Tum, sygn. Dz XIc–40, *Kierownictwo. Sprawozdanie z konferencji w Gdańsku w sprawie metody wykopaliskowej w dn. 13 VIII 1953 r.* Relację z konferencji w Opolu przekazał Andrzej Abramowicz: „[...] Ogół polskich archeologów jest tej metodzie przeciwny. Zdaniem antagonistów metr kwadratowy jest jednostką

nie operatywną, szatkowanie wykopu utrudnia obserwację, a mnogość metryczek z każdego metra prowadzi do narastania biurokracji na wykopie, a w rezultacie do bałaganu. Głównym przeciwnikiem tej metody, może lepiej najpoważniejszym, jest prof. Jażdżewski – mój Mistrz, u którego studiowałem. Prof. J. z całą sumiennością zastosował w tym roku metodę metrową w Gdańsku, aby namacalnie przekonać się o jej zaletach i wadach. Kierownictwo Badań na wniosek prof. Hołubowicza przewidziało na okres letni dwie konferencje, które w czasie badań archeologicznych miały osądzić w terenie przydatność tej metody. Pierwsza konferencja odbyła się 13 sierpnia 1953 w Gdańsku – a więc na terytorium prof. J. Nie byłem na niej i tylko z odgłosów widać było przewagę koncepcji przeciwnych metrom. Na konferencji gdańskiej nie było prof. Hołubowicza. Druga konferencja odbyła się w Opolu w dn. 2 IX – na stanowisku kopanym przez prof. H. [...] Na miejscu zastałem już dra Rajewskiego – organizatora konferencji – jednego z trzech kierowników Kierownictwa Badań. Dwaj pozostali: Aleksander Gieysztor i Kazimierz Majewski nie przyjechali, co zmniejszyło rangę zjazdu. [...] Zebranie zagał Rajewski, a następnie z zasadniczym referatem wystąpił prof. H. Muszę przyznać, że poruszył szereg spraw bardzo interesujących. W pierwszym rzędzie zafrapowało mnie przyznanie archeologii rangi nauki – gdy ostatnio formułowało się to w ten sposób, że archeologia jest tylko metodą nauki zwanej historia kultury materialnej. Swym zdaniem H. przeciwstawił się poglądom Majewskiego najdobitniej wyrażonym w czasie konferencji w Osiecznej (I i II). [...] Za zasługę trzeba też policzyć mu chyba definitywne rozprawienie się z pojęciem technika wykopaliskowego jako pracownika terenowego, który dostarcza źródeł dla archeologa czy historyka wyzyskującego je. (Pojęcie to było dość niebezpieczne, spotkałem się np. ze zdaniem młodego człowieka z Warszawy [L. Rauhut], który twierdził, że szympansa też można nauczyć kopać. Wreszcie H. poruszył rzecz bardziej drażliwą. Mianowicie po stwierdzeniu, że nadeszła pora przeprowadzenia unifikacji metod kopania, zaczął referować swoje metody i ich technikę. Z kolejności w referacie wynikało, że unifikacja ma polegać na powszechnym przyjęciu metody metrowej. H., dostawszy przed konferencją protokół narady gdańskiej, mimochodem rozprawił się też z zarzutami mu stawianymi, a przede wszystkim z zarzutem biurokracji. [...] Po referacie przenieśliśmy się na wykop, gdzie też zaczęła się pierwsza dyskusja. Sam wykop wygląda dość porządnie – przykryty jest w znacznej części dachem – lecz budzi niepokój swym nieregularnym kształtem, który wynikał z tego, że H. poszedł w głąb (do calca) tylko pewnymi partiami, inne pozostawiając na o wiele wyższym poziomie. Sprawiało to wrażenie prawdziwej gmatwaniny konstrukcji drewnianych, w której nie opolaninowi dość trudno jest się połapać. Mnie zaś niepokoiło, że u H. układ przestrzenny metrów jest rzeczą nadrzędną w stosunku do zespołów naturalnych, co manifestowało się tym, że układ metrowy był zachowany aż do calca, mimo iż już wydzieliły się zespoły naturalne. Dopiero w metrach wydzielano różne zespoły – co robiono – a co trzeba rzeczywiście przyznać opolskiej placówce. [...] Po obiedzie zaczęła się generalna dyskusja. Pierwszy zabrał głos Włodzimierz Antoniewicz i wszystko pochwalił. Poczciwy Słodzmierz nie znalazł nic, co by można było skrytykować i rozpyływał się w pochwałach w zdaniach okrągłych i pełnych lukrecji (ci dwaj to sitwa, Antoniewicza nie było na konferencji w Gdańsku). [...] Po mowie Antoniewicza nastąpiła pewna konsternacja, tym większa, że prof. Jażdżewski

Jażdżewskiego eksperyment dał ujemne rezultaty, uzyskane wyniki nie rekompensowały bowiem znacznej pracochłonności wspomnianej metody. Także dzisiaj nie jest to metoda stosowana ani zalecana w archeologii polskiej.

---

także się spóźnił i część uczestników myślała, że wcześniej wyjechał. Mogło się wydawać, że konferencja skończy się triumfem H. Wtedy zabrał głos K. Żurowski i dość niepoważnie wystąpił przeciw metrom podnosząc, że «po prostu jak tęga baba siądzie na metrze kwadratowym, to nic nie widać, dosłownie nic nie widać». Dopiero potem zaczął mówić Kóčka [...] i mówił dobrze, godząc w dość węzłowe zagadnienia. Wtedy wszedł Jażdżewski i wszyscy odetchnęli. Trzeba przyznać Mistrzowi, że w swym głosie bardzo liberalnie podszedł do rzeczy: «Można różnymi drogami dojść do prawdy – mówił – byle uczciwie pracować». Wskazał na niedogodności metody metrowej opierając się na doświadczeniach gdańskich i zdecydowanie był zdania, że jednostka większa od metra, powiedzmy 2 m lub 2,5 x 2,5 m zupełnie wystarcza, gdy zabytki specjalne lokuje się z dokładnością do 1 cm. H. odpowiedział drugim referatem, gdzie jeszcze raz szczegółowo bronił się przeciw zarzutowi biurokracji, lecz jednocześnie złagodził cały szereg twierdzeń, m.in. nieśmiało się zgodził, że niekoniecznie metr musi być podstawową miarą lokalizacji (a przecież o to przeciwnikom chodziło). Odezwałem się też i ja. Powołując się na H. mówiłem o tym, że unifikacja metod musi być oględna z racji tego, że rozmaite stanowiska różnych będą wymagały metod. Podzieliłem się doświadczeniami z naszych prac w Tumie, gdzie na ograniczonym terenie (na st. Łęczyca-Dzierżbiewów) próbowaliśmy się posługiwać się metrami (niedogodność przy skrobaniu do rysowania planów płaskich). Zaproponowałem też, aby inne stanowiska tytułem próby u siebie doświadczały zastosowały metodę metrową. W końcu zarzuciłem H., że w praktyce układy przestrzenne (metry) przeważają nad układami (zespołami) funkcjonalnymi, co jest mocno niedialektyczne. [...] «Mój głos – przytaczam dalej swą notatkę – miał dość zaskakujący dalszy ciąg w wypowiedzi Rajewskiego, który po swojemu rzecz zrozumiawszy najpierw głądził coś od rzeczy, a potem powiedział: „Słusznie, metodę trzeba wypróbować, panie doktorze – tu zwrócił się do Kóčki – to może pan we Wrocławiu spróbuje na jakimś kawałku kopać metrami (Kóčka zbłądził), a pan panie profesorze (tu zwrócił się do Hołubowicza), może pan w Opolu zacznie kopać jakimiś większymi jednostkami”». Jaką wtedy miał minę Hołubowicz, to trzeba było zobaczyć. Zresztą zaraz gorąco przeciwko temu zaprotestował. Skutek mego głosu był taki, że po konferencji H. złowił mnie za guzik i intymnym tonem zwierzenia ciągnął, że on już ma taką naturę, iż zawsze jest przeciw (bakcyl) i że bardzo lubi dyskutować i że metr niekoniecznie musi być podstawą na wykopaliskach. Zakończył: «Pozwólcie mi jednak w Opolu kopać jak chcę – metrami». [...] Tu znowu wracam do ówczesnych notatek. «Ostatni głos miał znowu Antoniewicz i wszystko zasmarował do glancu. Powiedział: „Profesor Hołubowicz mówiąc o unifikacji na pewno nie miał na myśli narzucenia jakiejś jednej metody, lecz pragnął, aby się wyzbyć metod przestarzałych, a przyjąć jakąś przeciętną dokładność, poniżej której już archeologom zejść nie można”». Z takim ujęciem mogą się rzeczywiście wszyscy zgodzić – innymi słowy kochajmy się”. A. Abramowicz, *Korał pamięci. Wspomnienia, pamiętniki, dzienniki, notatki i listy archeologa*, cz. II, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oficyna Bibliofilów, Łódź 2010, s. 28–31.

Omawiany okres miał ogromne znaczenie dla polskiej archeologii. Niespotykany do tej pory rozmach badawczy, skupienie dużych środków finansowych i znacznej jak na owe warunki kadry, a także rozwój warsztatu badawczego to dobrze znane aktywa tego okresu. Toczące się wówczas dyskusje na temat metody wykopaliskowej znalazły w różnorodności stanowisk wielowarstwowych bogaty materiał doświadczalny i porównawczy. Jednakże KBnPPP nie wykażało konsekwencji w porządkowaniu tych doświadczeń i nadaniu im charakteru bardziej normatywnego, choćby w postaci ogólnego podręcznika metod badań terenowych. Proponowane w tym celu komisje czy zwoływane narady nie przyniosły wyników poza projektami niewprowadzonymi do powszechnego użytku.

1.3. Sprawy wydawnicze

W związku z pracami archeologicznymi zrodził się też postulat szybkiego zdawania relacji z zamkniętych sezonów wykopaliskowych; wysoko stawiano również sprawę opracowań źródłowych³⁷. Realizacja tych postulatów napotykała jednak wiele problemów. W całym okresie swojej działalności KBnPPP nie uzyskało zgody na wydawanie własnego czasopisma. Najważniejsze wyniki badań w formie corocznych sprawozdań publikowano w „Przeglądzie Zachodnim”, piśmie naukowym Instytutu Zachodniego, redagowanym przez Z. Wojciechowskiego³⁸, a także na łamach „Kwartalnika Historycznego” i „Przeglądu Historycznego”³⁹. Dopiero od 1951 ukazywały się przy współpracy redakcyjnej i finansowej KBnPPP dwie serie wydawnicze: „Materiały Wczesnośredniowieczne” (nakładem PMA) i „Studia Wczesnośredniowieczne. Studia, materiały, sprawozdania” (nakładem Ossolineum), których głównym zadaniem miało

---

³⁷ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 3/konf/1949, *Protokół z konferencji KBnPPP dn. 9 V 49 r. o godz. 10-ej*, k. 11.

³⁸ A. Gieysztor przygotowywał na okazje konferencji sprawozdawczych omówienia badań, w których zamieszczał również sprawozdania kierowników poszczególnych ekspedycji, składane w ramach KBnPPP. Zob. A. Gieysztor, *Badania nad genezą państwa polskiego*, „Przegląd Zachodni” 1950, R. 6, nr 3/4, s. 169–195; idem, *Polskie badania wczesnodziejowe w r. 1950*, „Przegląd Zachodni” 1951, R. 7, nr 1/2, s. 193–263; idem, *Badania nad polskim wczesnym średniowieczem w r. 1951*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 5/8, s. 299–363; idem, *Badania nad początkami państwa polskiego w roku 1952*, „Przegląd Zachodni” 1953, R. 9, nr 1/3, s. 206–254.

³⁹ A. Gieysztor, *Badania nad początkami państwa polskiego*, „Przegląd Historyczny” 1949, t. 39, nr 2, s. 202–205; R. Kiersnowski, *Badania nad początkami państwa polskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1949, R. LVII, z. 1–4, s. 346–353; T. Wąsowicz, *Badania nad początkami państwa polskiego w r. 1950*, „Kwartalnik Historyczny” 1951, R. LVIII, s. 94–111.

być publikowanie źródeł i wyników specjalistycznych ekspertyz⁴⁰. Do tego dochodziła pewna liczba artykułów, głównie o charakterze przyczynkarskim, ogłaszanych drukiem w następujących czasopismach: „Z Otchłani Wieków” (Poznań), „Przegląd Archeologiczny” (Poznań), „Slavia Antiqua” (Poznań), „Wiadomości Archeologiczne” (Warszawa), „Sprawozdania PMA” (Warszawa), „Ochrona Zabytków” (Warszawa), „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności” (Kraków), „Archeologia” (Wrocław), „Sprawozdania WTN” (Wrocław) i „Wiadomości Historyczne” (Łódź). Trudności pojawiły się przy próbach publikacji bogatych i różnorodnych źródeł archeologicznych⁴¹. Prace wykopaliskowe rokrocznie dostarczały dużo materiałów, co utrudniało ich równoległe opracowywanie i wprowadzanie do obiegu naukowego. Zapóźnienia na tym polu skłoniły KBNPPP do podjęcia środków zaradczych: w 1952 roku na części stanowisk wstrzymano wykopaliska, zlecając tamtejszym ekspedycjom przyspieszenie prac źródłowych. Opracowanie materiałów postępowało jednak powoli, i ostatecznie – jak wiemy – sprawa poddania do wiadomości publicznej pełnych wyników badań „milenijnych” nie znalazła zadowalającego rozwiązania. Taki stan rzeczy tylko częściowo wynikał z problemów kadrowych i lokalowych, wielkiej pracochłonności tego rodzaju działań badawczych. O trudnościach z samodzielną realizacją badań „milenijnych” przez archeologów zdecydował swego rodzaju niedowład naukowy ówczesnej archeologii mediewalnej, który wynikał z braku własnej problematyki badawczej oraz autonomicznego warsztatu badawczego⁴². Archeologia mediewistyczna była młodą dyscypliną, zapoczątkowaną w Polsce na kilka lat przed wybuchem II wojny światowej. Czas „Millenium” był więc okresem gromadzenia doświadczeń i eksperymentowania. Nie pozostało to bez wpływu na organizację i metody badań, na dobór problematyki przewodniej. Trudności odczuwano z chronologizacją licznych znalezisk archeologicznych, zwłaszcza z masowo pozyskiwaną ceramiką naczyniową, co spowodowane było niedoborem materiałów porównawczych oraz brakiem schematów typologiczno-chronologicznych dla większości kategorii zabytków. Istotny przełom w opracowaniu archeologicznych materiałów „milenijnych” przyniosły dopiero ukierunkowane problemowo analizy porównawcze, które realizowano w latach

⁴⁰ Zob. „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1951, t. 1; 1952, t. 2; 1953, t. 3; „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1; 1953, t. 2; 1955, t. 3.

⁴¹ Wydawnictwa KBNPPP z lat 1949–1953 zob. AIAiE PAN, zesp. KBNPPP, sygn. KB/42, *Wykaz dotychczasowego stanu opracowania materiałów wykopaliskowych*.

⁴² Zob. na ten temat Z. Kurnatowska, *Badania nad początkami i rozwojem społeczeństwa wczesnopolskiego*, [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, red. M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski, Poznańskie Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2000, s. 381–382; M. Kara, *Archeologia o początkach państwa Piastów (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Falkowski, Wydawnictwo „DiG”, Warszawa 2004, s. 253–317.

80. i 90. ubiegłego wieku, najpierw w środowisku archeologów szczecińskich, a następnie w środowisku archeologów poznańskich. Wyniki wspomnianych badań były na bieżąco weryfikowane za pomocą wskazań datowań bezwzględnych, głównie dendrochronologicznych⁴³.

Wiele ważnych publikacji zawierających analizy rezultatów badań „milenijnych”, w tym dzieło, które można uznać za apogeum studiów „milenijnych”, czyli *Księga tysiąclecia*⁴⁴, ujrzało światło dzienne w latach 1958–1966⁴⁵, w ramach

---

⁴³ Zob. M. Kara, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Poznań 2009, s. 47–51 (tam dalsza literatura); idem, A. Michałowski, M. Rębkowski, *Profesora Władysława Łosińskiego wkład w polską archeologię wczesnego średniowiecza, czyli przyczynek do szkicu o pokoleniu okresu badań „milenijnych”*, „*Slavia Antiqua*” 2018, t. 59, s. 15–16 (tam dalsza literatura); Z. Kurnatowska, *Początki Polski*, seria: Mała Biblioteka, t. 9, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2002, s. 6 i nn.

⁴⁴ Podstawowym celem programu badań „milenijnych” była synteza początków Polski oraz kultury wczesnopiastowskiego społeczeństwa, postrzegana jako proces z udziałem rodu panującego, do czego w istotny sposób miały się przyczynić analizy materiałów archeologicznych z badanych stanowisk. Pierwszą próbą naukowego podsumowania *Millenium* była obszerna dwutomowa praca *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia*, t. 1–2, red. K. Tymieniecki, G. Labuda, H. Łowmiański, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, PWN, Poznań 1962 (wznowiona w 2002 roku).

⁴⁵ Tytułem przykładu można tu wymienić najważniejsze publikacje wyników badań za lata 1958–1966: Biskupin – W. i Z. Szafrąnczy, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, seria: Polskie Badania Archeologiczne, t. 6, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961; Igołomia – Igołomia. I. Osada wczesnośredniowieczna, red. S. Nosek, „Prace Komisji Archeologicznej PAN”, nr 2, Wrocław 1961; Gdańsk – *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, red. J. Kamińska, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1959, t. 1; 1960, t. 3; 1961, t. 4; 1967, t. 6; M. Kubasiewicz, *Badania archeozoologiczne na terenie Gdańska IX–XIV wieku*, seria: Gdańsk wczesnośredniowieczny, t. 9, red. J. Kamińska, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1977; B. Lepówna, *Garnicarstwo gdańskie w X–XIII wieku*, seria: Gdańsk wczesnośredniowieczny, t. 7, red. J. Kamińska, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1968; J. Piaskowski, *Technika gdańskiego hutnictwa i kowalstwa żelaznego X–XIV w. na podstawie badań metaloznawczych*, seria: Gdańsk wczesnośredniowieczny, t. 2, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1960; A. Zbierski, *Port gdański na tle miasta X–XIII wieku*, seria: Gdańsk wczesnośredniowieczny, t. 5, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1964; *Archaeologia urbium: Corpus des ensembles archéologiques, des Villas du haut Moyen Âge*, fasc. 1: Pl. 1–30: *Le Gdańsk des X–XIII siècles*, red. W. Hensel, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966; Kruszwica – W. Hensel, A. Cofta-Broniewska, *Starodawna Kruszwica od czasów najdawniejszych do roku 1271*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław 1961; Kraków – R. Jamka, *Kraków w pradziejach*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963; Lutomiersk – A. Nadolski, A. Abramowicz,

reaktywowanej po przełomie października 1956 roku idei obchodów jubileuszu tysiąclecia państwa polskiego – ułożono wówczas nowy program badań archeologicznych, zakładający intensyfikację prac w miejscach najważniejszych dla kształtowania się państwa polskiego⁴⁶. Początek lat 60. uznać więc można za czas kontynuacji badań nad zarysowanymi wcześniej problemami, co dotyczyło także badań wykopaliskowych. Jak jednak słusznie zauważył prof. Leszek Kajzer, „był to również okres pewnej stagnacji, podszytej słabo wyartykułowaną potrzebą „dowiezienia” zdobytych w ciężkim trudzie łupów do szczęśliwego końca”⁴⁷. I rzeczywiście, po zamknięciu w 1966 roku opisywanego cyklu badań uroczystościami i obchodami państwowymi i kościelnymi obserwujemy spadek liczby publikacji zawierających analizy wyników „milenijnych”, co stanowiło rezultat zaniechania przez ówczesny IHKM PAN („sukcesora” KBnPPP) realizacji badań „milenijnych”. Wielu archeologów, wcześniej uczestników w tym projekcie, powięzało swoje kariery zawodowe z innymi nurtami badań naukowych, które

---

T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*, seria: Acta Archeologica Universitatis Lodzensis, nr 7, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Łódź–Wrocław 1959; Łęczyca – A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek, *Łęczyca wczesnośredniowieczna*, t. 1, seria: Polskie Badania Archeologiczne, t. 14, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1966; Poznań – K. Józefowiczówna, *Z badań nad architekturą przedromańską i romańską w Poznaniu*, seria: Polskie Badania Archeologiczne, t. 9, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1963; *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1–3, red. W. Hensel, seria: Polskie Badania Archeologiczne, t. 3, 5, 7, Warszawa 1959–1961; Wiślica – *Odkrycia w Wiślicy*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, seria: Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej, nr 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1963; Wolin – W. Filipowiak, *Wolinianie. Studium osadnicze. Materiały*, t. 1, Szczecińskie Towarzystwo Naukowe. Wydział Nauk Społecznych, t. 4, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Szczecin 1962; Wrocław – J. Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. 1–2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1966–1970; Inne – *Mapa grodzisk w Polsce*, red. W. Antoniewicz, Z. Warłowska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

⁴⁶ Działalność instytucji państwowych związana z przygotowaniem do obchodów i obchodami polskiego Millenium w latach 1948–1966, to dwa programy: wcześniejszy – badania nad początkami państwa polskiego (1948–1953), realizowany przez KBnPPP oraz późniejszy, zapoczątkowany w 1958 roku – badania w ramach obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego. Zob. B. Noszczak, *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2020, s. 108–116.

⁴⁷ L. Kajzer, *Panorama badań wykopaliskowych ostatniego trzydziestolecia XX wieku*, [w:] *Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków*, red. S. Skibiński, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Poznań 2001, s. 198.

dotyczyły m.in. problematyki archeologii pradziejowej, studiów nad późnym średniowieczem, a potem także i czasami nowożytnymi⁴⁸. Przygotowanie opracowań źródłozawczych bogatych liczebnie materiałów wczesnośredniowiecznych z okresu *Millenium* wymagało powołania nowych zespołów badawczych, do czego zabrakło chętnych. Sytuacja uległa zmianie dopiero w latach 90. XX wieku, w związku z wdrożeniem projektów naukowo-badawczych prof. Andrzeja Buko i prof. Przemysława Urbańczyka, których celem była weryfikacja oraz przygotowanie do druku materiałów wczesnośredniowiecznych z polskich stanowisk archeologicznych badanych w latach 1946–1965/1970⁴⁹.

2. Stanowiska archeologiczne KBnPPP

2.1. Pomorze: Gdańsk, Szczecin, Wolin

Gdańsk

„To, co wiemy o Gdańsku w epoce, gdy był słowiańską osadą, składa się ze skąpych wiadomości, spośród których z trudem wysnuwać trzeba obraz nadmorskiego grodu” – pisał K. Górski (1903–1988) w artykule pt. *Pierwotny Gdańsk i dzieje jego zagłady*, będącym przeróbką wykładu habilitacyjnego, który wygłosił w 1932 roku przed Radą Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Poznańskiego⁵⁰.

---

⁴⁸ Zob. Z. Kurnatowska, *Czy millenium było „tragedią polskiej archeologii”?*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, red. M. Głosek, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Łódź 1997, s. 147–156; Z. Kobyliński, *op. cit.*, s. 369–371.

⁴⁹ W latach 1994–1996 pod kierunkiem prof. P. Urbańczyka został zrealizowany program: „Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie”, sfinansowany przez Fundację na Rzecz Nauki Polskiej (zob. *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, red. P. Urbańczyk, t. 1–5, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 1997–1998). Natomiast pod kierunkiem prof. A. Buko w latach 1996–1998 wykonano, finansowany przez Komitet Badań Naukowych, projekt „Polska w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego” (zob. *Osadnictwo i architektura ziem polskich dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Generalny Konserwator Zabytków, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Stowarzyszenie Patria Polonorum, Warszawa 2000). I wreszcie, od 2005 roku w ramach serii wydawniczej *Origines Polonorum* publikowane są monograficzne opracowania naukowe, powstałe w wyniku projektu badawczego „Ziemie polskie na przełomie tysiącleci”, którego celem jest zebranie, opracowanie oraz weryfikacja rozpoczętych w latach 40. i 50. XX wieku prac wykopaliskowych.

⁵⁰ K. Górski, *Pierwotny Gdańsk i dzieje jego zagłady*, „Rocznik Gdański” 1932, t. 6, s. 51.

Najstarsza gdańska historiografia początki miejscowego osadnictwa łączyła z Grodziskiem (wzniesienie przy obecnych dworcach PKP i PKS), snując legendy o istniejącym tu pogańskim grodzie⁵¹. W XIX wieku upowszechnił się pogląd, że pierwotny Gdańsk rozwinął się w miejscu, które zajmował zamek krzyżacki, a wcześniej gród⁵². Mimo wszystko coś jednak pozostało z tradycji przypisywania Grodzisku ważnego miejsca w początkach aglomeracji gdańskiej, skoro późniejsi badacze przypuszczali, że i tam stał jakiś gródek strażniczy, podporządkowany grodowi głównemu⁵³.

Z chwilą włączenia Gdańska w granice Polski pojawiła się możliwość rozwinięcia badań jego wczesnych dziejów, tym razem z uwzględnieniem słabo wykorzystywanych wcześniej źródeł archeologicznych. Zadanie to powierzono prof. K. Jażdżewskiemu (1908–1985), który okoliczności podjęcia prac archeologicznych w Gdańsku wspominał następująco:

Na zaproszenie wicedyrektora Naczelnej Dyrekcji mgra Witolda Kieszkowskiego zjawiłem się w Warszawie, by omówić udział łódzkiego ośrodka archeologicznego w tej właśnie akcji. Uzyskałem zgodę na włączenie do ogólnopolskiego programu badawczego [...] wczesnośredniowiecznego stanowiska w Tumie pod Łęczycą (dawniej Łęczycy), ale zobligowano – i to przede wszystkim – do podjęcia badań w Gdańsku⁵⁴.

Ich najważniejszym celem stało się wyjaśnienie czym była znana z *Żywotów św. Wojciecha urbs Gyddanyzc* z 997 roku. Pracom archeologicznym sprzyjało powojenne zrujnowanie zespołu staromiejskiego, pozwalające na przeprowadzenie szerokopłaszczyznowych badań⁵⁵.

Jak już wskazano, pracami tymi kierował prof. K. Jażdżewski przy udziale mgr Janiny Kamińskiej (1899–1992) jako jego zastępcy. Personel Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Gdańsku tworzyli współpracownicy Profesora

---

⁵¹ J. Dworzaczkowa, *Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1962, s. 83–84.

⁵² Zob. A. Zbierski, *Gdańsk w okresie panowania królów polskich i książąt pomorskich (od IX do XIII w.)*, [w:] *Historia Gdańska*, t. 1: *Do roku 1454*, red. E. Cieślak, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1978, s. 81 (tamże przypis 21).

⁵³ E. Choińska-Bochdan, *W poszukiwaniu głównego ośrodka kultu przedchrześcijańskiego na Pomorzu Gdańskim*, [w:] *Z otchłani wieków Pomorza Gdańskiego. Zeszyt okazjonalny dla upamiętnienia Tysiąclecia Gdańska: 997 urbs Gyddanyzc – 1997 Gdańsk*, red. E. Choińska-Bochdan, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 1998/1999, s. 149–151.

⁵⁴ K. Jażdżewski, *Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku*, Wydawnictwo Fundacji Badań Archeologicznych im. Prof. Konrada Jażdżewskiego, Łódź 1995, s. 240.

⁵⁵ Problematyka badawcza została przedstawiona w: K. Jażdżewski, W. Chmielewski, *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle badań wykopalisk z lat 1948–1949*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1952, t. 1, s. 35–81.

z Miejskiego Muzeum Prehistorycznego w Łodzi i Katedry Prehistorii UŁ oraz studenci prehistorii UŁ. Rokrocznie praktyki odbywali tam także studenci z innych ośrodków uniwersyteckich⁵⁶.

Wstępne zwiady przeprowadzone przeze mnie w końcu maja 1948 r. – pisał K. Jażdżewski w *Pamiętnikach* – skłoniły mnie do rozpoczęcia prac wykopaliskowych jeszcze w tymże 1948 r. na Starym Mieście, w rejonie ujścia Raduni do Motławy, na nikłej kulminacji terenu w rejonie ulicy Grodzkiej, Rycerskiej, Dylinek i Na Dylach, na miejscu, gdzie przy budowie betonowego bunkra niemieckiego wydobyto z głębi ziemi w czasie II Wojny Światowej nieco wczesnośredniowiecznych ułamków naczyń, potłuczonych kości zwierzęcych i kawałów starego drewna. Przekazy historyczne trafnie zinterpretowane przez młodą mediewistkę poznańską, mgr Hannę Maruszewską-Ziółkowską⁵⁷, topografia terenu

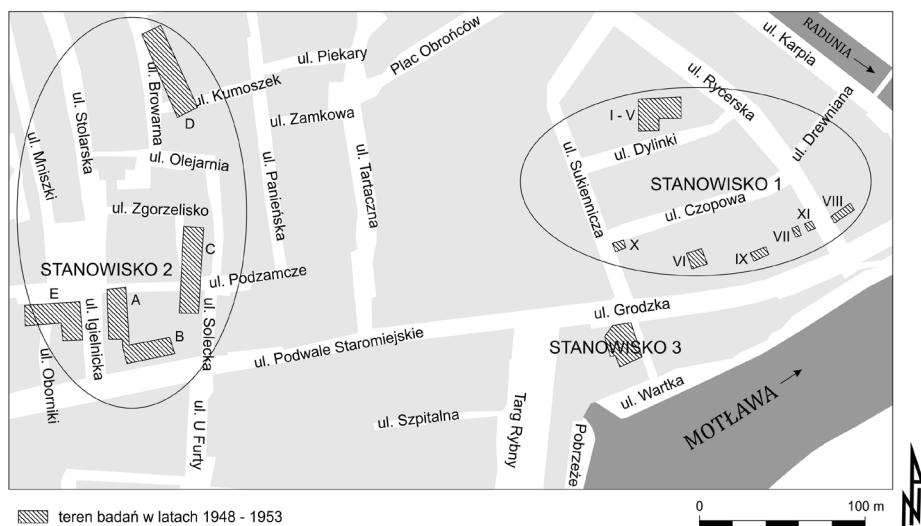
---

⁵⁶ Skład **ekspedycji gdańskiej (od 1950 Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Gdańsku)** – 1948: asystenci – Aleksander Gardawski (Miejskie Muzeum Prehistoryczne w Łodzi – w skrócie MMP), Maria Rutkowska (MMP); sekretarka Lucyna Bigoszevska (MMP); laboranci – Józef Karbowski (MMP), Stanisław Madajski (MMP); kreślarze – Jadwiga Habela, Jan Prorowicz (student Politechniki Gdańskiej), Jerzy Stankiewicz, Feliks Konopka, Andrzej Klein (MMP); rysownicy – Janusz Ciemnołowski, Krystyna Majewska (studenci Politechniki Gdańskiej), Jadwiga Kozłowska, Leszek Rogoza, Irena Ulawska; preparatorzy – Stefan Józwiak, Eugeniusz Katarzyński, Mieczysława, Marcin Mieczysławski, Zygmunt Płoszej, Feliks Poprawka, Tadeusz Poprawka; praktykanci – Waldemar Chmielewski (MMP), Teresa Kretkowska (studentka UJ), Tomasz Marszewski (student UJ), Łucja Kujawska (studentka UP), Aleksandra Cofta (studentka UP), Andrzej Abramowicz (student UŁ); **1949: brak danych; 1950:** starszy asystent Jerzy Kmiecinski, młodszy asystenci – Eleonora Byrska, Barbara Lepówna, Maria Kolbutówna, mgr Jerzy Pfeiffer; rysownicy – Leszek Rogoza, Jan Trzeciakowski; pracownicy techniczni – Krystyna Majewska, Helena Pietach, Tadeusz Poprawka; dozorca Bernard Piórek, praktykanci – mgr Marzena Pollakówna (UP), Aleksandra Gdesz (UJ), Barbara Matusiak (UJ), Anna Nowakowska (UJ), Maria Opozda (UJ), Aleksander Achmatowicz, Jerzy Roztajewski (UJ), Zbigniew Średnicki, Anna Nowakowska (UJ); **1951:** asystenci – Jerzy Kmiecinski, Elżbieta Byrska, Maria Kolbutówna, Barbara Lepówna, Henryk Wiklak, Romana Barnycz; kreślarze – Wacław Hubner, Anna Tłomakowska; rysownicy – Stefan Dembiński, Leszek Rogoza, Janina Rukówna, Halina Lichowska; sekretarka Maria Misińska, laboranci – Tadeusz Poprawka, Mikołaj Tarasiewicz, Stefan Piesiakowski, Anatol Gupieniec; dozorczy – Józef Karbowski, Bernard Piórek, księgowa Lucyna Bigoszevska; **1952: brak danych; 1953:** zastępca kierownika mgr Jerzy Kmiecinski, asystenci – mgr Henryk Wiklak, mgr Eleonora Byrska, mgr Romana Barnycz; fotograf Zygmunt Brzozowski; kreślarze – Janina Rukówna, Małgorzata Runowska-Kuligowska; laboranci – Tadeusz Poprawka, Józef Karbowski, Stefan Józwiak; dozorczy Franciszka Ulakowa, intendent Józef Ulak, sprzątaczką Marta Leśniewska, sekretarka Janina Chojnacka.

⁵⁷ H. Ziółkowska-Matuszewska, *Początki Gdańska*, „Roczniki Historyczne” 1948, t. 17, z. 1, s. 70–125.

i tradycyjne, a znamienne nazwy ulic utwierdziły mnie w mniemaniu, że tu właśnie, na dziedzińcu przy ruinach wypalonego budynku szkolnego i przy zwaliskach pospolitych kamieniczek XIX-wiecznych, najlepiej będzie zacząć poszukiwania śladów wczesnośredniowiecznego grodu i podgrodzia gdańskiego. I nie omyliłem się [...] ⁵⁸.

W rejonie ul. Grodzkiej, Rycerskiej, Na Dylach, Dylinek, Czopowej i Sukienniczej, który został określony jako stan. 1, wykopy archeologiczne trafiły w podgrodzie (zob. mapę wykopów – il. 4). Siedziby książęcej nie udało się odkryć – Krzyżacy, budując swój zamek doszczętnie zniszczyli nawarstwienia grodowe. Główny wykop (tak nazywano w sprawozdaniach połączone wykopy oznaczone od I do V) przy ul. Rycerskiej 4 i 5, obejmował teren o powierzchni 325 m². W jego obrębie odkryto i przebadano pozostałości intensywnego osadnictwa wczesnośredniowiecznego – warstwa kulturowa dochodziła do 4 metrów miąższości. W sumie, trwające przez 7 sezonów prace archeologiczne ujawniły siedemnaście poziomów zabudowy grodu, interpretowanych jako „dzielnica rzemieślniczo-rybacka”, datowanych wówczas od ok. 980–1000 roku do zajęcia Gdańska przez Krzyżaków w 1308 roku ⁵⁹.

Il. 4. Mapa wykopów archeologicznych w Gdańsku w latach 1948–1953.

Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 1, red. J. Kamińska, Gdańsk 1959

⁵⁸ K. Jażdżewski, *Pamiętniki...*, s. 241–242.

⁵⁹ Idem, *Charakterystyka wczesnośredniowiecznych warstw kulturowych w wykopie głównym na stanowisku 1 w Gdańsku*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1955, t. 3, s. 164–211.

Równolegle z pracami prowadzonymi w wykopie głównym otwarto wykopy w jego najbliższym sąsiedztwie⁶⁰. W wykopie VI (1949) przy ul. Grodzkiej 17 stwierdzono istnienie fosi krzyżackiej. W wykopie VII (1949) przy ul. Rycerskiej 13, gdzie miała znajdować się siedziba feudalna, natrafiono na ulicę szerokości 5,5 m oraz usytuowanych nad nią sześć poziomów zabudowy, datowanych wówczas na okres od początku XI wieku do końca XIII wieku. W wykopie VIII (1949–1951) przy ul. Rycerskiej 14/15 (wytyczonym w miejscu przypuszczalnego wału grodowego) znaleziono zewnętrzną część fosi krzyżackiej, fragment poszukiwanych umocnień grodowych, a także relikty zabudowy krzyżackiej z 1 połowy XIV wieku. Kolejne fragmenty budowli krzyżackich oraz materiały wczesnośredniowieczne ujawniono w wykopie IX (1952) przy ul. Grodzkiej 15. W latach 1952–1953 w wykopie X przy zbiegu ulicy Czopowej i Sukienniczej odkryto dalszy ciąg „dzielnicy rzemieślniczo-rybackiej”, ale z powodu stale podchodzącej wody przerwano badania. Przeniesiono je opodal na stan. 3 tuż nad brzegiem Motławy, przy ul. Wartkiej 3, gdzie w wykopie sondażowym obok fragmentu wału natrafiono na konstrukcje związane z portem – gruntownie rozpoznane w latach 1954–1961, przez długi czas były jedynym takim znaleziskiem z terenu Pomorza Wschodniego. W 1953 roku znaczne siły i środki przeznaczono na badania ratownicze na stan. 2 przy ul. Podwałe Staromiejskie 71–77. Założone tam wykopy (A–E) pod fundamenty „Domu Marynarza” ujawniły warsztaty rzemieślnicze. Początki funkcjonowania tej części miasta datowano na 1 ćwierć XIII wieku. W latach 1951–1953 wykonano także serie odwiertów na Starym Mieście i częściowo na terenie Głównego Miasta

---

⁶⁰ MAG, zesp. IHKM PAN. Stacja w Gdańsku, Sprawozdania z badań w Gdańsku, sygn. 20/8, K. Jażdżewski, *Sprawozdanie z prac badawczych w Gdańsku wykonanych przez Ekspedycję Wykopaliskową z Uniwersytetu Łódzkiego w roku 1948*. Zob. także K. Jażdżewski, *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle archeologii*, „Wiedza i Życie” 1952, nr 8, s. 719–727; idem, W. Chmielewski, *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle badań wykopalisk z lat 1948–1949*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1, s. 35–81; K. Jażdżewski, *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle wykopalisk (komentarz do wystawy pod tym tytułem w Muzeum Pomorskim w Gdańsku)*, Muzeum Pomorskie, Gdańsk 1952; idem, *Grody wczesnodziejowe w Gdańsku i Łęczycy w świetle badań archeologicznych w 1948 roku*, „Wiadomości Historyczne” 1949, R. II, nr 1, s. 21–28; idem, *Gdańsk średniowieczny w świetle badań z lat 1953 i 1954*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1955, R. 1, s. 137–156; J. Kamińska, *Wyniki badań archeologicznych w Gdańsku w r. 1951*, „Z Otchłani Wieków” 1952, R. 21, z. 3, s. 89–98; J. Kmiecinski, *Z prac wykopaliskowych w Gdańsku w 1953 roku*, „Dawna Kultura” 1954, R. I, z. 1, s. 37–41. Por. R. Barnycz-Gupieniec, *Badania nad wczesnośredniowiecznym Gdańskiem. Historia – rezultaty*, [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, red. H. Paner, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 1998, s. 5–11; J. Kmiecinski, *Gdańsk – geneza średniowiecznego miasta i portu. Wyniki badań milenijnych*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 133–149.

w celu ustalenia zasięgu przestrzennego osadnictwa wczesnośredniowiecznego i rozpoznania budowy geologicznej podłoża⁶¹.

Poza pracami wykopaliskowymi gdańska ekspedycja była zaangażowana również w inne przedsięwzięcia. Po pierwsze, korzystając z dorobku długoletniego badacza Pomorza Wschodniego ks. dr W. Łęgi (1889–1960)⁶², personel gdańskiego Kierownictwa Prac Wykopaliskowych rozpoczął zbieranie materiałów do mapy osadnictwa średniowiecznego tegoż regionu⁶³. Po drugie, z polecenia Wojewódzkiej Rady Narodowej ratowano zabytki z okolic Gdańska (m.in. zabezpieczono zbiory b. muzeum elbląskiego). I wreszcie, w związku z pracami nad odbudową starych dzielnic Gdańska prowadzono obserwacje wykopów budowlanych. Dodam, że sprawie oceny stopnia zagrożenia terenów i obiektów zabytkowych, w związku z postępującą odbudową starych dzielnic Gdańska, poświęcono dwie konferencje: jedną zorganizowało KBnPPP 4 września 1952 roku⁶⁴, drugą Ministerstwo Kultury i Sztuki 24 lipca 1953 roku⁶⁵.

Wyniki badań archeologicznych w Gdańsku z lat 1948–1953 były przedstawiane na bieżąco w sprawozdaniach, w artykułach naukowych i popularnonaukowych⁶⁶, a także w pracach magisterskich, które pod kierunkiem K. Jażdżewskiego przygotowywali łódzcy studenci archeologii biorący udział w gdańskich

---

⁶¹ Zob. J. Kamińska, *Metody badań archeologicznych w Gdańsku w l. 1948–1952*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 157–163.

⁶² Zob. W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1930; idem, *O stosunkach gospodarczych na Pomorzu w XII i XIII wieku*, „Jantar” 1946, R. IV, z. 3, s. 34–42; idem, *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII w.*, Instytut Zachodni, Poznań 1949.

⁶³ Pierwsze wyniki tych prac w: J. Kamińska, *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle siedmiu lat archeologicznych prac badawczych*, „Rocznik Gdański” 1955, t. 14, s. 39–42.

⁶⁴ Jako konsulatów naukowych placówki zaproszono: profesorów Józefa Kostrzewskiego, Witolda Hensla, Mariana Małowista, Karola Górskiego, ks. dr. Władysława Łęgę, dyr. Gdańskiej Biblioteki Miejskiej Mariana Pelczara. Oprócz wymienionych w konferencji udział wzięli: prof. Konrad Jażdżewski oraz asystenci KPW Eleonora Byrska, Romana Barnycz, Maria Kołbutówna, Barbara Lepówna, Lidia Gabałówna, Anatol Gupieniec. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z Konferencji konsultantów naukowych Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego w Gdańsku z dn. 4 IX 1952 roku*.

⁶⁵ Protokołu nie odnaleziono.

⁶⁶ R. Gupieniec, *Wykaz publikacji opartych o źródła archeologiczne uzyskane w latach 1948–1958 (pierwsze półrocze)*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 1, s. 23–28; *Bibliografia prac archeologicznych i historycznych z lat 1945–1961 dotyczących Gdańska w X–XIII wieku*, oprac. E. Kuszewska, J. Kuszewski, S. Mielczarski, „Rocznik Gdański” 1962, t. 21, s. 353–264.

wykopaliskach⁶⁷. Bardziej kompleksowe podsumowanie działań Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Gdańsku podał Jażdżewski w 1954 roku na łamach „Rocznika Gdańskiego”⁶⁸ i w tomie III „Studiów Wczesnośredniowiecznych” z 1955 roku⁶⁹. Przestrzennym rozwojem Gdańska Jażdżewski zajmował się również w artykule pt. *Gdańsk średniowieczny w świetle badań z lat 1953 i 1954*⁷⁰. Problematykę badawczą uzupełniała rozprawa tegoż autora pt. *Gdańsk X–XIII w. na tle Pomorza wczesnośredniowiecznego*⁷¹ oraz monografia z 1961 roku⁷².

Wszystkie ówczesne przypadkowe odkrycia, systematyczne prace wykopaliskowe, sondáže i odwierty w samym Gdańsku i jego najbliższej okolicy nie dały jeszcze dostatecznych podstaw do twierdzenia, jakoby Gdańsk początkami swymi sięgał czasów wcześniejszych niż połowa X wieku. Czołowy ośrodek Pomorza Wschodniego jawił się więc jako gród wybudowany na tzw. surowym korzeniu: „Rolę organizatora przypisać chyba należy czynnikowi feudalnemu [...] – pisał Jażdżewski, dodając: „Trudno na razie orzec, czy mamy do czynienia z procesem czysto lokalnym, pomorskim, czy też oddziaływały tutaj wpływy ugruntowującej się monarchii wczesnopiastowskiej”⁷³. W myśl tej koncepcji wokół grodu miało rozwinąć się wielofunkcyjne miasto wraz z dzielnicą portową:

W XIII wieku, zwłaszcza w jego drugiej połowie, miasto jest stosunkowo bardziej rozległe, wieloczołowe – składa się z licznych dzielnic. Jest rzeczą wysoce prawdopodobną, iż w początkach istnienia Gdańska, tj. około połowy X wieku, istniały

---

⁶⁷ Jednym z czołowych problemów badawczych prac wykopaliskowych w Gdańsku było zagadnienie powstania osady o charakterze miejskim. Wychodząc z założenia, że bardzo pomocne przy rozwiązywaniu tego problemu jest, po pierwsze, ustalenie rzemiosł, po drugie zaś, stwierdzenie dzielnic zróżnicowanych zawodowo, wiele uwagi poświęcono właśnie kwestii rozwoju rzemiosł w Gdańsku. Tej tematyce dedykowane były m.in. prace magisterskie: R. Barnycz, *Gospodarstwo domowe Gdańska z XI–XIII w.* (1952); E. Byrska, *Budownictwo mieszkalne Gdańska XI–XIII w.* (1952); J. Kmiecinski, *Narzędzia produkcji i organizacja społeczna rybaków gdańskich w XII i XIII wieku* (1952); H. Chmielowska, *Handel na Pomorzu Gdańskim we wczesnym średniowieczu w świetle materiału wykopaliskowego* (1953); B. Lepa, *Ceramika gdańska XII–XIII wieku* (1953); H. Wiklak, *Produkcja szewska Gdańska wczesnośredniowiecznego* (1953).

⁶⁸ K. Jażdżewski, *Kultura rybaków gdańskich w wiekach XII i XIII w świetle badań wykopaliskowych 1948–1951*, „Rocznik Gdański” 1954, t. 13, s. 7–28.

⁶⁹ Idem, *Ogólne wyniki badań archeologicznych w Gdańsku w l. 1948–1952*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 137–152.

⁷⁰ „Sprawozdania Archeologiczne” 1955, t. 1, s. 137–156.

⁷¹ W pracy zbiorowej: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 1: *Pomorze średniowieczne*, red. G. Labuda, Książka i Wiedza, Warszawa 1958, s. 73–120.

⁷² K. Jażdżewski, *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle wykopalisk*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1961.

⁷³ Idem, *Ogólne wyniki...*, s. 142.

wyodrębnione skupienia osadnicze, nie powiązane ze sobą jeszcze w sposób ściślejszy, jak to obserwujemy później. Jedno takie skupienie, być może nawet starsze, mieściło się u rozstaju dróg handlowych, drugie – nad Motławą⁷⁴.

Za najważniejszy człon ówczesnego Gdańska K. Jażdżewski uznał zespół grodowy w widłach Wisły i Motławy, obejmujący siedzibę władzy feudalnej, „dzielnicę rzemieślniczo-rybacką” i port. Z badań wynikało, że przynajmniej część tego założenia otoczona była umocnieniami drewniano-ziemnymi⁷⁵. Rozwój drugiego skupienia osadniczego, które lokalizowano w pobliżu dwóch kościołów św. Mikołaja i św. Katarzyny, miał przypadać głównie na wiek XIII⁷⁶. Natomiast obserwacje poczynione w głębokich wykopach pod fundamenty domów przy ul. Długi Targ 14–15 oraz przy ul. Długiej 22–25 doprowadziły do wniosku, że na tej przestrzeni nie ma śladów osadnictwa starszego niż wiek XIV i XV. Inaczej zagadnienie rozplanowania przestrzennego najdawniejszego Gdańska ujmował architekt-urbanista inż. S. Bobiński (1897–1981). W monografii pt. *Gdańsk wczesnodziejowy*⁷⁷ z 1951 roku, która doczekała się surowej krytyki⁷⁸, opierając się na retrospektywnym wykorzystaniu planów zabudowy miasta dla określenia pierwotnego rozwoju urbanistycznego Gdańska, za jego początek uznał on nie gród nad Motławą, a owalny kształt terenu między ulicami Stolarską i Mniszki (rejon Starego Miasta), tj. wieś owalnicową, otwartą o charakterze podgrodowej wsi targowej i rzemieślniczej.

W 1955 roku dorobek gdańskiej ekspedycji od 1952 do 1954 roku włącznie – w wykopie głównym osiągnięto wówczas najstarszy poziom osadniczy – zreferowała J. Kamińska⁷⁹. Pod jej redakcją ukaże się później seria monografii pt. *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, zawierająca analizy wyników „milenijnych”. Artykuł z 1955 roku obejmujący – jak zaznaczała autorka – nie tylko jej osobiste spostrzeżenia i sądy, lecz wykorzystujący także oceny i wnioski, które w toku prac wykopaliskowych poczynili inni pracownicy naukowcy ekspedycji gdańskiej, umocnił tezę, że koncepcja budowy zespołu grodowego w zakolu Motławy wyszła od Mieszka I, i że tutaj należy lokalizować *Urbs Gddanzyc*

⁷⁴ *Ibidem*, s. 145.

⁷⁵ J. Kmiecinski, *Umocnienia grodu gdańskiego we wczesnym średniowieczu*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 233–237.

⁷⁶ K. Jażdżewski, *Ogólne wyniki...*, s. 146.

⁷⁷ S. Bobiński, *Gdańsk wczesnodziejowy. Analiza planu miasta*, Biblioteka Miejska, Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki, Gdańsk 1951.

⁷⁸ Zob. K. Jażdżewski, *W sprawie Gdańska wczesnośredniowiecznego i metody planistyczne jego badania*, „Kwartalnik Historyczny” 1953, R. LX, s. 196–213; K. Buczek, *Targi i miasta na prawie polskim (okres wczesnośredniowieczny)*, seria: Prace Komisji Nauk Historycznych PAN, nr 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

⁷⁹ J. Kamińska, *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle siedmiu lat...*, s. 29–55.

z 1997 roku⁸⁰. Późniejsze badania – od 1954 roku kontynuowała je Stacja Archeologiczna IHKM PAN, którą kierowali kolejno: K. Jażdżewski (do 1955), J. Kamińska (do 1965) i Andrzej Zbierski (do 1991) – ujawniły w rejonie Ratusza Głównego Miasta przy ulicy Długiej i Długim Targu starsze osadnictwo. W latach 70. XX wieku w podziemiach Ratusza Głównego Miasta i jego bezpośrednim sąsiedztwie odkryto relikty osady datowanej archeologicznie na IX wiek. Miało to być rozległe osiedle (ok. 1 ha) założone u przejścia przez Motławę, pełniące funkcję portowo-handlową. Co więcej, według ustaleń Zbierskiego – odkrywcy stanowiska, w X wieku na miejscu osady powstał gród broniony wałem o konstrukcji identycznej jak na grodzie książęcym (tj. typowej dla wielkopolskiego budownictwa obronnego doby wczesnopiastowskiej). W czasie badań nie udało się wyjaśnić, czy wzniesienie tychże obwarowań poprzedziło budowę grodu książęcego w widłach Wisły i Motławy, czy też były to ośrodki od początku sobie współczesne. Jednak z ogólnej wypowiedzi odkrywcy stanowiska wynikało, że pierwszy domysł Zbierski uznał za bardziej prawdopodobny⁸¹. Seria prób drewna pobrana w 1995 roku z konstrukcji odkrytych w wykopach pod ratuszem, wydatowana na lata 30. X wieku, także wskazywałaby na pierwszą możliwość. Ze względu na niekorzystne warunki towarzyszące pobieraniu prób nie wiadomo niestety, z jaką warstwą kulturową należy je łączyć, czy z poziomem osadniczym datowanym archeologicznie na IX wiek, czy też z podwalinami wału⁸². W tym miejscu należy przypomnieć przyczynkowski artykuł

---

⁸⁰ W kwestii wyglądu gdańskiego grodu K. Jażdżewski i J. Kamińska skłaniali się do hipotezy, że najstarszy Gdańsk był jednoczłonowym grodem-miastem, w którym siedziba feudała zajmowała tylko część przestrzeni otoczonej jednym pierścieniem wału (J. Kamińska, *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle siedmiu lat...*, s. 158–161). Nie zgodził się z tym A. Zbierski, który uznał pozostałości fortyfikacji znalezione w wykopie VIII przy ulicy Rycerskiej 14/15 za część wałów: zewnętrznego i wewnętrznego. Ten ostatni miał otaczać od południowego wschodu siedzibę feudała *castellum*, podczas gdy wał zewnętrzny bronił od północy dzielnicy rybacko-rzemieślniczej (A. Zbierski, *Port gdański...*, s. 325–328, plan).

⁸¹ Nowe spojrzenie na najstarsze dzieje Gdańska z uwzględnieniem odkryć z lat 1971–1974 w podziemiach ratusza Głównego Miasta i jego najbliższego sąsiedztwa podsumowane zostało przez A. Zbierskiego w rozprawie habilitacyjnej, opublikowanej w 1978 roku. Zob. A. Zbierski, *Gdańsk w okresie panowania królów...*, s. 71–125. Kilkanaście lat później inną interpretację odkryć w podziemiach Ratusza Głównego Miasta przedstawiła Barbara Lepówna, która gród w rejonie Ratusza Głównego Miasta uznała za podrzędny w stosunku do grodu książęcego, a jego wzniesienie datowała podobnie jak ten ostatni, dopiero na 2 połowę X stulecia. Szerzej zob. B. Lepówna, *Urbs Gyddanyzc w świetle badań archeologicznych dawnej placówki IHKM PAN w Gdańsku*, [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań...*, s. 147–166.

⁸² H. Paner, *Rozwój przestrzenny Gdańska w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Muzeum

Władysława Łosińskiego (1935–2017) opublikowany w 2001 roku, w którym badacz wznowił dyskusję nad lokalizacją najstarszego osadnictwa w Gdańsku. Opierając się na doświadczeniach szczecińskich zakwestionował on „milenijne” datowanie grodu książęcego:

I tak najstarszy poziom osadniczy 17/16 skłonny byłbym datować najwcześniej na schyłek pierwszej ćwierci i na drugą ćwierć XI wieku, wyżej zaś zalegające poziomy 15, 14 i 13 – na trzecią ćwierć tego stulecia i wreszcie poziomy 12 i 11 – na ostatnią ćwierć XI wieku, być może do „pogranicza lat 1090 i 1091”, jak tego chcą badacze stanowiska gdańskiego. Przy przyjęciu takiej wykładni, początki tego ośrodka nie wiązałyby się ze schyłkową fazą rządów Mieszka I, ale przypadająby na lata panowania Bolesława Chrobrego i to dopiero na późny okres jego władania. Jeżeli tak byłoby rzeczywiście, to nie tu przebywałby św. Wojciech w 997 r. chrzcząc liczne rzesze mieszkańców, ale w zgoła innym miejscu. I takiej ewentualności nie wykluczają wyniki dotychczasowego rozpoznania archeologicznego miasta⁸³.

Analizy dendrochronologiczne reliktów grodu książęcego, przeprowadzone w związku z cytowanym artykułem, potwierdziły zasadność wątpliwości W. Łosińskiego co do datowania obiektu⁸⁴. Badacz ten zakładał również wczesną metrykę instalacji władzy piastowskiej u ujścia Wisły, tożsamą z budową

Początków Państwa Polskiego, Gniezno 1998, s. 115; idem, *The spatial development of Gdańsk to the beginning of the 14th century. The origins of the Old and Main Town*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, ed. P. Urbańczyk, Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, Warsaw 2004, s. 14–18.

⁸³ W. Łosiński, *Początki wczesnośredniowiecznego Gdańska – problem widziany z oddalenia*, „*Slavia Antiqua*” 2001, t. 42, s. 54.

⁸⁴ Jak wykazały badania weryfikacyjne przeprowadzone z inicjatywy pracowników Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, założenie grodu u ujścia Motławy do Wisły mogło mieć miejsce dopiero ok. 1050 roku – powstał wtedy niewielki gród otoczony wałem w konstrukcji skrzyniowej. Natomiast chronologia najmłodszego poziomu osadniczego nie przekracza przełomu XII/ XIII wieku, nie zbliżając się nawet do symbolicznej dla Gdańska daty 1308 roku. Szerzej zob. B. Kościński, H. Paner, *Nowe wyniki datowania grodu gdańskiego – stanowisko 1* (wyk. I–V), [w:] *XIV Sesja Pomoroznawcza*, t. 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 2005, s. 9–47; B. Kościński, H. Paner, *Nowe wyniki datowania grodu gdańskiego. Stanowisko 1, wykopy I–V*, [w:] R. Barnycz-Gupiniec, *Planigrafia materiału zabytkowego z osady podgrodowej wczesnośredniowiecznego Gdańska (stanowisko 1)*, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 2005, s. 9–12. Zob. także H. Paner, *Rozwój przestrzenny wczesnośredniowiecznego Gdańska w świetle źródeł archeologicznych*, „*Archaeologia Historica Polona*” 2015, t. 23, s. 139–161 (tamże podsumowanie dotychczasowego stanu badań archeologicznych w kontekście ustaleń dotyczących rozwoju przestrzennego wczesnośredniowiecznego Gdańska).

w latach 30. X stulecia wzmiankowanego powyżej grodu – siedziby drużyny, która w imieniu Piastów kontrolowała jedno ze strategicznych miejsc na wschodnim szlaku napływu monety arabskiej w dorzecze Warty w X wieku. Nie są to hipotezy podzielane powszechnie; zyskały one częściową akceptację w pracach niektórych archeologów, badających materialne wyznaczniki procesu społeczno-kulturowego, który doprowadził ich zdaniem do uformowania się zrębów pierwszej monarchii Piastów⁸⁵.

Szczecin

Najstarsza przeszłość Szczecina była przed wojną przedmiotem sporu między polską i niemiecką historiografią. Trzeba podkreślić, że badacze niemieccy nie kwestionowali słowiańskości Szczecina wczesnośredniowiecznego – przemawiały za nią rejestrowane na terenie miasta odkrycia archeologiczne, towarzyszące różnym pracom ziemnym⁸⁶. Natomiast odmawiali oni słowiańskim osadnikom zdolności do stworzenia ośrodka miejskiego. Ich zdaniem proces ten zapoczątkowała dopiero napływowa ludność niemiecka osiedlająca się na podstawie aktu lokacyjnego, spisane w 1243 roku. W opozycji do tez historyków niemieckich, K. Tymieniecki w artykule pt. *Podgrodzia w północno-zachodniej Słowiańszczyźnie i pierwsze lokacje miast na prawie niemieckim* (1922)⁸⁷ wskazywał, że formy gospodarcze i społeczne życia miejskiego narastały na Pomorzu Zachodnim już przed lokacją i były dorobkiem ludności słowiańskiej. W sposób niebudzący wątpliwości wykazały to dopiero podjęte w ramach ogólnopolskiego programu „milenijnego” planowe i systematyczne badania archeologiczne najpierw w Szczecinie (od 1947) i Wolinie (od 1952), a później także w Kołobrzegu (od 1954) i Kamieniu (od 1958), gdzie ogrom źródeł archeologicznych o cechach charakterystycznych dla kultury Słowian nadbałtyckich umocnił przekonanie o słowiańskim rodowodzie procesu wczesnej urbanizacji na Pomorzu Zachodnim⁸⁸.

---

⁸⁵ M. Kara, A. Michałowski, M. Rębkowski, *Profesora Władysława Łosińskiego wkład w polską archeologię wczesnego średniowiecza, czyli przyczynek do szkicu o pokoleniu okresu badań „milenijnych”*, „Slavia Antiqua” 2018, t. 59, s. 17.

⁸⁶ Dzieje badań archeologicznych w Szczecinie zob. W. Łosiński, *Pomorze Zachodnie we wczesnym średniowieczu. Studia archeologiczne*, seria: Collectio Archaeologica, Historica et Ethnologica, vol. 3, red. A. Janeczek, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Poznań 2008, s. 91–100; A.B. Kowalska, *Zarys dziejów badań archeologicznych w Szczecinie*, [w:] A.B. Kowalska, M. Dworaczyk, *Szczecin wczesnośredniowieczny. Nadodrzańskie centrum*, seria: Origines Polonorum, t. 5, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2011, s. 14–16.

⁸⁷ K. Tymieniecki, *Podgrodzia w północno-zachodniej Słowiańszczyźnie i pierwsze lokacje miast na prawie niemieckim*, „Slavia Occidentalis” 1922, t. 2, s. 55–113.

⁸⁸ Zob. L. Leciejewicz, *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962.

W Szczecinie pierwsze powojenne prace wykopaliskowe miały charakter ratowniczo-konserwatorski i zostały podjęte na terenie zniszczonego Zamku Książąt Pomorskich. Z ramienia NDMiOZ kierował nimi, przybyły w grudniu 1946 roku jako delegat PMA do spraw konserwacji i badań zabytków w województwie szczecińskim, mgr T. Wieczorowski (1904–1970). Wkrótce też objął on funkcję kustosza Działu Prehistorycznego Muzeum Miejskiego w Szczecinie. Jego zastępcą był mgr Józef Marciniak (1906–1971), który po powrocie z oflagi w 1946 roku osiadł w Szczecinie, gdzie od następnego roku został zatrudniony w Muzeum Miejskim (od 1949 do 1952 był dyrektorem tej placówki). Ponadto w zespole badawczym znaleźli się m.in. laboranci – Mariana Jaworska, Maria Łaciak, Stefan Sieja, Andrzej Urbaniak, Tadeusz Urbaniak, Helena Wieczorowska, Zdzisława Zielińska; kreślarze – Krystyna Jaworska, Andrzej Około-Kulak, a także mgr Zofia Krzemińska-Fafius (1917–2015), zastępca Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie.

Jak już zaznaczono, powojenne badania archeologiczne w Szczecinie rozpoczęły się na Wzgórzu Zamkowym w 1947 roku. Powodem do ich podjęcia były prace porządkowe w kaplicy zamkowej w skrzydle północnym, w czasie których odkryto kryptę grzebalną Gryfitów z zachowanymi sarkofagami (1947). Jej sklepienie było silnie zniszczone, a działania związane z jego rekonstrukcją pociągnęły za sobą konieczność odsłonięcia otoczenia. Stwierdzono wtedy, że krypta grobowa przylega do muru wychodzącego poza obręb kaplicy na zewnątrz skrzydła północnego zamku⁸⁹. Badania archeologiczne pod kier. T. Wieczorowskiego miały pomóc określić dalszy przebieg tegoż muru oraz jego funkcję. W tym celu założono wykopy próbne na dziedzińcu głównym i niewielki sondaż przy zachodnim skrzydle zamku na tzw. dziedzińcu menniszym. Zgodnie z przewidywaniami, w bezpośrednim sąsiedztwie kaplicy, pod brukiem, poniżej warstw porozbiórkowych i niwelacyjnych dziedzińców, odsłonięto dobrze zachowane relikty kościoła zamkowego pw. św. Ottona. W następnym roku znacznie rozszerzono powierzchnię badań na dziedzińcu głównym, doprowadzając m.in. do odsłonięcia prezbiterium i jego obejścia do poziomu posadzki (zob. mapę wykopów – il. 5). Natomiast w niższych partiach wykopów, na głębokości ok. 2,50 m od powierzchni dziedzińca głównego odkryto pozostałości osadnictwa wczesnośredniowiecznego, co dało asumpt do kontynuowania akcji wykopaliskowej na Wzgórzu Zamkowym w ramach działalności Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego. W 1949 roku podjęto eksplorację w środkowej części dziedzińca – do 1952 roku uzyskano tam przekrój osadnictwa: pod nawarstwieniami nowożytnymi i późnośredniowiecznymi, związanymi z budową zamku, wydzielono kilka poziomów osad-

---

⁸⁹ *Odkrycie fundamentów kościoła św. Ottona. Dalsze roboty zabezpieczające na Zamku Szczecińskim*, „Kurier Szczeciński” 1947, nr 184.

nictwa słowiańskiego, z których najstarszy datowano na połowę VIII wieku, a najmłodszy na połowę XIII wieku. Nad calcem udokumentowano pozostałości osadnictwa kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza⁹⁰.

▨ teren badań w latach 1947 - 1952

- Il. 5. Mapa wykopów archeologicznych w Szczecinie. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: M. Rulewicz, *Z dziejów wczesnośredniowiecznego Szczecina*, [w:] *Z przeszłości Szczecina*, red. W. Hensel, seria: Popularnonaukowa Biblioteka Archeologiczna, nr 12, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Szczecin 1964, s. 51

W roku 1950 prace badawcze odbywały się według wytycznych sformułowanych na posiedzeniu Komisji Naukowej⁹¹ przy KBnPPP, odbytym 27–29 maja

⁹⁰ J. Marciniak, *Tymczasowe wyniki badań archeologicznych na zamku w Szczecinie*, „Z Otcłani Wieków” 1949, R. 18, z. 7–8, s. 105–111; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/22, T. Wieczorowski, J. Marciniak, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Szczecinie w 1950 r.*; sygn. KB/23, T. Wieczorowski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w Szczecinie w r. 1951*; sygn. KB/24, idem, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Szczecinie w roku 1952*.

⁹¹ Na posiedzeniu obecni byli: prof. Stanisław Lorentz (przewodniczący), prof. Włodzimierz Antoniewicz, dr Stanisław Bobiński, nac. Tadeusz Brzostowski, mgr Helena Chłopocka, prof. Michał Drewko, prof. Kazimierz Dziewoński, prof. Aleksander Gieysztor, inż. Bohdan Guerquin, doc. Witold Hensel, prof. Roman Jakimowicz, prof. Rudolf Jamka, prof. Konrad Jażdżewski, Teresa Kiersnowska, mgr Ryszard Kiersnowski, dr Witold Kieszkowski, dr Wojciech Kóčka, prof. Józef Kostrzewski, Janina

w Szczecinie⁹². Część z nich z przyczyn niezależnych od Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Szczecinie nie mogła być zrealizowana: nie udało się odgruzować okolicy przy ul. Pływackiej, stanowiącej przypuszczalny teren portu wczesnośredniowiecznego⁹³, a także przeprowadzić inwentaryzacji relikwów architektury romańskiej w Szczecinie. Podobnie jak w roku poprzednim, uwaga badawcza skupiona była na Wzgórzu Zamkowym. Rozpoczęto również wykopaliska na Podzamczu, tj. w południowej części tzw. Rynku Warzywnego (wówczas pl. Admirała Sierpinka), na jednym z nielicznych obszarów wolnych od gruzów, gdzie jak przypuszczano znajdowało się centrum podgrodzia. Tym samym zapoczątkowano rozpoznanie archeologiczne dwóch zasadniczych członów osadniczych wczesnośredniowiecznego Szczecina. Ponadto na zlecenie KBnPPP Zakład Geologii Szkoły Inżynierskiej w Szczecinie przeprowadził odwierty na terenie Starego Miasta celem rozpoznania topografii dawnego Szczecina.

Rok 1952 był ostatnim sezonem wykopaliskowym Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Szczecinie⁹⁴. W następnym roku plan prac zakładał uporządkowanie i opracowanie materiału zabytkowego pochodzącego z poprzednich sezonów⁹⁵.

Częściowe wyniki badań archeologicznych z lat 1947–1952 były przedstawiane na bieżąco w publikacjach o charakterze sprawozdawczym. Pierwsze bardziej kompleksowe podsumowanie działań Kierownictwa Prac Wykopaliskowych

---

Kregielska, inż. Aleksander Król, mgr Zofia Krzymuska, dr Tadeusz Kupczyński, prof. Gerard Labuda, prof. Kazimierz Majewski, dr Adolf Nasz, mgr Władysław Pałucki, mgr Marzena Pollakówna, dr Zdzisław Adam Rajewski, prof. Michał Szczaniecki, dr Kazimierz Ślaski, mgr Stanisław Trawkowski, dr Zofia Warołowska, mgr Tadeusz Wieczorowski, dr Kazimierz Żurowski, inż. Tadeusz Żurowski.

⁹² AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 17/konf/1950, M. Dembińska, A. Płachcińska, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy Kierownictwie Badań nad Początkami Państwa Polskiego w dn. 27–29 V 1950 r. w Szczecinie*.

⁹³ T. Wieczorowski narzekał, że „kopanie na Starym Mieście napotyka na duże trudności, gdyż MRN odgruzowuje tam skąd może wydostać dobrą cegłę, na miejscach zaś interesujących archeologa takiej cegły niema”. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/14, *Konferencja planująca KBnPPP w Nieborowie w dn. 3–5 V 1951 r.*, k. 24.

⁹⁴ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 9/konf/1952, *Protokół posiedzenia Komisji zwołanej przez KBnPPP w dn. 26 IV 1952 r. do Szczecina w sprawie dalszego programu prac wykopaliskowych na terenie zamku w Szczecinie* [skład Komisji: dr Ryszard Kiersnowski jako przedstawiciel MKiSz, dr Andrzej Nadolski jako rzeczoznawca Dep. Ochrony i Konserwacji Zabytków w MKiSz, mgr Zofia Krzymuska jako Wojewódzki Konserwator Zabytków, Władysław Filipowiak jako inspektor zabytków archeologicznych na woj. szczecińskie, mgr Tadeusz Wieczorowski jako Kierownik Prac Wykopaliskowych w Szczecinie].

⁹⁵ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, T. Wieczorowski, *Sprawozdanie Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Szczecinie za rok 1953*.

w Szczecinie T. Wieczorowski podał w 1954 roku w artykule pt. *Szczecin w świetle wykopalisk*⁹⁶. Ówczesny stan badań jeszcze nie pozwalał bliżej określić charakteru osadnictwa odkrytego na Wzgórzu Zamkowym. Niemniej jednak, w opinii Wieczorowskiego, warunki terenowe wskazywały, że należało się tam liczyć z grodem.

W omawianym czasie wiele uwagi najdawniejszemu Szczecinowi w swoich studiach poświęcili także H. Chłopocka, R. Kiersnowski, W. Kowalenko, B. Wachowiak, Z. Wojciechowski i S. Zajchowska⁹⁷. Na zlecenie KBnPPP, architekt S. Bobiński wykonał analizę planu Starego Miasta⁹⁸, a geografka Stanisława Zajchowska (1908–1995) – pierwotnego krajobrazu średniowiecznego Szczecina⁹⁹. I wreszcie, G. Labuda, odwołując się do niektórych propozycji badawczych H. Chłopockiej (1921–2011), wyrażonych przez nią na konferencji Komisji Naukowej KBnPPP w Szczecinie 27–29 maja 1950 roku¹⁰⁰ i dwa lata wcześniej na łamach „Roczników Historycznych”¹⁰¹, wskazał trzy postulaty badawcze do rozważenia w toku dalszych prac: 1) powstanie szczecińskiego ośrodka osadniczego na tle wczesnohistorycznego krajobrazu Pomorza Zachodniego, 2) społeczno-gospodarczy rozwój Szczecina na tle dziejów gospodarczych i politycznych Pomorza Zachodniego w X–XII wieku, oraz 3) topografia najstarszego Szczecina, jej uwarunkowania fizjogeograficzne, gospodarcze i polityczne¹⁰². I w tak nakreślonym przez G. Labudę kierunku poszły w zasadzie dalsze badania nad wczesnośredniowiecznym Szczecinem.

Po likwidacji KBnPPP, IHKM PAN powołał w Szczecinie Stację Archeologiczną jako bazę naukową dalszych prac wykopaliskowych. Głównym

---

⁹⁶ T. Wieczorowski, *Szczecin w świetle wykopalisk*, [w:] *Szczecin i Wolin we wczesnym średniowieczu*, red. W. Brodzki, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1954, s. 31–44.

⁹⁷ H. Chłopocka, *Lokacja Szczecina na prawie niemieckim*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 3/4, s. 612–626; R. Kiersnowski, *Wolin i Szczecin jako główne ośrodki Pomorza Zachodniego we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Szczecin i Wolin...*, s. 5–30; W. Kowalenko, *Starosłowiańskie grody portowe na Bałtyku*, „Przegląd Zachodni” 1950, R. 6, nr 5/6, s. 391; B. Wachowiak, *Najdawniejszy port Szczecina*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 3/4, s. 579–597; Z. Wojciechowski, *Szczecin nie Gniezno*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 3/4, s. 530–535.

⁹⁸ S. Bobiński, *Szkicowa analiza planu Starego Miasta*, „Przegląd Zachodni” 1951, R. 7, nr 5/6, s. 577–587.

⁹⁹ S. Zajchowska, *Pierwotny krajobraz średniowiecznego Szczecina*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 3/4, s. 598–611.

¹⁰⁰ H. Chłopocka wygłosiła referat pt. *Problematyka najstarszego Szczecina na tle dziejów Pomorza Zachodniego*.

¹⁰¹ H. Chłopocka, *Początki Szczecina*, „Roczniki Historyczne” 1948, t. 17, z. 2, s. 281–335.

¹⁰² G. Labuda, *Problematyka badań wczesnodziejowych Szczecina*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 3/4, s. 336–378.

terenem jej działania była nadodrzańska dzielnica wczesnośredniowiecznego miasta, rozciągająca się u podnóża wysoczyzny w dolinie Odry, na obszarze tzw. Podzamcza. Zainicjowanie tych prac w 1951 roku było niewątpliwie zasługą T. Wieczorowskiego, który w latach 1951–1963 na terenie Rynku Warzywnego przebadał 30 poziomów osadniczych z wczesnego średniowiecza (warstwy IV–XXIII), mieszczących się w przedziale ok. 300 lat¹⁰³. Obecnie datuje się je najwcześniej na początek 2 ćwierci X wieku, być może na trzecią dekadę X wieku, do momentu lokacji miasta na prawie magdeburskim w 1237/1243 roku¹⁰⁴. Zarejestrowany układ stratyfikacyjny o miąższości blisko 9 m, wraz z zalegającymi w nim bogatymi materiałami, stał się punktem odniesienia dla późniejszych wykopalisk szczecińskich, prowadzonych m.in. we wschodniej części obecnego Podzamcza, położonej bliżej Odry (1975–1978, 1987–1997)¹⁰⁵.

W latach 1967–1968 i 1973–1977, w związku z odbudową Zamku Książąt Pomorskich, Pracownia Archeologiczna Konserwatorska PP PKZ, Oddział w Szczecinie (pod kierunkiem Eugeniusza Cnotliwego) kontynuowała badania archeologiczne na Wzgórzu Zamkowym. Jak pokazały tamtejsze wykopaliska Wkrzanie założyli Szczecin najpierw w postaci osady (może już w VII, najpóźniej w VIII wieku), potem przebudowano ją do grodu (IX/X wieku), u podnóża którego rozwinęła się osada handlowo-rybacka¹⁰⁶.

---

¹⁰³ Pierwszą próbą sumarycznego posumowania wyników badań szczecińskich na podstawie wykopu z Rynku Warzywnego był zeszyt z serii „Archaeologia Urbium”, przygotowany do druku przez 4-osobowe grono autorów: L. Leciejewicz, M. Rulewicz, S. Wesołowski, T. Wieczorowski, *La ville de Szczecin des IXe–XIIIe siècles*, Archaeologia Urbium, fasc. 2, red. W. Hensel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972. Całkowita publikacja źródeł z wykopu na Rynku Warzywnym ukazała się wiele lat później – została przygotowana przez badaczy młodszego już pokolenia w ramach serii „Origines Polonorum”: A.B. Kowalska, M. Dworaczyk, *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Nadodrzańskie centrum*, seria: Origines Polonorum, t. 5, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2011.

¹⁰⁴ W. Łosiński, *Próba nowego spojrzenia na dzieje wczesnośredniowiecznego Szczecina*, [w:] *50 lat archeologii polskiej na Pomorzu Zachodnim*, red. E. Wilgocki et al., Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział w Szczecinie, Szczecin 1996, s. 132. Zob. też: idem, *Szczeciński ośrodek miejski w dobie przedkolacyjnej*, „Archeologia Polski” 1993, t. 38, z. 2, s. 285–318.

¹⁰⁵ Włączenie w obręb podgrodzia tychże terenów nastąpiło w pierwszych latach XI wieku, gdy Szczecin był już w pełni ukształtowanym ośrodkiem o cechach wczesnomiejskich. Szerzej zob. M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, M. Rulewicz, W. Łosiński, *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wschodnia część suburbium*, seria: Polskie Badania Archeologiczne, t. 33, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Szczecin 2003.

¹⁰⁶ Kilka lat później w pełni opracowano rezultaty badań osiągnięte w dobie milenijnej na Wzgórzu Zamkowym i opublikowano je w jednym tomie wraz z nowymi

Wolin

Jednym z elementów prowadzonej w okresie międzywojennym dyskusji nad początkami państwa polskiego (i stosunkami polsko-niemieckimi we wczesnym średniowieczu) była sprawa najdawniejszego piastowskiego podboju Pomorza Zachodniego i przebiegu najstarszej granicy zachodniej¹⁰⁷. Uboczny produkt tej dyskusji stanowiły kontrowersje związane z lokalizacją na Wolinie Jomsborga – osady wikingów, znanej z XII- i XIII-wiecznych sag skandynawskich. W studiach nad problemem Jomsborga prym wiodli Niemcy i Duńczycy – w przedwojennej literaturze polskiej szczególną popularność tej tematyki notujemy w latach trzydziestych XX wieku¹⁰⁸. Leon Koczy, autor kilku artykułów o Jomsborgu, w warowni tej widział klucz do władzy w rejonie ujścia Odry i na całym Pomorzu Zachodnim. Początkowo poparł on koncepcję identyfikującą Jomsborg z Wolinem. Później jednak wycofał się z niej na rzecz umiejscowienia tegoż grodu na wyspie Uznam¹⁰⁹. Natomiast zwolennikami tezy o lokalizacji Jomsborga na wyspie Wolin byli m.in. Z. Wojciechowski (1900–1955)¹¹⁰ oraz J. Widajewicz, który interesował się rolą, jaką jomswikowie odegrali w polityce Piastów¹¹¹.

Dyskusja historyków polskich nie uszła uwadze badaczy niemieckich, którzy Jomsborg identyfikowali z Wolinem. W pewnych kręgach społeczeństwa

---

ustaleniami: *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*, red. E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1983. Zob. też E. Cnotliwy, *Archeologia na Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie*, Szczecin 2014 (publikacja ta obejmuje okres od połowy XIII wieku do czasów współczesnych).

¹⁰⁷ G. Labuda, *Początki państwa polskiego w historiografii polskiej i niemieckiej*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii. Studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej*, cz. 1, red. J. Krasuski, G. Labuda, A.W. Walczak, Instytut Zachodni, Poznań 1974, s. 206–212. Zob. także Z. Sułowski, *Najstarsza granica zachodnia Polski*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 3/4, s. 343–483 (tutaj omówienie stanu badań z okresu międzywojennego).

¹⁰⁸ Spór o Jomsborg w historiografii niemieckiej, duńskiej i polskiej zob. B. Stanisławski, *Jomswikowie z Wolina-Jomsborga. Studium archeologiczne przenikania się kultury skandynawskiej na ziemię polską*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2013, s. 63–80.

¹⁰⁹ L. Koczy, *Jomsborg*, „Kwartalnik Historyczny” 1932, R. 46, t. I, z. 3–4, s. 277–320.

¹¹⁰ Z. Wojciechowski, *Kilka słów o Wolinie*, „Roczniki Historyczne” 1934, t. 10, z. 2, s. 245–248; idem, *Jeszcze słowo o Wolinie*, „Roczniki Historyczne” 1935, t. 11, z. 2, s. 211–217.

¹¹¹ J. Widajewicz, *Najdawniejszy Piastowski podbój Pomorza*, „Slavia Occidentalis” 1931, t. 10, s. 13–117; idem, *Położenie Jomsborga*, „Kwartalnik Historyczny” 1934, R. 48, nr 2, s. 233–285; idem, *Przy ujściu Odry w drugiej połowie X wieku*, „Prace Komisji Historii Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1935, t. 8.

niemieckiego gród ten przybrał znaczenie wręcz mityczne jako symbol germańskiego junactwa w walce ze światem słowiańskim¹¹². W 1934 roku wraz z narastaniem dyskusji o lokalizacji oraz znaczeniu Jomsborga, Otto Kunkel (1895–1984), ówczesny dyrektor Pommersches Landesmuseum w Szczecinie, i Karl August Wilde podjęli wykopaliska na wyspie Wolin¹¹³. Objęły one cmentarzysko na Wzgórzu Młynówka, Wzgórze Srebrne oraz rynek Starego Miasta. Na podstawie odkryć archeologicznych na rynku Starego Miasta Kunkel określił Wolin jako osadę słowiańsko (wendyjsko)-wikińską z ok. 900–1200 roku, która swą wielkość miała zawdzięczać „jedynemu korzystnemu wówczas położeniu przy bramie na morze Bałtyckie, przez którą przechodzili Wikingowie...”¹¹⁴.

Pracami archeologicznymi w Wolinie naturalnie zainteresowali się polscy uczeni. W 1935 roku teren wykopalisk mieli okazję oglądać L. Koczy, Z. Wojciechowski, J. Widajewicz, J. Kostrzewski (1885–1969) i K. Tymieniecki¹¹⁵. Kostrzewski po latach pisał:

Chodziliśmy po tej starosłowiańskiej ziemi z dziwnymi uczuciami oglądając wyniki rozkopywań niemieckich tego słynnego grodu portowego, znanego w legendach pod nazwą Winety¹¹⁶. Nie przypuszczaliśmy wówczas, że dziesięć lat później wrócimy na tę ziemię już nie jako goście, lecz jako prawi jej właściciele¹¹⁷.

Przylączenie Pomorza Zachodniego do Polski oznaczało całkowite przejęcie badań nad początkami miast nadmorskich na tym obszarze przez naukę polską. Zaczęły się pojawiać liczne studia, poświęcone zarówno ogólniejszym

---

¹¹² G. Labuda, *Początki państwa polskiego...*, s. 209.

¹¹³ Dzieje badań zob. W. Filipowiak, *Wolin – największe miasto Słowiańszczyzny zachodniej*, [w:] *Szkice z dziejów Pomorza...*, t. 1, s. 37–40; B. Stanisławski, *Historia badań*, [w:] *Wolin wczesnośredniowieczny. Część 1*, seria: *Origines Polonorum*, t. 6, red. B. Stanisławski, W. Filipowiak, Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, Wydawnictwo „Trio”, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2014, s. 14–19.

¹¹⁴ Cyt. za: Z. Wojciechowski, *Jeszcze słowo o Wolinie...*, s. 214.

¹¹⁵ K. Tymieniecki, *Sprawozdanie z ekspedycji naukowej do Wolina w dniach 28 i 29 października 1935*, „Roczniki Historyczne” 1935, t. 11, s. 221–228. Zob. także P. Migdański, *Wizyta polskich naukowców w Szczecinie i w Wolinie w 1935 roku*, „Roczniki Historyczne” 2018, t. 84, s. 329–348.

¹¹⁶ Dawniejsi badacze łączyli temat Jomsborga ze studiami nad legendą o Winecie (gród u ujścia Odry pojawiający się po raz pierwszy w relacji niemieckiego kronikarza Adama z Bremy). Dlatego też obydwie zagadnienia były przez nich często rozpatrywane łącznie. Ogólny przegląd różnych poglądów na ten temat przedstawił R. Kiersnowski, *Legenda Winety. Studium historyczne*, seria: Biblioteka Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, seria A, nr 6, wydano z zasiłku Prezydium Rady Ministrów i Ministerstwa Oświaty, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków 1950.

¹¹⁷ J. Kostrzewski, *Z mego życia...*, s. 205.

problemom, jak i poszczególnym ośrodkom z osobna. W kwestii Wolina/Jómsborga jako pierwszy głos zabrał wtedy G. Labuda (1916–2010), który legendę o wikińskim Jómsborgu nazwał wymysłem XII-wiecznej literatury. Pisał on: „Ostatnio przeprowadzone wykopaliska nie wykazały żadnego zwartego osiedla normańskiego jakie np. znamy z wybrzeży normandzkich, angielskich lub nawet bliżej z Trelleborga i Seeburga (Łotwa). Spotkane w Wolinie znaleziska kultury materialnej skandynawskiej tłumaczy się żywymi stosunkami handlowymi między ujściem Odry a ośrodkami handlowymi nad jeziorem Mälaren”¹¹⁸. Przeciwno tezie Labudy wystąpił W. Hensel, który zasugerował, że dopiero dalsze badania archeologiczne mogą przynieść odpowiedź na pytanie, kto panował nad ujściem Odry w I połowie X wieku¹¹⁹.

Do wykopalisk w mieście nad Dziwną już w 1947 roku planowało przystąpić Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie¹²⁰. O podjęciu prac archeologicznych w Wolinie wspominano też 1 marca 1948 roku na konferencji w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w Warszawie. J. Kostrzewski powiedział wówczas:

Na Pomorzu – Rugia, Szczecin i Kołobrzeg, bez Wolina, którego nie trzeba ruszać, bo po prostu nie mamy tyle ludzi, którzy mogliby te prace porządnie kontynuować, tak jak porządnie i systematycznie robili to Niemcy. Uważam, że kopanie Wolina tymi siłami, które mamy do dyspozycji, mogłoby po prostu doprowadzić do kompromitacji nauki polskiej.

K. Tymieniecki zaś wskazywał, że prace te są konieczne – „musimy wyświetlić to, co Niemcy przed nami świadomie zataili. Bo mamy relacje, że badania prowadzone przez Kunkla i Wildego doprowadziły do wyników rewelacyjnych dla Niemców, tak, że oni woleli tych badań nie kontynuować”¹²¹. Jednak, kiedy w NDMiOZ w Warszawie odbywała się konferencja mająca na celu wypracowanie ram organizacyjnych i programu badań nad początkami państwa polskiego, na całym Pomorzu Zachodnim nie było ani odpowiednich struktur naukowych, ani kadry archeologicznej, która mogłaby podjąć wyzwanie. Ta ostatnia ograniczała się wówczas do dwóch badaczy wykształconych

¹¹⁸ G. Labuda, *Legenda Jomsborga*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1945/48, t. 13, z. 1, s. 35. Zob. też B. Stanisławski, *op. cit.*, s. 76.

¹¹⁹ W. Hensel, *Problem Jomsborga*, „Przegląd Zachodni” 1948, R. 9, nr 9, s. 320. Zob. też B. Stanisławski, *op. cit.*, s. 76–77.

¹²⁰ T. Wieczorowski, *Stan prehistorii na terenie Szczecina*, „Jantar: Przegląd Naukowy Zagadnień Pomorskich i Bałtyckich” 1947, t. 5, s. 141.

¹²¹ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/13, *Stenogram z konferencji w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w dniu 1 III 1948 r. w sprawie prac, związanych z badaniem okresu powstania Państwa Polskiego*, s. 12, 23.

w okresie przedwojennym i aktywnych w Szczecinie (T. Wieczorowski i J. Marciński)¹²². Ostatecznie wykopaliska w Wolinie podjął w 1952 roku Władysław Filipowiak (1926–2014), od 1947 roku związany ze Szczecinem jako student wydziału Handlu Zagranicznego Wyższej Szkoły Ekonomicznej. W pierwszym sezonie badawczym przeprowadzono sondaż na stanowisku Wolin-Kęcina przy ul. Wałowej oraz na Wzgórzu Wisielców, a także badania o charakterze ratowniczym w kesonie I na zachodnim brzegu Cieśniny Dziwny. Ich celem było rozpoznanie stratygrafii warstw namuliskowych koryta Dziwny, które w powiązaniu z odnalezionymi w nich artefaktami miały posłużyć do uściślenia chronologii procesu zamulenia cieśniny. Sądzone, że zamulenie Dziwny sparaliżowało wodny szlak handlowy Wolina, doprowadzając gród do upadku, co w znacznej mierze uwarunkowało późniejszy rozwój gospodarczy Szczecina – problem ten był dyskutowany na szczecińskiej konferencji Komisji Naukowej KBnPPP 27–29 maja 1950 roku¹²³.

W 1953 roku W. Filipowiak, po uzyskaniu *magisterium* z archeologii na Uniwersytecie Poznańskim u J. Kostrzewskiego, stanął na czele powołanego właśnie Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Wolinie, które od razu (w okresie od 10 lipca do 17 października) podjęło intensywną działalność terenową¹²⁴. Wykopaliska wolińskie prowadził on w zasadzie aż do swojej śmierci – od 1954 roku z ramienia IHKM PAN, jako kierownik tamtejszej Stacji Archeologicznej (później Pracowni). W okresie „milenijnym” objęły one m.in. północno-wschodnią część miasta, nad brzegiem Dziwny (1953–1955), Stare Miasto (1953–1960), cmentarzysko „Młynówka” (1953–1959) oraz Wzgórze Wisielców (1956). Od 1961 roku rozpoczęto również systematyczne badania Srebrnego Wzgórza. W wyniku wyżej wymienionych prac uzyskano zręby pionierskiej wręcz wiedzy na temat wczesnośredniowiecznego Wolina – odkryto także szereg zabytków archeologicznych związanych ze skandynawskim kręgiem kulturowym. Jednakowoż podtrzymano tezę o słowiańskości Wolina i całkowitej fikcyjności legendy o Jómswikingach¹²⁵. Pewna część odkryć wolińskich na bieżąco wprowadzana była do obiegu naukowego w postaci książek i artykułów – prace nad pełną edycją źródeł pozyskanych w trakcie wykopalisk „milenijnych” rozpoczęto dopiero na początku XXI wieku. W latach 2013–

¹²² M. Rębkowski, *Badania milenijne na Pomorzu Zachodnim. Przebieg, znaczenie, skutki*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 119.

¹²³ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. 17/konf/1950, M. Dembińska, A. Płachcińska, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej...*, s. 13–15.

¹²⁴ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/43, R. Kiersnowski, T. Żurowski, *Notatka sprawozdawcza z wyjazdu służbowego do Szczecina, Wolina i okolic w dn. 30 VI–3 VII 1952 r.*; W. Filipowiak, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wolinie w latach 1953–1954*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1955, t. 1, s. 179–193; idem, *Wolin w świetle wykopalisk*, [w:] *Szczecin i Wolin...*, s. 45–64.

¹²⁵ Zob. W. Filipowiak, *Wolinianie – Studium osadnicze...*

2014, w ramach serii „Origines Polonorum”, ukazała się dwutomowa monografia, zawierająca zbiór studiów poświęconych wybranym problemom z dziejów Wolina i kategoriom zabytków oraz źródłową publikację badań późniejszych, prowadzonych na Wzgórzu Wisielców (1996–1998) i w dzielnicy Ogrody (1999–2002)¹²⁶. Natomiast w 2019 roku zespół prof. M. Rębkowskiego przygotował publikację źródeł z wykopów na Starym Mieście, gdzie, jak pokazały badania „milenijne” z lat 1953–1960 i późniejsze, tj. z lat 1977–1985, należy lokalizować najstarsze wczesnośredniowieczne osadnictwo w Wolinie¹²⁷. I wreszcie, warto też odnotować podtrzymywaną aktualnie przez prof. Błażeja Stanisławskiego identyfikację Wolina z Jómsborgiem oraz Jómsswikingami¹²⁸.

2.2. Wielkopolska i Kujawy: Biskupin, Giecz, Gniezno, Kalisz, Kruszwica, Ostrów Lednicki, Poznań – Góra Przemysła (Wzgórze Zamkowe), Poznań – Ostrów Tumski, Strzelno – zespół dawnego klasztoru norbertanek, Trzemeszno – bazylika NMP w klasztorze kanoników regularnych

Biskupin

U progu sensacyjnych odkryć półwysep Jeziora Biskupińskiego znany był już archeologom jako obszar „zabytkonośny”, przy czym zarówno znaleziska glinianych skorup podczas badań powierzchniowych (1925), jak i miejscowa tradycja wskazywały na grodzisko wczesnośredniowieczne. Dopiero, gdy wskutek regulacji rzeczki Gąsawki obniżył się poziom wód jeziora i tuż przy brzegu półwyspu wyłoniły się ukośnie sterczące dębowe pale, okazało się, że półwysep kryje jeszcze inne, znacznie starsze osadnictwo¹²⁹.

¹²⁶ Wolin wczesnośredniowieczny. Część 1...; Wolin wczesnośredniowieczny. Część 2, seria: Origines Polonorum, t. 7, red. B. Stanisławski, W. Filipowiak, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Wydawnictwo „Trio”, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2014.

¹²⁷ Wolin – the Old Town, vol. I: Settlement, structure, stratigraphy & chronology, ed. M. Rębkowski, trans. P. Barford, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Szczecin 2019; Wolin – the Old Town, vol. II: Studies on finds, ed. M. Rębkowski, trans. K. Płoska, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Szczecin 2019 (tamże najnowsze ustalenia dotyczące wczesnośredniowiecznego Wolina).

¹²⁸ Zob. B. Stanisławski, Jómsswikingowie z Wolina-Jómsborga. Studium archeologiczne...

¹²⁹ Dzieje odkrycia biskupińskiego zob. W. Piotrowski, 50 lat badań w Biskupinie, [w:] Prahisteryczny gród w Biskupinie. Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza, red. J. Jaskanis, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1991, s. 81–105 (tamże dalsza literatura). Zob. także D. Piotrowska, Prolegomena do archeologii Biskupina, t. 1: Bibliografia archeologiczna Biskupina 1933–1983, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa 2008.

Zaintrygowany tym odkryciem postanowiłem przeprowadzić w roku 1934 systematyczne prace wykopaliskowe na półwyspie, które kontynuowaliśmy aż do wybuchu drugiej wojny światowej. W r. 1934 badania prowadzone wspólnymi siłami Instytutu Prehistorycznego Uniwersytetu Poznańskiego, Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego i Koła Prehistoryków – Studentów Uniwersytetu Poznańskiego trwały sześć tygodni. Przekopanie przeszło 500 m² wykazało, że mamy tu do czynienia z grodem kultury łużyckiej, pobudowanym na torfiastej powierzchni półwyspu (byłej wyspy), otoczony wałem drewniano-ziemnym i falochronem z domami budowanymi na łątkę i sumik ustawionymi rzędami wzdłuż równoległych ulic szczytami do siebie

– wspominał J. Kostrzewski, kierownik pierwszej ekspedycji biskupińskiej¹³⁰.

Odkrycie rozległego wielowarstwowego stanowiska pradziejowego, z doskonale zachowanymi konstrukcjami drewnianymi, w dodatku znajdującego się w podmokłym środowisku torfowo-jeziornym okazało się nie lada wyzwaniem naukowym i organizacyjnym dla tamtego pokolenia archeologów. Nie mogli oni skorzystać z jakiś gotowych wzorców postępowania, bo takie nie istniały. Przypomnijmy, że prawie w tym samym czasie, lub niewiele wcześniej, przystąpiono do systematycznych badań osiedli palowych i bagiennych w Szwajcarii i w Niemczech¹³¹. Zatem wypracowanie metod badawczych zarówno w przypadku tych osiedli w Europie Środkowej, jaki i w Biskupinie postępowało właściwie równolegle. Wiele z powstałych wtedy w Biskupinie rozwiązań (jak np. metody dokumentacji szerokopłaszczyznowych badań na stanowisku z nakładającymi się na siebie reliktami osadnictwa, ekspertyzy specjalistyczne z dziedziny nauk przyrodniczych, czy wykorzystanie metody doświadczalnej przy odtwarzaniu dawnej wytwórczości rzemieślniczej) wykraczało poza ówczesne standardy badawcze, inspirując innych archeologów, zwłaszcza w okresie powojennym, gdy na dużą skalę rozwinęły się badania „milenijne” na stanowiskach z podobnymi konstrukcjami zabudowy drewnianej.

Wykopaliska w Biskupinie, które stały się nie tylko poligonem doświadczalnym nowoczesnej archeologii, ale także ważnym argumentem w sporze z niemieckimi archeologami o słowiańskość/germańskość ziem polskich¹³², organizowano

¹³⁰ J. Kostrzewski, *Z mego życia. Pamiętnik*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1970, s. 196–197.

¹³¹ Z. i S. Kurnatowscy, *Archeologia polska w dobie podejmowania badań w Biskupinie*, [w:] *Badacze Biskupina*, red. A. Grossman, W. Piotrowski, seria: Biskupińskie Prace Archeologiczne, nr 4, Wrocław–Biskupin 2005, s. 13–27.

¹³² Zob. D. Piotrowska, *Biskupin – ideologie – kultura*, [w:] *Archeologia, kultura, ideologie*, red. B. Gediga, W. Piotrowski, seria: Prace Komisji Archeologicznej Oddział PAN we Wrocławiu, nr 15, seria: Biskupińskie Prace Archeologiczne, nr 3, Biskupin–Wrocław 2004, s. 91–155; eadem, *Biskupin 1933–1996: archaeology, politics and nationalism*, „Archaeologia Polona” 1997–1998, t. 35–36, s. 255–285.

co roku, aż do wybuchu wojny. W 1946 roku wznowił je Instytut Badań Starożytności Słowiańskich przy Uniwersytecie Poznańskim, kierowany przez Kostrzewskiego. Jednakże, jak pisał Z.A. Rajewski (wicedyrektor tegoż Instytutu): „Z różnych przyczyn nie mogliśmy uruchomić Biskupina w dawnej skali, stąd pierwszy sezon wykopaliskowy traktowaliśmy jako przygotowawczy do większych prac, planowanych na wiosnę 1947 r.”¹³³. Wtedy też przystąpiono do usuwania szkód okresu okupacyjnego¹³⁴. Jesienią 1947 roku konferencja Komisji Ministerstwa Kultury i Sztuki podjęła decyzję o zakonserwowaniu wszystkich odsłoniętych w Biskupinie obiektów¹³⁵. W roku następnym prace w Biskupinie zostały włączone do „Polskiego Millenium”. Od 1950 do 1953 roku prowadziło je Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Biskupinie pod kierunkiem dr. Z.A. Rajewskiego i jego zastępcy Włodzimierza Szafrąńskiego. Główny wysiłek badawczy ukierunkowano w tym czasie na podokres wczesnego średniowiecza.

Półwysp Jeziora Biskupińskiego kojarzony jest przede wszystkim z osadą sprzed 2700 lat. Należy jednak podkreślić, że w tym samym miejscu w latach 30. odkryto również grodzisko wczesnośredniowieczne¹³⁶. W 1948 roku na piaszczystym pagórku u nasady półwyspu w pobliżu grodziska łużyckiego natrafiono na kolejne ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego (stan. 4)¹³⁷, które z przerwami eksplorowano do 1974 roku (zob. mapę stanowisk archeologicznych – il. 6)¹³⁸.

---

¹³³ Z. Rajewski, *Sprawozdanie z organizacji prac w Biskupinie w pow. żnińskim w latach 1938–39 i 1946–48*, [w:] *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938–39 i 1946–1948*, red. J. Kostrzewski, nakł. Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, Poznań 1950, s. 2.

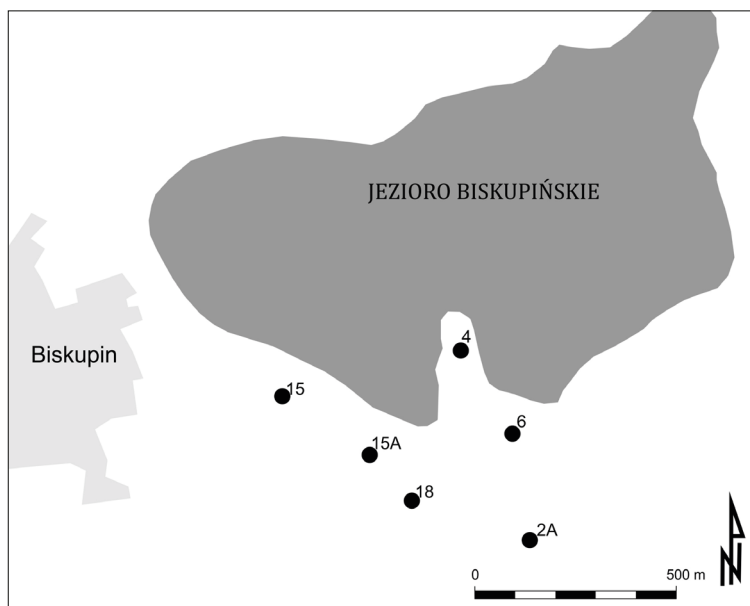
¹³⁴ Idem, *Sprawozdanie z prac w Biskupinie w roku 1947*, „Z Otchłani Wieków” 1948, R. 17, z. 3–4, s. 48–57; idem, *Biskupin*, „Przegląd Zachodni” 1947, R. 3, nr 5, s. 414–417.

¹³⁵ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/8, *Wyciąg z protokołu posiedzeń Komisji zwołanej przez Ministra Kultury i Sztuki w Gnieźnie i w Poznaniu w dniu 14 oraz w Biskupinie w dn. 15 XI 1947 r. w sprawie wykopalisk w Gnieźnie i innych miejscowościach*.

¹³⁶ Z. Rajewski, *Gród staropolski na półwyspie jeziora biskupińskiego w pow. żnińskim*, [w:] *Gród prasłowiański w Biskupinie pow. Żnin. Sprawozdanie z badań w latach 1936 i 1937 z uwzględnieniem wyników z lat 1934 i 1935*, red. J. Kostrzewski, Poznań 1938, s. 68–72.

¹³⁷ Idem, *O wynikach prac wykopaliskowych w Biskupinie w r. 1948*, „Z Otchłani Wieków” 1948, R. 18, z. 1–2, s. 13–19.

¹³⁸ Badania wykopaliskowe na stan. 4 prowadzono w latach 1948–1950, 1952 (pod „szyldem” Kierownictwa Badań), a następnie w latach 1955–1958, 1960, 1966–1967, 1970–1974. W tym czasie odsłonięto około 75% powierzchni półwyspu, aczkolwiek część arów została przebadana wykopaliskowo tylko do warstwy II, datowanej na wczesne średniowiecze. Zalegające poniżej warstwy i konstrukcje z wczesnej epoki żelaza, głównie z uwagi na „podchodzącą wodę”, nie były eksplorowane na całym obszarze wykopalisk. Za: J. Kopisz, *Dokumentacja archiwalna osady z wczesnej epoki żelaza*

Il. 6. Mapa stanowisk archeologicznych w Biskupinie badanych w latach 1948–1953. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: Z. Rajewski, *1000 lat Biskupina i jego okolic*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1958, s. 18

W sprawozdaniach z badań i opracowaniach ogólnych pisano o odsłonięciu na tym stanowisku pozostałości trzech założeń obronnych, tj. ok. 2 hektarowej osady z zasiekami i ostrokołem (VI–VII wieku), która w VIII wieku została powiększona i podzielona na dwa człony: gród właściwy i podgrodzie. Po spaleniu tego założenia, co miało nastąpić w IX lub na początku X wieku, w 2 połowie X wieku na półwyspie biskupińskim powstał mały gródek „państwowy” z mocnym drewniano-ziemnym wałem na kamiennej podmurówce (zespół ten, podobnie jak większość warowni w Wielkopolsce i na Śląsku, został zniszczony na przełomie lat 30. i 40. XI wieku)¹³⁹. W oparciu o wydzielone „fazy” rozwoju ośrodka grodowego na półwyspie biskupińskim Rajewski opisał cykliczność osadnictwa

na stanowisku 4 w Biskupinie i jej cyfrowa integracja, [w:] *IV sprawozdanie biskupińskie*, red. S. Nowaczyk, A. Grossman, W. Piotrowski, Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, Biskupin 2015, s. 62.

¹³⁹ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, Z. Rajewski, *Sprawozdanie z przebiegu i wyników prac wykopaliskowych przeprowadzonych na stan. 4/półwysp/ w Biskupinie w r. 1950*; zob. także idem, *Biskupin – wykopaliska: osiedle obronne sprzed 2500 lat*, Sport i Turystyka, Warszawa 1957, s. 304–305; *10 000 lat Biskupina i okolic*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1958, s. 101–110.

w mikroregionie biskupińskim do połowy XI wieku. Okres późniejszy rozpoznano dzięki liczniejszym źródłom pisanim. Zdaniem Wojciecha Piotrowskiego propozycja periodyzacji mikroregionu biskupińskiego według Rajewskiego jest trafna jeśli chodzi o fazę najwcześniejszą, VI–VII wieku, oraz trzecią – to jest 2 połowa X i 1 połowa XI wieku. Natomiast w świetle analiz palinologicznych, które w latach 80. XX ubiegłego wieku wykonał zespół przyrodników pod kier. prof. Władysława Niewiarowskiego (1924–2015) z Instytutu Geografii UMK w Toruniu, nie można być pewnym czy drugi gród został spalony na przełomie VIII i IX, a nie na przełomie IX i X wieku (pobrane próby wykazały, że na przełomie VIII i IX wieku nastąpił gwałtowny spadek aktywności gospodarczej w mikroregionie biskupińskim, a prawie cały wiek IX i początki X wieku to wyraźny regres)¹⁴⁰. W 2010 roku Zofia Kurnatowska wypowiadała się z większą ostrożnością o możliwości istnienia w Biskupinie trzech wczesnośredniowiecznych grodów. Według badaczki stan opracowania stanowiska pozwala mówić co najmniej o dwóch grodach: starszym z okresu przedpaństwowego i młodszym z czasów wczesnopiastowskich, przy czym jedynie ramy chronologiczne tego ostatniego wydają się być prawidłowo określone¹⁴¹. Brakuje również wiarygodnych informacji o przebiegu, wielkości czy sposobach umocnienia kolejnych grodów, które budziły wątpliwości już w okresie „milenijnym”¹⁴².

W 1949 roku, w celu poznania całokształtu stosunków społeczno-gospodarczych i układu przestrzennego żnińskiego opola, podjęto prace wykopaliskowe w bliskiej okolicy stan. 4, tj. na pagórku oddalonym ok. 100 m na południe od nasady półwyspu (**stan. 6**)¹⁴³. Wstępne poszukiwania (powierzchniowe) przeprowadzono w tym miejscu w 1933 roku. Prace wykopaliskowe, wykonane głównie w ramach działalności KBnPPP, a ukończone w 1954 roku

---

¹⁴⁰ Szerzej zob. W. Piotrowski, *Biskupiński mikroregion osadniczy we wczesnym i późnym średniowieczu*, [w:] *Zarys zmian środowiska geograficznego okolic Biskupina pod wpływem czynników naturalnych i antropogenicznych w późnym glacie i holocenie*, red. W. Niewiarowski, „Turpress”, Toruń 1995, s. 91–113.

¹⁴¹ Z. Kurnatowska, *Biskupin wczesnośredniowieczny – wyniki badań i problemy*, „Slavia Antiqua” 2010, t. 51, s. 143–144.

¹⁴² Dał temu wyraz W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, nakł. Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, Poznań 1950, s. 42–43.

¹⁴³ Prace wykopaliskowe (od 2 IV do 18 X) przeprowadził w zastępstwie kierownika mgr Włodzimierz Szafrąński przy pomocy studentki prehistorii Zoi Kołósówny. Na stanowisku 6 pracowały także studentki prehistorii: Aleksandra Cofciana (2,5 m-ca), Maria Piaszykówna (1 m-c), Gabriela Mikołajczykówna (1 tydzień). Około tygodnia spędził tam dr Kazimierz Żurowski i student prehistorii Zbigniew Pieczyński. Zob. W. Szafrąński, *Wyniki prac wykopaliskowych na stanowisku nr 6 w Biskupinie, powiat Żnin (Tymczasowe sprawozdanie z badań w 1949 r.)*, „Sprawozdania PMA” 1950, t. 2, z. 1–4, s. 123–143.

przez IHKM PAN, ujawniły pozostałości osadnictwa pradziejowego (kultury pucharów lejkowatych i kultury łużyckiej), a także wczesnośredniowiecznego, związanego z grodem II i III¹⁴⁴. Jak ustalono w toku dalszych prac wykopaliskowych w latach 1950–1951, w sąsiedztwie grodów rozwijały się też inne współczesne im osady otwarte – ich ślady odkryto wówczas na stanowiskach 15a¹⁴⁵ i 18¹⁴⁶ (okres istnienia grodu I, II i III) i 2a¹⁴⁷ (okres istnienia grodu II)¹⁴⁸.

Na początku lat 50. Biskupin został wyznaczony na centralny ośrodek szkoleniowo-naukowy, gdzie studenci po pierwszym roku historii kultury materialnej odbywali obowiązkowe praktyki terenowe. Nosiły one nazwę Archeologicznych Obozów Szkoleniowych (AOS)¹⁴⁹. Na praktyki przeznaczono cztery

---

¹⁴⁴ W. Szafrąński, *Wyniki prac wykopaliskowych na stanowisku nr 6 w Biskupinie, powiat Żnin, „Sprawozdania PMA” 1950, t. 2, z. 1–2, s. 123–144. W serii Polskie Badania Archeologiczne jako tom 6 ukazała się książka w całości poświęcona stanowisku 6: W. i Z. Szafrąnsy, op. cit.*

¹⁴⁵ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, J. Gąsowski, *Biskupin stan. 15a. Badania w sierpniu i wrześniu 1951 r.*

¹⁴⁶ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, F. Maciejewski, *Sprawozdanie z próbnych prac wykopaliskowych w Biskupinie na stanowisku 18 w 1950 r.*

¹⁴⁷ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, W. Szafrąński, *Sprawozdanie z badań w roku 1950 na stanowisku 2a w Biskupinie, pow. Żnin.*

¹⁴⁸ Zob. też Z. Rajewski, *Wczesnośredniowieczne ośrodki wiejskie w świetle dotychczasowego stanu badań*, [w:] *Pierwsza Sesja Archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej...*, s. 302–308. Jak pisze Z. Kurnatowska, Z.A. Rajewski nie był jednak pewny tej swojej klasyfikacji – w trakcie I Międzynarodowego Kongresu Archeologii Słowiańskiej (1995) mówił o kategorii pół-wsi i pół-miasta. Także W. Hensel uważał, że „różnorodne zbytki znalezione w Biskupinie wskazują na dość zaawansowany proces urbanizacji w IX i na początku X wieku. Później uległ on zahamowaniu i osiedle to spada do pozycji typowej wsi”. Zob. Z. Kurnatowska, *Biskupin...*, s. 146.

¹⁴⁹ Powołanie w Biskupinie Centralnego Ośrodka Szkoleniowego związane było z reorganizacją studiów archeologicznych w Polsce, w wyniku której powstał kierunek Historia Kultury Materialnej, zlikwidowany po 1956 roku. Zagadnienie obozów archeologicznych, ich programu i organizacji było przedmiotem obrad archeologów i etnologów na konferencji historyków kultury materialnej w Nieborowie, urządzonej w roku 1950 przez Wydział Studiów Humanistycznych MSWiN. Na wniosek Komisji Ministerstwo mianowało dr. Zdzisława Adama Rajewskiego, dyrektora PMA i kierownika ośrodka archeologicznego w Biskupinie, kierownikiem Archeologicznego Obozu Szkoleniowego, zleciwszy mu jego zorganizowanie. Współudział w organizacji obozu wzięły poza Biskupinem następne instytucje: PMA, częściowo Instytut Prehistorii UP oraz Zakład Archeologii Przedhistorycznej UJ. Na Archeologicznych Obozach Szkoleniowych, które – jak ustaliła D. Piotrowska – odbywały się w latach 1951–1956 i 1960, studenci pod kierunkiem instruktorów zapoznawali się z technikami terenowych badań archeologicznych i badań interdyscyplinarnych, metodami analiz laboratoryjnych oraz archeologią doświadczalną. Zob. Z. Rajewski, *Archeologiczny Obóz Szkoleniowy*

stanowiska: półwysp Jeziora Biskupińskiego (stan. 4), osadę na wzniesieniu u nasady półwyspu (stan. 6), miejsce produkcji z jamami-wędzarniami na wysokiej wydmy na południe od półwyspu (stan. 2a) oraz osady nad południowym brzegiem jeziora (stan. 15a)¹⁵⁰. W konsekwencji prace wykopaliskowe na

---

w Biskupinie, „Z Otchłani Wieków” 1952, R. 21, z. 4, s. 141–146. Atmosferę Archeologicznych Obozów Szkoleniowych opisał P. Jasienica, *Świt słowiańskiego jutra*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1954, s. 7–21.

¹⁵⁰ Sezon 1951

– na **stan. 6** prace trwały od 30 V do 13 VII (zespół liczył 2 pracowników naukowych, 1 technicznego, 5 fizycznych) i od 2 VIII do 18 IX (zespół liczył 2 pracowników naukowych, 1 technicznego, 3 fizycznych, a także 13–18 uczestników AOS). Zob. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, W. Szafrąński, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Biskupinie na stanowisku 6*.

– **stan. 2a** badano w ramach AOS. Zob. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, L. Rauhut, *Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych od 1 VIII do 20 IX 1951 na stanowisku 2a w Biskupinie, pow. Żnin*.

– badania na **stan. 15 a** (oraz próbne na stan. 15 – osada produkcyjna) prowadzili uczestnicy AOS: w sierpniu trzy 7-osobowe grupy pod kierunkiem instruktorów: mgr Zofii Hołowińskiej, Lecha Leciejewicza i mgr. Jerzego Gąssowskiego, zaś we wrześniu dwie grupy 10-osobowe pod kierownictwem dr Marii Trzepacz, dr. Kazimierza Żurowskiego oraz kustosa Franciszka Maciejewskiego. Zob. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, J. Gąssowski, *Biskupin stan. 15a. Badania w sierpniu i wrześniu 1951 r.*

Sezon 1952

– na **stan. 4** pracowały dwie grupy: KPW w Biskupinie oraz praktykanci AOS. Zob. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, J. Żurek, *Sprawozdanie z prac w Biskupinie, stanowisko 4, półwysp*; A. Cofta, K. Żurowski, J. Gąssowski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na stanowisku 4 w 1952 r. Półwysp Jeziora Biskupińskiego, podgrodzie*.

– **stan. 2a** badano w ramach AOS. Zob. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, L. Rauhut, *Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych od 1 VII do 8 VIII 1952 r. na stanowisku 2a w Biskupinie, pow. Żnin*.

Sezon 1953

– badania na **stan. 6** od 3 VI do 20 VII prowadziło KPW w Biskupinie (dr Z. Rajewski – kierownik, dr W. Szafrąński – z-ca kierownika, Antoni Głowski – preparator, Stefan Karpiński – fotograf, Alojzy Wawrzyński – kreślarz, mgr Zoja Szafrąńska – st. asystent, mgr Jan Żurek – st. asystent). Zob. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, Z. i W. Szafrąńscy, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Biskupinie na stanowisku 6 w roku 1953*.

– na **stan. 2a** w ramach AOS pracowały trzy zespoły obejmujące od 7 do 8 studentów pod kierownictwem mgr. K. Dąbrowskiego, M. Koniecznej i mgr. L. Rauhuta. Zob. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, L. Rauhut, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych od 4 VII do 30 VII 1953 r. na stanowisku 2a w Biskupinie pow. Żnin*.

– badania na **stan. 15a** prowadzili od 20 VII do 12 IX uczestnicy AOS. Zob. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, F. Maciejewski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na stanowisku 15a w Biskupinie pow. Żnin*.

wymienionych stanowiskach prowadzone były przez trzy „instytucje” jednocześnie: Kierownictwo Badań, AOS oraz Muzeum Archeologiczne w Biskupinie (założone przez Z.A. Rajewskiego w 1950 roku), co przy braku koordynacji ich działań i należytego uwzględnienia potrzeb badawczych całego zespołu osadniczego wpłynęło niekorzystnie na stan dokumentacji i opracowanie pozyskanego materiału¹⁵¹. To sprawiło, że dzisiaj niewiele konkretnych informacji o wczesnośredniowiecznym Biskupinie znajdziemy w literaturze.

Giecz

Oprócz wzmianki w „Kronice” Galla Anonima, w której Giecz figuruje jako jeden z ważniejszych ośrodków osadniczych i obronnych w państwie Bolesława Chrobrego oraz opisu zajęcia grodu w Gieczu przez księcia czeskiego Brzysława w czasie jego najazdu na ziemie polskie w 1039 roku (*Kronika Czechów* Kosmasa), niewiele wiadzano o gieckim grodzie¹⁵². Już w pierwszym sezonie badawczym (1949) w jednym z dwóch wykopów, wytyczonych w południowo-wschodniej części majdanu, w pobliżu wałów grodziska, ekspedycja giecka pod kierunkiem dr. B. Kostrzewskiego (1915–1971) (il. 7)¹⁵³ natrafiła na relikty

¹⁵¹ Publikacje dotyczące wczesnośredniowiecznego Biskupina to przede wszystkim opracowania opisujące niektóre zajęcia mieszkańców osiedli, często wykorzystujące rezultaty prowadzonych w ramach badań biskupińskich eksperymentów, które pozwoliły ustalić funkcje części odkrywanych obiektów (zob. Z. Kołosówna, *Wczesnośredniowieczna wędzarnia ryb w Biskupinie, pow. Żnin*, „Sprawozdania PMA” 1950, t. 3, z. 1–4, s. 145–152; W. Szafrąński, *Wczesnośredniowieczna smolarnia z Biskupina w pow. żnińskim*, „Slavia Antiqua” 1949/1950, t. 2, z. 2, s. 453–485. K. Kapitańczyk, *W sprawie hutnictwa wczesnośredniowiecznego w Biskupinie*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 2, s. 127–136). Jedynej obszerniejszej monografii doczekała się tylko osada otwarta znana jako stan. 6. Jednakże w pracy tej zamiast opisu źródeł zaprezentowano czytelnikowi ich gotową interpretację (zob. przypis 94).

¹⁵² Zob. A.M. Wyrwa, *Giecz-Giecz: scire est reminisci. Krótka historia wydobywania z zapomnienia rezydencji piastowskiej*, Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Dziekanowice–Lednica 2014.

¹⁵³ Skład **ekspedycji gieckiej** (od 1950 Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Gieczu) – **1949**: sortowanie i rekonstrukcja ceramiki – Aleksander Waligórski, Wacław Ratajczak, Wiktor Bromski, Władysław Gromacki, Wincenty Kłosowski; Bartosz Czesław – pomiary; Stanisław Jasnosz – rysownik, prowadzenie nadzoru nad pracami wykopaliskowymi; mgr Jan Leon Łuka – prowadzenie księgi inwentarzowej zabytków i nadzoru nad pracami wykopaliskowymi; kreślarze – Stanisław Kurnatowski, Maria Kostrzewska, Ferdynand Nej, Maria Piaszykówna (studentka UP); **1950: brak danych**; **1951**: Edward Dąbrowski – zastępca kierownika; kreślarze – Bolesław Promiński, Bolesław Jarnot, Ferdynand Nej; starsi asystenci – mgr Marian Tuszyński, Maria Kostrzewska, Helena Jóźwiakówna, Stanisław Kurnatowski (½ etatu); młodszy asystenci (½ etatu) – Kazimierz Parzyński, Józef Judziński, Wiktor Bromski, Wacław

Il. 7. Ekspedycja giecka (1950), od lewej: Wincenty Kłosowski, NN, Zofia Hołowińska, NN, Stanisław Kurnatowski, Edward Dąbrowski (zastępca kierownika), Bolesław Jarnot, NN, Bogdan Kostrzewski (kierownik). Fot. MAP, Album Giecz, nr inw. 126. Opis za: A.M. Wyrwa, *Giecz-giecz: scire est reminisci. Krótka historia wydobywania z zapomnienia rezydencji piastowskiej*, Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Dziekanowice–Lednica 2014, s. 88

przyziemia kamiennej budowli, które po szerszym rozpoznaniu w następnych sezonach okazały się fundamentami nigdy nieukończonej rotundy bezabsydowej sprzężonej osiowo z prostokątnym założeniem pałacowym¹⁵⁴. Odkrycie to rzuciło nowe światło na rangę Gieczy w okresie wczesnopiastowskim i stało się asumptem do późniejszych starań o objęcie grodziska ochroną konserwatorską (od 1962 roku – Rezerwat Archeologiczny)¹⁵⁵. Na podstawie obserwacji

---

Ratajczak; Czesław Pentak – młodszy asystent (cały etat), Zofia Markiewiczówna – rysownik, Bożena Zielińska – księgowa; **1952–1953**: starsi asystenci – mgr Maria Kostrzewska, Helena Józwiakówna (Nejowa), mgr Marian Tuszyński; kreślarze – Ferdynand Nej, Bolesław Promiński; Bożena Zielińska – biuralistka.

¹⁵⁴ *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Gieczu w r. 1949*, red. B. Kostrzewski, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1952, t. 1, s. 149–170.

¹⁵⁵ *Wspomnienia jak klejnoty*, Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Lednica 2013, s. 11.

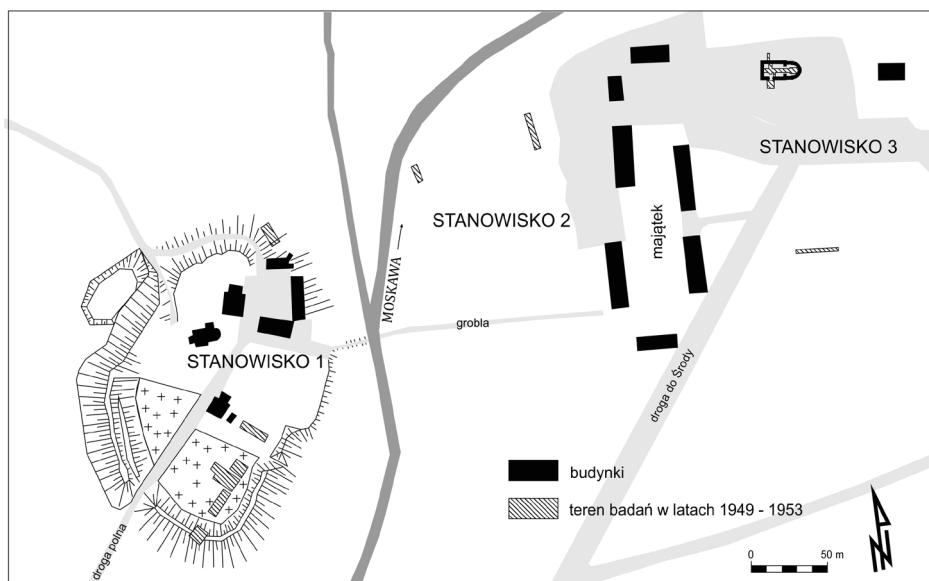
materiału zabytkowego (głównie ceramicznego), chronologię odkrytych reliktyw określono początkowo „[...] na schyłek X – lub najdalej – początek XI stulecia [...]”¹⁵⁶, by w późniejszych publikacjach odnieść ją do początków XI wieku (osobę fundatora widziano w Bolesławie Chrobrym lub Mieszku II, a przyczynę zaprzestania budowy palatium wiązano z niepokojami społecznymi mającymi miejsce pod koniec okresu rządów Mieszka II oraz z najazdem księcia czeskiego Brzetysława II na Wielkopolskę [1039])¹⁵⁷. Ustalenia te, do czasu badań weryfikacyjnych w latach 1993 i 1995, były jedyną propozycją datowania wspomnianych fundamentów, stanowiąc jeden ze stałych punktów wyjścia do dalszych dyskusji nad siedzibami rezydencjonalnymi pierwszych Piastów¹⁵⁸.

¹⁵⁶ B. Kostrzewski, *Na śladach dawnej świetności Giecza*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, z. 11/12, s. 406.

¹⁵⁷ Idem, *Zespół osadniczy w Gieczu. Przyczynek do zagadnienia formowania się miast przedlokacyjnych w Polsce*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, Warszawa 14–18 IX 1965, t. 4, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 318–331.

¹⁵⁸ Archeologiczne badania sondażowe przeprowadzone w latach 1993 i 1995 w rejonie fundamentów palatium na grodzie w Gieczu pozwoliły na weryfikację dotychczasowych ustaleń na temat chronologii reliktyw. W świetle przeprowadzonej analizy stratygraficznej zachowanego przy fundamentach pierwotnego układu warstw oraz ich datowania w oparciu o analizę materiału ceramicznego (popartego wskazaniem dendrochronologii), **powstanie fundamentów odnieść należy do schyłku X wieku, ewentualnie do przełomu X/XI stulecia**. Jednocześnie potwierdzone zostało przypuszczenie o przerwaniu budowy kamiennego założenia już na poziomie ławy fundamentowej. Analiza materiałów archiwalnych z badań milenijnych dostarczyła kilku przesłanek wskazujących na funkcjonowanie na miejscu planowanej kaplicy pałacowej drewnianej budowli o przeznaczeniu sakralnym. Jak pisze Teresa Krysztofiak: „zagadnienie istnienia w pierwszej połowie XI w. drewnianej budowli o przeznaczeniu sakralnym stanowi interesujący przyczynek do studiów nad rozplanowaniem przestrzennym grodu w Gieczu, szczególnie w kontekście relacji jego południowego czółnu do części północnej, gdzie na początku XI stulecia wzniesiono kamienny kościół p.w. św. Jana Chrzciciela z unikatową kryptą relikwiarzową. Jednoczesne funkcjonowanie tych dwóch, jakże różnych architektonicznie, założeń jest niewątpliwie ważnym i niezmiernie intrygującym uzupełnieniem do dalszych badań nad miejscem Giecza w strukturze państwa wczesnopiastowskiego”. Szerzej zob. T. Krysztofiak, *Palatium w Gieczu – archeologiczne podstawy datowania reliktyw*, [w:] *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana profesor Klementynie Żurowskiej*, red. J. Gądomski, A. Małkiewicz, T. Rodzińska-Chorąży, A. Włodarek, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, s. 292–309; eadem, *Wczesnopiastowski kościół p.w. św. Jana Chrzciciela na grodzie w Gieczu w świetle najnowszych odkryć*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały z sesji naukowej*, Gniezno, 20–21 listopada 2003, red. T. Janiak, D. Stryniak, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno 2004, s. 181–198.

W 1950 roku Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Gieczu kontynuowało badania „łukowatej zagadkowej konstrukcji kamiennej” oraz rozpoczęło rozkopywanie południowo-wschodniej części wału (zob. mapę wykopów – il. 8)¹⁵⁹.

Il. 8. Mapa wykopów archeologicznych w Gieczu w latach 1949–1953.

Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: B. Kostrzewski, *Sprawozdanie z badań w Gieczu w 1953 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1956, t. 2, s. 130.

Legenda: stanowisko 1 – grodzisko, stanowisko 2 – podmokłe tereny nad rzeką Moskawą, stanowisko 3 – kościół Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja we wsi Giecz (dawna osada przyrodowa)

W kolejnym sezonie wykopaliska na Grodziszczku, tj. terenie grodziska zawieszono. Powodem tej decyzji były względy finansowe, a także możliwość przeprowadzenia badań w rzymskim kościele p.w. Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja we wsi Giecz, poddawany zabiegom remontowo-konserwatorskim (chodziło o rerozanizację obiektu)¹⁶⁰. Jako, że wieś Giecz, w której zlokalizowany jest kościół, powstała na miejscu osady targowej ściśle związanej z grodem, wykopaliska przy kościele stały się okazją do podjęcia próby odtworzenia

¹⁵⁹ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, B. Kostrzewski, *Prace archeologiczne w Gieczu (pow. Środa) w 1950 r.*

¹⁶⁰ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, B. Kostrzewski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Gieczu w roku 1951*; B. Kostrzewski, *Gród w Gieczu w świetle źródeł pisanych i wykopalisk*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 9–10, s. 149–154.

pierwotnego układu przestrzennego tejże okolicy¹⁶¹. Taki cel przyświecał np. badaniom sondażowym ok. 150 m na południe od kościoła pw. Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja (wykop 14 m x 75 cm ujawnił poniżej warstwy ornej wczesnośredniowieczną warstwę kulturową), czy pracom odkrywczym na stan. 2, gdzie wcześniej zaobserwowano dwa rzędy drewnianych pali. Wykopy sondażowe potwierdziły istnienie w tym miejscu drogi/grobli datowanej na XI/XII–XIV wiek, która łączyła gród ze osadą targową¹⁶².

W 1952 roku większość środków finansowych przeznaczano na odsłonięcie pozostałości budowli kamiennej „o zarysie łukowatym”. Powrócono również do prac wykopaliskowych w kościele pw. Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja w Gieczu¹⁶³: wewnątrz kościoła odsłonięto ułożoną bezpośrednio na calcu „płytę kamienną z głazów narzutowych, wyrównywanych do poziomu warstwą zaprawy wapiennej”¹⁶⁴. „Płyta” ta zajmowała prawie całą powierzchnię wykopu uznano więc, że stanowiła ona posadzkę, będącą oprócz fragmentów muru obwodowego jedynym reliktem wcześniejszego kościoła (tzw. fazy 1), datowanego na przełom X/XI wieku. Ponadto, w kilku miejscach odkryto posadowione na wspomnianej „posadzce” „bloki” ułożone warstwami kamieni spojonych zaprawą wapienną, zinterpretowane jako fundamenty filarów o trudnej do określenia funkcji. Obiekty te uznano za sobie współczesne i na ich podstawie wyróżniono 2 fazę budowy kościoła, chociaż nie wykluczono, że mogły być związane z najmłodszym kościołem. Ostatnią fazą budowy świątyni miał być konserwowany obiekt z przełomu XII/XIII wieku¹⁶⁵.

W 1953 roku, zgodnie z wytycznymi konferencji naukowej w Gieczu 18 września 1952 roku¹⁶⁶, najwięcej uwagi poświęcono reliktom rotundy. Wy-

¹⁶¹ Na zlecenie KBnPPP podjęto następujące prace pomocnicze: dr Marzena Pollakówna – zebranie i analiza źródeł pisanych odnoszących się do grodu i jego najbliższej okolicy; mgr Jacek Slaski – opracowanie wczesnośredniowiecznych skarbów z okolic Gieczu (zob. J. Slaski, *Wielka własność ziemską na obszarze wczesnośredniowiecznej kasztelanii gieckiej w X i XI wieku (Wczesnopolskie skarby srebrne jako materiały do społeczno-gospodarczej analizy osadnictwa)*, „Przegląd Archeologiczny” 1952–1953, t. 27–28, s. 271–279); dr Anna Czekalska i prof. Józef Czekalski – badania geomorfologiczne i geologiczne dla ustalenia pierwotnej rzeźby krajobrazu; we współpracy z Pracownią Atlasu Wczesnohistorycznego badania nad kasztelanią giecką; Stanisław Wiliński – opracowanie historii kościoła romańskiego w Gieczu.

¹⁶² T. Malinowski, *Odkrycie drogi wczesnohistorycznej w Gieczu, pow. środa*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 11–12, s. 189–196.

¹⁶³ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, B. Kostrzewski, *Badania wykopaliskowe w Gieczu w r. 1952*; idem, *Na śladach dawnej świetności Gieczu...*, s. 405–409.

¹⁶⁴ Idem, *Nowe odkrycia w Gieczu*, „Z Otchłani Wieków” 1952, R. 21, z. 6, s. 183–186.

¹⁶⁵ Idem, *Zespół osadniczy w Gieczu...*, s. 324.

¹⁶⁶ MAP-A-dz-77/2 KBnPPP i IHKM, *Protokół z zebrania Komisji Naukowej przy Kierownictwie prac wykopaliskowych w Gieczu w dn. 18 IX 1952 r.*

konano też niewielki wykop sondażowy przy południowo-wschodniej ścianie absydy kościoła św. Jana Chrzyciela na grodzisku (po zdjęciu współczesnego bruku natrafiono na skupisko kamieni niewiązanych zaprawą, tworzących pas szerokości ok. 100 cm, który biegł równolegle do ściany fundamentu absydy)¹⁶⁷. Natomiast wobec konieczności podjęcia prac archeologicznych w niezbadanej dotychczas absydzie kościoła pw. Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja w Gieczu, odsłoniętej po zdjęciu stempli podtrzymujących nowo założony strop, zrezygnowano z dalszego przekopu wału (w poprzednim sezonie pogłębiono go o 45 cm). W wykopie w absydzie kościoła, stanowiącym przedłużenie wykopu z poprzedniego roku, odkryto próg z kamieni nieciosanych oraz fragment posadzki, wyznaczające pierwotny poziom tego pomieszczenia. Znaleźisko to utwierdziło ekipę badawczą w przekonaniu, że młodszy kościół romański pokrywał się w swoim rzucie ze starszym kościołem, którego relikty odnaleziono w poprzednim roku. Ponadto, przy oględzinach ołtarza stwierdzono, że jego wschodnia ściana została wymurowana z ciosów i stanowi element mensy romańskiej, przebudowanej w czasach późniejszych. Wobec powyższego, w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków mgr T. Ruszczyńską (1918–1985) przystąpiono do odsłonięcia pierwotnej mensy. Prace te wykonano już po zakończeniu wykopalisk, wspólnie z kierownikiem prac konserwatorskich inż. Walerym Kozłowskim¹⁶⁸.

Badania wykopaliskowe w latach 1949–1953 nie dały jeszcze odpowiedzi na pytanie kiedy został założony gród w Gieczu – B. Kostrzewski sądził, że prawdopodobnie stało się to w IX wieku. Natomiast nabrano przekonania o dużym znaczeniu gieckiego grodu w czasach pierwszej monarchii piastowskiej: „Wykopaliska podjęte w Gieczu w ostatnich latach pod kierownictwem dr. Kostrzewskiego unaocniły całą wagę tej placówki. Świadczy o tym nie tylko czterohektarowy wymiar powierzchni w obrębie pierścienia wału, nie tylko fundamenty największej ze znanych rotundy, odsłoniętej w lecie bieżącego roku, ale i inne dane natury archeologicznej”¹⁶⁹. W jego opinii gród w Gieczu swoje znaczenie zawdzięczał doskonałym warunkom obronnym, jak również korzystnemu położeniu na skrzyżowaniu dwóch ważnych szlaków, z których jeden prowadził ze Śląska przez Śrem do Gniezna, drugi zaś z Mazowsza przez Łąd do Poznania. Z lokalizacji tej miała wynikać także funkcja obronna, jaką

¹⁶⁷ B. Kostrzewski, *Z problematyki badawczej Gieczy*, „Z Otchłani Wieków” 1953, R. 22, z. 3, s. 90–93; idem, *Sprawozdanie z badań w Gieczu w 1953 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1956, t. 2, s. 129–139; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25; idem, *Sprawozdanie z badań Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Gieczu w roku 1953*.

¹⁶⁸ Idem, *Odkrycie mensy romańskiej w Gieczu*, „Z Otchłani Wieków” 1953, R. 22, z. 6, s. 227–230; idem, *Sprawozdanie z badań w Gieczu w 1953 r.*..., s. 129–139.

¹⁶⁹ Z. Wojciechowski, *Znaczenie Gieczy w Polsce Chrobrego*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 11–12, s. 410–416.

pełnił Giecz w stosunku do Gniezna i Poznania, strzegąc dostępu do nich od strony południowej i wschodniej.

W 1954 roku Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Gieczu przejął IHKM PAN, a zespół badawczy otrzymał nową nazwę: Stacja Archeologiczna IHKM PAN w Gieczu. Prace wykopaliskowe nadal koncentrowały się na odsłanianiu reliktyw rotundy i *palatium*, które ze względu na znaczne rozmiary budowli oraz spowolnienie eksploracji wynikające z konieczności ekshumacji cmentarza parafialnego – trwały w sumie do 1960 roku. W 1959 roku na terenie sąsiadującym z grodem od północy w obrębie sondażu odsłonięto fragment cmentarzyska, na którym chowano mieszkańców grodu i jego okolic. Zarejestrowano tam również pozostałości wcześniejszego osadnictwa, zinterpretowanego jako osada przygodowa. Wiele cennych informacji dostarczyły też eksploracje prowadzone przy okazji prac przystosowujących grodzisko do ruchu turystycznego: w wykopie założonym w częściowo znielowanej partii obwałowań w miejscu rozebranej stodoły folwarku probostwa (1960–1961) odsłonięto fragment konstrukcji obronnych, a w czasie wyrównywania terenu na północ od kościoła parafialnego, w warstwie ziemi zbieranej celem rekonstrukcji znielowanego odcinka wałów odkryto dużo luźnych łamanych kamieni. W wyniku podjętych w tym miejscu prac wykopaliskowych (1961–1962) odsłonięto relikty kościoła grodowego¹⁷⁰. Z początkiem lat 60. badania gieckie zaczęły jednak tracić swój „milenijny” impet – w konsekwencji opracowywanie zebranych kolekcji (zarówno ceramiki naczyniowej, jak i licznych przedmiotów zaliczanych do różnych kategorii tzw. zabytków wydzielonych) nie zostało zrealizowane.

Kolejny etap systematycznych badań na Grodziszczku i w jego najbliższej okolicy miał miejsce w latach 1993–2004¹⁷¹. Rozpoczęto je sondażami przy fundamentach palatium (1993), które zweryfikowały dotychczasowe ustalenia odnoszące się do datowania reliktyw, przesuwając ich powstanie najpóźniej na przełom X/XI wieku. Powrócono też do badań kościoła grodowego (1997–2002, 2004) – ujawniły one relikty bardzo dobrze zachowanej budowli z unikatową kryptą relikwiarzową z początku XI wieku, a także badań kościoła p.w. Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja w Gieczu (1993–1994, 1997–2000) – objęto nimi obszar na zewnątrz kościoła (od północy i zachodu) oraz całe jego wnętrze. Całkowite odsłonięcie reliktyw architektonicznych, odkrytych częściowo w trakcie prac przeprowadzonych w latach 50. pozwoliło na ich reinterpretację i połączenie wydzielonych wówczas dwóch starszych faz w jedną: budowę kościoła jednonawowego z krótkim przesłem prezbiterialnym, zakończonym od wschodu pół-

¹⁷⁰ *Wspomnienia jak klejnoty...*, s. 15–16 (tamże informacje dotyczące badań Giecza w ramach projektu „milenijnego”).

¹⁷¹ Głównym zdaniem wznowionych badań była weryfikacja ustaleń „milenijnych” dotyczących datowania gieckiego kompleksu osadniczego. Ich kierownictwo spoczywało na pracownikach Rezerwatu Archeologicznego w Gieczu.

kolistą apsydą (XII/XIII wiek) poprzedzała mniejsza od niego, i w stosunku do młodszej budowli przesunięta nieco na północ, świątynia jednonawowa zakończona od wschodu półkolistą (podkowiastą?) apsydą (od końca X– po XII/XIII wiek)¹⁷². Planowej eksploracji poddane też zostało cmentarzysko (1999–2008). I wreszcie, w pobliżu wspomnianego kościoła grodowego ujawniono pozostałości północnej linii wału z konstrukcjami wydatowanymi na 3 ćwierć IX wieku, na co wskazywały analizy dendrochronologiczne. Tym samym, w świetle dotychczasowych badań Giecz jest najstarszym, ewentualnie jednym z najstarszych grodów wczesnośredniowiecznych na obszarze Wielkopolski centralnej, gdzie uformowało się najstarsze państwo Piastów, metryką budowy wyprzedzając warownie w Gnieźnie i Poznaniu, wzniesione dopiero w 1 połowie X wieku¹⁷³.

Gniezno

Badania wykopaliskowe w Gnieźnie na Górze Lecha rozpoczęły, amatorskimi poszukiwaniami w latach 20. i 30. XX wieku, biskup sufragan archidiecezji gnieźnieńskiej ks. A. Laubitz, wiążąc je ze swymi kolejnymi przedsięwzięciami budowlanymi¹⁷⁴. Objęły one przede wszystkim kulminację Góry Lecha: dziedziniec zespołu kolegiat, kościół św. Jerzego, teren między katedrą i kościołem św. Jerzego, a także podziemia katedry, gdzie Laubitz spodziewał się odnaleźć relikty pierwszego kościoła, zbudowanego przez Mieszka I. Dokonane niefachowo, bez nadzoru naukowego wykopaliska nie dały wielu korzyści naukowych, a jedynym śladem po nich są dwa artykuły Laubitza¹⁷⁵. Samowolne poczynania ks. biskupa stały się osią konfliktu między nim a władzami konserwatorskimi i środowiskiem archeologów¹⁷⁶. Skłoniły również

---

¹⁷² Zob. T. Krysztofiak, *Romański kościół p.w. św. Mikołaja i Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Gieczu – wyniki prac archeologicznych*, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski” 2002, t. 1, s. 33–47.

¹⁷³ Szerzej zob. *Gród piastowski w Gieczu. Geneza – funkcja – kontekst*, red. M. Kara, T. Krysztofiak, A.M. Wyrwa, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2016 (tamże nowsze poglądy dotyczące wczesnośredniowiecznego Gieczu, w tym weryfikacja ustaleń „milenijnych”).

¹⁷⁴ K. Śmigiel, *Antoni Laubitz – odnowiciel i twórca budowli kościelnych w Gnieźnie (1925–1939)*, „Gniezno. Studia i Materiały Historyczne” 1987, t. 2, s. 131–155. Dzieje badań archeologicznych Góry Lecha zob. G. Mikołajczyk, *Początki Gniezna. Studia nad źródłami archeologicznymi*, Biblioteka Fontes Archaeologici Posnanienses 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1972, s. 11–23.

¹⁷⁵ A. Laubitz, *O początkach kościoła gnieźnieńskiego w świetle ostatnich badań wykopaliskowych*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1934, R. 3, nr 1, s. 1–16; idem, *Prehistoryczne odkrycia na Górze Lecha i w katedrze gnieźnieńskiej*, „Z Otchłani Wieków” 1935, R. 10, z. 3, s. 33–45.

¹⁷⁶ A. Prinke, *Spór o ogród prepozyta*, „Archeologia Żywa” 2011, nr 6 (58), s. 58–61.

J. Kostrzewskiego do podjęcia na Górze Lecha najpierw ratowniczych, a następnie planowych prac wykopaliskowych, które trwały z przerwami od 1936 do 1938 roku. W tym czasie zdołano zbadać teren ogrodu prepozytalnego przy ul. Poznańskiej 5, część terenu przy ul. Jeziornej, przylegającej do tegoż ogrodu oraz część parceli przy ul. Poznańskiej 6, na której Laubitz rozpoczął budowę gmachu Muzeum Diecezjalnego. Ich uwieńczeniem była wieloautorska monografia pt. *Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk*, wydana drukiem w liczbie 50 sztuk w drugim dniu wojny. Reszta nakładu – 950 egz. – jeszcze „niezbroszurowana” została zarekwirowana przez Niemców i oddana na przemiał do Fabryki Papieru Czerwonak w Poznaniu. Z powodu wojny zachowała się również tylko część dokumentacji fotograficznej i bardzo znikomy procent dokumentacji rysunkowej. Szczęśliwie ocalały prawie wszystkie zabytki zebrane i zdeponowane w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu. Najgorszy los spotkał znajdującą się tam ceramikę, którą okupant niemiecki użył do zabezpieczenia okien przed skutkami bombardowania¹⁷⁷.

Przedwojenne poszukiwania ujawniły na Górze Lecha relikty zespołu grodowego¹⁷⁸. Jednakże, jak pisał w 1947 roku J. Kostrzewski:

mimo pokąźnych wyników dotychczasowych rozkopywań nie można uważać badań nad najdawniejszą przeszłością Gniezna za ukończone. Pozostaje jeszcze do wyjaśnienia, jak to zaznaczyłem już w 1939 r., duża ilość zagadnień, np. zasięg najstarszego grodu, granice i rozplanowanie grodów Mieszka I i Chrobrego, śledzenie dalszego rozwoju systemu obronnego, dokładniejsze datowanie powstania poszczególnych faz osadnictwa przez powiązanie ich z danymi źródłowymi, w szczególności z pożarami i zniszczeniami wojennymi Gniezna, i dokładniejsze wyjaśnienie na tej drodze najstarszych dziejów pierwszej stolicy państwa polskiego i rozwoju kultury jej mieszkańców. Zbliżającą się rocznicę 1000-lecia powstania

---

¹⁷⁷ J. Kostrzewski, *Gospodarka niemiecka w poznańskim Muzeum Prehistorycznym*, „Z Otchłani Wieków” 1946, R. 15, z. 1–2, s. 9.

¹⁷⁸ Według rekonstrukcji przedstawionej w pracy zbiorowej pod red. J. Kostrzewskiego *Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk*, nakł. Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, Poznań 1939 przez W. Koćkę (*Gród plemienny i piasłowski w Gnieźnie w świetle wykopalisk*, s. 17–21) najstarszym elementem osadniczym była osada otwarta (jej ślady odkryto w ogrodzie prepozytalnym) otoczona następnie fosą i palisadą, a dopiero ok. połowy X wieku powstał gród otoczony wałem. Obraz całości Gniezna dał później także W. Hensel: jako datę powstania osady w Gnieźnie przyjął ok. 800 rok. W pierwszej fazie miała to być osada nieobronna, dopiero później otoczono ją palisadą. Na najwyższym punkcie, tj. około kościoła św. Jerzego miał stać, jak przypuszczano, dwór Popiela. Na miejscu dzisiejszej katedry znajdować się miała świątynia Nii. Podział grodu na dwa człony obronne autor przyjął dopiero za Mieszka I. Zob. W. Hensel, *Najdawniejsze dzieje Gniezna w świetle wykopalisk*, [w:] Św. Wojciech 997–1947. Księga pamiątkowa, red. Z. Bernacki, Wydawnictwo Kurii Metropolitalnej, Gniezno 1947, s. 207–234.

Polski (1963) najlepiej uczymy przez dokładniejsze zbadanie okresu, w którym z mroków przeddziewiętnego wyłoniło się państwo Mieszka I, i przez szczegółowe poznanie warunków, które ten ważny wypadek dziejowy przygotowały¹⁷⁹.

Jeszcze w tym samym roku, idąc śladami odkryć ks. biskupa Laubitza, powtórnie odsłonięto fundamenty XVI-wiecznej kaplicy św. Stanisława, znajdującej się pomiędzy kościołem św. Jerzego a katedrą. Fundamenty te wskazywały na budowlę centralną – rotundę z apsydami podobną do rotund wczesnośredniowiecznych:

Podczas badań prowadzonych przeze mnie w Katedrze Gnieźnieńskiej od roku 1935 zapoznałem się z rysunkami kaplicy. Wobec poważnych wad i braków tych pomiarów oraz niepokojącej formy obiektu zwracałem się do ks. biskupa z propozycją ponownego odsłonięcia murów i ich należytego zbadania. Biskup Laubitz utrzymywał, że mury nie są niczym innym, jak fundamentami XVI-wiecznej kaplicy i badania uległy odroczeniu¹⁸⁰.

Prof. Adolf Szyszko-Bohusz (1883–1948) i dr Witold Dalbor (1905–1954), którzy w maju 1947 roku przeprowadzili prace weryfikacyjne stwierdzili, że pozostałości pierwszego kościoła z czasów Mieszka I zostały wypreparowane i użyte do budowy XVI-wiecznej świątyni¹⁸¹. Powyższy wniosek – wobec włączenia Gniezna do ogólnopolskiego programu badań nad początkami państwa polskiego – dał asumpt NDMiOZ do ponownego odkopania fundamentów koło kościoła św. Jerzego. Prace te, powierzone dr. inż. B. Guerquinowi i W. Henslowi, potwierdziły jednak słuszność tezy Laubitza¹⁸². Następnie przeprowadzono oględziny reliktów architektury w katedrze, odkrytych w podziemnych „chodnikach Laubitza”, odkopanych w latach 30. XX wieku i pozosta-wionych jako „mini-rezerваты archeologiczne”¹⁸³. W 1953 i 1957 wykonano niewielkie nadzory nad sondażami wykonanymi w celu sprawdzenia

---

¹⁷⁹ J. Kostrzewski, *Najstarsze Gniezno w świetle wykopalisk*, „Przegląd Zachodni” 1947, R. 3, nr 4, s. 318.

¹⁸⁰ J. Zachwatowicz, *Nowe odkrycia w dziedzinie architektury romańskiej w Polsce*, „Ochrona Zabytków” 1948, R. 1, nr 1, s. 24–25.

¹⁸¹ A. Szyszko-Bohusz, *Odkrycie pierwszej świątyni Dąbrówki i Mieszka*, „Dziennik Polski” 1947, nr 151, s. 3.

¹⁸² Zob. W. Dalbor, *Wczesnośredniowieczny gród w Gnieźnie*, „Światowit” 1955, t. 21, s. 162; W. Hensel, *Najdawniejsze dzieje Gniezna...*, s. 207–234; idem, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 2, nakł. Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, Poznań 1953, s. 36–38.

¹⁸³ Z. Kępiński, *Analiza wykopalisk architektonicznych w katedrze gnieźnieńskiej*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1945 i 1946 (rok wyd. 1947), t. 13, z. 4, s. 177–179; J. Zachwatowicz, *Rotunda Mieszka I w Gnieźnie*, „Prace Komisji Historii Sztuki Polskiej Akademii Umiejętności” 1945, t. 9, s. 210–211.

wytrzymałości kilku filarów katedry. Szerzej zakrojone wykopaliska w jej wnętrzu podjęto jednak dopiero w latach 1957–1960 i 1962–1964, a następnie z przerwami od 1985 do 2014 roku¹⁸⁴.

Il. 9. Kazimierz Żurowski.
Za: G. Mikołajczyk, K. Żurowski
(1909–1987). *Gnieźnianin
z wyboru*, „Gniezno. Studia
i Materiały Historyczne” 1990,
t. 3, s. 279–288

1 czerwca 1948 roku powrócono do badań zespołu grodowego na Górze Lecha. Pracami kierował mgr K. Żurowski (1909–1987) (il. 9) przy współudziale Gabrieli Mikołajczyk (1921–2004), wówczas studentki UP. Początkowo ekspedycja archeologiczna w Gnieźnie działała w ramach Instytutu Badań Starożytności Słowiańskich Uniwersytetu Poznańskiego, następnie weszła w skład KBnPPP jako Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Gnieźnie¹⁸⁵, a od 1954 do 1970 (czyli do likwidacji) była placówką terenową IHKM PAN. W latach 1948–1953 prace koncentrowały się w pobliżu katedry: obrano odcinek leżący na północ od katedry, blisko północno-zachodniego stoku wzgórza, opadającego stromo do ogrodu biskupiego. Warunki terenowe były trudne – warstwy kulturowe sięgały znacznych głębokości (w arze 9 calec osiągnięto dopiero na głębokości 10–11, 5 m), wykopy musiały być więc stale obudowywane celem zabezpieczenia ich przed zawaleniem się, co hamowało tempo prac archeologicznych (il. 10). W rezultacie, w omawianym okresie przebadano stosunkowo niewielki obszar (130 m²)¹⁸⁶. Odnaleziono wtedy wał „podgro-

¹⁸⁴ Szerzej zob. T. Janiak, *Katedra gnieźnieńska we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Gniezno. Wczesnośredniowieczny zespół grodowy*, red. T. Sawicki, współred. M. Bis, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, seria: Origines Polonorum, t. 11, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2018, s. 189–233.

¹⁸⁵ Skład **Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Gnieźnie** (dane niepełne) – rysowniczk: Ewa Springer, Aleksandra Mikołajczak, sekretarz Stefan Springer, fotograf Wal. Gawrych, kreślarz Zygfryd Różański.

¹⁸⁶ MPPP w Gnieźnie, zesp. KBnPPP, Kierownictwo Prac w Gnieźnie, sygn. DN–502, K. Żurowski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Górze Lecha w Gnieźnie z r. 1948*; K. Żurowski, *Tymczasowe sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Górze Lecha w Gnieźnie na rok 1949*; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, K. Żurowski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Górze Lecha w Gnieźnie za rok 1950*; sygn. KB/23, K. Żurowski, *Wyniki badań archeologicznych na Górze Lecha w Gnieźnie uzyska-*

dzia I” i „grodu książęcego” oraz fragmenty zabudowy „podgrodzia I”. Okazało się przy tym, że wał podgrodzia nie opasywał całego wzgórza, lecz jego ramiona „przytknięto” do wału grodowego. Jedno z takich ramion, „stykające się z wałem grodu”, odkryli K. Żurowski i G. Mikołajczyk.

Il. 10. „Oszałowany” wykop na Górze Lecha w Gnieźnie. Ze zbiorów Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie

Dalsze badania „milenijne” na Górze Lecha również dotyczyły głównie „podgrodzia I”: podjęto je w katedrze (1957–1960, 1962–1964) oraz przy reliktach kościoła św. Stanisława (1964–1965)¹⁸⁷.

Na podstawie źródeł uzyskanych w latach 1948–1953 K. Żurowski i G. Mikołajczyk wnioskowali, że gród i podgrodzie powstało w tym samym

---

ne w roku 1951; KB/24, K. Żurowski, G. Mikołajczyk, *Wyniki badań archeologicznych na Górze Lecha w Gnieźnie uzyskanych w roku 1952*; sygn. KB/25, K. Żurowski, G. Mikołajczyk, *Sprawozdanie Kierownictwa Prac w Gnieźnie za rok 1953 oraz plan badań na rok 1954*. Zob. także K. Żurowski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Górze Lecha w Gnieźnie w latach 1948–1951*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1953, t. 2, s. 89–112; idem, *Wyniki z badań wykopaliskowych na Górze Lecha w r. 1951*, „*Z Otchłani Wieków*” 1951, R. 20, z. 9–11, s. 175–177; G. Mikołajczyk, *Tymczasowe wyniki badań na Górze Lecha w Gnieźnie*, „*Archeologické Rozhledy*” 1952, R. IV, z. 3–4, s. 298.

¹⁸⁷ Zob. T. Sawicki, *Dzieje badań Góry Lecha*, [w:] *Gniezno. Wczesnośredniowieczny zespół grodowy...*, s. 63–84.

czasie, tj. pod koniec VIII wieku¹⁸⁸. Stopniowo – poprzez otaczanie potężnymi, drewniano-ziemnymi wałami kolejnych obszarów osady, rozlokowanej w południowej części wzgórza (odkrytej w badaniach przedwojennych), powstać miał w 2 połowie X wieku zespół grodowy, sięgający po jezioro Jelonek, który początkowo rekonstruowano jako zespół dwuczłonowy [1951], następnie trójczłonowy [1953], a wreszcie czteroczłonowy [1962]]¹⁸⁹.

Prowadzone w ostatnich kilku dekadach (głównie po 1981 roku) prace wykopaliskowe oraz nowa metoda datowania elementów drewnianych (denrochronologiczna) zmodyfikowały „milenijny” model rozwoju gnieźnieńskiego grodu: w najstarszej fazie (od VIII/IX wieku do ok. 940 roku) funkcjonowała jedynie osada otwarta z ośrodkiem kultu pogańskiego na najwyższej, północnej kulminacji wzgórza. Najstarszy gród gnieźnieński (nazywany w literaturze przedmiotu „podgrodzem I”) zbudowano ok. 940 roku, a więc za panowania Siemomysła Lestkowica z dynastii Piastów, na niższym wzniesieniu Góry Lecha (obecnie plac Katedralny). Po 966 roku (tj. już za władztwa Mieszka I) na kulminacji wzgórza, w miejscu lub w bliskim sąsiedztwie przedchrześcijańskiej konstrukcji kamiennej, powstał niewielki gród książęcy. Gród na niższym wzniesieniu (czyli daw. „podgrodzie I”) – dotąd reprezentacyjna budowla książęca – najprawdopodobniej został przekazany Kościołowi w celu budowy tam świątyni, później zaś bazyliki. Przypuszczalnie pod koniec tej fazy, trwającej od ok. 940 do ok. 983 roku, powstały wały podgrodzia II i załazek podgrodzia III. Kolejna faza (od ok. 983 do 1039 roku) to czas dynamicznego rozwoju gnieźnieńskiego ośrodka grodowego, który przerwał najazd Brzetysława. W ostatniej fazie (po 1039 roku – do połowy XIII wieku) nastąpiło ponowne

---

¹⁸⁸ Odmiennej opinii wyraził W. Hensel, który w 1953 roku w artykule pt. *Badania nad początkami państwa polskiego w Wielkopolsce* („Archeologické Rozhledy” 1953, R. 5, z. 1, s. 61) podawał, że „badania w Gnieźnie wydają się wskazywać, że mały gród, do którego przylegało również obronne podgrodzie [...] powstał przynajmniej w IX wieku”. Podobnie określił chronologię grodu gnieźnieńskiego w późniejszych pracach.

¹⁸⁹ W bogatej i złożonej problematyce, związanej z gnieźnieńskim zespołem grodowym, dwa zagadnienia szczególnie zajmowały badaczy: kwestia jego początku i podstawowych faz rozwojowych. W okresie „milenijnym” najważniejszym głosem w tej sprawie była rekonstrukcja dziejów zabudowy Góry Lecha stworzona przez K. Żurowskiego (*Pierwsza stolica Polski w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14–17 września 1958 r.*, cz. 1: *Referaty*, Polskie Towarzystwo Historyczne, Warszawa 1960, s. 45–53; idem, *Gniezno – stołeczny gród pierwszych Piastów*, [w:] *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965, s. 61–90) uzupełniona przez G. Miłkołajczyk (*Początki Gniezna. Studia nad źródłami...*; eadem, *Początki Gniezna. Źródła archeologiczne*, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1973...).

zasiedlenie grodu, przy czym wały obronne zatracaly stopniowo swoj funkcję obronną (na miejscu ich koron ulokowano warsztaty rzemieślnicze). W końcu teren ten stał się jurydyką metropolitarną¹⁹⁰.

Kalisz

25 maja 1949 roku w gmachu ratusza miejskiego w Kaliszu odbyło się posiedzenie Prezydium Komitetu Wykonawczego Obchodów 1800-lecia istnienia m. Kalisza. Przewodniczący Komitetu i prezydent miasta Andrzej Bonusiak poinformował zebranych, że po ostatnich rozmowach przeprowadzonych z Ministrem Administracji Publicznej Władysławem Wolskim (1901–1976) i z Ministrem Kultury i Sztuki S. Dybowskim muszą wstrzymać się z organizacją obchodów do czasu zweryfikowania metryki miasta, pretendującego do miana najstarszego w Polsce¹⁹¹. Zebraną z ofiar publicznych dość znaczną sumę 1 1666 544 zł Komitet Wykonawczy Obchodów miał przekazać Ministerstwu Kultury i Sztuki na prace archeologiczne. Do przekazania tych środków nie doszło, a prace wykopaliskowe, które ruszyły w 1950 roku, ze względu na „szczupłe kredyty”, posiadały charakter „zwiadowczy”.

Zanim przystąpiono do wykopalisk pracownicy PMA przeprowadzili badania powierzchniowe po obu stronach rzeki Prośny, w promieniu 15 km od Kalisza, ujawniając wokół miasta, a szczególnie w okolicach dzielnicy Tyniec dużą koncentrację śladów osadnictwa z I wieku p.n.e. i pierwszych wieków naszej ery¹⁹². Ponadto prof. M. Drewko (1887–1964) przy współpracy Mariana Gozdowskiego wykonał próbny wykop w dzielnicy Tyniec (ul. Hoża)¹⁹³.

---

¹⁹⁰ Szerzej zob. Gniezno. *Wczesnośredniowieczny zespół grodowy...* (tamże dalsza literatura).

¹⁹¹ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/8, *Protokół z posiedzenia Prezydium Wykonawczego Obchodu 1800-lecia istnienia m. Kalisza, odbytego w dn. 25 X 1949 r. w gmachu Ratusza o godz. 18-tej*.

¹⁹² Ekspedycję wywiadowczą podzielono na trzy grupy, którymi kierowali mgr Jerzy Antoniewicz, mgr Aleksander Gardawski i Marian Gozdowski. W „powierzchniówkach” wzięli też udział studenci Zakładu Archeologii Przedhistorycznej i Wczesnodziejowej UW, studenci Zakładu Geografii UŁ oraz pracownik Muzeum Archeologicznego w Poznaniu Edward Dąbrowski. Za: H. Modrzevska, *Działalność Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie w 1950 r.*, „Sprawozdania PMA” 1951, t. 3, z. 1–4, s. 189. Zob. także E. Dąbrowski, *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych na terenie Kalisza w 1950 r.*, „Materiały Starożytne” 1956, t. 1, s. 178–182; A. Gardawski, *Wyniki badań powierzchniowych osadnictwa nad rzeką Prośną na północ od Kalisza* (ibidem, s. 147–172).

¹⁹³ PMA, Kalisz-Tyniec, *Dziennik polowy. Kalisz-Tyniec VII, VIII, IX, X 1950 r.* (bad. M. Gozdowski); AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, M. Drewko, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kaliszu w 1950 r.*

Uzyskane wyniki stały się podstawą do ułożenia planu prac badawczych w Kaliszu, który poddano pod dyskusję 4–5 listopada 1950 roku na konferencji zwołanej przez Komisję Naukową KBnPPP¹⁹⁴. Jak ustalono, celem prac archeologicznych w Kaliszu, obok weryfikacji metryki miasta, miało być zbadanie na tym odcinku dorzecza Prosny stosunków osadniczych w dobie wpływów rzymskich. Chodziło o poznanie procesów jakie przechodziły ziemie polskie w okresie rozkładu wspólnoty pierwotnej ok. przełomu er.

W latach 1951–1953 Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Kaliszu pod kier. Drewko¹⁹⁵ prowadziło poszukiwania w dzielnicy Tyniec przy ul. Hożej i przy ul. Łódzkiej, w dzielnicy Dobrzec Mały przy ul. Robotniczej oraz nad tzw. Diabelskim Dołkiem w pradolinie Prosny¹⁹⁶. Ponadto w 1953 roku mgr Teresa Uzdowska podjęła próbné wykopaliska przy ul. Stare Miasto 6 w Kaliszu¹⁹⁷. Dla poznania zagadnienia *Kalisii* i stosunków osadniczych z przełomu

---

¹⁹⁴ Referowali: B. Biliński – „Kalisia Ptolemeusza” (zob. B. Biliński, *Kalisia Ptolemeuszowa*, „Archeologia” 1955, t. 5, s. 101–128), M. Drewko, *Kalisz. Problematyka i program badań* (cały referat zob. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/18), K. Majewski, *Badania archeologiczne w Kaliszu i węzłowe problemy dotyczące genezy przedfeudalnego państwa polskiego* (tezy referatu zob. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/34). Zob. także AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 4/konf/1950, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP w sprawie problematyki i programu prac badawczych w Kaliszu, odbytej w dn. 4 i 5 XI 1950 r.*

¹⁹⁵ Skład **Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Kaliszu** (dane niepełne) – **1951**: z-ca kier. Marian Gozdowicz, adiunkt mgr Krzysztof Dąbrowski, mł. asystentka Marta Młynarska, kier. administracji Janina Szulakiewicz, kreślarz Michał Dobriak; **1952–1953**: z-ca kier. mgr Krzysztof Dąbrowski, st. asystent Marian Gozdowicz, st. asystent Wacława Donten, asystentka Ryta Kozłowska, kreślarz Teresa Ostrowska, laborant Stanisław Sałata. Ponadto w Kaliszu praktyki wykopaliskowe odbywało wielu studentów studium historii kultury materialnej.

¹⁹⁶ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, M. Drewko, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kaliszu przeprowadzonych w r. 1951*; sygn. KB/24, M. Drewko, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Tyńcu w Kaliszu przeprowadzonych w r. 1952*; sygn. KB/25, M. Drewko, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kaliszu w r. 1953*. Zob. także M. Drewko, *Prace badawcze na Tyńcu w Kaliszu w 1952 r.*, „Sprawozdania PMA” 1953, t. 5, z. 1–2, s. 87–88; PMA, Kalisz-Tyniec, M. Drewko, *Prace wykopaliskowe w Kaliszu w latach 1950–1954*; M. Drewko, *Ślady osady z czasów cesarstwa rzymskiego na Tyńcu w Kaliszu*, „Wiadomości Archeologiczne” 1953, t. 19, z. 2–4, s. 198–205.

¹⁹⁷ T. Uzdowska, *Badania archeologiczne na Starym Mieście w Kaliszu w 1953 r.*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, t. 20, z. 3, s. 296–297; eadem, *Kalisz we wczesnym średniowieczu*, [w:] K. Dąbrowski, T. Uzdowska, M. Młynarska, *Kalisz w starożytności i w średniowieczu*, seria: Popularnonaukowa Biblioteka Archeologiczna, nr 1, Zakład im. Ossolińskich, Warszawa–Wrocław 1956, s. 56–57 (2–62).

er najwięcej materiału źródłowego dostarczyły jednak prace ratownicze prowadzone w latach 1952–1957 we wsi Piwonice pod Kaliszem (rozległe stanowisko z I–V wieku n.e.)¹⁹⁸.

W 1954 roku poszukiwania archeologiczne w Kaliszu przejął IHKM PAN, tworząc tam Stację Archeologiczną pod kier. Krzysztofa Dąbrowskiego (1931–1979)¹⁹⁹. Jej działalność koncentrowała się na problemie „Ptolemeuszowej Kalisii” – rezultaty badań Stacji dały podstawę do zorganizowania jubileuszu 1800-lecia miasta²⁰⁰. Kaliska Stacja Archeologiczna prowadziła także wieloletnie prace wykopaliskowe na terenie Piwonic, Wesółek i Zagórzyna. W końcu lat 50. podjęto badania na grodzisku „Zawodzie” (dat. od IX do XIII wieku), równocześnie prowadzone były prace ratownicze na terenie miasta lokacyjnego²⁰¹.

---

¹⁹⁸ PMA, Kalisz-Tyniec, K. Dąbrowski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Piwonicach pow. Kalisz w 1952 r.*; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, zesp. KB/25, K. Dąbrowski, *Sprawozdanie z archeologicznych prac ratowniczych prowadzonych we wsi Piwonice pow. Kalisz w 1953 r.* Zob. także K. Dąbrowski, *Prace archeologiczne w Piwonicach, pow. Kalisz*, „Sprawozdania PMA” 1953, t. 5, z. 1–2, s. 88–90; K. Dąbrowski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych we wsi Piwonice pow. Kalisz w 1953 r.*, „Materiały Starożytne” 1956, t. 1, s. 183–192; idem, *Problem starożytnej Kalisii*, „Dawna Kultura” 1954, R. 1, z. 2, s. 62–67; idem, *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych w okolicy Kalisza i wsi Piwonice, pow. Kalisz w 1952*, „Materiały Starożytne” 1956, t. 1, s. 173–178; idem, *Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stan. 1 w Piwonicach, pow. Kalisz*, „Materiały Starożytne” 1958, t. 4, s. 7–89; idem, *Bilans badań archeologicznych osady w Piwonicach pod Kaliszem*, „Z Otchłani Wieków” 1958, R. 24, s. 176–182; K. Dąbrowski, R. Kozłowska, *Dwie osady z okresów późno lateńskiego i rzymskiego we wsi Piwonice, pow. Kalisz*, „Materiały Starożytne” 1959, t. 5, s. 283–329; I. Dąbrowska, J. Rauhutowa, T. Uzdowska, *Materiały wczesnośredniowieczne z Kalisza i Piwonice*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1960, t. 5, s. 7–34.

¹⁹⁹ Zob. *Wokół początków Kalisza. 60 lat stacji archeologicznej IAE PAN w Kaliszu*, red. A. Kędzierski, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa–Kalisz 2016 (tam dalsza literatura).

²⁰⁰ *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. 1–3, red. A. Gieysztor, K. Dąbrowski, Wydawnictwo Poznańskie, Kalisz 1960–1962; zob. także T. Baranowski, *Dwie rocznice w Kaliszu (1960–1966). Osiemnaście wieków Kalisza i Tysiąclecie Polski*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 89–98.

²⁰¹ Miejsce Kalisza w patrymonium Piastów zob. T. Baranowski, *Kalisz. Od grodu do miasta*, „Studia nad Dawną Polską” 2009, t. 2, red. T. Sawicki, s. 87–112. Zob. także A. Buko, *Ośrodki centralne a problem najstarszego patrymonium dynastii Piastów*, „Archeologia Polski” 2012, t. 57, z. 1–2, s. 133–159 (autor hipotezy, że Kalisz był rodową domeną Piastów w okresie poprzedzającym powstanie państwa piastowskiego. Stąd właśnie miałyby się rozpocząć ekspansja na inne tereny Wielkopolski).

Kruszwica

W latach 60. XIX wieku w Kruszwicy, łączonej w polskiej tradycji z legendarnymi Popielidami, miał odbyć się jubileusz 1000-lecia państwa polskiego, rozumiany jako rocznica wstąpienia na tron Ziemowita, syna Piasta²⁰². Mimo fiaska obchodów, po przygotowaniach do nich pozostały publikacje „rocznicowe”, w tym studium J. Łepkowskiego *Ku pamiętce tysiąclecia Piastowego. Wycieczka do Kujaw wielkopolskich* z Kruszwicą w roli głównej²⁰³.

Il. 11. Roman Jakimowicz.
Za: J. Kostrzewski, *Śp. Roman Jakimowicz, „Z Otchłani Wieków”*
1951, R. 20, z. 3–4, s. 37–40

W uwagach o Kruszwicy, oprócz różnych mylnych opinii (np. że granitowe fundamenty wieży zamkowej stanowią szczątki legendarnej „Mysiej Wieży”) można odnaleźć kilka interesujących tez archeologa, w tym trafną uwagę, iż wczesnośredniowieczny gród obejmował niegdyś Górę Zamkową²⁰⁴. Jednakowoż lokalizację kruszwickiego grodu z okresu wczesnopiastowskiego ponad wszelką wątpliwość potwierdziły dopiero prace archeologiczne prowadzone w ramach „Polskiego Millenium”. W latach 1948–1950 kierował nimi prof. R. Jakimowicz (1889–1951) z UMK (il. 11), a następnie prof. W. Hensel.

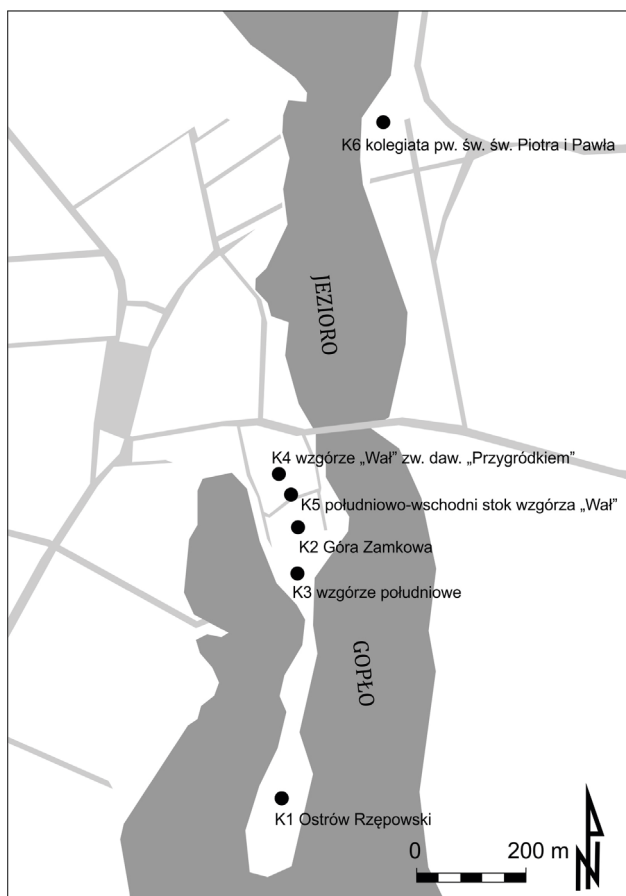
Przystępując do badań w 1948 roku Jakimowicz brał pod uwagę pięć prawdopodobnych lokalizacji grodu z czasów wczesnopiastowskich: 1) Ostrów Rzępowski z silnie zniszczonym grodem łużyckim, zidentyfikowanym w latach 1922–1923 przez Zygmunta Zakrzewskiego (1867–1951), 2) Górę Zamkową, 3) wzgórze „Wał”, znajdujące się na północ od Góry Zamkowej, oddzielone od niej przekopem, 4) okolice romańskiej kolegiaty pw. św. Piotra i Pawła oraz 5) Półwysep „Strzelnica” (na południe od Ostrowa Rzępowskiego, na zachodnim brzegu jeziora Gopło) (zob. mapę stanowisk – il. 12).

²⁰² J. Lelewel, *Tysiącletnia rocznica*, „Dziennik Literacki”, 11 IX 1860, nr 73, s. 582–583; *Tysiącletnia rocznica*, „Przyjaciół Ludu” (Chełmno), 26 XII 1863, R. II/1.

²⁰³ J. Łepkowski, *Ku pamiętce tysiąclecia Piastowego. Wycieczka do Kujaw wielkopolskich*, „Biblioteka Warszawska” 1863, t. 4, s. 385–418. Opracowanie to weszło w nieco zmienionej formie do książki tegoż samego autora pt. *O zabytkach Kruszwicy, Gniezna i Krakowa oraz Trzemeszna, Rogoźna, Kcyni, Dobieszewa, Golańczy, Żnina, Gąsawy, Pakości, Kościelca, Inowrocławia, Strzelna i Mogilna*, Drukarnia „Czasu” W. Kirchmayera, Kraków 1866.

²⁰⁴ Idem, *Ku pamiętce...*, s. 394–400.

Il. 12. Mapa stanowisk archeologicznych na Ostrowie Rzępowskim w Kruszwicy badanych w latach 1948–1953. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kruszwicy w latach 1948–1949*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1952, t. 1, s. 99–117

Po wyeliminowaniu w oparciu o powierzchniowe poszukiwania dwóch ostatnich lokalizacji, ekspedycja kruszwicka przystąpiła do prac wykopaliskowych na Ostrowie Rzępowskim, ale osiągnięte już po pierwszym sezonie wyniki pokazały, że na Rzępowie należy liczyć się wyłącznie z luźnym osadnictwem wczesnośredniowiecznym²⁰⁵. Upadała więc hipoteza Z. Zakrzewskiego o możliwości

²⁰⁵ R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kruszwicy w latach 1948–1949*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1952, t. 1, s. 103–113; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, idem, *Najistotniejsze wyniki badań grodziska na Ostrowie Rzępowskim w Kruszwicy w roku 1948*.

istnienia tam ważnego ośrodka osadniczego w okresie kształtowania się państwa Piastów²⁰⁶. W tej sytuacji prace archeologiczne przeniesiono na Górę Zamkową i wzgórze „Wał”²⁰⁷. Dodam, że równolegle z wykopaliskami prof. K. Górski z UMK gromadził dane do topografii średniowiecznej Kruszwicy²⁰⁸.

Na podstawie badań przeprowadzonych w latach 1948–1950 R. Jakimowicz ustalił, że półwysp grodowy w Kruszwicy stanowił we wczesnym średniowieczu wyspę z naturalnym niewysokim pagórkiem, na którym powstał gród kruszwicki. Innymi słowy, trzy oddzielne dziś wzgórza: Góra Zamkowa (stan. K-2), „Wał” zwany daw. „Przygródkiem” (stan. K-4) i wyniesienie południowe (stan. K-3) stanowiły pierwotnie jedno wzgórze, a jego podzielenie na trzy człony nastąpiło w związku z budową zamku, ufundowanego przez Kazimierza Wielkiego²⁰⁹.

Zamek murowany był znacznie mniejszy od grodu – wzniesiono go na południowym krańcu dawnego wzgórza grodowego i od reszty tego wzgórza odcięto przekopem o szerokości około 30 m. U podnóża Góry Zamkowej wykopano fosę o szerokości około 10–12 m, a przed nią od strony „Wału” uformowano esplanadę na calcu. Po zburzeniu w 1657 roku zamku kruszwickiego otoczenie jego uległo w XIX wieku wielkim przekształceniom. Fosa została zasypana częściowo rumoszem zamkowym. Zasypywanie to odbywało się w dwóch etapach. Jeden – to czasy rozbierania ruin zamku przez niemiecką administrację na przełomie XVIII–XIX w., a drugi – porządkowanie Góry Zamkowej i przekształcenie jej w część parku. Na esplanadę nawieziono lub narzucono z grodziska kruszwickiego, czyli z „Wału”, warstwę ziemi żyznej, a wraz z nią dostały się tu liczne zabytki ruchome²¹⁰.

Wśród nich znajdowała się m.in. dużo ceramiki z wieku IX–XIII oraz późniejszych stuleci. To zdaniem Jakimowicza sugerowało, że na półwyspie znajdowało się osiedle wcześniejsze niż połowa wieku X, choć sam w trakcie badań czy

---

²⁰⁶ Z. Zakrzewski, *Sprawozdanie z działalności konserwatora zabytków przedhistorycznych na okręg wielkopolski za rok 1922*, „Wiadomości Archeologiczne” 1923, t. 8, nr 2–4, s. 215–218; idem, *Nasyp na Rzępowskim Ostrowie w Kruszwicy, w po. strzeleńskim*, „Wiadomości Archeologiczne” 1925, t. 9, nr 3–4, s. 176–190; idem, *Ogólne wyniki badań grodziska na Ostrowie Rzępowskim*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1949, t. 50, s. 17–21. Zob. także idem, *Kilka słów o Kruszwicy*, „Z Otchłani Wieków” 1948, R. 17, z. 11–12, s. 177–179; W. Hensel, *Uwagi do artykułu: kilka słów o Kruszwicy* (ibidem, s. 179).

²⁰⁷ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/5, R. Jakimowicz, *Program prac wykopaliskowych w Kruszwicy w roku 1949*.

²⁰⁸ K. Górski, *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 2, s. 37–64.

²⁰⁹ R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z prac...*, s. 113–117; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z badań w roku 1950*.

²¹⁰ Idem, *Sprawozdanie z prac...*, s. 115.

to na „Wale” (stan. K-4), gdzie prace objęły południowo-zachodnią część „Przygródka”, czy na stan. K-5 (południowo-wschodnie stoki „Wału”), nie natrafił na nienaruszone warstwy kulturowe z tego czasu. Podsumowując, wykopaliska pod kier. Jakimowicza potwierdziły wiadomości płynące ze źródeł pisanych, że Kruszwica była niegdyś ważnym ośrodkiem władzy państwowej, a choć użytkano materiały świadczące o bogactwie Kruszwy w młodszych fazach wczesnego średniowiecza kwestia „najstarszej Kruszwy” pozostała otwarta. Dalsze badania w tym kierunku – po nagłej śmierci Jakimowicza (zm. 20 I 1951) – prowadził prof. W. Hensel przy współpracy A. Cofta (1926–2013)²¹¹.

W 1951 roku nie prowadzono wykopalisk w Kruszwy – przerwę tę wykorzystano na inwentaryzację materiału zabytkowego z dotychczasowych sezonów²¹². Do prac terenowych, już pod nowym kierownictwem, powrócono 1 sierpnia 1952 roku²¹³. Koncentrowały się one na „Wale” vel „Przygródku”, w wykopie rozpoczętym przez Jakimowicza w latach 1949–1950. Chodziło o pogłębienie niewykończonych części wykopu. Najważniejszym rezultatem badań prowadzonych w sezonie 1952 roku było uzyskanie północno-zachodniej krawędzi zespołu grodowego w postaci wału drewniano-ziemnego zbudowanego w konstrukcji rusztowej, którego fragment zaobserwował już Jakimowicz. Według szacunków autorów badań relikty te pochodziły najwcześniej z końca X wieku lub następnych stuleci²¹⁴. W konkluzji sprawozdania z prac archeologicznych w Kruszwy za 1952 rok W. Hensel i A. Cofta pisali (cytat z zachowaniem oryginalnej pisowni):

Kontynuowane przez nas badania potwierdziły, że teren, na którym prowadzono prace wykopaliskowe był częścią osady (podgrodzia) o charakterze rzemieślniczo-targowym. Natrafiono zatem na miejsce położenia jądra dawnego miasta Kruszwy, powstałego najpewniej u stóp zamku feudalnego, który znajdował się, jak się domyślamy, w pobliżu dzisiejszej Myszej Wieży²¹⁵. Spostrzeżenia poczynione

²¹¹ W 1952 roku prace archeologiczne w Kruszwy formalnie prowadziła Katedra Archeologii UP, uzyskując na ten cel subwencję z PAN. Od 1 IV do 1 VIII 1953 roku ekspedycja kruszwicka weszła ponownie w skład podmiotów KBnPPP. W ostatnim kwartale 1953 roku prace badawcze w Kruszwy ponownie finansował PAN.

²¹² AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, B. Zielonka, *Sprawozdanie z badań w roku 1951*.

²¹³ Skład **Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Kruszwy** – st. asystenci: mgr Aleksandra Cofta, Benon Miśkiewicz i mgr Stanisław Jasnosz; kreślarze: Ewa Springer, Edward Olech, Ferdynand Nej; rysownicy: Emil Knie, Tadeusz Wiślański; preparatorzy: Władysław Maciejowski, Wacław Ratajczak, Józef Judziński, Czesław Winiarski, Jerzy Olczak.

²¹⁴ W. Hensel, A. Cofta, *Badania archeologiczne w Kruszwy w 1952*, „Przegląd Zachodni” 1953, R. 9, nr 1–5, s. 620.

²¹⁵ W. Hensel powoływał się na niepublikowaną relację z badań posadowienia fundamentów Myszej Wieży, wykonanych w 1934 roku przez inż. A. Rudnickiego.

przez nas potwierdziły też wyniki dotychczasowych badań prof. R. Jakimowicza, że Kruszwica musiała być kwitnącym w wiekach XI–XIII ośrodkiem miejskim. [...] Zgodzić się również trzeba ze zdaniem, że to, co dotąd w Kruszwicy zrobiono jest początkiem badań obliczonych na czas dłuższy. Dopiero realizacja w szerszej skali naszych zamierzeń może nam przynieść rzeczywisty obraz najdawniejszej przeszłości Kruszwicy²¹⁶.

Sezon w 1953 roku był już ostatnim pod szyldem KBnPPP²¹⁷, ale metodyczne badania archeologiczne aglomeracji kruszwickiej i w rejonie jeziora Gopło prowadzone są (z przerwami) po dzień dzisiejszy (od 1954 przez IHKM PAN, później IAiE PAN). Najszerze badania przeprowadzono na terenie daw. grodu kruszwickiego, który został wzniesiony w trakcie ekspansji państwa wczesnopiastowskiego (skupionego pierwotnie wokół Gniezna i Poznania), tj. w ostatniej ćwierci X wieku (na taką jego chronologię wskazują analizy dendrochronologiczne). W tym czasie w rejonie nadgoplańskim duże znaczenie posiadał grodowo-plemienny pogański ośrodek w Mietlnicy, usytuowany w przewężeniu Gopła na południu od Kruszwicy. W początkowym okresie istnienia państwa polskiego, oba ośrodki współegzystowały. Dopiero z chwilą okrzepnięcia centrum piastowskiego w Kruszwicy, ten starszy, plemienny został zniszczony w 1 połowie XI wieku. Kres pomyślnego egzystowania Kruszwicy nastąpił w 1096 roku: gród udzieliwszy schronienia zbuntowanemu Zbigniewowi został spalony przez jego ojca Władysława Hermana. W XII i do połowy XIII wieku nastąpił ponowny rozwój Kruszwicy. Zmieniła się jednak specyfika urbanizacyjna miasta: wały grodu nie zostały odbudowane, posadowiono na nich obiekty mieszkalne i rzemieślnicze, a Kruszwica wielokrotnie powiększyła swoją powierzchnię użytkową²¹⁸. Od końca XII wieku gród był siedzibą kasztelanii kruszwickiej.

²¹⁶ W. Hensel, A. Cofta, *Badania archeologiczne...*, s. 624.

²¹⁷ W 1953 roku prace wykopaliskowe koncentrowały się na „jednym z podgrodzi” – odkryto wówczas m.in. 9 pieców związanych z wytwarzaniem szkła i znaczne ilości przygotowanego do przeróbki surowca, a także kilkadziesiąt ciosów z piaskowca i granitu z zaprawą, fragmenty posadzkowych płytek ceramicznych, gładkich i z ornamentem plastycznym oraz polewą, noszących ślady zaprawy od spodu, następnie fragmenty szybek witrażowych, kostki mozaikowe i ołowiane płytki dachowego pokrycia – zabytki te uznano za pozostałości po istniejącej tu niegdyś katedrze pod wezwaniem św. Wita oraz warsztatach produkcyjnych (na ślady „pracowni kamieniarskiej”, z której pochodziła „wielka ilość odlupków granitowych przeważnie dość drobnych” natrafił w fosie R. Jakimowicz). MAP–dz.–72, KBnPPP i IHKM, W. Hensel, A. Cofta, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kruszwicy w 1953 r.* Zob. także A. Cofta, *Sprawozdania z prac wykopaliskowych w Kruszwicy w latach 1953–1954*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1955, t. 1, s. 91–98.

²¹⁸ Szerzej zob. B. and W. Dzieduszyccy, *Early medieval Kruszwica*, [w:] *Polish Lands...*, s. 223–240. W. Dzieduszycki, *Kruszwica – piastowska domena nad Gopłem*,

Ostrów Lednicki

Wyspa, a zwłaszcza znajdujące się na niej ruiny przedromańskiej budowli usytuowane w obrębie wałów wzbudzały zainteresowania badaczy od lat 20. XIX wieku²¹⁹. Jedni (np. Edward Raczyński, J. Lelewel) uważali, że był to zamek Bolesława Chrobrego. Inni (np. Marian Sokołowski) nawiązując do tradycji zapisanej u Jana Długosza²²⁰, opowiadali się za sakralnym charakterem budowli. Odmienny pogląd przedstawił Marian Gumowski, uznając ruiny za pozostałość klasztoru benedyktyńskiego ufundowanego przez św. Wojciecha (1925). W latach 30. XX wieku Z. Zakrzewski sformułował hipotezę o sakralno-świeckim przeznaczeniu budowli lednickiej, która zyskała później największą popularność.

W XIX wieku – aż do 1874 roku – ruiny były obiektem kilkakrotnych badań. Po 58 latach powrócił do nich wspomniany już Zakrzewski (z ramienia Państwowego Urzędu Konserwatorskiego). Po natrafieniu na groby do badań włączyli się poznańscy antropolodzy prof. Adam Wrzosek i doc. Michał Ćwirko-Godycki i kontynuowali je do 1935 roku²²¹. Wyspę kopali także Niemcy w czasie okupacji (1944) – Gustav Mazanetz, archeolog i członek Waffen SS, poszukując śladów wikingów osadnictwa przeciął grodzisko wąskim przekopem o dł. 200 m. W pobliżu zapadliska po bramie wjazdowej zlokalizował wówczas drugie założenie architektoniczne (kościół grodowy), ale nie określił jego funkcji²²². Nowy okres badań na wyspie rozpoczął się w 1948 roku, kiedy Ostrów Lednicki znalazł

[w:] *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, red. M. Kobusiewicz, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Poznaniu, Poznań 2008, s. 397–429 (tamże próba syntetyzowania wiedzy archeologicznej o wczesnośredniowiecznej Kruśzwicy i regionie, w tym weryfikacja ustaleń badań milenijnych).

²¹⁹ J. Fogel, *Pompeja polska. Z dziejów archeologii wielkopolskiej XIX wieku: działalność Albina hr. Węsierskiego i Zbigniewa hr. Węsierskiego-Kwileckiego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 1991; K. Łopacka-Szymańska, *Z historii badań Ostrowa Lednickiego*, „Gniezno. Studia i Materiały Historyczne” 1984, t. 1, s. 7–25.

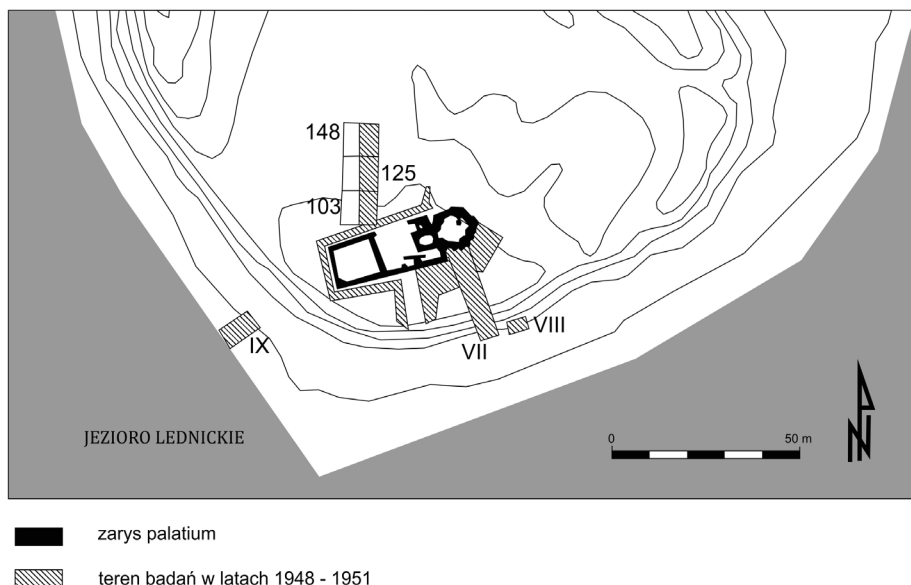
²²⁰ „Lednica, znaczne jezioro w Wielkopolsce, położone koło miasteczka Pobiedziska, niemalą mające wyspę, na której, jak starzy wspominają raczej, aniżeli przekazują pismem, była ongiś ufundowana gnieźnieńska katedra metropolitalna (co też ruiny i szczątki murów potwierdzają), z biegiem zaś czasu dla trudności dostępu przeniesiona do Gniezna. [Jezioro zaś ma] ponad dwie mile długości”. J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, t. 1, PWN, Warszawa 1961, s. 142.

²²¹ Z. Zakrzewski, *Ogólne wyniki badań zabytków na Ostrowie Lednickim*, [w:] *II Zjazd Prehistoryków Polskich w Krakowie*, Poznań 1935. Pełne omówienie wyników badań z lat 30. XX wieku zob. M. Godycki, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko na Ostrowie Lednickim*, seria: Materiały i Prace Antropologiczne, nr 11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Wrocław 1956.

²²² J. Kaczmarek, *Organizacja...*, s. 338.

się w grupie stanowisk „milenijnych”. Wykopaliskami początkowo kierował prof. W. Kieszkowski²²³. W latach 1949–1951 kontynuował je dr K. Żurowski przy współpracy G. Mikołajczyk, znacznie poszerzając ich zakres²²⁴: badania objęły nie tylko bezpośrednie otoczenie ruin kaplicy oraz *palatium*, ale także południową część grodowych umocnień (wykop VII, VIII) oraz majdan na północ od *palatium* (połówki arów 103, 125, 148) (zob. mapę wykopów – il. 13).

Il. 13. Ostrów Lednicki – mapa wykopów archeologicznych w latach 1948–1951.

Oprac. J. Gołębiowska za: K. Żurowski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w latach 1949–1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 2, s. 113–125

²²³ Z badań W. Kieszkowskiego dysponujemy inwentarzem zabytków oraz notatkami autora, przechowywanymi w archiwum MPPP w Gnieźnie.

²²⁴ K. Żurowski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w latach 1949–1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 2, s. 113–125; idem, *Ostrów Lednicki w świetle ostatnich badań archeologicznych*, „Archeologické Rohledy” 1952, R. IV, s. 424, 433–436; idem, *Z ostatnich odkryć na Ostrowie Lednickim*, „Z Ochlani Wieków” 1952, R. 21, z. 3, s. 106–109; MPPP w Gnieźnie, zesp. KBnPPP, Kierownictwo Prac w Gnieźnie, sygn. 2/2, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim*, pow. Gniezno, za rok 1949; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, K. Żurowski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim*, pow. Gniezno za 1950 r.; sygn. KB/23, idem, *Wyniki badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w 1951*.

W ich wyniku odkryto m. in. najstarszy gród lednicki, pozostałości zabudowy wnętrza grodu (jamy, domostwa, magazyny zbożowe), cmentarzysko szkieletowe, a także ślady po placu budowy *palatium* (doły do rozrabiania zaprawy budowlanej). W sezonie 1950 dodatkowo prowadzono prace związane z problemem odpowiedniego zabezpieczenia lednickich ruin²²⁵. Na podstawie wyników badań K. Żurowski podał następujący schemat periodyzacji dziejów wczesnośredniowiecznego Ostrowa Lednickiego, od VI–VII wieku po XII wiek: I faza – osada otwarta, II faza – od ok. IX/X wieku, starszy gród otoczony wałem o konstrukcji przekładkowej, III faza – od X/XI wieku, kompleks osadniczy z kaplicą i *palatium*, IV faza – od 2 połowy XI do XII wieku, najmłodsze osadnictwo z kościołem i odbudowaną po najeździe Brzetysława kaplicą. W późniejszych czasach – w opinii K. Żurowskiego – teren grodu używano jako cmentarz.

Do badań na wyspie powracano jeszcze wielokrotnie²²⁶. W latach 1955–1957 i 1959–1960 stanowiły one kontynuację prospekcji K. Żurowskiego przy kaplicy pałacowej oraz w obrębie podgrodzia, w zagłębieniu przy północnej bramie grodowej i 100 metrów dalej. Prowadziła je G. Mikołajczyk przy udziale Jerzego Łomnickiego (1920–1981) – Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (badania z funduszy WRN w Poznaniu). W 1959 roku zapoczątkowano też penetrację podwodną jeziora Lednica przy współpracy pletwonurków z klubu PTTK w Poznaniu (natrafiono m.in. na resztki pali obu mostów łączących wyspę z lądem). W następnym etapie badań (do 1965), również z funduszy WRN w Poznaniu, pracami w terenie kierował Andrzej Nowak jako delegat IHKM PAN, Oddział w Poznaniu. W obrębie grodziska objęły one wnętrza przypałacowej rotundy, część *palatium* i teren w bezpośrednim jego sąsiedztwie, a także majdan – w tej części dawnego grodu odsłonięto relikty jednonawowego kościoła z dostawionymi doń aneksami (wnętrze świątyni oraz jego otoczenie wypełnione było grobami). Szereg odkrywek wykonano też w obrębie *suburbium*. Ponadto podjęto poszukiwania w wodach jeziornych. Rezultatem powyższych prac była nowa koncepcja dziejów Ostrowa Lednickiego: A. Nowak wydzielił 4 fazy średniowiecznego osadnictwa (od V/VI wieku po połowę XIV wieku), zanegował istnienie starszego grodu i uznał zespół

²²⁵ MPPP w Gnieźnie, zesp. KBnPPP, Kierownictwo Prac w Gnieźnie, sygn. 2/7, Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP dn. 24 VII 50 r. na Lednicy w sprawie zagadnienia konserwacji ruin.

²²⁶ Zob. J. Górecki, *Dzieje badań Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, red. Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa, seria: *Origines Polonorum*, t. 9, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2016, s. 34–37 (tamże dalsza literatura); W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 4, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 310–311.

pałacowo-sakralny za fundację Mieszka I. Druga z sakralnych budowli wyspy – jednonawowy kościół, była w jego opinii, nieznacznie starsza od *palatium* i stanowiła miejsce pochówku elit²²⁷.

Kolejny czas intensywnych badań na Ostrowie Lednickim (pod kier. Mateusza Łastowieckiego [1934–2011]) nastąpił wraz z powołaniem Muzeum Początków Państwa Polskiego na Lednicy (1969) – w latach 1969–1974 koncentrowały się one we wschodniej części *suburbium*, w 2 połowie lat 70. powrócono do badań A. Nowaka przy jednonawowym kościele grodowym, a w latach 1978–1979 przeprowadzono prace ratownicze przy *palatium*²²⁸. Rozrastająca się baza źródłowa, a także rozbieżności w interpretacji odkrytych obiektów, których rozstrzygnięcie bez szczegółowej publikacji materiałów i weryfikacyjnych prac terenowych było niemożliwe, sprawiły, że na początku lat 80. sformułowano nowy program badawczy, mający uporać się z dotychczasowymi słabościami prac badawczych nad skomplikowanym układem stratygraficznym i przestrzennym zespołu grodowego Ostrowa Lednickiego. Realizacją założeń programowych zajął się Interdyscyplinarny Zespół do Badań Ostrowa Lednickiego i jego Osadniczego Zaplecza, działający pod kierunkiem Z. Kurnatowskiej²²⁹. W tym okresie (tj. po pierwszą dekadę XXI wieku) dokonano odkryć, które potwierdziły, że najbardziej dynamiczny rozwój kulturowy na Ostrowie Lednickim datuje się od ok. VIII wieku, z wielkim nasileniem w X oraz na przełomie X/XI wieku, kiedy to książę Mieszko I zdecydował się na znaczną rozbudowę fortyfikacji na wyspie i przypisał grodowi szerszą niż dotąd rolę (stołeczno-rezydencjonalny ośrodek). W sumie wydzielono 4 fazy umocnień obronnych. W I fazie (3 ćw. IX wieku – 921 r.) na wyspie funkcjonował mały gród, zajmujący południowe wyniesienie Ostrowa Lednickiego, który w 1 połowie X wieku został rozbudowany – powstało dwuczłonowe założenie, składające się z wewnętrznego i zewnętrznego grodu. W III fazie (2 połowa X wieku) powiększono powierzchnię grodu i zniwelowano wał „wewnętrznego” grodu. W takiej to właśnie przestrzeni wzniesiono zespół przedromańskich budowli założonych z kaplicy centralnej – baptysterium z podłużnym budynkiem pałacowym oraz drugiego kościoła położonego w północnej części grodu, w pobliżu ramy prowadzącej na podgrodzie. Grodowi towarzyszyło nieokolone wałem, przylegające doń od północy podgrodzie, obejmujące 2/3 powierzchni 7,5 ha wyspy. Kres świetności Ostrowa Lednickiego przyniósł najazd księcia Brzetysława, kiedy zniszczono oba mosty i spalono gród. Po tym wydarzeniu odbudowano kościół, a osadę otoczono nowym wałem drewniano-ziemnym (zachowanym do dziś). Nigdy jednak wyspa nie odzyskała już dawnej funkcji i rangi, choć osadnic-

²²⁷ J. Górecki, *op. cit.*, s. 36.

²²⁸ *Ibidem*, s. 37.

²²⁹ E. Dzieciolowski, J. Górecki, *Interdyscyplinarne badania Ostrowa Lednickiego i jego osadniczego zaplecza*, „Studia Lednickie” 1989, t. 1, s. 185–199; J. Górecki, *op. cit.*, s. 38–43.

two przetrwało do XIII–XIV wieku. Status głównego ośrodka władzy przejmują w tym rejonie Pobiedziska, gdzie m.in. znajduje się jeden z książęcych dworów. Później Ostrów Lednicki pełnił już tylko rolę cmentarza²³⁰.

Poznań-Góra Przemysła (Wzgórze Zamkowe)

W 1949 roku na zlecenie Z. Kępińskiego (NDMiOZ) mgr T. Ruszczyńska przeprowadziła prace wykopaliskowe na Górze Przemysła. Przesłanką do ich podjęcia były m.in. przekazy historyczne o lokacji i obwarowaniu miasta w 1253 roku przez księcia Przemysła I (1221–1257), a także pogląd, że mógł on rozpocząć na wzgórzu budowę pierwszego zamku w Poznaniu. Przy okazji zamierzano sprawdzić czy istniało w tym miejscu osadnictwo przedlokacyjne (grodu)²³¹. Wgląd w strukturę murów, oględziny fundamentów i ścian piwnicznych, a także stwierdzenie innych składników zespołu budynków umożliwiły zniszczenia wojenne założenia.

W wyniku badań archeologicznych stwierdzono, że rzeźba terenu uległa zmianom: zachodni stok wzgórza narósł 4,5 m od poziomu XIII-wiecznego. Analogiczne zmiany zauważono w części południowej Góry Przemysła. Natomiast wykonane w obrębie zabudowań zamkowych wykopy badawcze poza odkryciem wieży oraz fragmentów murów, będących częścią obwarowań miejskich w XIII wieku, nie ujawniły zabudowań wcześniejszych niż późnośredniowieczne i nowożytnie. W tej sytuacji KBnPPP nie kontynuowało badań archeologicznych na Górze Przemysła²³².

---

²³⁰ Szerzej zob. *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek...* (tamże dalsza literatura).

²³¹ A. Gieysztor, *Badania nad genezą państwa polskiego...*, s. 172–173.

²³² Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Zamku Przemysławu w Poznaniu, prowadzonych w 1949 roku znajduje się w zbiorach Miejskiego Konserwator Zabytków w Poznaniu jako załącznik w: *Zamek książęcy w Poznaniu. Materiały do dokumentacji historycznej*, t. 1, teczka 1 (teksty), t. 2, teczki 2–3 (ilustracje), maszynopis PPKZ. Zob. także J. Kaczmarek, *Archeologia miasta Poznania*, t. 1: *Stan badań i materiały*, cz. 1, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań 2008, s. 273–276; Z. Karolczak, *Zamek królewski w Poznaniu w świetle badań archeologicznych*, www.trakt.poznan.pl [dostęp: 04.08.2018]; idem, *Badania archeologiczne Zamku Królewskiego w Poznaniu*, [w:] *Zamek Królewski w Poznaniu. Zarys historii. Badania archeologiczne. Działania na rzecz restytucji*, oprac. red. H. Kondziela, nakł. Stowarzyszenia Komitetu Odbudowy Zamku Królewskiego, Poznań 2004, s. 29–45; H. Kondziela, *Stare Miasto w Poznaniu*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1971, s. 43; E. Linette, *Zamek w Poznaniu. 700 lat dziejów*, PWN, Warszawa–Poznań 1981; „*Stare Miasto w Poznaniu: zniszczenia – odbudowa – konserwacja 1945–2016*, red. I. Błaszczyk, wyd. 3 zm. i uzupeł., Wydawnictwo Miejskie Poznań, Poznań 2017, s. 249–253; H. Ziółkowska, *Czas powstania i osoba fundatora Zamku na Górze Przemysła w Poznaniu*, „*Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*” 1957, t. 2, z. 2, s. 3–24.

Poznań – Ostrów Tumski

Planowe badania archeologiczne na Ostrowie Tumskim w Poznaniu rozpoczęły się w 1938 roku. Zamyśl ich podjęcia – jak pisał W. Hensel – wynikał z dyskusji historyków zgrupowanych wokół „Roczników Historycznych”, dotyczących stoletniej funkcji grodu poznańskiego w państwie wczesnopiastowskim, a także obiecujących odkryć w Opolu, Santoku, na Wolnie, w Kłecku i Gnieźnie²³³. Ekspedycji badawczej pod kierunkiem prof. J. Kostrzewskiego, mgr. W. Kóčki, mgr. K. Łukasiewicza i mgr. W. Hensla udało się wtedy potwierdzić, ponad wszelką wątpliwość, lokalizację grodu:

Z dawnego grodu piastowskiego w Poznaniu, który wraz z Gnieznem i Gieczem należał do najludniejszych ośrodków państwa Chrobrego – komentował wyniki badań J. Kostrzewski – nie pozostały na powierzchni ziemi najmniejsze ślady, a co najciekawsze nie zachowały się żadne też wzmianki historyczne o miejscu, na którym on ongiś się znajdował. Toteż roboty wykopaliskowe, mające na celu odkrycie najstarszego grodu poznańskiego, rozpoczęte z ramienia Instytutu Prehistorycznego U. P. w maju br. na Ostrowie Tumskim pod kierownictwem p. mgra Witolda Hensla, skierowane zostały na teren między Katedrą a kościołem Panny Marii jedynie na podstawie rozumowania, że gród nie mógł znajdować się daleko od katedry. To przypuszczenie zostało w toku badań w całej pełni potwierdzone, natknięto się bowiem w głębokości dwóch i pół metrów pod dzisiejszym poziomem placu Katedralnego na świetnie zachowaną drewniano-kamienną konstrukcję wału, otaczającego gród, przecinającego plac w kierunku z północy na południe i zaginającego się na obu końcach ku dawnemu korytu Warty. Z kształtu wału wynika, że katedra znajdowała się już – podobnie zresztą jak w Gnieźnie w początku XI w. – poza obrębem grodu, na przedgrodzziu. Wał odkryty datować można [...] na czas ok. r. 1000 lub nawet na drugą połowę X w. Pochodzi on zatem z czasów Chrobrego lub nawet Mieszka I, a uległ zniszczeniu w pierwszej połowie XI w., widocznie w związku z zamieszkami po śmierci Mieszka II²³⁴.

W 1939 roku badania archeologiczne na Ostrowie Tumskim w Poznaniu były prowadzone w następujących miejscach: 1) (nadzór archeologiczny) na trawniku po południowej stronie kolegiaty p.w. NPM (w związku z budową w tym miejscu szaletu publicznego); 2) (obserwacje archeologiczne prac ziemnych) na załomie ówczesnej ul. Lubrańskiego (ob. ul. ks. I. Posadzkiego); 3) (badania wykopaliskowe) na placu Katedralnym; 4) (próbné badania wykopaliskowe) na Zagórzcu, na terenie ogrodu Arcybiskupiego Seminarium

²³³ W. Hensel, *Przedmowa*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1..., s. 7.

²³⁴ J. Kostrzewski, *Zachowajmy na wieki gród Mieszka i Bolesława*, „Kurier Poznański” 1938, t. 33, nr 402, s. 18.

Duchownego, od strony ówczesnej ul. Zagórze²³⁵. Wybuch II wojny światowej przerwał obiecujące poszukiwania, które umożliwiły rozpoznanie w kilku miejscach przebiegu wałów poznańskiego grodu. Wznowiono je w 1946 roku: w ogrodzie posesji Ostrów Tumski 10, przylegającej od północy do gotyckiej kolegiaty pw. NPM, a także we wnętrzu katedry, zniszczonej pożarem 15 lutego 1945 roku.

Z pożogi katedry poznańskiej pozostały mury, sklepienia i kaplice²³⁶. Konieczna stała się jej odbudowa. W 1946 roku reprezentujący środowisko konserwatorskie prof. Z. Kępiński (1911–1978) i prof. J. Zachwatowicz (1900–1983) zorganizowali akcję odgruzowania wnętrza i zabezpieczenia murów przed zawaleniem się, która przyniosła niespodziewane efekty. Okazało się, że pod spaloną klasycystyczną odbudową tkwią mury kapitalne i trzony filarów gotyckiej świątyni (zapadła wtedy decyzja o regotyzacji katedry). Oprócz pozostałości gotyckich murów w ścianach zniszczonej świątyni, natrafiono na relikty kościoła romańskiego. 2 września 1946 roku z inicjatywy Kępińskiego podjęto próbne wykopy dla ustalenia zasięgu tej świątyni, rekonstruowanej jako trójnawowa bazylika. Szukano jej wschodniego zamknięcia, mającego – jak sądzono – formę trójapsydową²³⁷. Nadzór nad tymi pracami z ramienia Instytutu Prehistorycznego Uniwersytetu Poznańskiego sprawował dr W. Hensel przy współpracy Kępińskiego i udziale W. Szafrąńskiego (1920–1988). Apsyd wówczas nie znaleziono, za to w rejonie granicy nawy głównej i prezbiterium odkryto preromański mur kamienny wraz z dużymi fragmentami wapiennych posadzek, który wzbudził niemalą sensację. Sądzono, że oto został odkryty świadek najstarszej polskiej katedry z czasów Mieszka I i biskupa Jordana, czyli pierwocin polskiego chrześcijaństwa²³⁸. W tym samym czasie Hensel zaczął też propagować ideę szeroko zakrojonych badań nad początkami państwa polskiego.

Po czterech miesiącach prac wykopaliskowych obawa przed zawaleniem się zrujnowanej katedry zmusiła ekipę badawczą do zawieszenia działań. Kiedy trwały negocjacje na temat kontynuacji kampanii wykopaliskowej, założona przy kurii biskupiej Dyrekcja Odbudowy Katedry podjęła w świątyni prace zabezpieczająco-konserwatorskie bez nadzoru naukowego, które skutkowały zniszczeniem nawarstwień kulturowych wzdłuż linii filarów prezbiterium,

²³⁵ W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 5, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 147–162 (tamże pełny wykaz publikacji wyników badań wykopaliskowych Ostrowa Tumskiego w latach 1938–1961).

²³⁶ S. Skibiński, *Katedra poznańska*, Patria Polonorum, Poznań 2001, s. 93–96.

²³⁷ K. Przewoźna, *Badania wykopaliskowe w katedrze poznańskiej w 1946 r.*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1..., s. 59–79.

²³⁸ W. Hensel, *Na śladach Mieszkowej stolicy (Odkrycia na Ostrowie Tumskim w Poznaniu)*, „Przegląd Zachodni” 1947, R. 3, nr 2, s. 121–132.

a także wielu znajdujących się tam pochówków²³⁹. Ostatecznie ponawiane przez Z. Kępińskiego, J. Zachwatowicza i W. Hensla apele o podjęcie prac wykopaliskowych w poszukiwaniu katedry pierwszych Piastów odniosły pozytywny skutek.

Do prac archeologiczno-architektonicznych w katedrze poznańskiej powrócono 10 kwietnia 1951 roku pod kierunkiem naukowym historyków sztuki prof. Z. Kępińskiego i mgr K. Józefowiczówny. Kierownictwo prac terenowych objęła Józefowiczówna (prowadząca wtedy ekspedycję wykopaliskową w Strzelnie, a uprzednio w Trzemesznie)²⁴⁰. Prace trwały w sumie sześć lat (do 31 III 1956 roku) i mimo ratowniczego charakteru odsłoniły większość reliktów murów dwóch najstarszych katedr poznańskich: przedromańskiej i romańskiej²⁴¹. Badano je z niemałym trudem, bowiem gotyckie mury nakładały się

---

²³⁹ Szerzej na temat okoliczności restauracji katedry poznańskiej bez nadzoru naukowego zob. K. Józefowiczówna, *Z badań nad architekturą przedromańską...*, s. 28–29, 124.

²⁴⁰ W pracach brali udział jako asystenci: mgr Henryk Knie, mgr Marian Kutznier, mgr Krzysztof Łubieński, mgr Zbigniew Pieczyński i mgr Maria Szulc. Prace rysunkowe, pomiarowe i kreślarskie wykonywali: mgr Izabela Jasiecka, inż. Karol Jasiecki, Maria Józefowicz, Feliks Kaczmarek, inż. Zygmunt Ossig, Kazimierz Poprawski, inż. Janusz Stróżyk. Nad bezpieczeństwem statycznym odsłanianych fundamentów i wykopów z ramienia Komisji Zabezpieczeń Katedry czuwał inż. Hieronim Nowicki. W różnych okresach zatrudniano następujących praktykantów, studentów historii sztuki UAM: Urszulę Czartoryską, Izabelę Drzewiecką, Alicję Karłowską, Dobrochnę Lużyńską-Strumiłło, Zbigniewa Radackiego. Prace fizyczne wykonywała ekipa przeciętnie 12 robotników. Pracami administracyjnymi stacji kierowała Bożena Brandecka-Poprawska.

²⁴¹ Uzyskane wyniki były przedstawiane w corocznych sprawozdaniach. W tekstach tych można zauważyć różnice w interpretacji uzyskanych źródeł poznawczych. Nie utrzymały się przede wszystkim wstępne hipotezy robocze, stawiane w czasie częściowych odkryć. Wyniki prac wykopaliskowych za lata 1951–1953: AIAiE PAN, Oddział w Poznaniu, zesp. IHKM PAN, Korespondencja wychodząca, K. Józefowiczówna, *Kierownictwo Prac Badawczych w Strzelnie – prace w katedrze poznańskiej. Sprawozdanie z wykopalisk w roku 1951*; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, K. Józefowiczówna, *Kierownictwo Prac Badawczych w Strzelnie – prace w katedrze poznańskiej. Sprawozdanie z wykopalisk w roku 1952*; sygn. KB/25, K. Józefowiczówna, *Kierownictwo Prac Badawczych w Strzelnie – prace w katedrze poznańskiej. Sprawozdanie z wykopalisk w roku 1953*. Zob. także Z. Kępiński, K. Józefowiczówna, *Grobowiec Mieszka I i najstarsze budownictwo grodu poznańskiego*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 5/6, s. 367–397 (odbitka s. 1–29); K. Józefowiczówna, *Odkrycia w katedrze poznańskiej*, „Dawna Kultura” 1954, t. 2, z. 2, s. 67–74; H. Knie, Z. Pieczyński, *W sprawie rozmieszczenia budowli kamiennych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, „Z Otchłani Wieków” 1953, R. 22, z. 4, s. 131–134. W 1963 roku na bazie rozprawy doktorskiej K. Józefowiczówny ukazała się monografia omawiająca najstarsze fazy katedry poznańskiej, ujmująca rezultaty kampanii badawczej wraz z wyborem dokumentacji rysunkowej i fotograficznej, których poziom techniczny oraz przemyślane dobór umożliwił weryfikację ustaleń „milenijnych”: K. Józefo-

prawie idealnie na wcześniejsze założenia. Dodatkowo liczne wkopy remontowe oraz pochówki, które zarejestrowano w liczbie 187, utrudniały analizę nawarstwień kulturowych. Co więcej, jak wynika z zapisków w „Dziennikach badań”, planowaniu i prowadzeniu eksploracji wewnątrz zniszczonej budowli nie sprzyjała też Dyrekcja Obudowy Katedry oraz kanonicy katedralni, którzy często blokowali prace terenowe z obawy o statykę obiektu²⁴². Dopiero po interwencji premiera Józefa Cyrankiewicza (1911–1989), który po odkryciu tumb przypisywanych Mieszkowi I i Bolesławowi Chrobremu, a także tzw. misy chrzcielnej²⁴³ osobiście zainteresował się wynikami kampanii wykopaliskowej w katedrze poznańskiej, powołana w 1952 roku przez Prezydium Rady Ministrów *Komisja Zabezpieczeń Technicznych Katedry*²⁴⁴ zabezpieczyła

wiczówna, *Z badań nad architekturą przedromańską... Weryfikacja odkryć K. Józefowiczówny pozwala przyjąć trzy kolejne bazyliki katedralne od schyłku X wieku do końca XII wieku*. Są to dwie kolejne budowle ze schyłku X i ciągu XI wieku, przy czym druga powtarzała zarys pierwotnej (faza I i II). W XII wieku, na tych ruinach, po nadasypaniu rejonu ziemią, wzniesiono trzecią bazylikę (faza III). Nowe analizy pokazały, że forma kolejnych bazylik prezentuje się odmiennie niż proponowała K. Józefowiczówna. Szerzej zob. A. Bukowska, *Najstarsza katedra w Poznaniu: problem formy i jej genezy w kontekście architektury około roku 1000*, seria: Studia z Historii Sztuki Średniowiecznej Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. 3, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”, Kraków 2013.

²⁴² Za: A. Bukowska, *Najstarsza katedra w Poznaniu...*, s. 32.

²⁴³ W lipcu 1952 roku na trasie wykopu osiowego w nawie głównej odkryto relikty misy z zaprawy wapiennej, które K. Józefowiczówna interpretowała jako sadzawkę do udzielania chrztu ludności grodu, zanim przystąpiono do budowy bazyliki (tezę tę potrzykali później Z. Kurnatowska i M. Kara). Jednakże od lat 80. XX wieku, szczególnie zaś w latach 90. odrzucano chrzcielną interpretację misy, na bazie podobnych znalezisk europejskich, uznając poznański obiekt za tymczasowe stanowisko do mieszania zaprawy związane z budową katedry. Dyskusję na ten temat podsumowała H. Kóčka-Krenz w: *Kwestia obecności basenu chrzcielnego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, [w:] *Miejsca chrztów, urządzenia batyzmalne i ceremoniał chrzcielny od starożytności chrześcijańskiej do soboru trydenckiego*, red. A.M. Wyrwa, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2016, s. 165–177.

²⁴⁴ Skład *Komisji Zabezpieczeń Technicznych Katedry* był następujący: prof. Jan Samsonowicz jako przewodniczący, profesorowie: Jan Zachwatowicz, Aleksander Gieysztor, Józef Wąsowicz, Stanisław Hempel, Romuald Cerbertowicz, Zdzisław Kępiński oraz dr Zdzisław Adam Rajewski. Jednocześnie powołano podkomisję poznańską, której powierzono bezpośredni nadzór nad pracami oraz opracowanie projektów krypty zabezpieczającej wczesnośredniowieczne relikty. Zob. K. Józefowiczówna, *Konserwacja relikwii kamiennej architektury wczesnośredniowiecznej w katedrze poznańskiej*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, t. 20, z. 2, s. 174–177; eadem, *Zabezpieczanie resztek budowli wczesnośredniowiecznej w katedrze poznańskiej*, „Dawna Kultura” 1954, R. 2, z. 4, s. 170–173.

budowlę i dalsze eksploracje w latach 1954–1956 (pod szyldem IHKM PAN) kontynuowano bez obaw o stan budowli. W ten sposób katedra poznańska jako pierwsza i jedna z dwóch w Polsce (obok gnieźnieńskiej) została rozpoznana w toku planowych badań archeologiczno-architektonicznych.

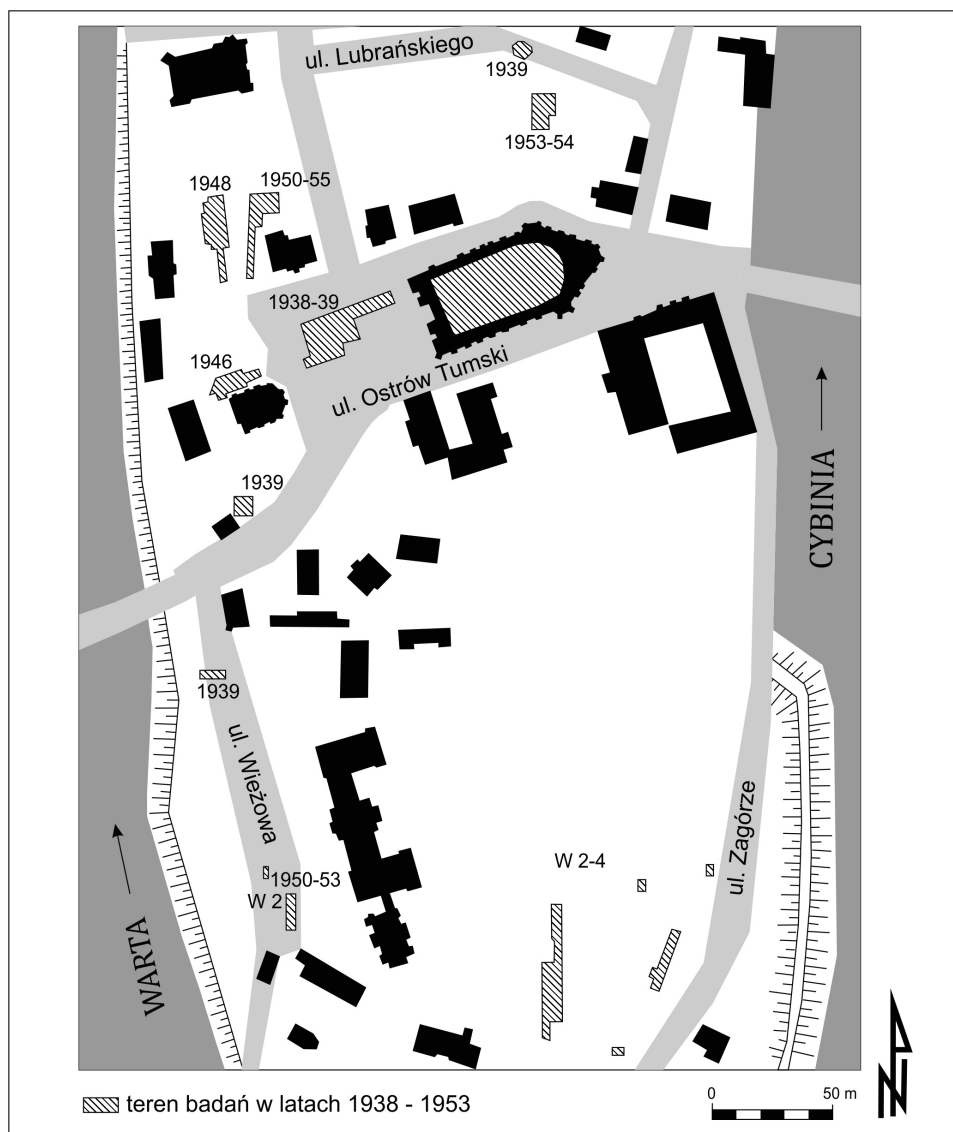
Niezależnie od eksploracji wewnątrz katedry poznańskiej kontynuowano poszukiwania pozostałości wczesnośredniowiecznego układu grodu, podgrodzia i ich zabudowy (zob. mapę wykopów – il. 14). W 1946 roku pod kierunkiem dr. W. Hensla rozkopano teren przylegający od północy do kościoła NMP (posesja przy ul. Ostrów Tumski 10)²⁴⁵. Miejsce to przyciągało uwagę archeologów już od czasu badań placu katedralnego w 1938 roku, kiedy odkryto potężne wały obronne. Umocnienia te, otaczały jednak nie katedrę, a obszar położony na zachód od niej. Co wymagało takiej obrony? Pierwszą teorię – jak się okazało po latach słuszną – wysunął W. Hensel. Twierdził on, że za wałem znajdował się „zamek” pierwszych władców Polski, ale prace archeologiczne wokół kościoła NMP w 1939 i w 1946 roku nie przyniosły spodziewanych efektów. Dopiero badania wznowione w 1999 roku (ukończone w 2014) przez zespół archeologów Instytut Prahistorii UAM pod kierunkiem prof. Hanny Kóćki-Krenz ujawniły na tym stanowisku pozostałości *palatium* wybudowanego przez Mieszka I na początku 2 połowy X wieku (w 2009 roku odkryto także kaplicę pałacową)²⁴⁶.

W 1948 roku z ramienia Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków przy współudziale Instytutu Badań Starożytności Słowiańskich Uniwersytetu Poznańskiego podjęto badania archeologiczne w ogrodzie posesji przy ul. Ostrów Tumski 11 (chodziło o ustalenie przebiegu wału obronnego)²⁴⁷.

²⁴⁵ J. Żak, *Badania w ogrodzie przy ul. Ostrów Tumski 10 w 1946 r.*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1..., s. 81–129.

²⁴⁶ Szerzej zob. H. Kóćka-Krenz, *Początki monumentalnej architektury świeckiej na grodzie poznańskim*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce...*, s. 71–84; eadem, *Rezydencja pierwszych Piastów na poznańskim grodzie*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 5, red. H. Kóćka-Krenz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2005, s. 59–81; eadem, *Kaplica pałacowa poznańskiego grodu*, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski” 2010, t. 4, s. 167–178; eadem, *Palatium poznańskie na tle wczesnośredniowiecznych zespołów rezydencjonalnych*, [w:] *Archeologiczne tajemnice palatium i katedry poznańskiego Ostrowa*, red. M. Przybył, Muzeum Archeologiczne, Poznań 2016, s. 21–46 (tamże próba zsyntetyzowania dotychczasowej wiedzy archeologicznej o poznańskim zespole pałacowo-sakralnym). Zob. także eadem, *Archeolodzy uniwersytecy na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, „Folia Praehistorica Posnaniensis” 2013, t. 18, s. 119–134.

²⁴⁷ T. Wiślański, *Badania wykopaliskowe w Poznaniu na posesji Ostrów Tumski 11 w roku 1948*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 2, red. W. Hensel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa 1960, s. 7–65; W. Hensel, *Tymczasowe wyniki prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 1948 r.*, „Przegląd

Il. 14. Teren badań archeologicznych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w latach 1938–1939 i 1946–1953. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 5, Wrocław 1980, s. 148

Zachodni” 1949, R. V, nr 3/4, s. 257–260; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, W. Hensel, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu (posesja nr 11/13) w 1948 r.*

Kierownikiem ekspedycji wykopaliskowej był dr W. Hensel, przy czym nadzór nad pracami w terenie sprawowali – mgr Leon Jan Łuka (1918–1983) i A. Cofta. Ponadto w pracach wzięło udział dwóch praktykantów: Jacek Slaski (zm. 1951) i Jan Żak (1923–1990).

W latach 1950–1953, po rocznej przerwie, już z ramienia KBnPPP, wykopy założono na posesji przy ul. Ostrów Tumski 13 oraz w ogrodzie Seminarium Duchownego przy ul. Wieżowej 2–4 (Zagórze)²⁴⁸, a w roku 1953 na posesji przy ul. Ostrów Tumski 17²⁴⁹. Wybór miejsca pod wykopaliska na posesji przy ul. Ostrów Tumski 13 miał związek z ustaleniem przebiegu wałów obronnych w zachodniej części Ostrowa Tumskiego – ich fragmenty odkryto w sąsiedztwie w latach 1938 (plac Katedralny) i 1948 (Ostrów Tumski 11). Istotną okolicznością była też relacja przestrzenna stan. Ostrów Lednicki 13 do pobliskiego stan. Ostrów Tumski 10, które zbadano w 1946 roku, poszukując tam reliktyw książęcego *palatium* z kaplicą dworską. Kierownikiem ekspedycji wykopaliskowej był (jak i poprzednio) W. Hensel, nadzór nad pracami w terenie sprawowali: A. Cofta i J. Żak we współpracy z Z. Hilczerówną, Krystyną Przewoźną (1928–2013) i Anną Niesiołowską (1929–2016). Prace archeologiczne przy ul. Wieżowej 2–4 miały dostarczyć dalszych informacji o charakterze osadnictwa wczesnośredniowiecznego odkrytego w tamtym rejonie przed wojną. Tutaj zastępcą W. Hensla był najpierw tragicznie zmarły J. Slaski (zginął w katastrofie lotniczej w Tuszynie pod Łodzią w 1951 roku), następnie mgr Edward Dąbrowski (1921–2007), a po jego wyjeździe na badania archeologiczne do

²⁴⁸ MAP–IAiE–9, Poznań–Ostrów Tumski 13. Badania 1950–1953; MAP–A–dz–91, KBnPPP i IHKM, Sprawozdania za lata 1950–1961: W. Hensel, J. Slaski, J. Żak, *Sprawozdanie Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Poznaniu z badań w 1951 r.*; W. Hensel, E. Dąbrowski, J. Żak, *Sprawozdanie z prac badawczych w Poznaniu na Ostrowie Tumskim w 1952 r.*; W. Hensel, E. Dąbrowski, A. Dymaczewski, J. Żak, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Poznaniu na Ostrowie Tumskim w roku 1953*. Zob. także: W. Hensel, *Odkrycia archeologiczne w Poznaniu w 1952 r.*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 11/12, s. 401–404; A. Dymaczewski, *Badania wykopaliskowe w ogrodzie przy ul. Wieżowej 2–4 w Poznaniu w latach 1939, 1950–1953*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 3, red. W. Hensel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa 1961, s. 139–228; A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950–1953*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 2..., s. 67–219.

²⁴⁹ AIAiE PAN, Oddział w Poznaniu, zesp. IHKM PAN, M. Konieczna, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Poznaniu na Ostrowie Tumskim 17*; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, W. Hensel, E. Dąbrowski, A. Dymaczewski, J. Żak, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Poznaniu na Ostrowie Tumskim w roku 1953*. Zob. także A. Dymaczewski, L. Leciejewicz, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w południowej części Ostrowa Tumskiego w Poznaniu*, „Przegląd Zachodni” 1955, R. 11, nr 1–2, s. 357–376; M. Malinowska, *Badania na stanowisku Ostrów Tumski 17 w Poznaniu w latach 1953–1954*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 3..., s. 7–95.

Gródka Nadbużnego – Lech Leciejewicz (1931–2013). Z kolei wykopaliska na stanowisku przy ul. Ostrów Tumski 17 trwały dwa sezony: w 1953 roku, w ramach działalności KBnPPP, prowadził je mgr E. Dąbrowski, w kolejnym roku, już pod szyldem IHKM PAN, mgr Aleksander Dymaczewski (1930–1984) i mgr J. Żak.

Prace archeologiczne na Ostrowie Tumskim były częścią większego programu badawczego skoncentrowanego wokół problemu formowania się ośrodka miejskiego w Poznaniu. Program ten, oprócz rozpoznania grodu poznańskiego i wyjaśnienia jego roli w okresie kształtowania się państwa polskiego – co było sprawą priorytetową – zakładał także opracowanie zagadnienia rozwoju wczesnofeudalnego miasta na terenie Poznania lewobrzeżnego²⁵⁰. Kierując się od krańców miasta do jego wczesnośredniowiecznego centrum planowano zgromadzić dane o ilości i formach osadnictwa na terenie Poznania, poczynając od okresu rzymskiego. Badania w tym kierunku rozpoczęto w 1950 roku przy ul. Mińskiej 3 (ob. Krańcowa 77) – w międzywojniu odkryto tam domostwo i prawdopodobnie grób z okresu późnorzymskiego (koniec III – początek IV wieku n.e.) – ale ze względów finansowych nie były one kontynuowane²⁵¹. Inne wytypowane wówczas stanowiska, jak osada targowa przy nieistniejącym kościele św. Gotarda czy Wzgórze św. Wojciecha, gdzie wg hipotezy Henryka Müncha (1906–1968)²⁵² mógł istnieć ośrodek obronny współczesny grodowi na Ostrowie Tumskim, także z powodu ograniczeń finansowych, zostały objęte badaniami dopiero przez Stację Archeologiczną Poznań-Gród IHKM PAN, która kontynuowała prace archeologiczne na Ostrowie Tumskim: przy ul. Ostrów Tumski 17 (1954), na placu Katedralnym (1958–1959), przy ul. Wieżowej (1960–1962) oraz w Ogrodzie Arcybiskupim (1960–1961). Jednak większość z planowanych w 1950 roku badań archeologicznych na terenie Poznania lewobrzeżnego przeprowadzono wiele lat później przy okazji inwestycji budowlanych²⁵³.

---

²⁵⁰ MAP-IAiE-6, *Protokoły z konferencji zwoływanych w celu omówienia prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*.

²⁵¹ K. Chmielewski, K. Przewoźna, J. Żak, *Osada z okresu „rzymskiego” w Poznaniu przy ul. Krańcowej 77 (Mińskiej 3)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza” 1958, Archeologia i Etnografia, nr 1, s. 79–85.

²⁵² Zob. H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1946.

²⁵³ J. Kaczmarek, *Archeologia miasta Poznania...*, cz. 1–2 (tamże dwutomowy katalog źródeł archeologicznych z obszaru obecnej tzw. małej aglomeracji miasta Poznania, traktujący w całości o odkryciach poznańskich). Zob. także M. Kara, *Relikty osadnictwa ze starszych faz wczesnego średniowiecza oraz przełomu faz starszych i młodszych (od około VI/VII do pierwszej połowy XI w.) z obszaru obecnej tzw. małej aglomeracji miasta Poznania. Próba zarysu przemian osadniczych według nowszych ustaleń archeologii*, [w:] M. Kara, M. Makohonienko, A. Michałowski, *Przemiany osadnictwa i środowiska przyrodniczego*

Jak już wspomniano, powojenne prace archeologiczne na Ostrowie Tumskim trwały z przerwami od 1946 do 1961, w tym od 1950 do 1953 w ramach działalności KBnPPP (wznowiono je dopiero w 1999 roku). Jeszcze w latach 60. i 70. XX wieku, co było ewenementem w skali badań „milenijnych” i wyróżniało poznański ośrodek archeologiczny IHKM PAN, sfinalizowano cykl publikacji wyników badań archeologicznych grodu poznańskiego (umożliwiło to przeprowadzenie w dwóch ostatnich dekadach weryfikacji poczynionych wówczas ustaleń). Seria naukowa „Poznań we wczesnym średniowieczu”, bo o niej mowa, składa się z 4 tomów, z których trzy ukazały się w latach 1959–1961 pod redakcją W. Hensla, a ostatni – wydrukowany w 1974 roku – pod redakcją W. Hensla i J. Żaka. W poszczególnych tomach zostały przeanalizowane wszystkie znaleziska z wykopalisk grodu, jakie przeprowadzono na Ostrowie Tumskim w latach 1938–1961 – wspomniane materiały omówiono w sposób ujednolicony, z odniesieniem do ich pozycji stratygraficznej, jak również z uwzględnieniem funkcji i chronologii znalezisk, które określono w zgodzie z ówczesnym stanem wiedzy. Ustalenia te zsyntetyzowano w artykule z 1964 roku, podsumowującym wyniki „milenijnych” badań archeologicznych wczesnośredniowiecznego Poznania²⁵⁴.

W świetle badań „milenijnych” W. Hensel zakładał istnienie na Ostrowie Lednickim jakiegoś osadnictwa obronnego już u schyłku VIII wieku lub na początku IX wieku, przypisując inicjatywę budowy tego obiektu niewielkiej wspólnoty plemiennej. Władza Piastów nad Poznaniem była wg niego wtórna – gród wzniesiony w 1 połowie lub połowie X wieku przez ojca lub dziada Mieszka I został rozbudowany z inicjatywy Mieszka I około 968 roku, w związku z aktywnością chrystianizacyjną biskupa Jordana i budową bazyliki. Fakt ten miał dowodzić, że Poznań w 2 połowie X wieku pełnił funkcję wtórnej „stolicy” Polski, związanej już z kultem chrześcijaństwa (w przeciwieństwie do „starszego” Gniezna, którego stołeczność miała wynikać z obecności kultu pogańskiego o zasięgu ponadlokalnym)²⁵⁵. O wyjątkowej pozycji Poznania w pań-

---

Poznania i okolic od schyłku starożytności do lokacji miasta, seria Ekologia Historyczna Poznania, t. 1, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2016, s. 71–132 (tamże najnowszy stan badań archeologicznych wczesnośredniowiecznego Poznania i jego okolicy).

²⁵⁴ W. Hensel, J. Żak, *Poznań im frühen Mittelalter*, „Archaeologia Polona” 1964, t. 7, s. 258–276. Zob. też W. Hensel, *Poznań w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, „Przegląd Zachodni” 1953, R. 9, t. 2, nr 6/8, s. 14–100; idem, *Poznań w zaraniu dziejów od paleolitu do połowy XIII wieku n.e.*, seria: Popularnonaukowa Biblioteka Archeologiczna, nr 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1958, s. 124–126.

²⁵⁵ W. Hensel w kwestii tej hipotezy kontynuował dawniejsze poglądy T. Tyca (zob. *Legenda kościoła Panny Marii na Wyspie Tumskiej*, „Kronika Miasta Poznania. Kwartalnik Poświęcony Problematyce Współczesnego Poznania: Analogia” 1990, t. 58, nr 3–4, s. 19–26) oraz O. Balzera (*Stolice Polski 963–1138*, nakł. Towarzystwa

stwie piastowskim zdecydowało, wg W. Hensla, korzystne położenie tamtejszej warowni na przecięciu dalekosiężnych szlaków komunikacyjno-handlowych (głównie o charakterze wodnym), które łączyły Wielkopolskę (kolebkę państwa Piastów) z wysoko rozwiniętymi ośrodkami rzemieślniczo-handlowymi Pomorza oraz cesarstwa Ottonów i monarchii Przemysławów²⁵⁶.

Charakter pierwotnego osadnictwa na wyspie – osada otwarta, gród czy miejsce kultu – pozostaje sprawą dyskusyjną²⁵⁷. Niemniej, ostatnie prace wykopaliskowe wniosły istotne korekty do kwestii początków zasiedlenia Ostrowa Tumskiego²⁵⁸. Z badań tych wynika bowiem, że już od 2 ćwierci X wieku poznański gród składał się z trzech niepowiązanych ze sobą członów, oddzielonych pierwotnie głębokimi parowami, tj. z członu północno-wschodniego w rejonie obecnej katedry oraz członu północno-zachodniego w rejonie obecnego gotyckiego kościoła NPM, z przeznaczeniem dla dworu książęcego. Trzecią część kompleksu grodowego wzniesiono na silnie wypiętrzonych, rozległej kępie znajdującej się w południowej partii wyspy (teren obecnego Zagórza). Na początku 3 ćwierci X wieku miała miejsce generalna przebudowa grodu poznańskiego. W północnej części wyspy wzniesiono większy dwuczłonowy gród, którym zastąpiono poprzednie niepowiązane ze sobą małe gródki. Zachodnia część grodu – tzw. książęca ze względu na zbudowane tu *palatium* miała kształt owalny. Z kolei wschodnią część zamykał wał podkowiasty, przewiązany konstrukcyjnie z umocnieniami

---

dla Popierania Nauki Polskiej z Funduszy Bolesława Orzechowicza, Lwów 1916). Domniemanie to opierało się również na domysłach historyków tej miary co J. Władajewicz, J. Dąbrowski oraz K. Tymieniecki, który pisał: „związanie stolicy biskupiej z Poznaniem tłumaczy się tym, że tam musiała się znajdować główna siedziba Mieszka” (*Dzieje polityczne Polski piastowskiej*, [w:] *Wiedza o Polsce*, t. 1, Wydawnictwo „Wiedza o Polsce”, Warszawa 1932, s. 95). Z. Wojciechowski przypuszczał, że Poznań został stolicą przeciwko pogańskiemu Gnieźnie (*Początki Poznania na tle początku miast w Polsce*, „Przegląd Zachodni” 1953, nr 6–8, s. 1–13; *Gnieźno – Poznań – Kraków na tle kształtowania się państwa Piastów*, „Przegląd Zachodni” 1951, R. 7, nr 7–8, s. 335–358).

²⁵⁶ W. Hensel, *Najdawniejsze stolice Polski. Gnieźno – Poznań – Kruszwica*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960, s. 140.

²⁵⁷ Zdaniem prof. H. Kóćki-Krenz najpóźniej na przełomie IX i X wieku powstało tutaj niewielkie osiedle obronne jako solidnie ufortyfikowane centrum plemienia „poznańskiego” (H. Kóćka-Krenz, *Poznań – od grodu do miasta*, „Archaeologia Historica Polona” 2015, t. 23, s. 122). W opinii prof. M. Kara przed 900 rokiem na poznańskim Ostrowie Tumskim funkcjonowało miejsce obrzędowo-kultowe służące też wiecom i okresowej wymianie. Podobna sytuacja – zdaniem badacza – miała miejsce w Gnieźnie, na Ostrowie Lednickim oraz w Gieczu (M. Kara, *Relikty osadnictwa...*, s. 124).

²⁵⁸ Szerzej zob. M. Kara, *Relikty osadnictwa...*, s. 100–105 (tamże dalsza literatura). Por. idem, *Ze studiów nad elitarną kulturą ludności grodów tzw. centralnych państwa pierwszych Piastów, czyli ponownie o wczesnośredniowiecznym grzebieniu ze Stroszek pod Gieczem*. Ujęcie porównawcze, „Slavia Antiqua” 2019, t. 60, s. 118.

części zachodniej. Po połowie X wieku – zdaniem Z. Kurnatowskiej – powstał tu budynek stacji misyjnej biskupa Jordana, zawierający basen chrzcielny, do którego być może przylegała od wschodu niewielka świątynia²⁵⁹. Jednakże rekonstrukcja ta jest poddawana w wątpliwość, choć ponowna analiza wyników badań archeologicznych prowadzonych we wnętrzu katedry potwierdziła ślady działalności budowlanej poprzedzającej wzniesienie kościoła katedralnego²⁶⁰.

W latach 70.–80. X wieku (co sugerują dendrodaty) gród poznański został jeszcze raz powiększony, przy zachowaniu jego poprzedniej konfiguracji, poprzez dostawienie trzeciego północnego członu oraz poszerzenie dotychczasowych obwarowań (dobudowano ławę kamiennieo-drewniano-ziemną, stabilizującą wały od strony zewnętrznej). W efekcie inicjatyw budowlanych Mieszka I warownia przybrała formę czteroczłonową. Według Kurnatowskiej i M. Kara, z ową przebudową grodu, przypadającą na lata aktywności inwestycyjnej Mieszka I w Wielkopolsce, należy też najprawdopodobniej wiązać budowę pierwszej katedry poznańskiej²⁶¹. W opinii Anety Bukowskiej budowę najstarszej katedry poznańskiej rozpoczęto prawdopodobnie w latach 90. X wieku, najwcześniej pod koniec lat 80., zaś prace trwały orientacyjnie do przełomu wieków X i XI²⁶².

Scharakteryzowany powyżej zespół grodowy uległ zniszczeniu w wyniku najazdu księcia Brzetysława czeskiego. Ślady odbudowy umocnień, z zachowaniem ich dotychczasowej konfiguracji przypadają dopiero na koniec XI – początek XII wieku. Kres funkcjonowania grodu na Ostrowie Tumskim w Poznaniu nastąpił w 2 połowie XIII wieku, w związku z lokacją miasta Poznania na prawie niemieckim w 1253 roku. Ostrów Tumski utracił wtedy charakter ośrodka władzy świeckiej, stając się siedzibą poznańskiego biskupa.

Strzelno – zespół dawnego klasztoru norbertanek

Niejasne okoliczności powstania klasztoru norbertanek w Strzelnie ogniskowały dociekania badaczy w XIX i 1 połowie XX wieku głównie wokół rekonstrukcji procesu fundacyjnego²⁶³. W kwestii tej panowały jednak rozbieżne opinie. Jedni datowali początki fundacji i erygowane w jej wyniku budowle na

²⁵⁹ Z. Kurnatowska, *Początki Polski...*, s. 101.

²⁶⁰ H. Kóčka-Krenz, *Poznań – od grodu do miasta...*, s. 125.

²⁶¹ Z. Kurnatowska, M. Kara, *Początki architektury sakralnej na grodzie poznańskim w świetle nowych ustaleń archeologicznych*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce...*, s. 57.

²⁶² A. Bukowska, *Architektura najstarszego kościoła katedralnego w Poznaniu*, [w:] *Archeologiczne tajemnice palatium...*, s. 64.

²⁶³ J. Chudziakowa, *The romanesque churches of Mogilno, Trzemeszno and Strzelno*, Toruń 2001, s. 73–103. Zob. także *Dzieje badań wzgórza klasztornego w Strzelnie*, [w:] K. Sulkowska-Tuszyńska, *Klasztor Norbertanek w Strzelnie (XII–XVI wiek). Sacrum i profanum*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2006, s. 16–20.

1 połowę XII wieku, inni na 2 połowę XII wieku, pojawiły się również głosy wskazujące na początek XIII stulecia. Natomiast zasługę fundacji przypisywano różnym osobistościom XII wieku noszącym imię Piotr – takie imię było wyryte na inskrypcji tympanonu fundacyjnego strzelneńskiego kościoła klasztornego.

Pierwsze prace archeologiczno-architektoniczne na wzgórzu klasztornym w Strzelnie podjęto w latach 1930–1931. Z ramienia Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki prowadził je prof. M. Walicki (1904–1966) przy współpracy prof. J. Zachwatowicza oraz prof. Z. Zakrzewskiego, konserwatora zabytków przedhistorycznych na Wielkopolskę i Pomorze. W pobliżu północnego ramienia transeptu bazyliki św. Trójcy i NMP odkryto wtenczas fundamenty romańskiej wieży, którą Walicki określił jako donżon w istniejącym niegdyś w tym miejscu wczesnośredniowiecznym grodzie. W jego interpretacji rotunda św. Prokopa pełniła funkcję kościoła grodowego i dopiero wzniesienie w 1185 roku bazyliki dla norbertanek spowodowało zburzenie wieży i zmianę funkcji rotundy na „kaplicę grobową”²⁶⁴. Do hipotezy tej na początku lat 50. powrócili mgr K. Józefowiczówna oraz prof. Z. Kępiński, który kilka lat wcześniej podczas prac konserwatorskich w bazylice św. Trójcy i NMP natrafił na słynne 4 rzeźbione romańskie kolumny²⁶⁵.

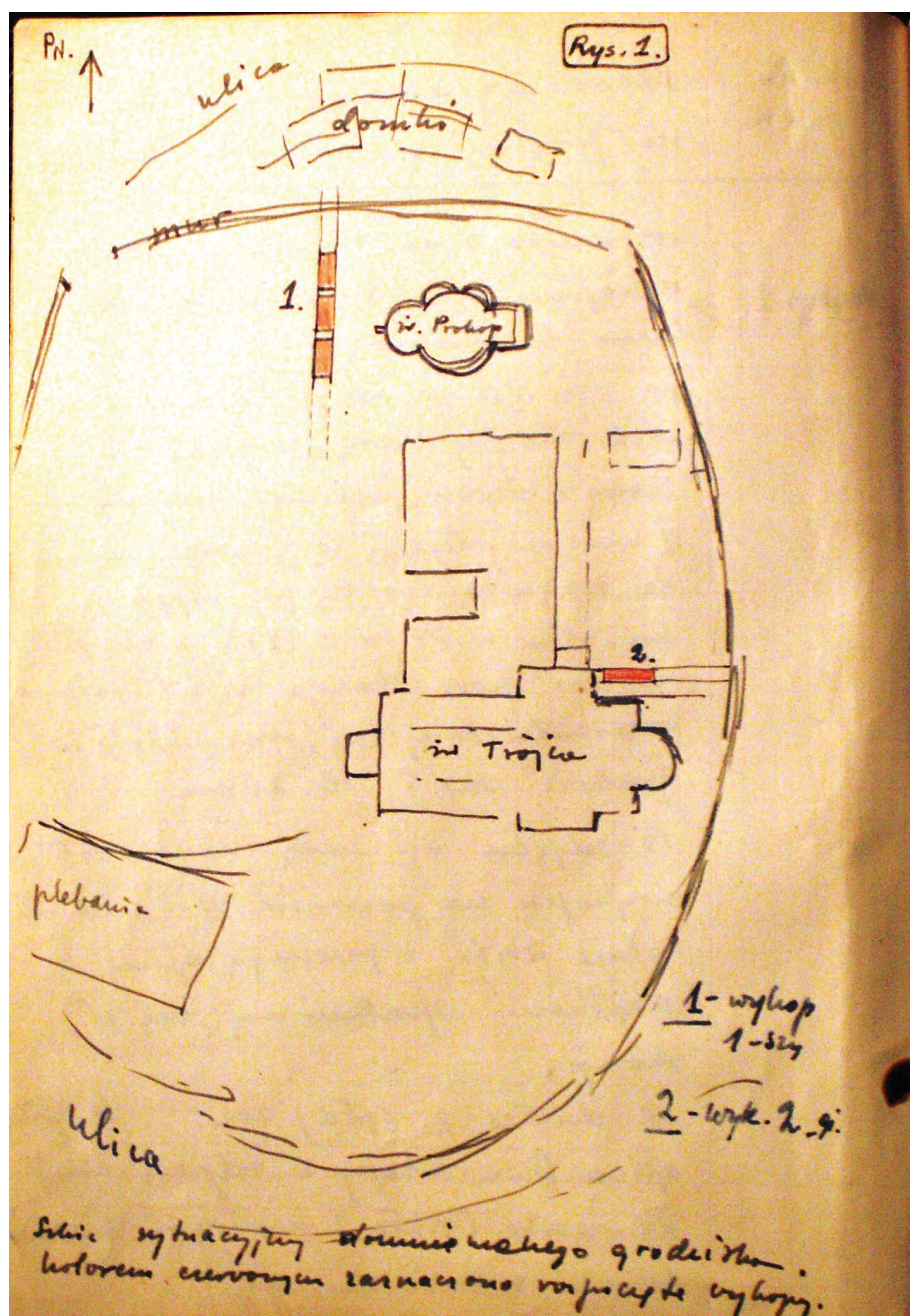
W 1950 roku wytyczono dwa duże wykopy: pierwszy z nich, przed rotundą św. Prokopa, miał przeciąć ewentualny wał grodowy, drugi – wytyczony w narożniku transeptu kościoła św. Trójcy posłużył do ponownego zbadania fundamentów odkrytej 20 lat wcześniej romańskiej wieży (il. 15)²⁶⁶. Reliktów wału nie znaleziono – za to odsłonięto fragment cmentarzyska szkieletowego z XII wieku²⁶⁷. W kwestii wieży Z. Kępiński zakładał również, że mogła być to pierwsza budowla sakralna, jeszcze sprzed czasów rotundy Św. Prokopa. Niemniej, po badaniach, uznano, że była ona raczej „wcześniejszą redakcją” kościoła św. Trójcy.

²⁶⁴ M. Walicki, *Romańskie budowle Strzelna w świetle ostatnich badań*, „Ziemia” 1932, t. 17, nr 1, s. 13.

²⁶⁵ Z. Kępiński, *Odkrycie w Strzelnie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 3/4, s. 202–207. Drugiego cennego odkrycia w bazylice św. Trójcy i NMP w Strzelnie dokonał inż. arch. Aleksander Holas. Jest to północny portal z tympanonem przedstawiającym wizerunek Chrystusa w Majestacie, w otoczeniu Piotra i Pawła, oraz symboliki ewangelistów. Tympanon ten datuje się na 1 połowę XIII wieku. Zob. A. Holas, *Odkrycie tympanonu romańskiego w kościele ponorbertańskim w Strzelnie*, „Ochrona Zabytków” 1954, R. 7, nr 4, s. 271–272.

²⁶⁶ A. Gieysztor, *Polskie badania wczesnodziejowe w r. 1950...*, s. 226–227.

²⁶⁷ Z. Pieczyński, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Strzelnie w pow. mogileńskim*, „Przegląd Archeologiczny” 1957, t. 11, s. 80–97; idem, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko średniowieczne w miejscowości Strzelno, pow. Mogilno*, „Wiadomości Archeologiczne” 1956, t. 23, s. 217. W 1968 roku Z. Pieczyński i C. Sikorski odkryli kolejny fragment wczesnośredniowiecznego cmentarza szkieletowego w wykopie na pn. od bocznego wejścia do bazyliki św. Trójcy. Zob. także, W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 6..., s. 279–284.

Il. 15. Strzelno – szkic sytuacyjny domniemanego grodziska. Kolorem czerwonym zaznaczono rozpoczęte wykopy. MAP-IAiE-2/3, Strzelno-Wzgórze Kościelne, K. Józefowiczówna, Dziennik z badań 1950 rok

10 kwietnia 1951 roku Kierownictwo Prac Badawczych w Strzelnie²⁶⁸ podjęło wykopaliska w katedrze poznańskiej (zob. Poznań – Ostrów Tumski). Natomiast badania na wzgórzu klasztornym zostały zawieszone. Do Strzelna powrócono w 1952 roku w związku z pracami konserwatorskimi w rotundzie św. Prokopa, które prowadził inż. arch. Aleksander Holas. W programie renowacji leżało m.in. obniżenie posadzki kościoła. Nadzór archeologiczny nad tymi pracami powierzono asystentowi Kierownictwa Prac Badawczych w Strzelnie mgr. Henrykowi Knie. Stwierdzono wówczas jednoczesność budowy rotundy i jej prezbiterium (przełom XII i XIII wieku), natomiast pod posadzką odkryto grobowiec romański ze śladami zniszczenia²⁶⁹.

Przeprowadzone w roku 1950 i 1952 badania archeologiczne w Strzelnie, mimo wrywkowego charakteru (wymuszonego przez prace konserwatorskie prowadzone wówczas w obrębie zespołu klasztornego) zakończyły się sukcesem, choć niepełnym. Późniejsze badania prowadzone w latach 1980–1986, 2000–2004 przez Zespół do Badań Średniowiecznej Architektury Kujaw i Wschodniej Wielkopolski przy UMK w Toruniu pod kierunkiem prof. Jadwigi Chudziakowej w zasadzie potwierdziły hipotezy K. Józefowiczówny z okresu „milenijnego”. Okazało się bowiem, że oba kościoły – bazylika i rotunda – zostały zbudowane na terenie bez jakichkolwiek śladów wcześniejszego osadnictwa, a warstwa kulturowa współczesna budowie nie pozwala na datowanie wcześniejsze aniżeli przełom XII i XIII wieku. Datowanie to wspiera bulla papieska z 1193 roku w sprawie klasztoru norbertanek w Strzelnie²⁷⁰.

---

²⁶⁸ Skład **Kierownictwa Prac Badawczych w Strzelnie**: mgr Krystyna Józefowiczówna (kierownik), prof. Zdzisław Kępiński (z-c kierownika), Feliks Kaczmarek (rysownik), mgr Zbigniew Pieczyński (kreślarz), mgr Henryk Knie (kreślarz), Zygmunt Ossig (miernik), Alicja Karłowska (miernik od 1 VII do 30 IX 1950), Jan Berdyszek (miernik od 1 X do 31 XII 1950), Bożena Brandecka (biuralistka), Kazimierz Poprawski (sezony 1951, 1952), mgr Bronisław Abramowicz (sezony 1951, 1952).

²⁶⁹ A. Gieysztor, *Badania nad początkami państwa polskiego w roku 1952...*, s. 229–230.

²⁷⁰ Ustalenie braku wcześniejszego osadnictwa i chronologii monumentalnej zabudowy opactwa norbertanek strzelskich rzutowało bezpośrednio na próbę określenia fundatora, przechylając szalę na rzecz palatyna kujawskiego Piotra Wszeborowica (zm. ok. 1196). Choć sprowadzenie norbertanek do Strzelna i uposażenie zdaje się być jego zasługą, to decydujący wpływ na realizację okazałych budowli miała jego najbliższa rodzina. Zob. J. Chudziakowa, *Zespół architektury romańskiej w Strzelnie w świetle najnowszych badań*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 1990, t. 13, Archeologia Architektury, z. 1, s. 5–27; J. Dubikajtis, J. Dubikajtis, G.K. Sulkowska, *Charakterystyka stratygrafii kulturowej wzgórza klasztornego w Strzelnie (woj. bydgoskie)*, [w:] *Z badań nad średniowieczną architekturą Kujaw i Wielkopolski Wschodniej*, red. J. Chudziakowa, seria: Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, t. 86, Warszawa 1990, s. 31–88; C. Sikorski, *O fundacji klasztoru norbertanek w Strzelnie*, „Archaeologia Historica Polona” 1995, vol. 2, s. 193–210.

Trzemeszno – bazylika NMP w klasztorze kanoników regularnych

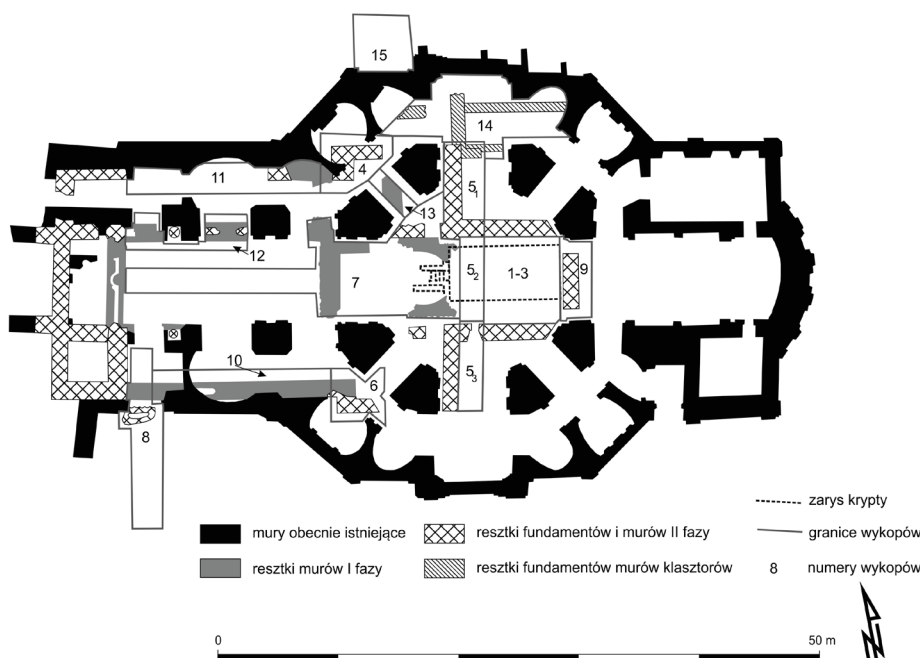
Od końca XIX wieku wielu historyków doszukiwało się w Trzemesznie jednego z najstarszych ośrodków klasztornych (benedyktyńskich) w Polsce. Szeroko dyskutowana była również sprawa ewentualnych powiązań Trzemeszna z osobą św. Wojciecha, który w świetle tradycji miał być nie tylko czasowo pochowany w krypcie kościoła, ale też ufundować klasztor²⁷¹. Zainteresowanie tym zabytkiem wzbudziły również wzmianki w źródłach pisanych z połowy XII wieku, podające dzień 23 kwietnia 1145 roku jako datę konsekracji kościoła św. Wojciecha, należącego do klasztoru kanoników regularnych. Źródła te wymieniają Bolesława Krzywoustego jako odnowiciela tego kościoła, a nie budowniczego, zatem – jak przypuszczano – świątynia mogła skrywać relikty starszej budowli sakralnej.

Okazją do poszukiwań domniemanej budowli benedyktyńskiej z końca X wieku, mającej poprzedzić założoną na początku XII wieku bazylikę kanoników regularnych była odbudowa kościoła po wojennych zniszczeniach. Prace wykopaliskowe zapoczątkowali w 1945 roku A. Holas (1911–1993) i Z. Kępiński. W 2 połowie 1949, jak i w następnym roku już z ramienia KBnPPP kontynuowała je K. Józefowiczówna pod opieką naukową Z. Kępińskiego²⁷². Nie licząc dwóch wykopów, które wytyczono na zewnątrz świątyni, eksploracje prowadzono wyłącznie we wnętrzu kościoła, przede wszystkim w jego nawie głównej, gdzie A. Holas w czerwcu 1949 roku odkrył relikty romańskiej świątyni (il. 16). W wyniku badań przeprowadzonych w podziemiach kościoła, a częściowo także w jego ścianach, odkryto fundamenty i resztki murów pozostałych po kolejnych etapach przebudowy: 1. relikty przedromańskie; 2. relikty bazyliki romańskiej; 3. pozostałości przebudowy gotyckiej oraz 4. fragmenty późniejszych przeróbek²⁷³.

²⁷¹ P.H. Droszewski, *Dzieje św. Wojciecha i Benedyktynów w Trzemesznie. Między mitem a rzeczywistością*, „Meritum” 2010, t. 2, s. 5–25; idem, *Uposażenie i działalność klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie do początku XVI wieku*, Wydawnictwo Littera, Olsztyn 2013, s. 55–74.

²⁷² Jak pisze J. Kaczmarek: „wysłanie przez KBnPPP ekipy do Trzemeszna było absolutną prowizorką. Do prac w tamtejszym kościele przeznaczono świeżo upieczono historyka sztuki K. Józefowiczównę, nie dając jej ani koniecznego sprzętu, ani pieniędzy i obiecując coś «załatwić» w terminie późniejszym. Wykopaliska rzeczywiście ruszyły, pieniądze na wypłaty dla robotników pożyczyl miejscowy proboszcz, któremu zależało na jak najszybszym remoncie kościoła, a łopaty i inny sprzęt przynieśli ze sobą robotnicy” (J. Kaczmarek, *Organizacja...*, s. 262).

²⁷³ A. Gieysztor, *Badania nad genezą państwa polskiego...*, s. 177–178; idem, *Polskie badania wczesnodziejowe w r. 1950...*, s. 225–226; MAP–IAiE 1, Trzemeszno-Kościół św. Wojciecha: H. Knie, *Opracowanie stratygrafii i ruchowych materiałów z kościoła w Trzemesznie, wykopaliska 1949/50*.

Il. 16. Trzemeszno. Lokalizacja wykopów archeologicznych w obrębie zespołu klasztornego w Trzemesznie na tle relikwów murów. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, A. Łosińska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 7, Toruń 1995, s. 79

W odniesieniu do pozostałości I i II fazy kościoła wstępna interpretacja autorki nie utrzymała się²⁷⁴ – kilka lat po publikacji wyników badań Józefowiczówna zrewidowała swoje poglądy na rekonstrukcję kościoła przedromańskiego (z jednonawowego obiektu stał się on trójnawową, beztranseptową bazyliką z trójdzielnym chórem i kryptą). Zmianie uległa również koncepcja rekonstrukcji bazyliki romańskiej²⁷⁵. Przypomnijmy, że w latach 50. i 60. XX wieku studia nad architekturą przedromańską naszej strefy były w powijakach, a możliwości analizy porównawczej ograniczone. W 1978 roku Józefowiczówna jeszcze raz przedstawiła rekonstrukcję pierwszej

²⁷⁴ K. Józefowiczówna, *Prace badawczo-naukowe w kościele w Trzemesznie*, „Ochrona Zabytków” 1955, z. 1, s. 34–49.

²⁷⁵ Eadem, *Pozostałości przedromańskie i romańskie w kościele byłego opactwa w Trzemesznie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1963, z. 1, s. 97–104; eadem, *Nowy pogląd na sprawę najstarszych etapów budowlanych byłego opactwa w Trzemesznie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1963, t. 8, z. 1, s. 3–17.

i drugiej fazy kościoła, tym razem w szerokim kontekście architektonicznym i historycznym²⁷⁶. W myśl tej interpretacji budowla przedromańska miała kształt trójnawowej, beztranseptowej bazyliki, zamkniętej wydłużonym chórem z półkolistą apsydą oraz dwoma bezapsydowymi aneksami. Pod chórem miała się znajdować krypta, w której wedle tradycji pochowano św. Wojciecha. Od zachodu budowlę miał zamykać masyw z emporą wspartą na kolumnie.

Pomimo późniejszych zmian w rekonstrukcji najstarszego założenia, Józefowiczówna od samego początku była zdania, że odkryte pozostałości fazy pierwszej pochodzą z końca X wieku i można je wiązać z opactwem benedyktyńskim. Budowę kościoła fazy drugiej odniosła do 2 ćwierci XII wieku. Ustalenia te zakwestionowała J. Chudziakowa, która w wyniku badań przeprowadzonych w latach 1986–1998 odrzuciła możliwość istnienia benedyktyńskiego klasztoru w Trzemesznie w X i XI wieku. Jej zdaniem pozostałości obu faz: pierwszej i drugiej pochodzą z okresu romańskiego (przy czym faza druga miała ograniczyć się do „przeróbek”). W tej sytuacji początek budowy najstarszego kościoła odnosi ona do XII wieku²⁷⁷. Proponowaną weryfikację datowania zakwestionowali W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, A. Łosińska (1995)²⁷⁸.

---

²⁷⁶ K. Józefowiczówna, *Trzemeszno. Klasztor św. Wojciecha w dwu pierwszych wiekach istnienia*, PWN, Warszawa–Poznań 1978.

²⁷⁷ Zob. J. Chudziakowa, *Z problematyki badań archeologiczno-architektonicznych zespołu poklasztorowego w Trzemesznie*, [w:] *Z badań nad średniowieczną architekturą Kujaw i Wielkopolski...*, s. 139–144; eadem, *Z badań nad architekturą sakralną w Trzemesznie (z lat 1987–1988)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archaeologia” 1992, t. 20, s. 9–20; eadem, *Klasztor w Trzemesznie w świetle najnowszych badań*, [w:] *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej w Dąbrowie Niemodlińskiej w dniach 4–6 XI 1993 przez Instytut Historii WSP w Opolu i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, M. Derwich, Wydawnictwo Św. Krzyża, Opole 1995, s. 365–372; eadem, *Romański kościół kanoników regularnych w Trzemesznie*, [w:] *Ars sine scientia nihil est. Księga ofiarowana profesorowi Zygmuntowi Świechowskiemu*, red. J. Olenderek, Dom Wydawniczy Ars, Warszawa 1997, s. 55–60; eadem, *Chronology of the Oldest Stage of the Romanesque Church in Trzemeszno*, „Quaestiones Mediae Aevi Novae”, t. 3 (1998), s. 265–272. Zob. także M. Wiewióra, *Zespół klasztorny kanoników regularnych w Trzemesznie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, „Archeologia Historica Polona”, t. 9, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2000.

²⁷⁸ W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, A. Łosińska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 7, Algo, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Poznań–Warszawa 1995, s. 83–84.

2.3. Śląsk: Cieszyn – Góra Zamkowa, Niemcza, Opole – Ostrówek, Góra Ślęza – Sobótka, Kościół św. Jakuba w Sobótce, Wały Śląskie, Wrocław – Ostrów Tumski

Cieszyn – Góra Zamkowa

Pewnego mglistego poranku we wrześniu stanąłem przed gęstym parkanem ogradzającym szczyt Góry Zamkowej w Cieszynie. Na bramie tabliczka ze srogim napisem, że Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego zabrania tutaj wstępu osobom nie zatrudnionym. Namacałem więc w kieszeni papier z pieczęciami i podpisami tegoż Kierownictwa i sam sobie uchyliłem podwoi. [...] Droga wiedzie pod górę w kierunku wysokiej, czworobocznej wieży i jakiejś walcowatej formy budynku, wokół którego gęsto oplotły się rusztowania odbudowy [...] Teraz wyznam, czemu tak dokładnie opisuję początek mojej cieszyńskiej wędrówki i dlaczego wspinałem się pod tą górę z trwogą w sercu. Oto po raz pierwszy zdarzyło mi się trafić na takie wykopalisko, gdzie kierownikiem jest niewiasta...²⁷⁹

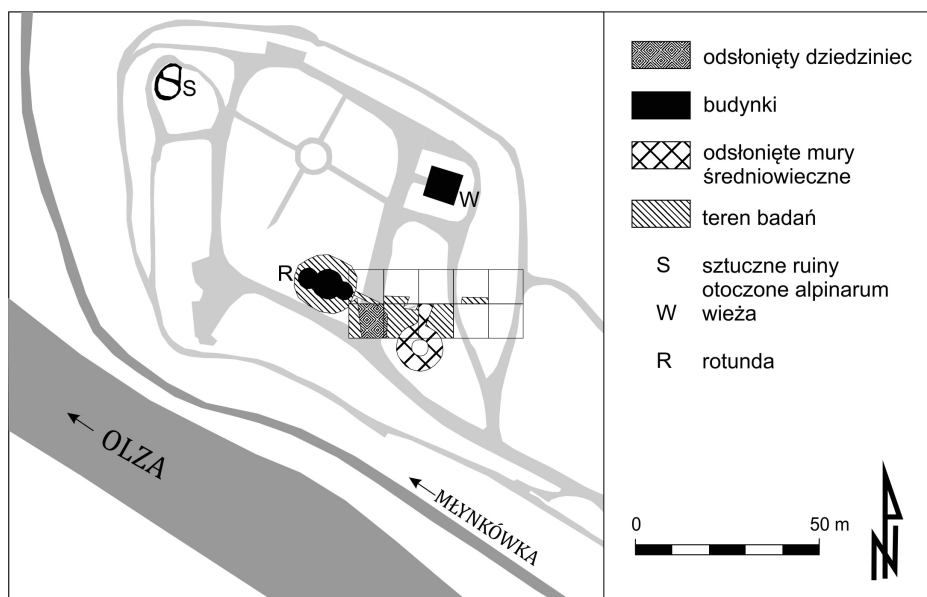
– pisał Paweł Jasienica (właśc. Leon Jan Beynar [1909–1970]), zaczynając swoją opowieść o wizycie na wykopaliskach w Cieszynie, opublikowaną w książce pt. *Świt słowiańskiego jutra*. Był rok 1951, owa „niewiasta” to 36-letnia mgr A. Kietlińska (1911–1974) z Państwowego Muzeum Archeologicznego, która w latach 1947, 1949–1952, 1954 kierowała ekspedycją cieszyńską²⁸⁰.

Góra Zamkowa w Cieszynie dzieli się na dwie części, wyższą zachodnią oraz niższą wschodnią. Z zamku górnego zachowała się północno-wschodnia wieża i część murów obronnych oraz rotunda św. Mikołaja (przebudowana w XIX wieku w stylu neorenesansowym), od której zaczęła się archeologia Góry Zamkowej. Pierwsze prace wykopaliskowe rotundy wykonał w latach 1941–1942 Georg Raschke (1903–1973), badacz i konserwator śląskich zabytków archeologicznych, wówczas administrator działu prehistorycznego Muzeum Śląskiego w Opawie. Wskazały one jednoznacznie na romański styl rotundy, którego domyślano się na podstawie rzutu poziomego. Obiekt nie został

²⁷⁹ P. Jasienica, *Świt słowiańskiego jutra...*, s. 178.

²⁸⁰ Skład **ekspedycji cieszyńskiej – 1949: brak danych; 1950** (od połowy V do 30 IX) – z-ca kierow. Maria Gądzikiewicz, kierow. sekcji technicznej (kreślarnia) Jadwiga Desage, rysownik Jerzy Sikora, laborant Jan Dziobak, magazynier Anna Dziobak, sekretarka Jadwiga Śliż; studenci – praktykanci: Witold Bender, Krzysztof Dąbrowski, Władysław Filipowiak, J. Janowski; **1951** (od 1 VIII do 24 IX) – z-ca kierow. Jerzy Sikora, laboranci: Zofia Mikler, Waleria Górniak, Emilia Czyż; asystenci: Witold Bender, Teresa Hildt (dorywczó), Zbigniew Średnicki, mgr Halszka Szoldarska; kreślarz Helena Rusin. Przez krótki okres pracowała również studentka Uniwersytetu w Pradze Karla Šneidrova. Ponadto zatrudniono od 5 do 9 pracowników fizycznych; **1952** – z-ca kierow. Teresa Hildt, rysownicy: Stefan Dembiński, Helena Rusin, fotograf Jerzy Sikora, laborantka Zofia Mikler.

jednak wtedy w wystarczający sposób zabezpieczony, skutkiem czego stan rotundy z roku na rok pogarszał się i wymagał szybkiej konserwacji. Konserwację (i reromanizację) rotundy rozpoczęto w 1947 roku, pracom tym towarzyszyły badania archeologiczne (odkryto wówczas basztę południowo-wschodnią, brukowany dziedziniec zamkowy i fragment wewnętrznego muru obronnego). W 1949 roku badania na Górze Zamkowej w Cieszynie zostały włączone do „Polskiego Milenium”. Prace archeologiczne objęły teren od rotundy w kierunku niższej części Góry Zamkowej (zob. plan wykopów – il. 17)²⁸¹.

Il. 17. Plan wykopów na Górze Zamkowej w Cieszynie. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie A. Kietlińska, *Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949–1954*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1960, t. 5, s. 63–98

²⁸¹ A. Kietlińska, *Wykopiska na Górze Zamkowej w Cieszynie (1949)*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1951, t. 1, s. 59–70; eadem, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Cieszynie w roku 1950*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 2, s. 29–38; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, eadem, *Sprawozdanie Kierownictwa Prac Wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Cieszynie w r. 1951*; A. Gieysztor, *Badania nad początkami państwa polskiego w roku 1952...*, s. 245–247. Zob. także A. Kietlińska, *Osadnictwo starożytne na Górze Zamkowej w Cieszynie*, „Materiały Starożytne” 1958, t. 4, s. 91–123; eadem, *Badania na Górze Zamkowej w Cieszynie*, „Z Otchłani Wieków” 1950, R. 19, z. 9–10, s. 146–150; eadem, T. Hildt, *Złota moneta celtycka z Cieszyna*, „Sprawozdania PMA” 1952, t. 4, z. 3, s. 121–126; A. Kietlińska, *Łyżka odlewnicza znaleziona na Górze Zamkowej w Cieszynie*, „Wiadomości Archeologiczne” 1955, t. 22, z. 2, s. 216.

W sumie wytyczono sześć wykopów:

- wewnątrz i wokół rotundy;
- (sondaż) na wschodnim stoku wyższej części Góry Zamkowej (prace ze względów technicznych zostały ograniczone tylko do wydobycia gruzu i nie doszły do takiej głębokości, by można było stwierdzić, w jakim stopniu zmieniło się pierwotne ukształtowanie zbocza);
- (sondaż) na zewnątrz zachodniej ściany dziedzińca zamkowego (odkryto wówczas fragment ziemianki wchodzący pod fundament budynku, a także „dół umacniany cienkimi belkami, wchodzącymi w całość” o nieustalonej chronologii);
- a także na tzw. odcinku mieszkalnym (wykop obejmował pas między wewnętrznym murem obronnym a dziedzińcem zamkowym i wąskim przekopem dochodził do rotundy) oraz na tzw. odcinku wałowym (okalającym mur obronny).

W wykopie dookoła rotundy, zbadanym do poziomu fundamentów i zamkowego dziedzińca, odsłonięto warstwy humusu współczesnego, gruzu ceglano-głazowego i łupku. Ponadto odkryto drewnianą drogę o kilku warstwach desek, biegnącą wzdłuż wschodniej ściany obiektu, a także opisane już przez G. Raschkego, pochówki przy południowej ścianie. Wykop wewnątrz rotundy, „prowadzony na bardzo małej powierzchni i w ciężkich warunkach”, nie przyniósł nowych wiadomości, poza odkryciem przedmiotów ceramicznych do głębokości 70 cm. Najwięcej informacji o osadnictwie Góry Zamkowej dostarczyły wykopy określone jako „odcinek mieszkalny”²⁸² i „odcinek wałowy”²⁸³, wykazały bowiem istnienie w Cieszynie umocnionego grodu już w 2 połowie X wieku. Gwoli wyjaśnienia, w dawnej historiografii pierwotny gród cieszyński identyfikowano z doskonale zachowanym grodziskiem w Kocobędzu/Podoborzu na lewym brzegu Olzy. Dopiero, gdy gród podoborski przestał istnieć Cieszyn miał się stać ośrodkiem osadnictwa, a Góra Zamkowa siedzibą księcia feudalnego (XI/XII).

Wykazanie, że Góra Zamkowa była zamieszkała w X wieku czy na początku XI wieku zmieniło obecnie poglądy na zagadnienie tutejszego osadnictwa. Okazało się, że przynajmniej od końca X w. do XII w. współistniały dwa ośrodki, z których Podobora była prawdopodobnie starsza. O wzajemnym stosunku tych grodów na razie nie można wiele powiedzieć²⁸⁴

– pisała A. Kietlińska, podsumowując prace wykopaliskowe w Cieszynie.

---

²⁸² Odsłonięto warstwy osadnicze związane z okresem halsztackim i lateńskim oraz czasami funkcjonowania grodu (X–XIII w.).

²⁸³ Odsłonięto pozostałości dwóch poziomów wału grodowego: pierwszy „nie starszy niż II połowa X wieku”, drugi datowany przez badaczkę na XI wiek.

²⁸⁴ A. Kietlińska, *Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949–1954*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1960, t. 5, s. 92.

Prowadzone po dzień dzisiejszy badania pokazują, że Wzgórze Zamkowe, miejsce o charakterze obronnym, było atrakcyjnym obszarem osadniczym już w czasach prehistorycznych²⁸⁵. Niemniej, początki tutejszego osadnictwa słowiańskiego wciąż pozostają słabo rozpoznane – fragmenty ceramiki znalezione na tzw. złożu wtórnym mogą być datowane najpóźniej na drugą połowę IX wieku. Niewiele też można powiedzieć o charakterze tego osadnictwa. Najstarsza uchwycona faza umocnień pochodzi dopiero z końca lat trzydziestych X wieku (wskazania dendrodat). Zaledwie 10 lat później na ich rozwaliskach pojawiły się nowe wały, wzniesione w konstrukcji zrębowej, z kamienną oblicówką od strony zewnętrznej. Zastosowany typ konstrukcji jest uważany za rozwiązanie związane z powstającym państwem Przemyślidów. Umocnienia te prawdopodobnie zostały zniszczone już pod koniec X wieku lub na przełomie X i XI wieku (czas walk o wpływy między państwem Piastów a Przemyślidów). Na ich miejscu zbudowano nowe wały, przebudowane w 1 połowie XII wieku. Kres warowni drewniano-ziemnej nastąpił wraz z budową zamku w XIV wieku²⁸⁶.

Wracając do ustaleń A. Kietlińskiej, inicjatywę podniesienia obronności terenu przez umocnienie Cieszyna przypisywała ona Mieszkowi I i Bolesławowi Chrobremu²⁸⁷. Pierwszy król Polski miał być również budowniczym rotundy. „Z punktu widzenia archeologii budowę rotundy datować trzeba na wiek XI. W warstwach odpowiadających czasowo, tak zresztą jak w poprzednich i następnych, przejawiają się silne wpływy kultury materialnej polskiej”²⁸⁸ – pisała Kietlińska. W 2013 roku w celu weryfikacji ustaleń G. Raschkego i A. Kietlińskiej Zofia Jagosz-Zarzycka z Muzeum Śląska Cieszyńskiego i Teresa Rodzińska-Chorąży z Instytutu Historii Sztuki UJ ponownie przystąpiły do badań rotundy romańskiej. Na podstawie uzyskanych wyników przesunięto jej dato-

---

²⁸⁵ W. Kuś, Z. Jagosz-Zarzycka, *Cieszyn i okolice w czasach przedhistorycznych*, [w:] *Dzieje Cieszyna od pradziejów do czasów współczesnych*, t. 1: *Dzieje Cieszyna od zarania do schyłku średniowiecza (1528)*, red. I. Panic, Urząd Miejski w Cieszynie, Cieszyn 2010, s. 113–136.

²⁸⁶ I. Panic, *Uwagi na temat okoliczności powstania najstarszych grodów Śląska Cieszyńskiego w czasach plemiennych*, „Pamiętnik Cieszyński” 2017, t. 22, s. 9–18; J. Gryc, *Gród w Cieszynie w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] T. Rodzińska-Chorąży, A. Tyc, W. Gojniczek, B. Czwojdrak, J. Gryc, Z. Jagosz-Zarzycka, B. Chorąży, G. Chromik, Ł. Łukaszewski, *Rotunda na Górze Zamkowej w Cieszynie. Badania archeologiczno-architektoniczne 1941–2017*, Muzeum Śląska Cieszyńskiego, Instytut Historii Sztuki UJ, Akademia Nauk Republiki Czeskiej, Imedius Agencja Reklamowa, Cieszyn–Kraków 2020, s. 199–203.

²⁸⁷ A. Kietlińska, *Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie...*, s. 89.

²⁸⁸ *Ibidem*.

wanie na połowę lub schyłek wieku XII, wiążąc początki rotundy z istnieniem kasztelanii na Wzgórzu Zamkowym, lub z istnieniem księstwa cieszyńskiego i fundacją księcia Mieszka Płatoniego²⁸⁹.

Niemcza

Pierwsze badania archeologiczne na terenie zabytkowego centrum miasta przeprowadzili: w 1929 roku Ernst Petersen, w 1936 roku Werner Boege i w 1937 roku Walter Nowothing. Miały one wzmocnić tezę, że Niemcza była grodem germańskim z V wieku n.e. Do badań na terenie dawnego grodu powrócono w latach 1950–1951 w ramach działalności KBnPPP²⁹⁰. Pracami wykopaliskowymi kierowali W. Hołubowicz (1908–1962) i H. Cehak-Hołubowiczowa (1902–1979)²⁹¹. Wykonano wtedy dwa wykopy. Pierwszy, który miał zweryfikować datowanie konstrukcji obronnych grodu uchwyconych przez W. Boege'go, założono w miejscu domniemanego przebiegu wału po stronie południowej wzgórza. Niestety, konstrukcji obronnych nie udało się tu przebadać – okazały się zalegać pod pobliskimi budynkami. Natrafiono jedynie na warstwę z materiałem ceramicznym kultury łużyckiej z okresu halsztackiego. Drugi z wykopów (w południowo-wschodniej części dawnego grodu) wytyczono na placu po wschodniej stronie ewangelickiego kościoła św. Piotra i Pawła (świątynia została później zamieniona na katolicką pw. Niepokalanego Poczęcia NMP) (zob. mapę wykopów – il. 18). Pod nawarstwieniami nowożytnego

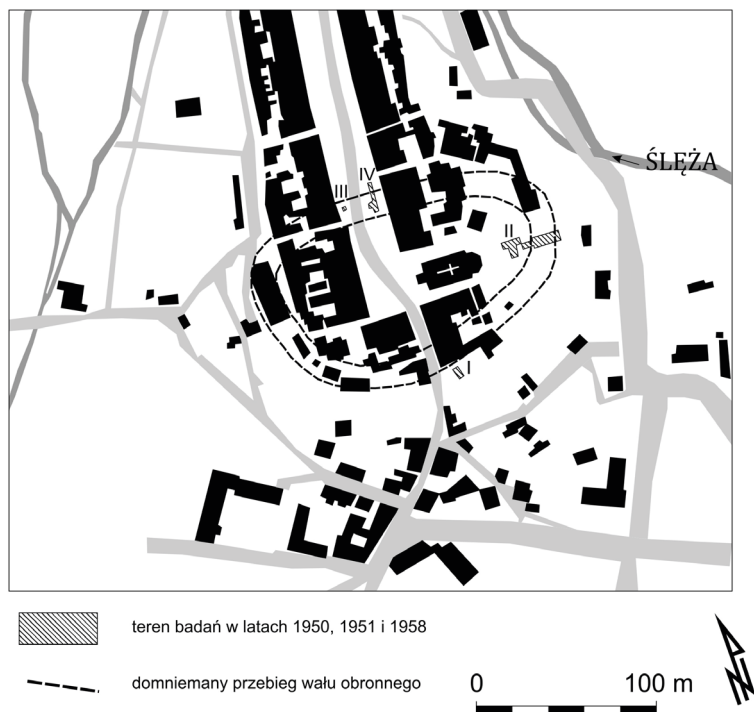
---

²⁸⁹ T. Rodzińska-Choraży, Z. Jagosz-Zarzycka, *Rotunda na Górze Zamkowej – prace badawcze w 2013 roku*, [w:] *Średniowieczna architektura sakralna w świetle najnowszych badań*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno 2014, s. 23–31.

²⁹⁰ W. i H. Hołubowiczowie, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Niemczy w r. 1950*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1950, R. 5, z. 1, s. 120–123; W. Hołubowicz, *Wyniki badań w Niemczy śląskiej przeprowadzone w 1950 r.*, „Wiadomości Archeologiczne” 1955, t. 22, z. 2, s. 146–157; W. Hołubowicz, K. Kaźmierczyk, *Z badań Niemczy śląskiej w latach 1950–1961*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1963, t. 15, s. 288–315; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, H. Hołubowicz, W. Hołubowicz, J. Kaźmierczyk, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Niemczy w roku 1951*.

²⁹¹ Skład **Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Niemczy – w 1950** (od 22 VI do 11 VIII i od 7 X do 15 XI) – st. asystenci: Józef Kaźmierczyk, Zbigniew Trudzik, Zofia Dillenius-Kozłowska; sekretariat i księgowość – Jadwiga Felkier, Jadwiga Pacyna; laborantki – Barbara Czerska, Danuta Łabaj; kreślarz Halina Gołkontt; w **1951** (od 27 VIII do 16 X) zatrudniono od 4 do 5 pracowników naukowych, od 2 do 4 technicznych i od 4 do 6 fizycznych (zespół pracowników naukowych placówki Ślęża). Oprócz stałego zespołu pracowników naukowych placówki w Ślęży w pracach wykopaliskowych brali udział mgr Teresa Różycka (st. asyst. Muzeum Śląskiego we Wrocławiu) i Zbigniew Trudzik (asyst. Zakładu Prehistorii UW).

cmentarza odkryto tu relikty gotyckiego kościoła z ok. XIII–XIV wieku i fragment wczesnośredniowiecznego wału obronnego, który wstępnie datowano na X–XI wieku (il. 19). Tutaj też ogniskowały się dalsze działania archeologów w latach 50. i 60. XX wieku.

Il. 18. Plan wykopów w Niemczy. Za: W. Hołubowicz, *Niemcza Śląska*, [w:] *Z przeszłości Śląska*, seria: Popularnonaukowa Biblioteka Archeologiczna, nr 5, red. W. Hensel, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa 1960, s. 79–86

W sumie systematyczne prace wykopaliskowe w Niemczy, początkowo stanowiące część programu „milenijnego” (od 1950 do 1965 roku), później zaś będące realizacją zainteresowań badawczych prof. Józefa Kaźmierczyka (1926–1993), trwały z przerwami do 1981 roku. Prowadzący badania przedstawili kilka propozycji rekonstrukcji pierwotnego planu grodu²⁹². Niestety wielosezo-

²⁹² Zob. K. Jaworski, *Niemczański zespół grodowy na przełomie pierwszego i drugiego tysiąclecia*, [w:] *Śląsk około roku 1000: materiały z sesji naukowej we Wrocławiu w dniach 14–15 maja 1999 roku*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, PAN Oddział we Wrocławiu, Wrocław 2000, s. 149–162 (tamże dalsza literatura).

nowe prace wykopaliskowe nie zostały jak dotąd uwieńczone opracowaniem monograficznym²⁹³.

Il. 19. Niemcza. Widoczny w wykopie fragment wczesnośredniowiecznego wału obronnego. Ze zbiorów IAiE PAN, Oddział we Wrocławiu

Opole – Ostrówek

W latach 1928–1931 na mocy decyzji prezydenta rejencji opolskiej i nadprezydenta prowincji górnośląskiej, Alfonsa Proskego (1881–1950), rozebrano niszczący zamek piastowski na Ostrówku (północny cypel wyspy Pasięki). Mniejszości polskiej w Opolu udało się powstrzymać jedynie rozbiórkę wieży zamkowej (tzw. Wieży Piastowskiej – obecnie symbol miasta). W miejscu zamku postawiono nową siedzibę rejencji, oddaną do użytku w 1934 roku.

---

²⁹³ Por. *Wczesnośredniowieczna Niemcza. Archiwalia z badań archeologicznych w Niemczycy z lat 1950–1981*, red. J. Kachel-Szyjka, K. Jaworski, A. Limisiewicz, seria: In Pago Silensi. Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne, t. 5, Wrocław 2020 (praca ta prezentuje zasób źródeł archiwalnych powstałych podczas badań w Niemczycy w drugiej połowie minionego stulecia; tamże omówienie dotychczasowego stanu badań).

To właśnie podczas jej budowy po raz pierwszy na Ostrówku odkryto nawarstwienia kulturowe z dobrze zachowanymi drewnianymi konstrukcjami słowińskiego grodu. Z uwagi na roboty budowlane prace archeologiczne prowadzone były w pośpiechu i w zasadzie objęły wyłączenie teren, na którym miał powstać gmach. Niestety znaczna część materiałów i dokumentacji zaginęła podczas wojny, a publikowane po badaniach lakoniczne sprawozdania G. Raschke – kierownika wykopalisk, żadną miarą nie ukazywały ich rezultatów²⁹⁴. Po przyłączeniu Śląska do Polski pojawiła się więc myśl wznowienia prac wykopaliskowych na Ostrówku. „Badania tego stanowiska archeologicznego winny stać się naszym punktem honoru, powinny być pierwszą poważniejszą pracą naukową jaką rozpoczniemy na Śląsku” – pisał w 1945 roku na łamach tygodnika „Odra” J. Antoniewicz. W inicjatywie tej, jak wyjaśniał dalej autor artykułu, nie chodziło wyłącznie o dokończenie prac rozpoczętych przez Niemców. Problematyka opolskiego grodu była wtedy ważna także w wymiarze propagandowym:

Obecność ekspedycji naukowej na Zachodzie, a zwłaszcza w świecie anglosaskim ma takie samo znaczenie... co wizyta krążownika w kolonialnym porcie. Całe społeczeństwo śledzi w tych krajach z zainteresowaniem prace i wyniki ekspedycji wykopaliskowych za pośrednictwem dostępnych im środków informacji. U podstaw jednej i drugiej tkwią wielkie pierwiastki prestiżu .... i pięści. Ziemie zachodnie nie są dla nas koloniami. Wracamy po swoje. Pięść skierowana jest na drugi brzeg Odry i Nysy. Organizujący się świat naukowy Niemiec, szczerze czy nieszczerze, pod egidą partii antyfaszystowskich, musi wiedzieć, że na Śląsk już nie wróci. Opola już się nikt nie będzie wstydził, bo odwróciła się karta historii, a z nią wychodzą na światło dzienne dowody naszego autochtonizmu. Opole dobrze rozreklamowane na całym świecie to jeszcze jeden atut więcej na przyszłą konferencję pokojową. Prace przygotowawcze do przyszłych badań natomiast rozpocząć trzeba już teraz²⁹⁵.

W 1946 roku do badań Ostrówka przymierzał się Instytut Śląski w Katowicach, jednak na przeszkodzie stanął brak wystarczających środków finansowych. Tymczasem wykopaliskami na Ostrówku zainteresowali się sami Opolanie. W 1947 roku w celu „wydobycia na jaw i naukowego opracowania dowodów polskości Opolszczyzny i Opola” i „naukowego udowodnienia, że jesteśmy gospodarzami tej ziemi od najdawniejszych czasów” powstał obywatelski Komii-

---

²⁹⁴ Zob. A. Nasz, *Opole: osada staropolska w Opolu w świetle dotychczasowych prac wykopaliskowych*, seria: Biblioteka Archeologiczna, t. 1, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Wrocław 1948; W. Hołubowicz, *Opole w wiekach X–XII*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 1956, s. 7–15.

²⁹⁵ J. Antoniewicz, *O podjęciu badań nad Opolem wczesnopiastowskim*, „Odra”, 25 XII 1945, nr 11, s. 3–4.

tet Badań Prehistorycznych²⁹⁶. Komitet nawiązał współpracę z prof. R. Jamką (1906–1972), organizatorem i kierownikiem Katedry Archeologii Przedhistorycznej na UWr, który opracował plan prac wykopaliskowych na Ostrówku²⁹⁷. Projekt ten, przedstawiony przez Jamkę w Poznaniu na posiedzeniu w sprawie badań wykopaliskowych w Gnieźnie i Biskupinie (15 XI 1947), zyskał aprobatę Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków²⁹⁸.

Prace archeologiczne na Ostrówku rozpoczęły się 6 lipca 1948 roku. Ekspedycja wykopaliskowa Jamki²⁹⁹ objęła badaniami od razu bardzo rozległy teren o powierzchni ok. 2600 m², jednakowoż zdołano na nim wyeksplorować głównie nawarstwienia nowożytnie i późnośredniowieczne, odkrywając XVI i XVII-wieczne umocnienia ziemne (widoczne na rycinie zamku z roku 1680), masowy grób żołnierzy – prawdopodobnie obrońców miasta z czasów wojny trzydziestoletniej, a w warstwach późnośredniowiecznych – relikty murów zachodniej części zamku³⁰⁰. Ponadto w obrębie dziedzińca zamkowego odkryto

---

²⁹⁶ J.K. Świdorski, *Przedmowa*, [w:] R. Jamka, *Przeszłość wczesnopiastowskiego Opolu w świetle wykopalisk*, Komitet Badań Prehistorycznych: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne – Oddział w Opolu, Opole 1949, s. 4.

²⁹⁷ AIAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, zesp. Opole-Ostrówek, R. Jamka, *Plan prac wykopaliskowych w Opolu*.

²⁹⁸ AIAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, zesp. Opole-Ostrówek, *List R. Jamki do Komitetu Badań Prehistorycznych w Opolu z dn. 18 XI 1947 r.* Przed rozpoczęciem wykopalisk w Opolu Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków zorganizowała w tej sprawie konferencję: AIAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, zesp. Opole-Ostrówek, *Protokół z konferencji naukowej w sprawie wykopalisk prehistorycznych w Opolu w dn. 26 XI 1947 r.*

²⁹⁹ W zespole tym znaleźli się: dr Wojciech Kóčka jako zastępca kier., Elżbieta Ostrowska, dr Wanda Sarnowska, Renee Hachulska, Andrzej Gałuszka, K. Smutek, H. Markiewiczówna, Teresa Różycka, J. Kozubowski, Maria Sobolewska, Teresa Kretkowska (później Kiersnowska). Ponadto w charakterze ekspertów zatrudnieni byli: prof. Antoni Bandt – zoolog (dziekan Wydziału Weterynarii UWr), prof. Stanisław Tołpa – botanik (dziekan Wydziału Agronomii UWr), prof. Mieczysław Klimaszewski – geomorfolog, dr Mieczysław Gładysz – etnograf (dyr. Muzeum w Gliwicach), dr Bohdan Guerquin – architekt, dr Marian Haisig – numizmatyk i heraldyk, T. Kubiczek – kier. pracowni konserwatorskiej, prof. Gottmann – kier. pracowni fotograficznej, prof. Karol Maleczyński – historyk. W 1949 roku naukowe siły opolskiej ekspedycji składały się z następujących osób: Renee Hachulska (p.o. zastępcy kier.), mgr A. Skarbek, mgr Emil Hachulski, K. Smutek, Andrzej Gałuszka, Stanisław Siedlak, Adam Chudzik, Barbara Czerska, M. Waniowski, Zbigniew Trudzik, Lechosław Rauhut, W. Kaczmarek. W 1950 roku (od 15 III do 17 X) pracowników naukowych było ok. 10, techniczno-administracyjnych 13, fizycznych 121. W 1951 roku (od 2 VII do 4 IX) zatrudnionych było 2 pracowników naukowych, 3 technicznych, 35 fizycznych.

³⁰⁰ R. Jamka, *Badania wykopaliskowe w Opolu*, „Ochrona Zabytków” 1948, R. I, nr 3/4, s. 124–126; idem, *Wyniki prac wykopaliskowych w Opolu w 1948*, „Sprawozdania

Il. 20. Opole – Ostrówek, 1954 rok. Od lewej:
W. Hensel, W. Hołubowicz, NN. Za Archiwum
IAiE PAN, Oddział we Wrocławiu

pozostałości drewnianych budynków, których wiek określono na 1 połowę XIV i 2 połowę XIII wieku. W roku 1952, w związku z powrotem Jamki na macierzystą uczelnię (UJ) i do rodzinnego Krakowa, do Opola skierowano zespół W. Hołubowicza³⁰¹ (il. 20), prowadzący

z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1949, t. 50, nr 1, s. 27–30; idem, *Szczegółowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Opolu za okres 1948–1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1949, t. 1, s. 1–57; idem, *Przeszłość Opola-Ostrówka w świetle badań wykopaliskowych w okresie 1948–1950*, „Ochrona Zabytków” 1950, R. III, s. 89–92; idem,

Wyniki prac wykopaliskowych w Opolu w latach 1948–1951, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, t. 52, nr 9, s. 818–826; W. Kóčka, *Znaczenie wykopalisk w Opolu*, „Z Otchłani Wieków” 1949, R. 18, nr 9–10, s. 142–144; idem, *Charakter osady odkrytej w Opolu*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 21, z. 2, s. 55–59; AIAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, zesp. Opole-Ostrówek, R. Jamka, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Opolu na „Ostrówku” za okres od 6 lipca do 30 września 1948 r.*; *ibidem*, zesp. Opole-Ostrówek, R. Jamka, *Tymczasowe sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Opolu w 1950 r.*; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, R. Jamka, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Opolu w 1951 r.* Zob. także Z. Rajewski, *Znaczenie wykopalisk w Opolu*, „Wiadomości Historyczne” 1949, R. II, nr 1, s. 28–30.

³⁰¹ W 1952 roku, od 27 VI do 7 VII, trwały prace przygotowawcze przy których zatrudniano kilkanaście osób; od 7 VII do 30 IX zatrudniano przeciętnie 80 osób – pracowników naukowych z pełnymi kwalifikacjami zatrudniano przeciętnie 12 osób, pracowników technicznych 15, pracowników fizycznych od 40 do 60; od 1 do 18 X trwały prace uzupełniające i zabezpieczające przy zatrudnieniu ok. 30 osób. W 1953 roku zespół prowadzący badania od 28 VI do 5 IX pracował w składzie: zastępca kier. i jednocześnie kier. działu dokumentacji dr H. Cehak-Hołubowicz; drugi zastępca kier. (ds. organizacyjnych) mgr J. Kaźmierczyk; kier. działu eksploracji mgr B. Czerska; kier. administracji J. Kuźniewski; kierownicy grup eksploracyjnych: mgr Zdzisław Trudzik, mgr Maria Norska, mgr N. Smaza-Letachowicz, mgr Janina Zagajewska, mgr Teresa Różycka, mgr J. Kozłowski; kier. pracowni kreslarskiej mgr Z. Kufel-Szczepaniakowa przy współpracy mgr W. Kozłowskiej; kier. preparatorni T. Kubiczek. W sumie zespół liczył 12 pracowników naukowych, 12 pracowników administracyjnych

w latach 1949–1951 wykopaliska na Ślęży i w Niemczy³⁰². Głównym zadaniem nowego Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Opolu stało się dotarcie do pozostałości grodu, poprzedzającego murowany zamek³⁰³. Aby szybko osiągnąć calec, a tym samym uzyskać pełne rozpoznanie stratygrafii stanowiska, teren badań ograniczono do 100 m² – w następnych latach (1953–1956) obszar ten powiększono do ok. 300 m². Nawiasem mówiąc, nie tylko koncepcja badań uległa istotnej zmianie, przyjęto również nowe założenia ich realizacji, a mianowicie przystępując do wykopalisk W. Hołubowicz ustalił własną metodykę prac (tzw. metoda metra kwadratowego), o czym szerzej pisałam w rozdziale poprzednim. Nowa koncepcja badań okazała się trafna. Już w pierwszym sezonie osiągnięto calec, odsłaniając doskonale zachowane pozostałości grodu, którego wiek określono na X stulecie (il. 21). Wyniki badań z lat 1952–1953 skłoniły Hołubowicza do przedstawienia ogólnego obrazu dziejów grodu na Ostrówku, do czego wykorzystał również dostępne informacje o rezultatach wcześniejszych prac archeologicznych³⁰⁴. Był to szkic większego zamierzenia – pierwszej syntetyzującej monografii pt. *Opole w wiekach X–XII*, opublikowanej w 1956 roku³⁰⁵.

W roku 1954 prace archeologiczne na Ostrówku zostały przejęte przez Zakład Archeologii Śląska IHKM PAN we Wrocławiu – kontynuował je Hołubowicz, a po jego śmierci Bogusław Gediga, który ostatnie badania na Ostrówku przeprowadził w roku 1997. Wraz z Janiną Bukowską-Gedigową wydał on również wybór źródeł pozyskanych w latach powojennych. Ze względu na ogromną liczbę zabytków, wiele z nich musiało pozostać nieopracowane³⁰⁶.

i technicznych oraz 32 fizycznych, przeważnie studenci lat młodszych Wydziału Fil.-Hist. UWr. W pracach eksploracyjnych i in. brali także udział praktykanci – studenci II roku Studium HKM w lipcu – Teresa Liana, Róża Mikłaszewska, w sierpniu – Bogusław Gediga, Włodzimierz Błaszczyk, Alicja Miller, Alina Bielawa, Jadwiga Litwińska.

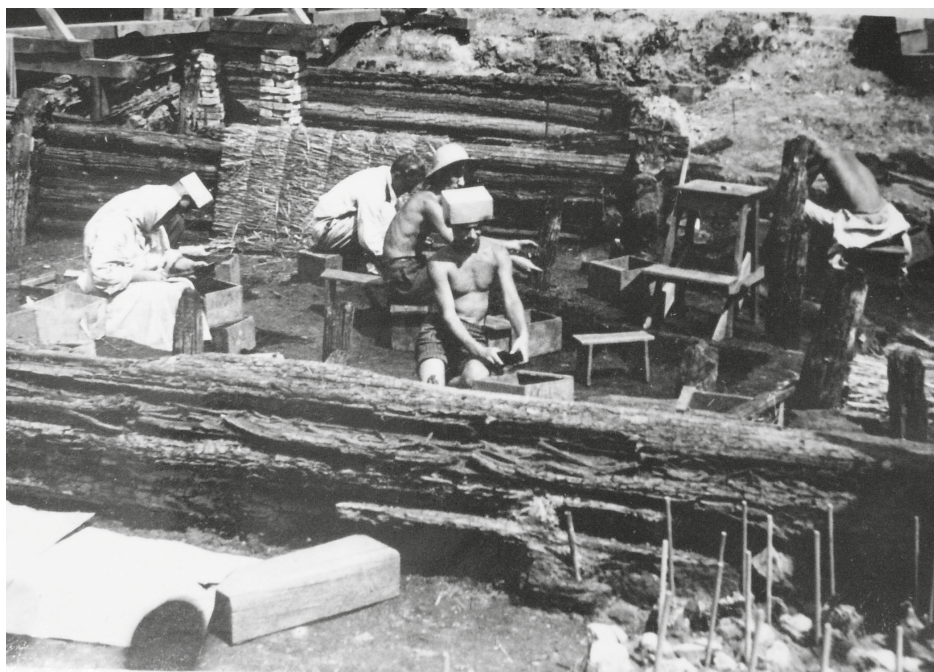
³⁰² AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 8/konf/1952, *Protokół z posiedzenia Komisji Naukowej zwołanej przez KBnPPP w Warszawie dnia 19 IV 1952 r. w Opolu w celu przekazania opolskiej placówki wykopaliskowej nowemu Kierownictwu*.

³⁰³ W. Hołubowicz, *Wczesnośredniowieczne Opole w świetle badań w roku 1952*, [w:] *Szkice z dziejów Śląska*, red. E. Małczyńska, Książka i Wiedza, Warszawa 1953, s. 15–26; idem, *Wczesnośredniowieczne Opole w świetle badań archeologicznych w latach 1952–1953*, [w:] *Szkice z dziejów Śląska*, red. E. Małczyńska, wyd. 2, Książka i Wiedza, Warszawa 1955, s. 20–78. AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, W. Hołubowicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Opolu w roku 1952*; *ibidem*, sygn. KB/25, W. Hołubowicz, H. Cehak-Hołubowicz, J. Kaźmierczyk i B. Czerska, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Opolu w roku 1953*.

³⁰⁴ W. Hołubowicz, *Wczesnośredniowieczne Opole w świetle badań...*, s. 20–78.

³⁰⁵ W. Hołubowicz, *Opole w wiekach X–XII...*

³⁰⁶ J. Bukowska-Gedigowa, B. Gediga, *Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu*, seria: *Polskie Badania Archeologiczne*, t. 25, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.

Il. 21. Opole – Ostrówek, 1953 rok. Za: Archiwum IAiE PAN,
Oddział we Wrocławiu

Ostatnie większe badania na wyspie Pasiece przeprowadził zespół IAE PAN i Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego w latach 2009–2010 pod kierunkiem prof. Sławomira Moździocha i dr Magdaleny Przysiężnej-Pizarskiej.

Dotychczasowe prace wykopaliskowe pozwoliły na ustalenie, że na cyplu Pasieki przed powstaniem grodu istniała osada, najprawdopodobniej obronna, która funkcjonowała od końca VIII wieku do początków X wieku³⁰⁷. Być może była ona głównym ośrodkiem plemienia Opolan, jednym z 20 *civitates* opisywanych przez Geografa Bawarskiego. W końcu X wieku, przypuszczalnie po przyłączeniu Śląska do państwa Piastów, na terenie Ostrówka wytyczono nowe osiedle, przy czym obwiedziono je wałem drewniano-ziemnym, który z biegiem czasu był co najmniej dwukrotnie przebudowywany. Badacze wyróżnili 9 warstw konstrukcji drewnianych wczesnośredniowiecznej zabudowy grodu, datując je na czas od 4 ćwierci X wieku

---

³⁰⁷ Fakt istnienia warstwy osadniczej pod warstwą piasku, na której posadowiono najstarszą zabudowę grodu opolskiego potwierdził W. Hołubowicz w artykule z 1962 roku: *Rozmieszczenie budynków, ulic i podwórz w Opolu na Ostrówku w X–XIII w.*, „Światowit” 1962, t. 24, s. 515–555.

do połowy XIII wieku³⁰⁸. Jednakże wciąż nie udało się dokładnie wyznaczyć dawnego zasięgu grodu opolskiego, a co za tym idzie jego kształtu, trudno także na podstawie posiadanych danych ustalić ściśle datę jego budowy.

Kres funkcjonowania grodu na Ostrówku nastąpił w związku z lokacją miasta na prawym brzegu Odry.

Góra Ślęza – Sobótką³⁰⁹

Wokół góry Ślęzy w niemieckiej historiografii przedwojennej, która z przyczyn oczywistych najwięcej miała wówczas do powiedzenia w tej tematyce, narosło wiele hipotez, a polemiki uczonych toczyły się wokół kilku kwestii³¹⁰. Po pierwsze, próbowano określić funkcję, czas powstania i pochodzenie zagadkowych konstrukcji kamiennych na plateau szczytu i jego stoku północnym. Wysłunięto wówczas przypuszczenie, że całe plateau na przełomie epoki brązu i żelaza było ufortyfikowane za pomocą potężnego wału, który do dziś przetrwał w stanie szczątkowym, najlepiej zachowanym od strony południowej (wg Fritza Geschwendta od strony południowej obronę plateau umacniał jeszcze jeden, równie potężny mur, dzielący płaszczyznę szczytową na dwie części – dziedzińce). Reszta ulec miała dewastacji w czasach późniejszych, dostarczając kamieni do budowy średniowiecznego zamku na szczycie Ślęzy, dwóch kaplic ślężańskich, a także nowego schroniska na krawędzi łąki szczytowej, wzniesionego na początku XX wieku. Drugi nurt badań dotyczył problemu fundacji klasztoru ślężańskiego oraz jego lokalizacji. Według jednej hipotezy klasztor augustiański wraz z kościołem został zbudowany w Górcie, na wzgórzu u stóp Ślęzy, następnie przeniesiono go do Wrocławia na Piasek. Zwolennicy drugiej byli zdania, że klasztor z kościołem ozdobionym rzeźbami, nigdy nie został ukończony i po odejściu mnichów do Wrocławia popadł w ruinę. Natomiast rzeźby miały być rozwleczone, a część z nich w wieku XIII użyto jako kamieni granicznych

³⁰⁸ Szerzej zob. J. Kaźmierczyk, K. Macewicz, S. Wuszkán, *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*, Instytut Śląski, Opole 1977, s. 355–358; B. Gediga, *Opolski ośrodek grodowy w państwie wczesnopiastowskim*, [w:] *Śląsk około roku 1000...*, s. 167–183; S. Moździoch, M. Przysiężna-Pizarska, *Gród na Ostrówku. Początki Opola*, Wydawnictwo AD, Opole 2017; S. Moździoch, *Piastowski gród na Ostrówku opolskim. Stare i nowe odkrycia*, „Kwartalnik Opolski” 2017, t. 63, nr 1, s. 45–64.

³⁰⁹ W latach 1945–1948 Ślęza nazywana była także Sobótką (niem. Zobtenberg – Góra Sobótką).

³¹⁰ Historia badań zob. G. Domański, *Ślęza w pradziejach i średniowieczu*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział we Wrocławiu, Wrocław 2002, s. 8–12 (tamże katalog stanowisk); W. Korta, *Tajemnice Góry Ślęzy*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1988, s. 9–15; H. Cehak-Hołubowicz, *Śląski Olimp*, [w:] *Szkice z dziejów Śląska*, red. E. Maleczyńska, Książka i Wiedza, Warszawa 1953, s. 1–18.

podczas ustalania przez księcia Henryka I Brodatego granicy posiadłości klasztornych na Ślęży. Do cyklu zagadnień związanych z górą Ślężą należała również kwestia pochodzenia najstarszej nazwy góry, od której wywodzi się nazwa Śląsk – nacjonalistycznie nastawieni badawcze Niemcy w historycznych nazwach Ślęży – Sleensane, Silensis, dopatrywali się zniekształconej przez Słowian nazwy odłamu szczepu germańskiego Wandalów, zwanych Silingami, który miał zamieszkiwać Śląsk w pierwszych wiekach naszej ery. Słowianie, zdaniem tych badaczy, przybyli ze wschodu na Śląsk w VI lub VII wieku i zajęli „świętą górę” Silingów. Zwolennicy tej tezy doprowadzili nawet do urzędowej zmiany starej, średniowiecznej nazwy „Zobtenberg” na „Silingberg”.

Po 1945 roku badania nad dziejami Ślęży wkroczyły w kolejny etap: wprowadzie nauka polska już w okresie międzywojennym dostrzegała znaczenie Ślęży, ale dopiero przyłączenie Śląska do Polski po II wojnie światowej otworzyło przed polskimi badaczami możliwość sprawdzenia wielu hipotez. W 1948 roku z ramienia Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków prof. K. Maleczyński zorganizował prace nad wykonaniem planu warstwicowego Ślęży oraz inwentaryzację rzeźby kamiennej odkrytej na jej zboczach i w najbliższej okolicy³¹¹. Natomiast 10 sierpnia 1949 roku ekspedycja archeologiczna KBNPPP³¹² pod kierunkiem dr. W. Hołubowicza (1908–1962) i dr H. Cehak-Hołubowiczowej (1902–1979) rozpoczęła prace wykopaliskowe na plateau Ślęży, które prowadzono do 1951 roku³¹³. Specjalną uwagę poświęcono zbadaniu istniejących na szczycie wałów

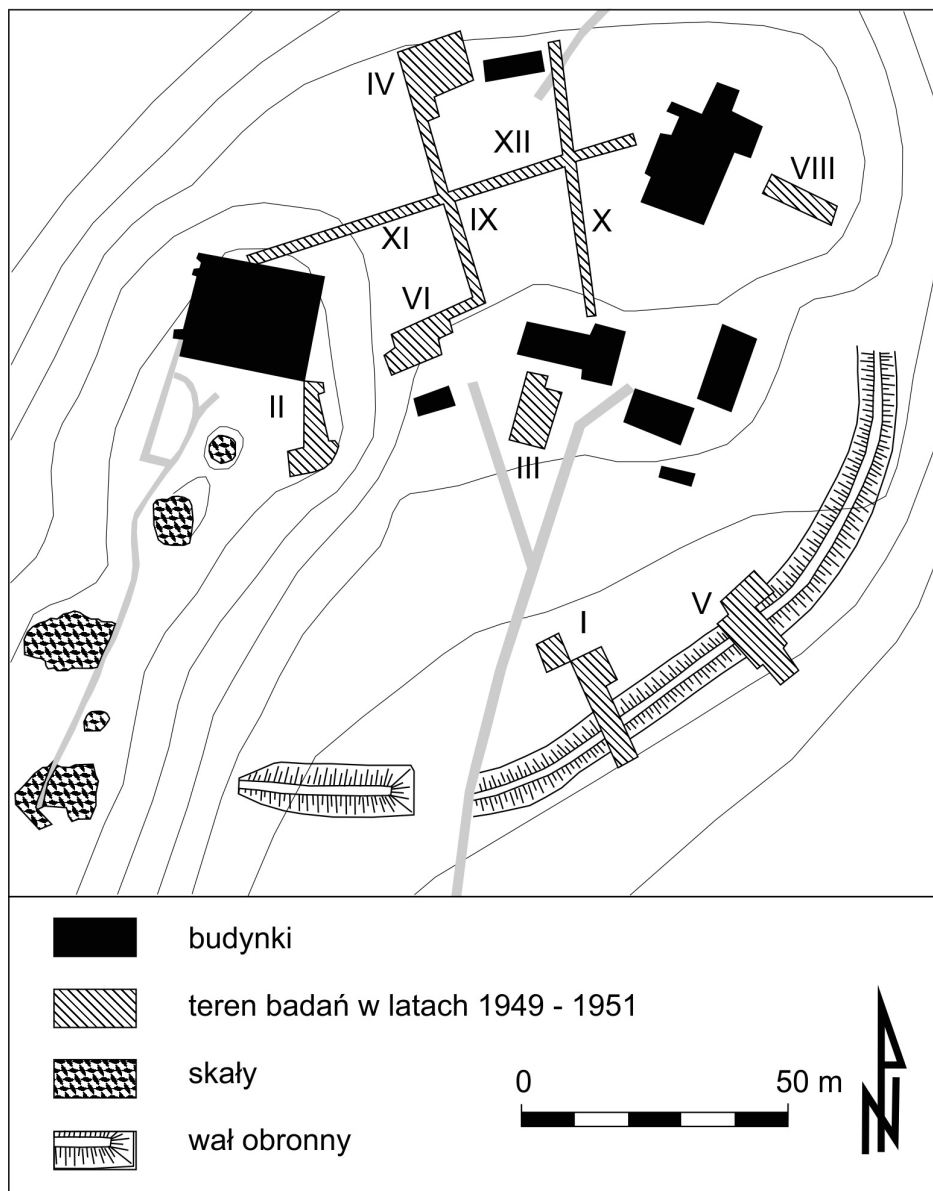
³¹¹ AIAiE PAN, zesp. KBNPPP, sygn. KB/21, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Górze Sobótce w r. 1948*.

³¹² Skład **ekspedycji ślęzańskiej**: w **1949** (od 10 VIII do 10 X) zespół składał się przeciętnie z 8 pracowników umysłowych i do 30 fizycznych. Udział w badaniach brali też studenci UW – Zbigniew Trudzik, Józef Kaźmierczyk, UMK – Jan Rompski, Bożena Rompska, Arnold Drozdowski, Jerzy Wiśniewski; w **1950** (od 13 VI do 25 X) zespół składał się z 3, w niektórych tygodniach z 6 osób. Oprócz kierownictwa w pracach brali udział Zbigniew Trudzik, Józef Kaźmierczyk, Stanisława Kołkówna i Leszek Popielewski. W ciągu dwóch miesięcy był zatrudniony ponadto jeden kreślarz. Liczba pracowników fizycznych wahała się od 6 do ok. 20; w **1951** (od 6 VII do 26 VIII) zespół składał się od 4 do 6 pracowników naukowych, 2 technicznych i od 7 do 25 fizycznych. Przez pewien okres czasu w pracach na szczycie Ślęży brali udział mgr Teresa Różycka i Stanisław Siedlak (asystenci Muzeum Śląskiego we Wrocławiu), a na cmentarzu koło Sobótki p. Jednoróg, student UW.

³¹³ Zob. H. Hołubowiczowa, W. Hołubowicz, *Z badań na Ślęży w 1949 r.*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1, s. 119–148; H. i W. Hołubowiczowie, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ślęży-Sobótce w r. 1950 (Streszczenie)*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1950, R. 5, z. 1, s. 115–119; AIAiE PAN, zesp. KBNPPP, sygn. KB/21, H. i W. Hołubowiczowie, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ślęży-Sobótce (1950)*; sygn. KB/23, H. Hołubowicz, W. Hołubowicz, J. Kaźmierczyk, Z. Trudzik, *Sprawozdanie Kierownictwa prac wykopaliskowych na Ślęży za rok 1951*.

obronnych, związanych z różnymi umocnieniami. W sumie przecięto je w sześciu miejscach (zob. mapa wykopów – il. 22) – wykopy I, III, IV, V, VIII, X).

Il. 22. Plan wykopów na szczycie Ślęzy (1949–1951). Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie H. Cehak-Hołubowicz, *Dzieje Ślęzy na podstawie analizy ceramiki z wykopów na szczycie*, [w:] *Śladami dawnych wierzeń. Materiały z sesji w Sobótce, 30 IX 1974*, Towarzystwo Miłośników Ziemi Ślęzańskiej, Wrocław 1977, s. 7–29

Wykop I (1949) został poprowadzony przez najlepiej zachowany południowy wał, w pobliżu współczesnego wjazdu na szczyt – przekrój przez wał wykazał, że był on uformowany z kamieni i głazów przysypanych na pewnej wysokości mieszaną humusu, piasku, żwiru i drobnych kamieni z zawartością materiałów kultury łużyckiej. Ludności tej kultury początkowo też przypisano jego budowę – w świetle późniejszej analizy odkrytych materiałów H. Cehak-Hołubowiczowa zmieniła datowanie obiektu na XIII wiek³¹⁴. Kamienny wał, jak wykazały odkrycia w wykopach: IV (1949–1951), V (1949, 1951), VIII (1950) i X (1951), obiegał szczytową łąkę górską także od wschodu i północy. Z kolei wykop III (1949), zlokalizowano w miejscu gdzie wg F. Geschwendta miał znajdować się wał ograniczający od południa tę partię szczytu. Uzyskane wyniki skłoniły H. i W. Hołubowiczów do zanegowania istnienia tam jakichkolwiek urządzeń obronnych, ale zdaniem G. Domańskiego ponowna analiza dokumentacji każe powstrzymać się od formułowania kategoriycznych wniosków³¹⁵.

Początkowo H. i W. Hołubowiczowie wysunęli hipotezę, że w „epoce patriarchalnej wspólnoty pierwotnej” (ok. V w. p.n.e.) góra Ślęza jako ważne centrum kultu plemienia łużyckiego (prasłowiańskiego) obwiedziona została kamiennym walem, który po reperacji i odnowieniu użytkowano aż do średniowiecza. Kilka lat później pod wpływem badań archeologicznych na Raduni i Wieżycy (Górze Kościuszki) (1955–1956) H. Cehak-Hołubowicz uznała tezę o istnieniu grodu na szczycie Ślęzy w ostatnim tysiącleciu p.n.e. za mylną, gdyż nie zgadzała się ona z jej teorią kręgów kultowych jako, właściwych dla całego masywu Ślężańskiego, konstrukcji kamiennych typu sakralnego. Przyjęła więc za rzecz prawdopodobną, że i na szczycie Ślęzy, podobnie jak na pobliskich górach Raduni i Wieżycy (Górze Kościuszki), istniał krąg kultowy, który został rozebrany w czasach średniowiecznych, gdy na jego miejscu postawiono kamienny wał – umocnienie grodu kasztelańskiego, znanego ze źródeł pisanych³¹⁶. Późniejsze odkrycia (ponowne szersze badania w masywie Ślęzy rozpoczęto na początku lat 90. XX wieku) przyniosły nowe interpretacje wyżej wymienionych obiektów zarówno na Raduni i Wieżycy, jak i na Ślęzy. Zdaniem G. Domańskiego „kręgi kultowe” na Raduni i Wieżycy w pierwszym rzędzie

³¹⁴ H. Cehak-Hołubowicz, *Ślęza i jej okolice w dziesięciolecie polskich badań archeologicznych*, „Ślęza” 1958, t. 1, s. 13. Z datowaniem ww. wału na XIII wiek zgadza się G. Domański w: *Ślęza w pradziejach i średniowieczu...*, s. 13.

³¹⁵ Szerzej zob. G. Domański, *Ślęza w pradziejach i średniowieczu...*, s. 13–15.

³¹⁶ H. Cehak-Hołubowicz, *Kamienne kręgi kultowe na Raduni i Ślęzy*, „Archeologia Polski” 1959, t. 3, z. 1, s. 51–100. Zob. także eadem, *Kamienna konstrukcja kultowa pod szczytem na północnym stoku góry Ślęzy*, „Światowit” 1960, t. 23, s. 479–493; eadem, *Dzieje Ślęzy na podstawie analizy ceramiki z wykopów na szczycie*, [w:] *Śladami dawnych wierzeń. Materiały z sesji w Sobótce*, 30 IX 1974, Towarzystwo Miłośników Ziemi Ślężańskiej, wyd. 2, Wrocław 1977, s. 7–34.

spełniały funkcje obronne, co nie wyklucza możliwości praktykowania w ich wnętrzu obrzędów kultowych, a ich położenie czyni to przypuszczenie bardzo prawdopodobnym³¹⁷. Natomiast analiza materiałów i dokumentacji z badań na Ślęzy, zdaniem badacza, nie wskazuje na istnienie tam wału „kultowego”, podobnego do tych na Raduni i Wieżycy. Liczny materiał zabytkowy, zarówno pod względem ilości, jak i charakteru przemawia za grodem kultury łużyckiej, ale również nie można wykluczyć funkcjonowania w jego obrębie miejsca związanego z kultem, a nawet wybudowania grodu dla jego obrony³¹⁸. Reasumując, w okresie „milenijnym” na szczycie Ślęzy rozpoznano niktłe ślady umocnień domniemanego grodu kultury w wyższej partii „łaki przyszczytowej, podczas gdy lepiej zachowane konstrukcje kamienne u podnóża szczytu są interpretowane jako wał wczesnośredniowieczny. Zaobserwowano ponadto liczną grupę niewielkich konstrukcji kamiennych przy drodze na szczyt Ślęzy. Najodleglejsza z nich to tzw. wał półksiężycowaty (niepełny krąg), w którego obrębie odkryto rzeźby „panny z rybą”, „niedźwiedzia”, „tablicę ślężańską”, „głowę sfinksa”, kilka detali architektonicznych oraz obrobionych bloków i płyt granitowych, a także niewielką liczbę fragmentów ceramiki kultury łużyckiej. Kolejno, w stronę szczytu, znajdują się: „poprzeczny murek”, dalej „potrójny murek” (tu też znaleziska ceramiki łużyckiej) i niedaleko od szczytu „brama” (z ceramiką średniowieczną). Funkcja i datowanie tych konstrukcji wciąż pozostaje zagadką³¹⁹.

Obok badań wałów obronnych, Kierownictwo Prac Wykopaliskowych na Ślęzy-Sobótce dążyło także do rozwiązania problemu lokalizacji klasztoru Kanoników Regularnych św. Augustyna, który od XII wieku do 1810 roku był właścicielem masywu. Badania przeprowadzone przy zachowanej części muru obronnego średniowiecznego zamku (wykop II – 1949, 1951), przy schodach prowadzących do kościoła (wykop VI – 1950, 1951) oraz poprzez łakę szczytową (rowy sondażowe IX, X, XI, XII – 1951), nie wskazywały na istnienie zabudowań klasztornych na Ślęzy. W świetle znacznie późniejszych ustaleń G. Domańskiego budowa klasztoru na Ślęzy została co najmniej rozpoczęta. Zagadką pozostaje, na jakim etapie została porzucona w 1146 roku, kiedy to zakonnicy uciekli do Wrocławia³²⁰.

---

³¹⁷ Zdaniem prof. Dariusza Andrzeja Sikorskiego mamy stanowczo za mało źródeł archeologicznych i historycznych, aby doszukiwać się miejsc *sacrum* na terenie gór, których szczyty są otoczone wałami. Zob. D.A. Sikorski, *Religie dawnych Słowian. Przewodnik dla zdezorientowanych*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2018, s. 170–204. Por. *Sacrum pogańskie – sacrum chrześcijańskie. Kontynuacja miejsc kultu we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Hadamik, K. Bracha, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2010.

³¹⁸ G. Domański, *Ślęza w pradziejach i średniowieczu...*, s. 114–115.

³¹⁹ *Ibidem*, s. 24–29.

³²⁰ Szerzej zob. G. Domański, *Ze studiów nad dziejami klasztoru kanoników regularnych na Górze Ślęzy*, „*Slavia Antiqua*” 2019, t. 60, s. 239–254.

Wreszcie, elementem studiów nad dziejami Ślęży były również badania wykopaliskowe przy rzeźbie „Mnich” koło wsi Garncarsko (1950). Po odkopaniu rzeźby okazało się, że jej trzon spoczywa na okrągłej bazie. Po zdjęciu rzeźby na podstawie bazy ukazał się głęboko wyryty znak w kształcie litery X³²¹. Odkrycie to, zdaniem H. i W. Hołubowiczów, przemawiało za tezą, że są to znaki kultowe pochodzące z czasów pogańskich, a nie – jak wcześniej sądzono – znaki graniczne, wyryte podczas ustalania przez księcia Henryka I Brodatego granicy posiadłości klasztornych na Ślęży. Te – jak argumentowali badacze – musiałyby bowiem znajdować się w miejscach widocznych³²².

Podsumowując, badania wykopaliskowe z lat 1949–1951 oraz 1957–1958 (o charakterze ratowniczym, związane z budową stacji przekątnikowej) powiększyły znacznie wielkość zbioru zabytków archeologicznych, który do dziś stanowi bazę naszej wiedzy o dziejach szczytowej partii Ślęży. Jednakże do czasu opracowania G. Domańskiego pt. *Ślęża w pradziejach i średniowieczu* z 2002 roku, wyniki ówczesnych badań znane były jedynie ze sprawozdań.

Kościół św. Jakuba w Sobótce

Prace wykopaliskowe w zbarokizowanym kościele bazylikowym św. Jakuba trwały od 15 września do 16 października 1948 oraz w sierpniu 1949 roku. Z ramienia NDMiOZ prowadziła je specjalnie zawiązana w tym celu grupa przy Wrocławskim Towarzystwie Naukowym, którą kierowali historyk prof. K. Maleczyński i historyk sztuki prof. Władysław Podlacha (1875–1951). W terenie badania prowadził inż. arch. J. Hawrot (1911–1962) przy współpracy Tadeusza Burki (1927–2015), inż. A. Dziembora (pomiarów terenowe) oraz etnografa i archeologa dr. Adolfa Nasza (1916–1973).

Sobótka była starą osadą targową (istnienie targu zaświadczone jest już w połowie XII wieku) u stóp góry Ślęży-Sobótki, lokowaną w 1221 roku na prawie średzkim. Przypuszczano, że kościół św. Jakuba był pierwotnie kościołem parafialnym pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny, który przebudowano następnie w gotyku, a po pożarze w 1730 roku odbudowano w stylu barokowym, co też udało się potwierdzić w latach 1948–1949. Podczas prac

---

³²¹ H. Cehak-Hołubowiczowa, *Wyniki badań wykopaliskowych na rzeźnię kultowej w pobliżu wsi Garncarsko, pow. Świdnica*, „Sprawozdania PMA” 1952, t. 4, z. 3/4, s. 97–110; eadem, *Nowo odkryte znaki w kształcie litery X na rzeźbach ślęzańskich*, „Z Otchłani Wieków” 1952, R. 21, z. 2, s. 49–55; H. i W. Hołubowiczowie, *Rzeźba kultowa koło wsi Garncarsko w pobliżu Ślęży*, „Archeologia” 1952, t. 3, s. 215–223, 445, 446.

³²² Szczegółowe omówienie wyników badań i dyskusji nad zbiorem rzeźb ślęzańskich zawarte zostało w monografii o Ślęży W. Korty (1988) – zob. przypis 260. Por. Z. Woźniak, *Problem istnienia celtyckiego nemetonu na Ślęży*, „Przegląd Archeologiczny” 2004, vol. 52, s. 131–183.

w jego obecnym wnętrzu odkryto fundamenty kościoła romańskiego i późniejszego gotyckiego³²³. Z pierwszego kościoła przetrwały relikty umożliwiające rekonstrukcję jego planu: pierwotna świątynia była trójnawową, bezwieżową bazyliką filarową, posiadającą kwadratowe prezbiterium zamknięte absydą. Od północy do prezbiterium przylegała zakrystia.

Powstanie w Sobótce tak wcześnie murowanego kościoła wskazuje na ważną pozycję i znaczenie tego ośrodka – odkrywcy szacowali wiek romańskiej świątyni na początku XII wieku. Najnowsze badania skłaniają do przypuszczenia, że jego budowę rozpoczęto po 1215 roku (początek reformy parafialnej)³²⁴.

Wały Śląskie

W 1949 roku KBnPPP włączyło do swoich prac tzw. Wały Śląskie, czyli linie nasypów i rowów na zachodnich rubieżach Dolnego Śląska, zachowanych w kilku odcinkach o łącznej długości ok. 30 km³²⁵. Przed wojną, ze względu na przynależność terytorialną Dolnego Śląska, były one badane wyłącznie przez archeologów niemieckich³²⁶. Na obszar Wałów Śląskich została wysłana ekspedycja naukowa z udziałem mgr. R. Kiersnowskiego, dr. W. Kócki oraz przedstawiciele Biura Historycznego Wojska Polskiego, która zapoznała się ze stanem zachowania

---

³²³ J. Hawrot, *Odkrycie budowli romańskiej w Sobótce*, „Ochrona Zabytków” 1949, R. 2, z. 3 (7), s. 155–159; idem, *Sobótka woj. Wrocław (prace wykopaliskowe w 1948 roku)*, „Archeologia” 1948, R. II, s. 407; K. Maleczyński, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w kościele św. Jakuba we wsi Sobótka w latach 1948–1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 2, s. 22–27; A. Nasz, *Nowoodkryty kościół romański w Sobótce*, „Z Otchłani Wieków” 1949, R. 18, z. 9–10, s. 148–150; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, A. Nasz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w kościele parafialnym w Sobótce*. Zob. także A. Wędzki, *Sobótka*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku XII wieku*, red. G. Labuda, Z. Steiber, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 325–326.

³²⁴ W. Nowaczyk, *Od wsi do miasta. Sobótka jako przykład rozplanowania średniowiecznego założenia targowego na Śląsku*, „Architectus” 2019, nr 1 (57), s. 98.

³²⁵ A. Gieysztor, *Wały śląskie*, „Przegląd Historyczny” 1949, t. 39, s. 205; idem, *Badania nad genezą państwa polskiego...*, s. 185.

³²⁶ W niemieckich rozważaniach forsowano tezę o Wałach Śląskich jako wałach obronnych lub granicznych Germanów/Niemców lub Słowian/Polaków. W polskiej historiografii przedwojennej Wały Śląskie jednoznacznie interpretowano jako umocnienia śląskie lub polskie, skierowane przeciwko idącemu od zachodu i południowego zachodu zagrożeniu. Szerzej zob. E. Kowalczyk, *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, seria: Biblioteka archeologiczna, t. 26, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wyd. PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Kraków 1987, s. 47–53.

wspomnianych konstrukcji, a także przeprowadziła niewielkie prace sondażowe³²⁷. Dwa lata później na łamach „Przeglądu Zachodniego” Kiersnowski opublikował artykuł monograficzny o Wałach Śląskich³²⁸. Kończącą tezę jego tekstu było przeświadczenie o wczesnośredniowiecznej metryce obiektu wzniesionego jako oznaczenie granic przez plemię Dziadoszyców. Hipoteza ta, jak pisze prof. Elżbieta Kowalczyk, spotkała się z odzewem wielu historyków i archeologów³²⁹. Polemiczne stanowisko wobec poglądów Kiersnowskiego zajął m.in. W. Hensel, który uważał, że Wały Śląskie są przynajmniej częściowo dziełem Bolesława Chrobrego i że posiadały one poważne znaczenie strategiczne podczas walk tego władcy z cesarstwem. Od tej pory w literaturze przedmiotu prezentowany był zarówno pogląd Kiersnowskiego, jak i jego przeciwników.

W wyniku prowadzonych ostatnimi laty badań uważa się, że Wały Śląskie powstały w XIV/XV wieku, kiedy księstwo żagańskie oddzieliło się od księstwa głogowskiego³³⁰.

Wrocław – Ostrów Tumski

W przedwojennej historiografii istniały dwie koncepcje lokalizacji najstarszego grodu Wrocławia, z których jedna umieszczała wspomniany ośrodek osadniczy na Ostrowie Tumskim obok kościoła św. Marcina, druga na wzniesieniu położonym po przeciwnej stronie Odry, na tzw. Holtei Höhe – „Wzgórzu Holtei” przemianowanym w 1945 roku na „Wzgórze Polskie”. Dopiero rozpoczęte w 1946 roku badania archeologiczne na Ostrowie Tumskim pozwoliły rozstrzygnąć ten spór. Jako miejsce pierwszych prac wykopaliskowych został wybrany ogród dawnego Instytutu Geograficznego, położony nad Odrą w sąsiedztwie kościoła św. Marcina (zob. mapa wykopów – il. 23). Z ramienia Instytutu Śląskiego, Uniwersytetu Wrocławskiego i Muzeum Prehistorycznego we Wrocławiu prowadził je prof. R. Jamka przy współudziale dr. A. Nasza, starszego asystenta UW i studentów UW i UJ, odbywających tam praktykę wykopaliskową. Wyniki 3-miesięcznych prac ogłosił on w krótkim komunikacie, w którym stwierdzał odkrycie „staropolskiej osady, najprawdopodobniej o charakterze obronnym, a więc poszukiwanego na terenie Wrocławia najstarszego grodu”³³¹.

³²⁷ Na podstawie tychże badań, jak również poszukiwań bibliograficznych wyznaczono główne zagadnienia naukowe, wymagające dalszych dociekań: R. Kiersnowski, *Problematyka badawcza wałów śląskich*, „Przegląd Zachodni” 1950, R. 6, nr 1/2, s. 72–76.

³²⁸ Idem, *Wały śląskie*, „Przegląd Zachodni” 1951, R. 7, nr 9/10, s. 179.

³²⁹ E. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 53 (tamże literatura).

³³⁰ Zob. M. Boryna, *Wały Śląskie. Tajemnice dawnych granic*, Towarzystwo Bory Dolnośląskie, Szprotawa 2011.

³³¹ R. Jamka, *Dotychczasowe wyniki badań wykopaliskowych na staropolskiej osadzie we Wrocławiu*, Wydawnictwa Instytutu Śląskiego, 1946, Komunikat. Seria 5, nr 24.

Il. 23. Plan wykopów na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie planu zbiorczego wykopów na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu autorstwa mgr. Krystiana Chrzana z IAI PAN, Oddział we Wrocławiu

Prace archeologiczne na Ostrowie Tumskim, po trzyletniej przerwie, kontynuowali dr W. Kóčka i mgr Elżbieta Ostrowska³³². Koncentrowały się one na otoczeniu kościoła św. Marcina. W wykopach (I–III) założonych pomiędzy wspomnianym kościołem a Odrą, odsłonięto wał obronny konstrukcji drewniano-ziemnej, biegnący na tym odcinku wzdłuż rzeki³³³. Przy okazji

AIAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, zesp. Wrocław-Ostrów Tumski, R. Jamka, *Dotychczasowe wyniki badań wykopaliskowych na staropolskiej osadzie we Wrocławiu*. Zob. także A. Nasz, *Wyniki polskich badań archeologicznych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, „Zeszyty Wrocławskie” 1947, t. 2, s. 126–127.

³³² Skład **ekspedycji wrocławskiej – 1949: brak danych; 1950: 2–7 pracowników naukowych z praktykantami włącznie, 4 pracowników technicznych, ok. 35–44 pracowników fizycznych; 1951 – Irena Ożga księgowa, Alina Zipper kreślarka, Józef Wojtowicz preparator, Halina Markiewicz adiunkt, Stanisław Sadowski fotograf, Józef Ciupek preparator, Halina Gołkontt rysownicza; 1952: Maria Plucińska, Jadwiga Desage, Halina Walichowska, Alina Zipper, Zofia Kaszczuk, Janusz Kłębowski; 1953: brak danych.**

³³³ W. Kóčka, E. Ostrowska, *Prace wykopaliskowe we Wrocławiu w latach 1949–1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 271–275; W. Kóčka, *Zdanie prac*

eksploracji wału zostały odkryte mury zamku z XIII wieku, zbudowane na tymże wale³³⁴. Równocześnie od jesieni roku 1949 prowadzono badania w zniszczonej katedrze wrocławskiej. Z tym, że prace te tylko sprawozdawczo włączono do „Polskiego Millenium” – kredytów na ten cel udzielał Główny Urząd Konserwatorski. Po dwóch sezonach zostały one przerwane – wznowiono je w ograniczonym zakresie dopiero w latach 1996–1998³³⁵.

Wracając do grodu wrocławskiego, w latach 1950–1953 badania wykazały, jaki był zasięg i konstrukcja odkrytego w latach 1946, 1949 wału obronnego, natrafiono także na ślady podgrodzia (wykop VI)³³⁶. Okazało się, że gród wrocławski był mniejszy, niżby na to wskazywała konfiguracja terenu, tak że mur wschodni kościoła św. Marcina zachodził na skracający wał (wykop V) (il. 24) o konstrukcji łączącej w sobie dwa różne elementy. Wnętrze, wypełnione piaskiem, wzmocnione było belkami układanymi w poprzek wału, który licowany był regularną konstrukcją rusztową³³⁷. Na południowy wschód od kościoła św. Marcina odsłonięto część wału podgrodzia o tej samej konstrukcji, co wał grodu (wykop IV).

---

wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, „Z Otchłani Wieków” 1950, R. XIX, z. 9–10, s. 145–146; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, W. Kóčka, Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w roku 1950; sygn. KB/23, W. Kóčka, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w roku 1951.

³³⁴ E. Małachowicz, M. Przyłęcki, *Prace badawcze na obszarze Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu, „Ochrona Zabytków” 1955, t. 8, nr 3, s. 209–211.*

³³⁵ W latach 1949–1950 wykonano wykop badawczy w zachodniej części chóru, w którym odnaleziono groby biskupów i relikty romańskiej krypty z XII wieku, a następnie przykryto go żelbetonowym stropem, z zamiarem urządzenia ekspozycji (zamiaru tego nie zrealizowano). Zob. E. Małachowicz, *Katedra wrocławska. Dzieje i architektura*, PAN Oddział we Wrocławiu, Wrocław 2000; idem, *Architektura wczesnośredniowiecznych budowli katedry wrocławskiej*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce...*, s. 293–305. Polemika z ustaleniami E. Małachowicza, zob. P. Rzeźnik, A. Żurek, *Wrocław około roku 1000*, [w:] *Polska na przełomie I i II tysiąclecia...*, s. 335–352.

³³⁶ W. Kóčka, E. Ostrowska, *Wrocław-Ostrów Tumski. Wyniki badań wykopaliskowych, „Archeologické Rozhledy” 1953, R. V, z. 6, s. 772–775; eidem, Wyniki prac wykopaliskowych we Wrocławiu na Ostrowie Tumskim w latach 1953 i 1954, „Sprawozdania Archeologiczne” 1956, t. 2, s. 85–95; W. Kóčka, Dotychczasowe wyniki badań wykopaliskowych we Wrocławiu, „Archeologia” 1955, t. 5, s. 326–329; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, W. Kóčka, E. Ostrowska, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w roku 1952; sygn. KB/25, eidem, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w roku 1953.**

³³⁷ E. Ostrowska, *Uwagi o badaniu konstrukcji wałów drewniano-ziemnych, „Z Otchłani Wieków” 1953, R. 22, z. 4, s. 134–135.*

Il. 24. Wrocław – Ostrow Tumski: widok ogólny wykopu V (1950). Ze zbiorów IAI PAN, Oddział we Wrocławiu

Podsumowując, na podstawie odkryć z lat 1949–1953 stwierdzono, że gród wrocławski zajmował bardzo małą przestrzeń w stosunku do potężnego wału (o szerokości 25 m u podstawy, a sięgający wysokości ok. 10 m) oraz rozległego podgrodzia. Wzniesiony na skraju zachodnim Ostrowa Tumskiego w X wieku, miał strzec istniejącej od dawna w tym miejscu przeprawy przez rzekę. Współ z grodem założono na Ostrowie Tumskim wielką osadę skupiającą rzemieślników i kupców, zajmującą pozostały obszar wyspy, która tworzyła załazek miasta Wrocławia i funkcjonowała do XIII wieku (została spalona przez Tatarów w roku 1241). Powstanie miasta lokacyjnego w latach 1241–1242 stworzyło nową sytuację osadniczą i zupełny upadek miasta wczesnośredniowiecznego na Ostrowie Tumskim.

W 1954 roku badania archeologiczne na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu przejął IHKM PAN. W dalszym ciągu koncentrowały się one w zachodniej części wyspy, w okolicach kościoła św. Michała. Dopiero wejście z pracami archeologicznymi w latach 70. i 80. XX wieku na inne obszary Ostrowa Tumskiego (kierował nimi J. Kaźmierczyk przyniosło nowe informacje, modyfikujące „milenijny” obraz początków Wrocławia.

Jak dotychczas ustalono, początki grodu we Wrocławiu dokumentuje wał drewniano-piaszczysto-gliniany zbudowany w konstrukcji podkładowej

z hakowym wiązaniem lic, pochodzący z 1 połowy X wieku, którego powstanie łączy się z panowaniem czeskim na Śląsku. Jego relikty odkryto w środkowo-wschodniej części wyspy w latach 80. XX wieku. Niestety elementy związane z powyższym grodem reprezentowane są wyłącznie przez konstrukcje obronne. Zatem nic nie wiadomo o jego zabudowie przestrzennej. Nie można jednak wykluczyć, że pierwszy murowany kościół wrocławski, którego relikty odkrył Edmund Małachowicz (1925–2015) w krypcie obecnej katedry, związany był z istniejącym w 1 połowie X wieku grodem. W końcu X wieku wyspa wrocławska została w znacznym stopniu przebudowana. Wzniesiono nowe obwałowania, obejmujące całą wyspę. Powstał tu dwuczłonowy gród (gród właściwy z rezydencją pana grodowego oraz podgrodzie z katedrą św. Jana Chrzciciela i siedzibą biskupią), którego pozostałości odkryto w czasie akcji „milenijnej”. Jak się przypuszcza główną przyczyną zmian było przyłączenie Śląska do państwa piastowskiego około roku 990. Wrocławowi przypadła wówczas rola centrum administracyjnego, kościelnego i militarnego dla świeżo przyłączonej prowincji. Najazd księcia Brzetysława odcisnął swoje piętno także na tutejszym grodzie i rozpoczął kilkunastoletnią czeską okupację Wrocławia. Dopiero odzyskanie Śląska przez Kazimierza Odnowiciela umożliwiło proces jego odbudowy. Od XII wieku Ostrów Tumski traci znaczenie gospodarcze na rzecz rozwijającego się miasta lewobrzeżnego, zachowując rolę siedziby władzy świeckiej (zamek) i duchownej (pałac biskupi)³³⁸.

2.4. Małopolska: Igołomia, pow. krakowski (daw. miechowski), Nowa Huta (ob. dzielnica Krakowa), Kraków – Zamek Królewski na Wawelu, Tyniec (niegdyś wieś, od 1973 roku dzielnica Krakowa), Wiślica

Igołomia, powiat krakowski (daw. miechowski)

Region zachodniomałopolskiej wyżyny lessowej budził zainteresowanie starożytników od XIX wieku, ale należąca do tego obszaru gmina Igołomia jeszcze u progu niepodległości państwa polskiego była „białą plamą” na „mapie archeologicznej” Małopolski – prospekcjom terenowym nie sprzyjała bliskość granic dwóch zaborów: austriackiego i rosyjskiego³³⁹. Dopiero odkrycia

---

³³⁸ J. Kaźmierczyk, *Ku początkom Wrocławia*, cz. 1–3, Wrocław 1991–1995. Z historycznego punktu widzenia problem początków Wrocławia omówiła M. Młynarska-Kaletynowa w *Najdawniejszy Wrocław*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992. Zob. także S. Moździoch, *Wrocław-Ostrów Tumski in the Early Middle Ages*, [w:] *Polish Lands...*, s. 319–338; K. Jaworski, P. Rzeźnik, *Wrocławski Ostrów Tumski we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Civitates principales...*, s. 88–93.

³³⁹ Zob. *Z archeologii Małopolski. Historia i stan badań zachodniomałopolskiej wyżyny lessowej*, red. K. Tunia, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Kraków 1997.

dokonane w okresie międzywojennym w Pobiedniku Wielkim, Tropiszowie i Igołomi przez T. Reymana (1899–1955), wówczas studenta historii na Uniwersytecie Jagiellońskim i pracownika Muzeum Archeologicznego Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, zapoczątkowały badania archeologiczne wspomnianego regionu, które ujawniły ślady intensywnej działalności człowieka w pradziejach, w tym ośrodek produkcji ceramiki „siwej”, datowany na okres późnorzymski (III–IV w. n.e.)³⁴⁰.

Jakkolwiek odkrycie późnorzymskiej osady garncarskiej w Tropiszowie – pisał później T. Reyman – było swego rodzaju rewolucją naukową, bo gruntownie zmieniały nasze wyobrażenia o osadnictwie pod Krakowem w pierwszych stuleciach, to komunikaty sprawozdawcze [...] i artykuły, tak u syntetyków jak i czynników konserwatorskich reakcji nie wywołały. Dopiero referat na II zjeździe prehistoryków w Krakowie w r. 1935 i praca *Problem siwej ceramiki na kole tocznej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły* [...] rozbudziły zainteresowanie tym zagadnieniem [...] ³⁴¹.

W referacie przedstawionym na II zjeździe prehistoryków w Krakowie, opublikowanym następnie na łamach „Wiadomości Archeologicznych”, Reyman zakwestionował podzielaną przez część uczonych opinię (np. J. Kostrzewski, K. Jażdżewski) jakoby „ceramika siwa” była pochodzenia gockiego i dostała się na ziemię polską w związku z przesunięciami grup germańskich. Reyman skłonny był przypisać ją plemionom słowiańskim³⁴².

---

³⁴⁰ T. Reyman, *Wyniki badań wstępnych w Pobiedniku i Tropiszowie w pow. miechowskim*, „Wiadomości Archeologiczne” 1924–1925, t. 9, s. 102–108; MAK, Teczka stanowiska Tropiszów, pow. Miechów; MAK, Teczka stanowiska Igołomia, pow. Miechów, T. Reyman, *Opracowanie sprawozdania i materiałów z igołomskich prac wykopaliskowych (maszynopis)*, k. 5–6; MAK, Teczka stanowiska Pobiednik, pow. Miechów, T. Reyman, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych m.in. w Pobiedniku Wielkim w 1930 r.*; idem, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Pobiedniku i Tropiszowie w pow. miechowskim*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1931, t. 36, nr 2, s. 30; idem, *Badania terenowe na polu „Karasiniec” w Pobiedniku Wielkim pow. Miechów*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1931, t. 36, nr 10, s. 29–30; idem, *Badania terenowe w Pobiedniku Wielkim pow. Miechów*, „Materiały Prehistoryczne” 1933, t. 1, s. 29–57; idem, *Piece garncarskie fabrycznej osady w Tropiszowie z okresu późnorzymskiego*, „Z Otchłani Wieków” 1936, R. 9, z. 3–5, s. 50–56; J. Fitzke, *Poszukiwania archeologiczne w Pobiedniku pow. Miechów*, „Przegląd Archeologiczny” 1930–1932, t. 4, R. 12/14, z. 3, s. 246–248.

³⁴¹ MAK, Teczka stanowiska Igołomia, T. Reyman, *Opracowanie sprawozdania i materiałów...*, k. 10–11.

³⁴² „Wiadomości Archeologiczne” 1936, t. 14, s. 147–175.

Dalsze badania w rejonie Igołomi uniemożliwił wybuch II wojny światowej.

Gdy po wojnie zaistniały możliwości – pisał Reyman – to mimo jeszcze ciężkich warunków od próby zaaranżowania prac wykopaliskowych mię nie uchyłono. Jak ryzykowną to w tym czasie było sprawą świadczy fakt, że pierwszy powrót na przerwę niedzielną z terenu wykopaliskowego zakłócony został ostrzelaniem samochodu, przy czym zabita została jedna kobieta i kilka osób rannych³⁴³.

Il. 25. Andrzej Żaki i Tadeusz Reyman, Igołomia. Ze zbiorów MAK, Teczka stanowiska Igołomia, pow. Miechów

Niedługo po rozpoczęciu prac archeologicznych w Tropiszowie, ekspedycja w składzie: dr T. Reyman, dr A. Żaki (il. 25) i mgr S. Buratyński (1908–1994) otrzymała wiadomość od Piotra Palucha z Zofipola koło Igołomi, że piece podobne do tych z Tropiszowa znajdują się także na terenie jego sadu. Po odkryciu w gospodarstwie P. Palucha aż 11 pieców garncarskich z obfitą zawartością zniszczonych „siwych” naczyń badacze z Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie nabrali pewności, że mają do tutaj czynienia z dużym ośrodkiem produkcyjnym, który nie ograniczał się do jednej wsi, lecz ciągnął się na terasie lessowej wzdłuż lewego brzegu Wisły, w dodatku – jako się okazało po badaniach w Zofipolu – w miejscu nasilenia osadnictwa pradziejowego³⁴⁴. Cztery zachowane w najlepszym stanie piece z IV wieku n.e. postanowiono udostępnić zwiedzającym w postaci rezerwatu archeologicznego³⁴⁵. Budowę specjalnego pawilonu w ogrodzie P. Palucha

³⁴³ MAK, Teczka stanowiska Igołomia, T. Reyman, *Opracowanie sprawozdania i materiałów...*, k. 11.

³⁴⁴ T. Reyman, *Odkrycia w Zofipolu*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1947, t. 48, nr 3, s. 112; MAK, Teczka stanowiska Igołomia, A. Żaki, *Wielki ośrodek ceramiczny na brzegu Prawisły (maszynopis)*; *ibidem*, T. Reyman, *Wykopaliska igołomskie (maszynopis)*.

³⁴⁵ MAK, Teczka stanowiska Igołomia, T. Reyman, *Sposób konserwacji odkrywek w Igołomi*; *idem*, *Zabezpieczenie odkrywek w Igołomi*, „Ochrona Zabytków” 1948, R. I, nr 2, s. 86–87; S. Buratyński, *Pawilon ochronny nad piecami garncarskimi w Zofipolu*, „Z Otchłani Wieków” 1950, R. 19, z. 7–8, s. 132–139; A. Żaki, *Odkrycia w Igołomi będą zabezpieczone*, „Z Otchłani Wieków” 1948, R. 17, z. 1–2, s. 27.

wziął na siebie Oddział Krakowski Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego przy wydatnej pomocy finansowej wojewody krakowskiego dr. Kazimierza Pasenkiewicza, starosty miechowskiego mgr. Jana Konecznego, gminy Igołomi, Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków oraz PAU. Łącznie na budowę pawilonu wpłacono 994 tys. zł³⁴⁶. Jego uroczyste otwarcie odbyło się 26 czerwca 1949 roku.

Niezależnie od planowanej budowy w latach 1947–1949 kontynuowano badania wykopaliskowe w Zofipolu, a w 1950 roku – w Tropiszowie. Wyeksplorowano też sporo obiektów z innych okresów i epok, między innymi natrafiono na liczne ślady osadnictwa kultury ceramiki wstęgowej rytej³⁴⁷. W 1950 roku, z uwagi na wyjątkowe odkrycia oświetlające słabo poznany w archeologii polskiej odcinek czasu (1 połowa I tysiąclecia n.e.), niezwykle ważny w dyskusji nad etnogenezą Słowian, rejon Igołomi został włączony do programu badań nad początkami państwa polskiego. 25 listopada powstało Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Igołomi z doc. dr. T. Reymanem na czele. Jej funkcjonowanie opóźniła pilna potrzeba zabezpieczenia odkryć archeologicznych na terenie powstającego kombinatu metalurgicznego i miasta Nowej Huty. Z pomocą Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie pośpieszyło KBnPPP, które na ratowanie zabytków archeologicznych odkrywanych na terenie Nowej Huty przekazało kredyty przewidziane w 1950 roku na wykopaliska w rejonie Igołomi³⁴⁸.

---

³⁴⁶ H. Lewandowska, *W Miechowskim trwają prace wykopaliskowe. Igołomia – nowy Biskupin*, „Gazeta Krakowska”, nr 140 z 7 VII 1949 r.

³⁴⁷ T. Reyman, *Odkrycia w Zofipolu...*, s. 12–13; S. Buratyński, *Wyniki prac wykopaliskowych w 1947 r. na terenie gminy Igołomia w pow. Miechów*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1948, t. 49, nr 3, s. 174–176; A. Żaki, *Uwagi o małopolskim ośrodku produkcji ceramiki siwej*, „Archeologia” 1949, t. 3, s. 342–352; idem, *Nowe typy neolitycznej ceramiki malowanej z okolic Krakowa (puchary z Zofipola)*, „Przegląd Archeologiczny” 1949, t. 8, z. 1, s. 318–323; idem, *Stanowisko późno lateńskie w Zofipolu, pow. Miechów*, „Przegląd Archeologiczny” 1948, t. 8, z. 1, s. 67–72; idem, *Pierwszy w Polsce grób kultury ceramiki promienistej (w Igołomi)*, „Z Otchłani Wieków” 1949, R. 18, z. 9–10, s. 154; S. Buratyński, *Wyniki badań wykopaliskowych na terenie gminy Igołomia w pow. miechowskim w latach 1948 i 1949*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1949, t. 50, nr 10, s. 638–644; *Odkrycie w gminie Igołomia, pow. Miechów*, „Z Otchłani Wieków” 1948, R. 17, z. 11–12, s. 181–182. Najnowsze studia nad zagadnieniem wytwórczości ceramiki „siwej” z Zofipola zob. H. Dobrzańska, *Ośrodek produkcji ceramiki „siwej” z okresu rzymskiego w Zofipolu*, [w:] *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, red. J. Rydzewski, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Kraków 2000, s. 37–68; eadem, A. Kielski, K. Wodnicka, *Archeologia ceramiki siwej na przykładzie Zofipola*, „Materiały Ceramiczne” 2006, R. 58, nr 1, s. 35–39.

³⁴⁸ MAK, *Teczka stanowiska Igołomia*, T. Reyman, *Kierownictwo prac badawczych w Igołomi (maszynopis)*; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, T. Reyman, *Kierownictwo prac badawczych w Igołomi (maszynopis)*; A. Żaki, *Złożenie stałej stacji naukowej w Igołomi*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 3–4, s. 65.

Wiosną 1951 roku Ministerstwo Kultury i Sztuki powołało Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Nowej Hucie na czele ze S. Buratyńskim.

W planach Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Igołomi³⁴⁹ na 1951 rok było ustalenie zasięgu skupisk pieców garncarskich w Zofipolu, ale z uwagi na późne otwarcie kredytów teren w Zofipolu pozostawiono do przebadania w innym terminie. Przeprowadzono za to próbne prace wykopaliskowe na wschodnim krańcu Igołomi, gdzie krawędź terasy lewego brzegu Wisły przebiegała przez ogrody jarzynowe PGR-u w majątku Igołomia. Do wyboru tego miejsca skłoniła Kierownictwo bliskość bazy badawczej (tj. zabytkowy pałac w Igołomi³⁵⁰), a przede wszystkim odkrycie śladów produkcji żelaza z II–III wieku n.e. w postaci dymarki, poczynione przypadkowo w czasie jesiennej orki przez traktorzystę Władysława Wilka³⁵¹. Stwierdzenie przedhistorycznego hutnictwa

---

³⁴⁹ Skład **Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Igołomi**: Tadeusz Reyman (kierownik), Stanisław Buratyński (zastępca kierownika), Helena Zoll (asystent), Tytus Wenhryniewicz (kreślarz).

³⁵⁰ Już w pierwszym roku badań w Zofipolu zwrócono uwagę na niezamieszkały, zabytkowy pałac należący do Państwowych Nieruchomości Ziemskich. W roku 1947 ekspedycja uzyskała w nim lokal na zakwaterowanie. Jednak w miarę rozwoju badań w rejonie Igołomi powstał projekt, by pałac stojący w centrum „zabytkośnego” terenu był przeznaczony na ośrodek naukowy. Istniejące początkowo pewne trudności zostały przełamane i w roku 1950 pałac został przekazany Polskiej Akademii Umiejętności z przeznaczeniem na Stację Archeologiczną. Od września 1950 do końca grudnia 1952 roku pomieszczenia Stacji Archeologicznej w Igołomi były używane przez Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Nowej Hucie oraz w Igołomi. Zob. K. Tunia, *Pracownia archeologiczna Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk – aktualny gospodarz terenu oraz parku*, [w:] *Pałac w Igołomi. Przeszość i współczesność*, red. S. Niewiarowski, K. Tunia, Wydawnictwo Promo, Igołomia–Zakrzów 2013, s. 55–63; M. Woźny, K. Tunia, *Pałacu w Igołomi dzieje najnowsze*, [w:] *Kartki z dziejów igołomskiego Powiśla*, red. K. Tunia, Profil-Archeo, Igołomia–Pękwice 2020, s. 331–358.

³⁵¹ MAK, Teczka stanowiska Igołomia, T. Reyman, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Igołomi w r. 1951 (maszynopis)*; *ibidem*, T. Reyman, *Nowe odkrycia w Igołomi (rękopis)*; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, T. Reyman, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Igołomi w r. 1951 (maszynopis)*; A. Żaki, *Piec garncarski i dymarka w Igołomi*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 11–12, s. 205; *idem*, *Igołomia dole i niedole*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. XX, z. 9–10, s. 150–154; *idem*, *Jeszcze o Igołomi*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 11–12, s. 197–199; T. Reyman, *Rola wykopalisk krakowskich*, [w:] *Kraków wczoraj, dziś, jutro*, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, Kraków 1951, s. 37–38; *idem*, *Nowa Huta na gruzach starej*, „Wiedza i Życie” 1952, R. XIX, nr 6, s. 575–576; *idem*, *Na śladach rudnic. Igołomia „fabryka ferri” z okresu rzymskiego*, „Z Otchłani Wieków” 1952, R. 21, z. 4, s. 119–128; *idem*, *Odkrycie przedhistorycznych pieców hutniczych w Igołomi, pow. Miechów*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, t. 52, nr 9, s. 827–830.

w najbliższym sąsiedztwie budującej się Nowej Huty wzbudziło duże zainteresowanie zarówno środowiska naukowego, jak i społeczeństwa. Już w trakcie badań w Zofipolu prowadzonych w latach 1946–1949, w pobliżu pieców garn-carskich natrafiano na żuźle dymarskie określane wówczas jako „stopy surów-ki”³⁵². Brak obiektów hutniczych, z którymi można byłoby wiązać te materiały uniemożliwiał ich pełną interpretację. Dopiero badania w Igołomi, gdzie jesie-nią 1951 roku odsłonięto 9 pieców dymarskich rzuciły nowe światło na te od-krycia. Według Reymana w pobliżu mogły występować podobne stanowiska hutnicze³⁵³. Jednakże nie udało się potwierdzić tych sugestii na drodze badań wykopaliskowych i są to, jak dotąd, jedyne pewnie udokumentowane piece dy-marskie ludności kultury przeworskiej w tym regionie³⁵⁴.

W następnym roku pracami wykopaliskowymi na terenie Igołomi, w za-stępstwie kierownika (T. Reyman) i zastępcy kierownika (S. Buratyński) (il. 26), którzy zaabsorbowani byli sprawami związanymi z działalnością Mu-zeum Archeologicznego PAU i zabezpieczeniem zabytków na terenie Nowej Huty, kierował mgr Leszek Gajewski (1927–1998) wraz z odbywającym prak-tykę wykopaliskową mgr. Jerzym Wielowiejskim (1922–2006)³⁵⁵. W bada-niach, w charakterze konsultantek ds. neolitu, wzięły udział dr Z. Podkowińska (1894–1975), mgr Danuta Rauhut i mgr Barbara Janowska³⁵⁶, a w ciągu kilku-tygodniowego pobytu w Igołomi z miejscowymi odkryciami zapoznał się prof. K. Majewski.

Plan prac na rok 1952 przewidywał kontynuację wykopalisk na terenie dymarek i równoczesne podjęcie, choć na mniejszą skalę, prac w Pobiedniku, Tropiszowie, Zofipolu oraz Kościelnikach/Cle. Wysokość uzyskanych kredy-tów znowu zweryfikowała zamierzenia: eksploracje prowadzono wyłącznie na terenie Igołomi.

---

³⁵² T. Reyman, *Na śladach rudnic...*, s. 121.

³⁵³ *Ibidem*.

³⁵⁴ Zob. S. Orzechowski, *Igołomska fabrica ferri – historia zapomnianego odkrycia*, [w:] *Honratissimum Assensuss Genis Est Armis Laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, red. R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014, s. 291–299; K. Bielenin, *Igołomia. Góry Świętokrzyskie. Starożytne hut-nictwo żelaza*, [w:] *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie...*, s. 9–24.

³⁵⁵ MAK, Teczka stanowiska Igołomia, L. Gajewski, *Sprawozdanie z badań w Igo-lomi za r. 1952 (maszynopis)*; *ibidem*, *Sprawozdanie naukowe Kierownictwa prac wykopa-liskowych w Igołomi za III kw. 1952 r. (maszynopis)*; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, T. Reyman, *Sprawozdanie z badań w Igołomi za I kwartał 1952 r. (maszynopis)*; *ibidem*, T. Reyman, *Sprawozdanie z badań w Igołomi za II kwartał 1952 r. (maszynopis)*.

³⁵⁶ Z. Podkowińska, D. Rauhut, *Badania w Igołomi pow. Miechów w 1952 r.*, „Spra-wozdania PMA” 1953, t. 5, z. 1–2, s. 92–95.

Il. 26. Po doktoracie S. Buratyńskiego i J. Marciniaka. Od lewej: Tadeusz Reyman, Helena Burhardówna, Józef Marciniak, Rudolf Jamka, Stanisław Buratyński, Kazimierz Bielenin, p. Baran – księgowy (opis na odwrocie zdjęcia). Ze zbiorów MAK, Teczka stanowiska Igołomia, pow. Miechów

31 sierpnia 1953 roku Kierownictwo Prac Badawczych w Igołomi zostało zlikwidowane. Badania w jej rejonie przejął Komitet Organizacyjny IHKM, a następnie Zakład Archeologii Polski (później Małopolski pod kierunkiem S. Noska [1909–1966])³⁵⁷. Opracowany został program badań, który zakładał kompleksowe rozpoznanie całego stanowiska. Uwaga badaczy koncentrowała się jednak przede wszystkim na produkcji ceramicznej³⁵⁸, podczas

³⁵⁷ *Igołomia. Zjazd Polskich Towarzystw Archeologicznych i Numizmatycznych w Nowej Hucie w czerwcu 1953 roku*, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Kraków 1953.

³⁵⁸ L. Gajewski, *Trzydziestolecie badań archeologicznych w rejonie Igołomi*, „Z Otchłani Wieków” 1960, R. 26, z. 2, s. 92–102; idem, *Z badań nad wyspecjalizowanym garncarstwem okresu późno lateńskiego i rzymskiego w dorzeczu górnej Wisły*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1959, t. 5, s. 281–302; idem, *Badania nad organizacją produkcji pracowni garncarskich z okresu rzymskiego w Igołomi*, „Archeologia Polski” 1959, t. 3, s. 101–158. Zob. także H. Dobrzańska, *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. krakowskie. Część 1: Materiały*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1990; eadem, *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. krakowskie. Część 2*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków 1990.

gdy bardzo obiecująca problematyka hutnicza została z czasem niemal całkowicie zarzucona³⁵⁹.

W dwudziestoleciu międzywojennym w małym stopniu interesowano się zagadnieniem technicznej i społecznej organizacji warsztatów garncarskich produkujących „ceramikę siwą”³⁶⁰. W problematyce badawczej na pierwszy plan wysuwała się interpretacja materiału archeologicznego pod kątem przynależności etnicznej³⁶¹. Dominował pogląd, że „ceramika siwa” została „zapożyczona” z zewnątrz, przy czym w warsztatach lewobrzeżnej Wisły producentem tych naczyń była ludność słowiańska. W związku z przebudową metodologiczną nauki polskiej po II wojnie światowej zainicjowano dyskusję na temat technik produkcji w małopolskich garncarniach oraz stosunków społeczno-ekonomicznych, jakie panowały u plemion żyjących w Małopolsce w I–V wieku n.e. W szczególności chodziło o odpowiedź na pytanie czy w ośrodkach garncarskich pracowali niewolnicy, czy też należały one do wolnych producentów. Tutaj notujemy przede wszystkim artykuł K. Majewskiego³⁶², który w duchu archeologii marksistowskiej zakładał możliwość istnienia w miejscowych pracowniach garncarskich pracy przymusowej. Podobnie wypowiedzieli się również W. Hensel³⁶³, A. Gieysztor³⁶⁴ oraz A. Żaki³⁶⁵. Należy jednak zaznaczyć, że w dwudziestoleciu międzywojennym, jak i w latach powojennych znaczna część wniosków dotyczących powiązań etnicznych „ceramiki siwej” lub też

---

³⁵⁹ Poza wstępnym opracowaniem T. Reymana (*Na śladach rudnic...*, s. 119–128), ogólnymi wzmiankami na ten temat zamieszczonymi w kilku ww. pracach oraz próbą rekonstrukcji igołomskich pieców (A. Krupkowski, T. Reymana, *Badania metaloznawcze nad przekutym półfabrykatem żelaza z Witowa pow. Pińczów i żużlem dy-markowym z Igołomi pow. Miechów*, „Sprawozdania PMA” 1953, t. 5, z. 1–2, s. 59–65; L. Rauhut, *Studia i materiały do historii starożytnego i wczesnośredniowiecznego hutnictwa żelaza w Polsce*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa” 1957, t. 1, s. 183–293), nie przeprowadzono dotąd pełnej analizy tych obiektów hutniczych. O wadze tego niewykorzystanego przez naukę odkrycia przypomniał K. Bielenin (*Igołomia. Góry Świętokrzyskie...*, s. 9–24) oraz S. Orzechowski (*Igołomska fabrica ferri...*).

³⁶⁰ Jedyne artykuły na ten temat: T. Reyman, *Problem siwej ceramiki na kole toczonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły*, „Wiadomości Archeologiczne” 1936, t. 14, s. 147–175.

³⁶¹ Por. L. Gajewski, *Z badań nad wyspecjalizowanym garncarstwem...*, s. 281–302; A. Żaki, *Igołomia – uwagi o małopolskim ośrodku ceramiki siwej*, „Archeologia” 1952, t. 3, s. 342–352.

³⁶² K. Majewski, *Kontakty plemion zamieszkujących ziemie polskie z prowincjami rzymskimi w pierwszych wiekach naszej ery*, [w:] *Pierwsza Sesja Archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej...*, s. 202–203.

³⁶³ W. Hensel, *Polskie tysiąclecie*, „Sprawozdania PMA” 1950, t. 3, z. 1–4, s. 31.

³⁶⁴ A. Gieysztor, *Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań*, „Kwartalnik Historyczny” 1954, t. 61, nr 1, s. 114.

³⁶⁵ A. Żaki, *Igołomia – uwagi o małopolskim ośrodku...*, s. 342–352.

struktury społecznej ośrodków garncarskich z dorzecza górnej Wisły, opierała się na skromnej bazie źródłowej. Brakowało bowiem nie tylko większej liczby metodycznie przekopanych stanowisk na tym obszarze, ale również w całości opublikowanych materiałów archeologicznych.

Nowa Huta (ob. dzielnica Krakowa)

Budowa kombinatu metalurgicznego zapewniającego stal dla całego krajowego przemysłu była jedną z kluczowych inwestycji planu sześcioletniego – stalinowskiego projektu rozwoju gospodarczego i budowy podstaw socjalizmu. Na miejsce jej powstania wybrano lessowe tereny gminy Mogiła, nazywanej rolniczym zapleczem Krakowa³⁶⁶. Wiosną 1949 roku rozpoczęły się prace ziemne związane z budową dróg dojazdowych na teren przyszłego kombinatu i „pierwszego socjalistycznego miasta w PRL”. Przystąpiono też do wznoszenia bloków mieszkalnych na polach wsi Mogiła (obecnie osiedle Wandy).

Po czterech sezonach badań prowadzonych po II wojnie światowej w Igołomi, Tropiszowie i Zofipolu archeolodzy nabrali pewności, że lessowa terasa Wisły była rejonem intensywnego osadnictwa od pradziejów. W tym kontekście, objęcie nadzorem archeologicznym obszaru inwestycji, w szczególności pasa terenu o długości kilkunastu kilometrów między wsiami Mogiła i Cło, stało się koniecznością³⁶⁷. 19 maja 1949 roku dyrektor Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie, dr T. Reyman, przesłał do Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki pismo, w którym zwraca-

---

³⁶⁶ M. Raczynski, *O dziejach lokalizacji Nowej Huty pod Krakowem*, [w:] *Kłęska ekologiczna Krakowa. Przyczyny, teraźniejszość, perspektywy ekorozwoju miasta*, red. M. Gumińska, A. Delmore, Polski Klub Ekologiczny, Kraków 1990, s. 67–78.

³⁶⁷ M. Bazelich, *Trzydzieści lat badań Oddziału Archeologicznego w Nowej Hucie*, „Materiały Archeologiczne Nowej huty” 1983, t. 7, s. 75–100; S. Buratyński, *Tymczasowe sprawozdanie z prac ratowniczo-badawczych terenie Nowej Huty za lata 1950–1952*, „Z Ołchani Wieków” 1952, R. 22, z. 3, s. 104–115; idem, *Tereny Nowej Huty w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Z dziejów starożytnej metalurgii na ziemiach Polski południowej. Materiały i spotkania odlewników i archeologów w Nowej Hucie*, 24 IX 1956 r., Stowarzyszenie Naukowo-Techniczne Odlewników Polskich, Kraków 1956, s. 29–38; idem, *Dwudziestolecie badań archeologicznych na terenach Huty im. Lenina i Nowej Huty*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1970, t. 22, s. 253–270; idem, *Badania archeologiczne na terenach budowy Huty im. Lenina i Nowej Huty*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty” 1968, t. 1, s. 7–12; idem, *Badania archeologiczne w Nowej Hucie*, [w:] *Z badań nad kulturą ceramiki promienistej. Materiały konferencji w Nowej Hucie dn. 14 XI 1967*, red. R. Jamka, J.K. Kozłowski, Polskie Towarzystwo Archeologiczne. Oddział w Nowej Hucie, Kraków 1968, s. 7–12; idem, *Co kryła ziemia na terenach Huty im. Lenina*, „Od A do Z”, 1 VIII 1954, nr 29; M. Żukow-Karczewski, *Badania archeologiczne na terenie obecnej dzielnicy Nowa Huta i kombinatu im. Lenina oraz okolic w latach 1949–1957*, [w:] *Kłęska Ekologiczna Krakowa...*, s. 272–280.

cał uwagę na możliwość zniszczenia wielu stanowisk archeologicznych przez prace ziemne związane z podjętą budową. W lipcu tego samego roku Muzeum Archeologiczne PAU nawiązało współpracę z przedsiębiorstwami budowlanymi – otrzymano wówczas plan pierwszej fazy realizacji budowy, co stworzyło możliwości planowania prac ratowniczo-badawczych³⁶⁸. Na miejsce robót zostali wydelegowani: dr Maria Trzepaczówna (później Cabalska) (1919–2000), dr A. Żaki, mgr Kazimierz Bielenin (1923–2011) i mgr S. Buratyński.

Wielkie przedsięwzięcie inwestycyjne, prowadzone na rozległych terenach przy użyciu maszyn budowlanych, bez przerw, w ciągu całego roku, bez względu na warunki pogodowe postawiło przed archeologami nieznane dotychczas wyzwania. Szczególnie liczył się czas, gdyż szybko postępujące prace budowlane spychały archeologów z interesujących ich stanowisk. Niespotykana dotychczas potrzeba koordynowania prawie jednocześnie wielu badań ratowniczych skłoniła ich do rozważenia problemu organizacji i metodyki tego typu działań naukowych³⁶⁹. Na ogólnopolskiej konferencji poświęconej ochronie zabytków archeologicznych w Nowej Hucie, zorganizowanej przez PAU 3 września 1950 roku w Krakowie, T. Reyman wystąpił z propozycją podziału zagrożonego obszaru na rejony, które miały pozostawać pod naukowym nadzorem ekip badawczych z poszczególnych ośrodków uniwersyteckich³⁷⁰. Natychmiastową pomoc zadeklarowało wtedy KBnPPP (w osobie A. Gieysztora), powierzając do 31 grudnia opiekę nad terenem Nowej Huty Kierownictwu Prac Wykopaliskowych w Igołomi.

W 1950 roku prace ratowniczo-badawcze w Nowej Hucie (przede wszystkim w Wyciążu) prowadzone były przez ekipę badawczą w składzie: mgr S. Buratyński jako kierownik, mgr K. Bielenin jako jego zastępca, Tomasz Marszewski, oraz w ciągu kilku tygodni (z Łodzi) dr Maria Chmielewska (1920–2016), mgr Waldemar Chmielewski (1929–2004), mgr Jerzy Kmiecinski (ur. 1927), (z Poznania) mgr Lechosław Rauhut (ur. 1927), mgr Tadeusz Wiślański (1931–1989)³⁷¹. Prócz wymienionych archeologów, w badaniach ratowniczych wzięło udział kilku słuchaczy wyższych uczelni, a także od kilku do kilkunastu junaków przydzielonych przez Dyрекcję Budowy Kolei Państwowych w Krakowie, która wypożyczyła również sprzęt i odzież roboczą.

1 stycznia 1951 roku archeolodzy znaleźli się w punkcie wyjścia. Z nową siłą ujawniły się bowiem problemy organizacyjne. Dzięki staraniom T. Reymana i Józefa Dutkiewicza udało się pozyskać poparcie władz wojewódzkich, miejskich

³⁶⁸ M. Bazielić, *op. cit.*, s. 75.

³⁶⁹ B. Gediga, *Archeologia wobec ratownictwa na wielkich budowach*, [w:] *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie...*, s. 91–99; S. Buratyński, *Nowa Huta – poligonem badań ratowniczych*, „Z Otchłani Wieków” 1968, R. 34, z. 2, s. 137.

³⁷⁰ A. Żaki, *Ochrona zabytków na terenach Nowej Huty*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 3–4, s. 64–65.

³⁷¹ S. Buratyński, *Tymczasowe sprawozdanie...*, s. 106.

i partyjnych dla idei nowohuckich wykopalisk. Powstał nawet projekt założenia przy Miejskiej Radzie Narodowej w dzielnicy Nowa Huta Referatu Kultury z Oddziałem Archeologicznym³⁷². Jednak decyzją Ministerstwa Kultury i Sztuki z dnia 1 marca 1951 roku badania ratownicze na terenie powstającego kombinatu metalurgicznego i miasta przejęło założone w ramach KBnPPP Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Nowej Hucie na czele z mgr. S. Buratyńskim³⁷³. Siedziba placówki znajdowała się w jednym z nowohuckich domów. W pomieszczeniach tych urządzono magazyny, pracownie badawcze oraz wystawę archeologiczną, która obok upowszechnienia wiedzy o regionie, miała również na celu szerzenie świadomości o znaczeniu zabytków archeologicznych i przeciwdziałanie bezmyślnemu ich niszczeniu. Podobne intencje przyświecały działalności popularyzatorskiej – archeolodzy ogłosili dziesiątki odczytów prezentujących wyniki badań archeologicznych w Nowej Hucie, wykorzystywanych nierzadko również do celów propagandowych. Posługując się specyficzną dla tego okresu frazeologią, gazety codzienne pisały o „Nowej Hucie wyrosłej na gruzach starej” czy o archeologach, pracujących „ramię w ramię z robotnikami”, by „jednocześnie z przeobrażeniami przyrody rozszerzała się wiedza o najmłodszym mieście socjalistycznej Polski”.

Pomimo zmian organizacyjnych warunki pracy były równie trudne jak w 1950 roku – w dalszym ciągu odczuwano braki kadrowe i trudności finansowe. W Kierownictwie Prac Wykopaliskowych poza S. Buratyńskim i K. Bieleninem (od 1 sierpnia także dr. Emilem Hachulskim [1920–1995]) pracowało dwóch robotników opłacanych przez PAU, a sporadycznie także kilku junaków. Często więc, zupełnie bezpłatnie, ekipie badawczej pomagali studenci studium historii kultury materialnej UJ. Zaangażowanie większej liczby pracowników stało się możliwe dopiero od września, po otrzymaniu subwencji z Ministerstwa Kultury i Sztuki. Do ekspedycji dołączyli wtedy: księgowy Zygmunt Bocian, rysownicza Lucyna Warnik-Bernhardtowa, mierniczy Janusz Kulczyński oraz kilkunastu robotników³⁷⁴. W dalszym ciągu zespół wspierali studenci UJ³⁷⁵. Wiosną 1952 roku

³⁷² A. Żaki, *Ochrona zabytków na terenach Nowej Huty...*, s. 65.

³⁷³ K. Radwański, *Jubileusz dr Stanisława Buratyńskiego*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty” 1983, t. 7, s. 103–104.

³⁷⁴ S. Buratyński, *Tymczasowe sprawozdanie...*, s. 107.

³⁷⁵ MAK, Oddział w Nowej Hucie, Teczka Nowa Huta – sprawy organizacyjne, *Zestawienie liczby dni przepracowanych przez studentów UJ na terenie wykopalisk w Nowej Hucie w okresie od 1 IX do 31 XII 1951 r.*: Aksamit Tadeusz (35 dni przepracowanych), Barłowska Anna (5), Berczowska Maria (6), Biedrzycka Teresa (2), Bronicka Jadwiga (5), Buffi Eligin (5), Burchard Przemysław (4), Czajkowski Jerzy (41), Dziągiew Leszek (29), Godłowski Kazimierz (1), Karasińska Zuzanna (7), Karwicka Teresa (8), Kowalska Adolfina (5), Kozilkowska Ewa (5), Kuleszówna Alicja (5), Łazarczykówna Wanda (5), Łaski Janusz (6), Łompicka Barbara (6), Łynikówna Janina (5), Łuckoś Władysław (5), Machnik Jan (33), Malkiewicz Jan (2), Masłowska Maria (11), Mikołajkow

zatrudniono kierowniczkę odcinka dr Renee Hachulską-Ledwos (1921–1982). W tym składzie Kierownictwo działało do 1 października 1952 roku – z powodu złego stanu zdrowia S. Buratyński zrezygnował z kierowania placówką, funkcję tę objął dotychczasowy dyrektor Muzeum Pomorza Zachodniego w Szczecinie dr J. Marciniak³⁷⁶. Skład ekipy badawczej do końca 1952 roku (czyli do likwidacji Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Nowej Hucie) był następujący: kierownik J. Marciniak, zastępca kierownika dr E. Hachulski, kierownik odcinka dr R. Hachulska-Ledwos, kierownik odcinka mgr K. Bielenin, mierniczy J. Kulczyński, rysownik L. Warnik-Bernhardtowa, rysownik Tadeusz Bernhardt, księgowy Z. Bocian, sekretarz mgr Irena Jamka oraz od 6 do 14 robotników³⁷⁷.

Prace ratowniczo-badawcze w 1951 roku prowadzone były w Wyciążu i Mogile, a w roku następnym także w Ruszcy i Bieńczycach (zob. plan stanowisk – il. 27). Oprócz tego S. Buratyński i K. Bielenin na zmianę kontrolowali inne tereny objęte robotami ziemnymi. Ze względu jednak na brak własnego środka lokomocji i szczupłą w stosunku do potrzeb liczbę pracowników, zniszczenia na innych stanowiskach były większe niż na wyżej wymienionych³⁷⁸. Z początkiem 1953 roku Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Nowej Hucie zostało zlikwidowane. Na jego miejsce powstał Oddział Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie³⁷⁹ – w 1955 roku włączony w struktury Muzeum Archeologicznego w Krakowie³⁸⁰.

Jan (5), Odoj Romuald (34), Porządek Teodora (5), Potocki Jerzy (8), Roga Maria (2), Rzeszewska Danuta (6), Stankiewicz Anna (33), Stec Maria (3), Saturc Krystyna (6), Szydłowski Jerzy (43), Szmurlik Jan (1), Tabacz Zbigniew (21), Tomala Zofia (5), Tomaszewska Maria (37), Truksa Ewa (4), Wallis Urszula (5), Wałowy Alina (4), Wencka Maria (3), Wołczyk Stefan (30), Woźniak Zenon (23), Wróbel Janina (4), Zawojski Jerzy (30), Zajdel Janina (4), Zemelka Stanisław (48), Ziemlińska Włodzimiera (47).

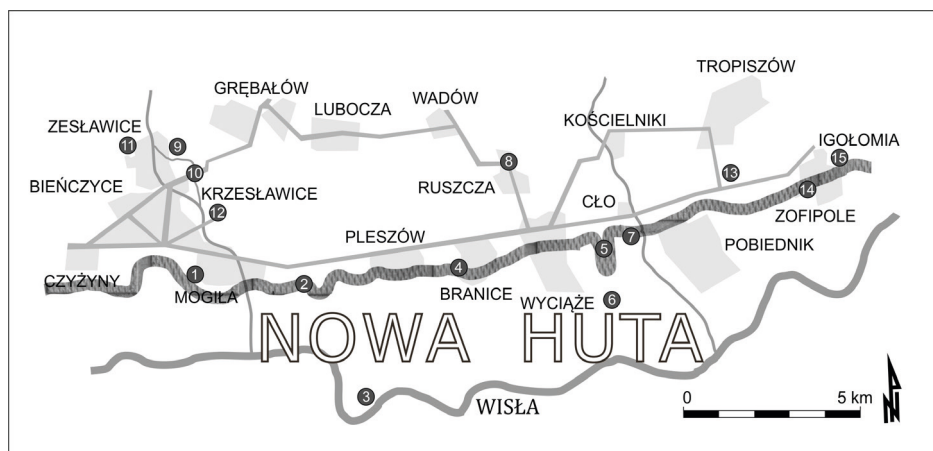
³⁷⁶ Z. Woźniak, *Dr Józef Woźniak (1906–1971)*, „Archeologia Polski” 1974, t. 19, z. 2, s. 531–537.

³⁷⁷ MAK, Oddział w Nowej Hucie, Teczka Nowa Huta – sprawy organizacyjne, *Lista jednorazowego dodatku wyrównawczego dla pracowników Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Nowej Hucie, zatrudnionych w m-cu grudniu 1952 r.; Wykaz pracowników uprawnionych do otrzymania bonów mięsno-tłuszczowych na miesiąc listopad 1952 r.*

³⁷⁸ S. Buratyński, *Tymczasowe sprawozdanie...*, s. 108.

³⁷⁹ MAK, Oddział w Nowej Hucie, Teczka Nowa Huta – sprawy organizacyjne, Wykaz pracowników naukowych i fizycznych Państwowego Muzeum Archeologicznego Oddział w Nowej Hucie: (naukowych) dr J. Marciniak, dr E. Hachulski, dr R. Hachulska-Ledwos, mgr K. Bielenin, T. Bernhardt, J. Kulczyński, mgr Janusz Reyman, (administracyjnych) mgr I. Jamka, Helena Krawczyk, Krystyna Topolska, (fizycznych) L. Bernhardt, Józef Bartnik, Stanisław Kostecki, A. Kozioł, Genowefa Krępa, Maria Migdał, Maria Martyniak, Zofia Skoczeń, Zdzisław Sochacki, Leon Świeczka, Aleks Wasilewicz.

³⁸⁰ S. Nosek, *Zarys historii badań w Małopolsce*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1967, s. 119–120; idem, *Nowa Huta. Czasy najdawniejsze*, t. 1/2,

Il. 27. Prace ratowniczo-badawcze na terenie Nowej Huty w latach 1949–1952.

Legenda: Stanowisko nr 1 – we wsi Mogiła, rejon szpitala im. S. Żeromskiego, odkryto stanowisko wielokulturowe o pow. ok. 8 ha; w listopadzie i grudniu 1951 roku pracami ratowniczo-badawczymi kierował S. Buratyński, w 1952 roku – E. i R. Hachulscy. Stanowisko nr 2 – na terenie zalewowym, na łąkach Mogiła-Kujawy odkryto zabytki archeologiczne z okresu wpływów rzymskich, 1951. Stanowisko nr 3 – na terenie zalewowym, na łąkach Mogiła-Kujawy, bliżej załomu drugiej terasy lewego brzegu Wisły, na wysokości wielkiej pompowni wody przemysłowej, odkryto zabytki archeologiczne z okresu lateńskiego i okresu wpływów rzymskich, 1951. Stanowisko nr 4 – na polach wsi Branice odkryto zabytki archeologiczne z młodszego epoki kamienia, 1951. Stanowisko nr 5 (Wyciąże I) – na polach wsi Wyciąże odkryto stanowisko wielokulturowe o pow. ok. 12 ha; w latach 1950–1952 zbadano tam teren o pow. 600 arów. Stanowisko nr 6 (Wyciąże II) – w związku z budową linii kolejowej z Ruszczy do Podłęża na terenie pierwszej, zalewowej terasy lewego brzegu Wisły odkryto jamy z ceramiką „siwą”. Stanowisko nr 7 – w przysiółku Cło w Kościelnikach, w związku z budową szosy objazdowej od Cła w kierunku Niepołomic odkryto trzy piece garncarskie typu igołomskiego oraz kilka ziemianek z młodszego epoki kamienia; pracami ratowniczo-badawczymi, podjętymi wczesną wiosną 1950 roku kierowała M. Trzepaczówna (Cabalska). Stanowisko nr 8 – w Ruszczy, podczas budowy drogi, w ogrodzie plebanii, w sąsiedztwie kościoła odkryto ziemianki wczesnośredniowieczne, 1952. Stanowisko nr 9 – na polach wsi Krzesławice, podczas budowy linii kolejowej, na głębokości ponad 10 m, odkryto szkielet mamuta (szkielet został zniszczony przez robotników, jego rozbite szczątki wywieziono wraz z ziemią na budowany nasyp kolejowy), 1952. Stanowisko nr 10 – na terenie wsi Krzesławice, podczas budowy mostu na rzece Dłubni odkryto ziemianki kultury trzcinieckiej, 1952. Stanowisko nr 11 – w Bieńczycach, w pobliżu młyna podczas budowy drogi odkryto ślady osadnictwa z młodszego epoki kamienia; prace prowadzili E. i R. Hachulscy, 1952. Stanowisko nr 12

Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków 1956; J. Górski, *Archeolodzy w Nowej Hucie. Sześćdziesięciolecie Oddziału Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty” 2010, t. 25, s. 179–180.

– podczas budowy osiedla odkryto osadę kultury wstęgowej rytej (z braku pracowników i funduszy zbadano tylko te tereny, gdzie miały stanąć bloki mieszkalne – pozostawiono nieprzebadane tereny pod drogami i zieleńcami). Stanowisko nr 13, 14, 15 – badania prowadziło Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Igołomi

Źródło: S. Buratyński, *Dwudziestolecie badań archeologicznych na terenach Huty im. Lenina i Nowej Huty*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1970, t. 22, s. 255–257; idem, *Tymczasowe sprawozdanie z prac ratowniczo-badawczych terenie Nowej Huty za lata 1950–1952*, „Z Otchłani Wieków” 1952, R. 22, z. 3, s. 104–115

Kraków – Zamek Królewski na Wawelu

Pod koniec XVIII wieku Wawel był swego rodzaju miasteczkiem o stosunkowo gęstej zabudowie³⁸¹. Składał się z zamku górnego (właściwej rezydencji królewskiej na północno-wschodnim wzniesieniu skały) i położonego niżej zamku dolnego (z katedrą, dwoma kościołami św. Michała i św. Jerzego oraz 31 domami, które stanowiły własność królewską, kościelną bądź prywatną). Całość zamknięta była pierścieniem fortyfikacji. Już wtedy Wawel nosił ślady ogólnego zaniedbania wynikającego z przeniesienia stałej rezydencji królewskiej do Warszawy pod koniec XVI wieku. Sytuację pogorszyła okupacja austriacka w latach 1795–1807 i 1846–1905 – władze wojskowe urządziły na wzgórzu koszary i lazaret, co pociągnęło za sobą liczne przebudowy i zniszczenia. Postępująca dewastacja Wawelu stała się przyczyną narastających dążeń do jego ratowania, podsycanych zrazu romantycznym, a wkrótce także historycznym kultem przeszłości narodowej. Staraniom tym, jak i podjętej na przełomie XIX i XX wieku restauracji Wawelu, towarzyszył rozwój badań nad jego dziejami w tym prac archeologicznych, które odgrywały ważną rolę tak w fazie projektowania poszczególnych etapów restauracji, jak i podczas ich realizacji³⁸².

Za datę inicjującą badania archeologiczne na Wawelu można uznać rok 1802, kiedy to z inicjatywy księżnej Izabeli Czartoryskiej przebadano relikty zrujnowanego już kościoła Świętego Michała, skąd wydobyto szesnastowieczne obrazy, a także witraże. W 1867 roku otwarto, przebadano, a potem odrestaurowano grób króla Kazimierza Wielkiego. W latach 1872–1877 pod kierunkiem Teofila Żebrowskiego (1800–1887), J. Łepkowskiego i Jana Matejki (1838–1893)

³⁸¹ O etapach kształtowania się układu przestrzennego wzgórza od wczesnego średniowiecza do końca wieku XVIII w: J. Gwizdałówna, *Miasteczko wawelskie w wieku XVIII. Problemy urbanistyczne*, „Studia Waweliana” 2015, t. 16, s. 109–141.

³⁸² Wawel jako temat studiów badawczych na dobre zaistniał w historiografii polskiej dopiero w 2 połowie XIX wieku. Por. A. Chwalba, *Wawel w historiografii polskiej w XIX wieku*, „Studia Waweliana” 1994, t. 3, s. 31–37. Szkicowe omówienie prac wykopaliskowych na Wawelu w: R. Jamka, *Kraków w pradziejach*, t. 1..., s. 87–170; S. Kozieł, *Badania archeologiczne na Wawelu w latach 1948–1983*, „Acta Archaeologica Waweliana” 2006, t. 3, s. 5–41.

przeprowadzono renowację i porządkowanie krypt królewskich w celu udostępnienia ich zwiedzającym, a w 1887 roku otwarto i przebadano grób królowej Jadwigi. W 1874 roku miały miejsce penetracje w Smocznej Jamie, które prowadził geolog Alojzy Alth³⁸³. Po metodę wykopaliskową sięgnęli Tomasz Pryliński (1847–1895) oraz Sławomir Odrzywolski (1846–1933). Pierwszy z nich na zlecenie Rady Wydziału Krajowego (organu autonomicznej administracji Galicji) przygotował projekt restauracji zamku (1880–1882), drugi – restauracji katedry (1886–1888). U zarania wielkich prac konserwatorskich katedra pozostawała w rękach Kościoła, natomiast zamek pod jurysdykcją władz austro-węgierskich. Wobec przedłużających się starań o odzyskanie zamku, jedynie Odrzywolski mógł przystąpić do realizacji swojego projektu³⁸⁴. Studium T. Prylińskiego w znacznym stopniu wykorzystano 25 lat później podczas tworzenia nowego programu odnowy zamku pod kierunkiem Zygmunta Hendla (1862–1929).

Hendel, kierownik restauracji zamku w latach 1905–1914, we współpracy z Akademią Umiejętności³⁸⁵ rozpoczął akcję wykopaliskową na dziedzińcu arkadowym, w podziemiach zamku oraz w dawnych kuchniach królewskich, w efekcie której odsłonięto fragmentarycznie relikty monumentalnej średniowiecznej architektury³⁸⁶: gotyckiego zamku górnego (1906), romańskiej wieży obronnej zwanej stołpem z XII wieku (1906–1908), przedromańskiej rotundy śś. Feliksa i Adaukta (Najświętszej Marii Panny) z X/XI wieku (1911) oraz romańskiej bazyliki św. Gereona z XI wieku (1914). Patrząc na wyniki pracy Hendla, Stanisław Tomkowicz (1850–1933), przewodniczący Główna Komisja Konserwatorów Galicji Zachodniej, napisał w 1908 roku: „prawdopodobnie na Wawelu była prastara osada, może przedhistoryczna, w każdym razie współczesna początkom Krakowa”³⁸⁷.

³⁸³ A. Alth, *Sprawozdanie z badań geologiczno-antropologicznych przedsięwziętych w tzw. Smocznej Jamie na Wawelu w Krakowie*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1887, t. 1, s. 3–7.

³⁸⁴ Restauracja katedry wawelskiej, prowadzona pod kierunkiem Sławomira Odrzywolskiego w kilku etapach (1819–1894 – restauracja Kaplicy Zygmuntowskiej, 1895–1904 – gruntowna restauracja katedry), została dokończona w latach 1904–1910 przez Zygmunta Hendla. Zob. H. Górską, *Restauracja katedry na Wawelu przez Sławomira Odrzywolskiego na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia Waweliana” 1994, t. 3, s. 123–141.

³⁸⁵ Akademia Umiejętności, która od roku 1906 finansowała poszukiwania archeologiczne na Wawelu, do badań wawelskich, w charakterze konsultantów, delegowała następujących profesorów: prehistoryka Włodzimierza Demetrykiewicza (1859–1937), historyka Kazimierza Lepszego (1904–1964), historyka Karola Potkańskiego (1861–1907) i historyka sztuki Mariana Sokołowskiego (1839–1911).

³⁸⁶ M. Bober, *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*, Mitel, Rzeszów 2000, s. 11–12; P. Dettloff, *Zygmunt Hendla badania na zamku na Wawelu*, „Studia Waweliana” 2015, t. 16, s. 169–185.

³⁸⁷ S. Tomkowicz, *Wawel*, t. 1: *Zabudowania Wawelu i ich dzieje*, Teka Główna Konserwatorów Galicji Zachodniej, t. 4, Kraków 1908.

Poszukiwania archeologiczne prowadzone przez Hendla były częścią prac rewaloryzacyjnych³⁸⁸. Bardziej szczegółowe badania archeologiczno-architektoniczne połączone z próbą rekonstrukcji odkrytych przez Hendla obiektów przeprowadził A. Szyszko-Bohusz – kontynuator dzieła restauracji zamku od 1916 roku³⁸⁹. Przez długie lata ustalenia badawcze Szyszko-Bohusza stanowiły podstawę, na której opierali się inni naukowcy. Zapewne dlatego samo odkrycie zabytków, dokonane już wcześniej przez Hendla, ale dokładnie przez niego nierozpoznane, zostało w całości przypisane właśnie na poczet zasług Szyszko-Bohusza, gdy tymczasem odkrycie najważniejszych reliktów architektury przedromańskiej na Wawelu miało miejsce w okresie kierownictwa Hendla. Poza wspomnianymi badaniami archeologicznymi, w latach 1920–1921 Szyszko-Bohusz odnalazł pod północną elewacją zamku słynną „salę o 24 słupach” (dziś interpretowaną jako pozostałości romańskiego *palatium*)³⁹⁰, a w latach 1935–1938 przeprowadził prace konserwatorskie w zachodniej części katedry, gdzie w krypcie św. Leonarda odkrył romański grobowiec biskupa Maurusa (zm. w 1118). Wyniki swoich badań ogłosił w publikacjach: *Rotunda świętych Feliksa i Adaukta (Najświętszej Panny Marii) na Wawelu* (1919)³⁹¹, *Z historii romańskiego Wawelu. Pierwsza katedra romańska* (1923)³⁹² i *Wawel średniowieczny* (1932)³⁹³, gdzie podjął próbę rekonstrukcji zamku średniowiecznego, dyskutując z ustaleniami S. Tomkowicza³⁹⁴. Wyniki badań w katedrze ukazały się drukiem w 1946 roku³⁹⁵. Ważnymi, nowatorskimi realizacjami Szyszko-Bohusza, który prowadził restaurację zamku w nieco odmienny sposób niż Hendel, tj. szerzej opierając się na kreacji artystycznej, były dwa rezerваты archeologiczne: w budynku dawnych kuchni królewskich wokół reliktów rotundy św. Feliksa i Adaukta oraz w zachodnim skrzydle zamku z reliktami romańskiego kościoła św. Gereona. W formie rezerwatu, jakkolwiek nieudostępnionego dla zwiedzających, pozostawiono

---

³⁸⁸ Z. Hendel miał opracować naukową monografię przeprowadzonych przez siebie badań archeologiczno-architektonicznych. Ten ambitny plan nie został jednak zrealizowany, a o badaniach Z. Hendla można się dowiedzieć z niekompletnych i rozproszonych materiałów archiwalnych.

³⁸⁹ M. Bober, *op. cit.*, s. 12–13.

³⁹⁰ A. Szyszko-Bohusz określił „salę o 24 słupach” jako benedyktyński refektarz przy pierwszej romańskiej katedrze, pochodzący z I połowy XI wieku (przed przeniesieniem ich do Tyńca).

³⁹¹ „Rocznik Krakowski” 1919, t. 18, s. 51–80.

³⁹² „Rocznik Krakowski” 1923, t. 19, s. 1–23.

³⁹³ „Rocznik Krakowski” 1932, t. 23, s. 17–46.

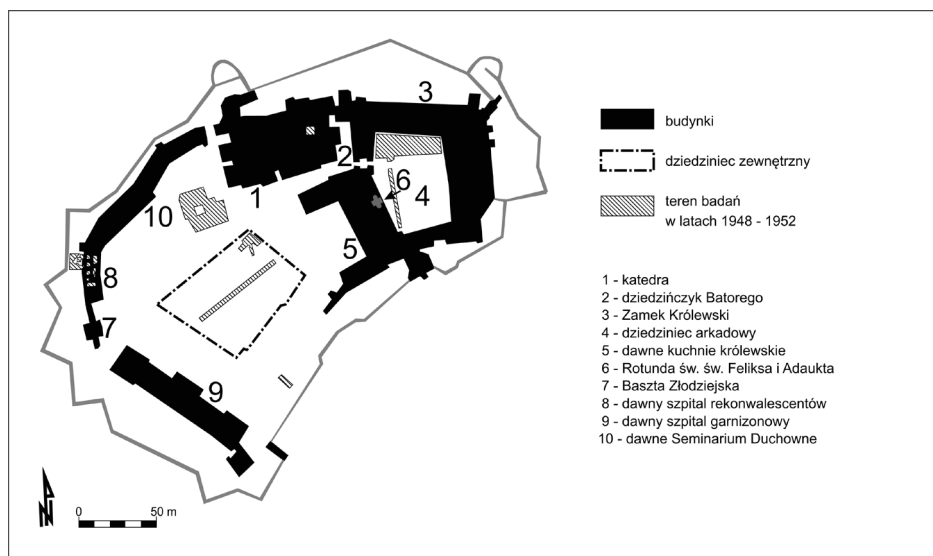
³⁹⁴ S. Tomkowicz, *Wawel...*

³⁹⁵ A. Szyszko-Bohusz, *Studia nad katedrą wawelską*, cz. I: *Druka katedra wawelska*, „Prace Komisji Historii Sztuki” 1946, t. 8, s. 107–133.

także fragmenty romańskiej wieży obronnej (stołpu) w północno-wschodnim narożniku zamku³⁹⁶.

We wrześniu 1939 roku, po 35 latach od rozpoczęcia restauracji Zamku Królewskiego na Wawelu ustalony rytm pracy został przerwany. Do dawnej rezydencji władców polskich wprowadził się Hans Frank (1900–1946), generalny gubernator okupowanych ziem polskich. Podobnie jak niegdyś Austriacy, Niemcy dokonali szeregu zmian tak w budowlach zabytkowych, jak i niezabytkowych wzgórza, przystosowując je do potrzeb użytkowych. Szczęśliwie nie wszystkie ich pomysły odnośnie przebudowy Wawelu doczekały się realizacji. Te, które przeprowadzono skrupulatnie zarejestrował w swoich wspomnieniach *Wawel pod okupacją niemiecką* Szyszko-Bohusz, który za zgodą władz podziemnych podjął pracę jako rysownik w niemieckim biurze projektowym na Wawelu. Wkrótce po wyzwoleniu reaktywował on Kierownictwo Odnowienia Zamku. W pierwszej kolejności zajęto się usuwaniem szkód spowodowanych działaniami wojennymi, ale także przystąpiono do rozbiórki dwóch poaustriackich budynków szpitalnych (w zachodniej i południowej części wzgórza), co związane było z projektem uporządkowania Wawelu (zob. plan wykopów – il. 28)³⁹⁷.

Il. 28. Mapa wykopów archeologicznych na wzgórzu wawelskim w latach 1948–1953.

Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: A. Żaki, *Problemy archeologiczne na Wawelu*, „Od A do Z”, 6 IX 1953, nr 37 (141)

³⁹⁶ P. Stępień, *Problemy konserwacji rezerwatów archeologiczno-architektonicznych na Wawelu*, „Ochrona Zabytków” 1995, R. 48, nr 1, s. 39–45.

³⁹⁷ A. Majewski, *Prace restauracyjne na Wawelu w latach 1939–1952*, „Studia do Dziejów Wawelu” 1955, t. 1, s. 399–406.

Podczas prac rozbiórkowych w 1945 i 1946 roku pod budynkiem w zachodniej części Wawelu (daw. dom rekonwalescentów), usytuowanym między Basztą Złodziejską a kamienicą dawnego Seminarium Duchownego, odsłonięto pozostałości gotyckich domów kanonicznych przybudowanych do gotyckiego muru obronnego, a pod budynkiem w południowej części Wawelu (część daw. szpitala garnizonowego) koronę fundamentową nieistniejącego gotyckiego muru obronnego.

W czerwcu 1946 roku Szyszko-Bohusz, niesłusznie oskarżony o kolaborację z Niemcami, został odwołany ze stanowiska kierownika. Funkcję tę na krótko objął dr B. Guerquin. W kwietniu 1947 roku powierzono ją prof. W. Minkiewiczowi (1880–1961). Nowy kierownik w artykule pt. *O problemach wawelskich* opublikowanym na łamach „Ochrony Zabytków”³⁹⁸, kreśląc ogólny plan prac na Wawelu wskazywał na konieczność „plastycznego uporządkowania wzgórza wawelskiego jako całości” poprzez odtworzenie jego zabytkowej sylwety z przełomu XVIII/XIX wieku:

Sądzę, że Wawel należy pozostawić takim, jakim jest w jego dochowanych wartościowych formach. Trzeba wydobyć i możliwie utrwalić co się da z przeszłości. Należy usunąć wszystko co obce i szpeci. Należy dążyć, by to, co ma pozostać, okazać oczom widza jak najkorzystniej i wrażenie to możliwie spotęgować. I na tym skończyć³⁹⁹.

Kierownictwo Odnowienia Zamku na Wawelu pod kierunkiem Minkiewicza kontynuowało usuwanie szpecących budowli z okresu zaboru austriackiego oraz okupacji niemieckiej. Jednocześnie, aby wzbogacić treść zabytkową Wawelu powrócono do badań terenowych, których celem było wydobycie reliktyw zabytkowych budowli, rozebranych w XIX wieku, jak i poznanie zasadniczych faz kształtowania się jego sylwety, co także posiadało niepoślednie znaczenie dla prac związanych z odbudową Wawelu i uporządkowaniem jego otoczenia.

Prace wykopaliskowe towarzyszące rozbiórkom poaustriackich budynków szpitalnych, wykonywano jeszcze bez udziału archeologa. Wiosną 1948 roku Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków powołała jednoosobowe Kierownictwo Prac Badawczych na Wawelu, które powierzyła 63-letniemu dr. G. Leńczykowi (1885–1977), pracownikowi Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie. Podobnie, jak wykopaliska z lat 1945–1946, prace archeologiczne prowadzone przez Leńczyka w latach 1948–1949 podyktowane były przede wszystkim potrzebami konserwatorskimi⁴⁰⁰.

³⁹⁸ W. Minkiewicz, *O problemach wawelskich*, „Ochrona Zabytków” 1950, R. 3, nr 2–3, s. 113–128.

³⁹⁹ *Ibidem*, s. 118.

⁴⁰⁰ AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 22, *Sprawozdanie z prac badawczych w Tyńcu i na Wawelu za rok 1949 przedłożył dr G. Leńczyk na pierwszym zebraniu*

W 1948 roku na polecenie Minkiewicza zostały wytyczone dwa wykopy (zob. plan) na dziedzińcu zewnętrznym, znajdującym się przed katedrą i zamkiem. Ich celem było ustalenie dokładnej lokalizacji wyburzonych na początku XIX wieku kościołów św. Marcina i św. Jerzego, a także poznanie stratygrafii tej części wzgórza (przygotowując projekt zagospodarowania dziedzińca zewnętrznego zastanawiano się bowiem czy obniżyć cały ten teren do poziomu historycznego, tj. sprzed austriackiej przebudowy na plac musztry). Przekop, który biegł po linii od rotundy śś. Feliksa i Adaukta (NMP) pod budynkiem dawnych kuchni królewskich do miejsca, gdzie stał kościół św. Jerzego, ujawnił przyziemie renesansowego domu księdza Stanisława Borka (1474–1556) oraz gotyckie fundamenty prezbiterium kościoła św. Jerzego. Przekop II, boczny, odsłonił słabiej zachowane relikty murów kościoła św. Michała, jak się okazało, położonego na skalnym wyniesieniu. W przekopach na dziedzińcu zewnętrznym zadokumentowano również nawarstwienia archeologiczne od czasów współczesnych i nowożytnych poprzez późno- i wczesnośredniowieczne, aż do pradziejowych. Jak pisał G. Leńczyk: „Wyniki te przeszły moje oczekiwania, gdyż mało miałem nadziei napotkać ślady przedhistorycznego osadnictwa tak wysoko na skale wawelskiej”⁴⁰¹. Po zapoznaniu się ze stratygrafią przekopów prehistoryk stwierdził również, że całe podwyższenie terenu stanowiły nasypy poaustriackie, które bez szkody dla nauki można usunąć. Na podstawie tej opinii Kierownictwo Odbudowy Zamku Królewskiego na Wawelu pod koniec 1949 roku rozpoczęło wywózkę ziemi z obszaru między relikdami kościoła św. Jerzego i domem księdza Borka. Prace te wstrzymano, kiedy Komisja Stałych Rzecznawców (organ doradczy przy Kierownictwie Prac Wykopaliskowych na Wawelu) przyjęła, że ze wzgórza wawelskiego nic nie może być wywiezione bez dokładnego przebadania⁴⁰².

Komisji Wawelskiej w dn. 7 b.m. (?); sygn. 21/a, G. Leńczyk, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w r. 1948–1949*; sygn. 22, G. Leńczyk, *Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Wawelu w r. 1949*. Zob. także G. Leńczyk, *Badania wykopaliskowe na Wawelu w l. 1948 i 1949. Sprawozdanie tymczasowe*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1953, t. 2, s. 83–88; idem, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Wawelu w r. 1949*, „*Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*” 1949, t. 50, nr 10, s. 655–658; idem, *Badania wykopaliskowe na Wawelu w latach 1948 i 1949*, „*Studia do Dziejów Wawelu*” 1955, t. 1, s. 416–419; idem, *Prace wykopaliskowe na Wawelu*, „*Ochrona Zabytków*” 1948, R. 1, nr 3/4, s. 121–123.

⁴⁰¹ AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 21/a, *Sprawozdanie G. Leńczyka nr 22 do Kierownictwa Odnowienia Zamku na Wawelu z dn. 12 września 1948 roku*.

⁴⁰² AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 40/7, *Protokół pierwszego posiedzenia Komisji stałych rzeczoznawców...*

W roku 1948 nadzorem archeologicznym objęto także roboty ziemne prowadzone na miejscu wyburzonego poaustriackiego szpitala rekonwalescentów (mieszczącego się między Basztą Złodziejską a daw. Seminarium Duchownym), gdzie przystąpiono do budowy nowego gmachu administracji wawelskiej. Leńczyk wykonał wówczas przekop sondażowy wzdłuż zewnętrznego lica gotyckiego muru obronnego (międzymurze). Właśnie tu po raz pierwszy odkryto pozostałości spalonego wału z wczesnego średniowiecza (w postaci częściowo przepalonych gliniasto-ilasto-piaszczystych nawarstwień, zawierających skupiska polepy oraz zwęglone elementy konstrukcji drewnianych, a także ślady wapna palonego). W następnym roku, zgodnie z ustaleniami konferencji naukowej, która odbyła się na Wawelu 28 października 1948 roku, sondaż został poszerzony w szerokoprzestrzenną odkrywkę⁴⁰³. Pozostałe badania wykopaliskowe wynikały z wykonywanych prac remontowych. W lipcu, w zachodnim skrzydle zamku, w odnawianej sali parterowej, która sąsiadowała z pomieszczeniem, gdzie odkryto relikty kościoła pw. św. Gereona, Kierownictwo Odnowienia Zamku poleciło usunąć gruz i przygotować ją na pomieszczenie sarkofagów Sienawskich. Tuż pod podłogą odsłonięto wówczas znany z uprzednich badań fundament muru romańskiego. Okazało się przy tym, że po obu jego stronach znajdowały się wczesnośredniowieczne pochówki szkieletowe. Szyszko-Bohusz uważał ten mur za ogrodzenie cmentarza przy I katedrze wawelskiej, którą według jego opinii był kościół pw. św. Gereona. Jednak taka interpretacja muru budzi zastrzeżenia Stanisława Koziela⁴⁰⁴.

W październiku, na prośbę Krakowskiej Kapituły Katedralnej Leńczyk i jego współpracownica Renata Rogozińska (zm. 1996), studentka prehistorii na UJ (il. 29), przystąpili do uporządkowania i zbadania podłoża byłej krypty Stefana Batorego pod kaplicą jego imienia, a także do przeglądu, znajdującej się po sąsiedzku, malej, niskiej krypty zdolnej pomieścić tylko jedną trumnę, w której spoczywały zwłoki duchownego w szatach liturgicznych⁴⁰⁵.

Poza wymienionymi pracami, Leńczyk prowadził również nadzory na tzw. dziedzińcyku Batorego (między katedrą i zachodnim skrzydłem zamku) oraz na dziedzińcu arkadowym, czyli podwórcu zamkowym, w związku z zakładaniem instalacji centralnego ogrzewania. Obserwacje na dziedzińcyku, dotyczyły głównie przemieszczanych nawarstwień nowożytnych. Na dziedzińcu arkadowym okazało się, że ze względu na skalne podłoże płycej położone niż się

⁴⁰³ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/13, *Protokół z konferencji odbytej w dn. 28 X 1948 r. w biurze Kierownictwa Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu w sprawie przeprowadzonych wstępnych badań archeologicznych na wzgórzu wawelskim*.

⁴⁰⁴ Zdaniem tego badacza mur jest prawdopodobnie późniejszy od pochówków. Zob. S. Koziel, *op. cit.*, s. 8 (przypis 5).

⁴⁰⁵ AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 22, G. Leńczyk, *Sprawozdanie z badań w dn. 27 X zawartości byłej krypty Stefana Batorego w Katedrze na Wawelu z dn. 6 XI 1949 roku*.

Il. 29. Gabriel Leńczyk i Renata Rogozińska (?). Dziedziniec arkadowy na Wawelu.
Ze zbiorów MAK, Teczka stanowiska Kraków-Wawel

spodziewano, rurociąg musiał być poprowadzony na zewnątrz zamku. Opuszczone przekopy robotnicze (wzdłuż północnego skrzydła zamku i wzdłuż kuchni królewskich) zostały wykorzystane do badań, które miały na celu ustalić renesansowy poziom dziedzińca⁴⁰⁶. W pogłębionych rowach, miejscami do 9 m, wstępnie rozpoznano stratygrafię dziedzińca oraz topografię skały wawelskiej. Ponadto w północnej części podwórca, bezpośrednio na podłożu skalnym, natrafiono na zagadkową budowlę, określoną przez Leńczyka w pierwszym doniesieniu jako „naroże muru z bryłek wapiennych i piaskowca ułożonych jak w rotundzie św. Feliksa i Adaukta”⁴⁰⁷.

17 października 1949 roku Ministerstwo Kultury i Sztuki wprowadziło nową organizację prac wykopaliskowych na Wawelu – powołało, działające w ramach KBNPPP, trójosobowe Kierownictwo Prac Badawczych na Wawelu w składzie: prof. Jerzy Szablowski (1906–1989), dyrektor Muzeum Historii Wawelu, inż. Alfred Majewski (1907–1968), zastępca Kierownika Odnowienia

⁴⁰⁶ AZK na Wawelu, zesp. KBNPPP, sygn. 22, *Przekopy pod rurociąg centralnego ogrzewania na Wawelu. Opis do planu 1:400*.

⁴⁰⁷ G. Leńczyk, *Badania wykopaliskowe na Wawelu w l. 1948 i 1949. Sprawozdanie tymczasowe...*, s. 87.

Zamku Królewskiego na Wawelu oraz dr G. Leńczyk. W styczniu 1950 roku do grona tego dołączył J. Dutkiewicz (1903–1968), wojewódzki i miejski konserwator zabytków w Krakowie. Ogólna koordynacja spraw związanych z pracami badawczymi na Wawelu i sprawy administracyjne koncentrowały się w Muzeum Historii Wawelu pod dyktando J. Szablowskiego⁴⁰⁸. Organem doradczym Kierownictwa była Komisja Stałych Rzeczoznawców⁴⁰⁹ (stanowiąca Sekcję Komisji Naukowej przy KBnPPP).

Wychodząc z założenia, że najważniejsze zagadnienia na Wawelu wiążące się z *Millenium* dotyczą przedromańskiej i romańskiej zabudowy wzgórza wawelskiego, program prac badawczych przewidywał, że wykopaliska w roku 1950 będą wykonywane sukcesywnie w trzech miejscach: w zachodniej partii wzgórza na terenie, gdzie odkryto pozostałości częściowo spalonego wału obronnego z wczesnego średniowiecza; na dziedzińcu arkadowym oraz w północnym i wschodnim skrzydle katedry wraz z przylegającymi doń kaplicami i kryptami (z uwagi na planowane roboty elektryfikacyjne)⁴¹⁰. Do lipca 1950 roku badaniami archeologicznymi kierował dr G. Leńczyk (ze względów zdrowotnych zrezygnował z tej funkcji), następnie przejął je 27-letni dr A. Żaki. Prace wykopaliskowe trwały w sumie od 8 marca do 12 grudnia⁴¹¹. W badaniach brali

---

⁴⁰⁸ AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 23, J. Szablowski, *Program prac badawczych na Wawelu oraz plan realizacyjny na r. 1950* (referat na konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP 21–23 IV 1950 r. w Jeleniej Górze).

⁴⁰⁹ Skład Komisji Stałych Rzeczoznawców ustanowiony 12 listopada 1949 roku był następujący: prof. Adam Bochniak, prof. Tadeusz Dobrowolski, doc. dr Marian Freidberg, dr inż. arch. Bohdan Guerquin, prof. Rudolf Jamka, doc. dr Tadeusz Lewicki, prof. Witold Minkiewicz, doc. dr Tadeusz Reyman, (do stycznia 1950 roku) dr Józef Dutkiewicz, a także od 1950 roku prof. Jan Dąbrowski.

⁴¹⁰ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 3/konf/1949, *Protokół z konferencji KBnPPP w sprawie programu prac badawczych na Wawelu w dn. 8 X 1949 r. w Krakowie na Wawelu*; AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 40/7, *Protokół pierwszego posiedzenia Komisji stałych rzeczoznawców...*; *ibidem*, *Protokół posiedzenia Sekcji Komisji Naukowej przy Kierownictwie Badań nad Początkami Państwa Polskiego na Wawelu, odbytego dnia 22 II 1950 r. w Muzeum Historii Wawelu*.

⁴¹¹ A. Żaki, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Wawelu w 1950 r.*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, t. 52, nr 1, s. 56–62; *idem*, *Badania archeologiczne na Wawelu w r. 1950*, „Ochrona Zabytków” 1951, R. 4, nr 1–2, s. 32–38; *idem*, *Z pradziejów wzgórza wawelskiego*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 5–6, s. 75–86; *idem*, *Nowoodkryte ruiny budowli przedromańskiej na Wawelu. Uwagi wstępne*, „Studia do Dziejów Wawelu” 1955, t. 1, s. 71–111; A. Żaki, *Poziomy wawelskiego podwórca arkadowego (doniesienie tymczasowe)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, t. 50, nr 2, s. 146–148; *idem*, *Tymczasowe sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych na Wawelu w pierwszej połowie r. 1951*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii

udział jako asystenci i praktykanci następujący studenci UJ: R. Rogozińska, Wanda Kaput, Stanisław Piechowicz, Edward Ciosmak, I. Nagiet, H. Barnycz. Dokumentację rysunkową i pomiarowo-kreślarską wykonywali: Bolesław Kołłątaj, E. Plater, M. Michalska, inwentaryzację murów – inż. S. Dobrzański i J. Szymański, a dokumentację fotograficzną – Stanisław Kolowiec. Funkcję preparatora pełnił Kazimierz Żegiestowski⁴¹².

W rejonie wyburzonego szpitala rekonwalescentów, gdzie prowadzone były roboty budowlane, wykopaliska posiadały przede wszystkim charakter ratowniczy. Szybkie tempo prac i brak własnych robotników były powodem ograniczenia badań prawie wyłącznie do eksploracji w niewielkich wykopach pod mury fundamentowe i żelbetonowe słupy, podtrzymujące strop przyszłego rezerwatu podziemnego, obejmującego relikty gotyckich domów kanoników. W trakcie nadzorów w wąskich przekopach budowlanych zaobserwowano nawarstwienia kulturowe z wczesnego i późnego średniowiecza, kryjące pozostałości drewnianej zabudowy oraz szereg dobrze zachowanych wyrobów i półwyrobów z gliny i materiałów organicznych.

W lipcu powrócono do badań podwórca zamkowego. Do końca sezonu uzyskano pełny obrys owego tajemniczego reliktu architektury murowanej znanego dziś w literaturze przedmiotu jako budowla czworoboczna. Obiekt do dziś pozostaje jedną z większych zagadek architektury doby przedromańskiej⁴¹³. A. Żaki, który prowadził prace na podwórku zamkowym, upatrywał w niej pozostałości jedno – lub dwu kondygnacyjnego budynku o świeckim charakterze. W związku z hipotezą, że znane z fotografii partie muru „sali o 24 słupach” o wątku *opus spicatum* (w jodełkę) mogły być wykonane z kamieni uzyskanych z rozbiórki zniszczonej w XI wieku budowli czworobocznej, pod koniec kampanii wykopaliskowej wykonano niewielką odkrywkę w miejscu przebiegu fundamentów „sali o 24 słupach”. Stwierdzono wtedy, że kamienie z warstwy *opus spicatum* i budowli czworobocznej są podobne, ale nie potwierdziły się domysły, jakoby zaprawa murarska, występująca w spągowych partiach nawarstwień w obrębie budowli przedromańskiej, była identyczna z zaprawą użytą do łączenia kamieni w „sali o 24 słupach”, co świadczyłoby o używaniu kwadratowego dołu po zniszczonej budowli jako dołu na wapno⁴¹⁴. Do rzędu ważnych odkryć na podwórku zamkowym należało także ustalenie jego poziomów w poszczególnych epokach. Okazało się, że poziom

---

Umiejętności” 1951, t. 52, nr 9, s. 816–818; AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 23, A. Żaki, *Sprawozdanie z badań prowadzonych na wzgórzu wawelskim w 1950 roku*.

⁴¹² AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 40/16, *Kierownictwo badań nad początkami państwa polskiego. Organizacja i korespondencja Millenium 1949–1950*.

⁴¹³ Szerzej zob. S. Kozieł, *op. cit.*, s. 8.

⁴¹⁴ A. Żaki, *Badania wykopaliskowe na Wawelu w latach 1950 i 1951*, „Studia do Dziejów Wawelu” 1955, t. 1, s. 426–427.

wczesno-renesansowy, ważny dla zamierzonej rekonstrukcji pałacu, znajdował się przeważnie o 1,50 m poniżej ówczesnej powierzchni, późno-renesansowy zaś i barokowy położony był ok. 60 cm nad nim.

Na trzecim odcinku badawczym – w katedrze – wobec zastoju w pracach remontowych oraz braku funduszy objęto jedynie kontrolę nad prowadzonymi przez Krakowską Kapitułę Katedralną robotami przy tumbie królowej Jadwigi⁴¹⁵ – nieoczekiwanie pod tumbą królowej odkryto mur romański wykonany techniką *opus emplectum* (z ciosanych bloków kamiennych), będący w opinii A. Żakiego najprawdopodobniej fragmentem wschodniego skrzydła II katedry wawelskiej zw. hermanowską. Przy okazji odsłaniania grobu królowej Jadwigi zbadano także sąsiadujący z nim grób dziecka, prawdopodobnie królewicza Kazimierza, syna Władysława Jagiełły i Zofii Holszańskiej.

Akcja wykopaliskowa w 1951 roku, kontynuowana do 30 czerwca przez dr. Żakiego przy współudziale ekipy badawczej⁴¹⁶ tudzież ok. 38 pracowników fizycznych, była dalszym ciągiem robót z 1950 roku⁴¹⁷. Objęła ona nieprzebadane w pełni skrawki północnej części dziedzińca arkadowego, a także odnalezione w 1950 roku w pobliżu budowli czworobocznej leje krasowe wypełnione piaskiem i oglinioną zwietrzeliną skalną, w których odkryto paleolityczne narzędzia krzemienne i odpady powstałe przy ich produkcji. Do zbadania lejów zaproszono L. Sawickiego z Zakładu Prehistorii Czwartorzędu Muzeum Ziemi w Warszawie, który przeprowadził również analizę wszystkich znalezisk krzemiennych⁴¹⁸. Nie doszły natomiast do skutku, z powodów finansowych, projektowane na 1951 rok badania kontrolne w rotundzie śś. Feliksa i Adaukta (Najświętszej Marii Panny) – planowano sprawdzić

---

⁴¹⁵ AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 0/IV/2b; *Rej. IV-ar 229/c, Katedra, 1950 grobowiec królowej Jadwigi – dokumentacja opisowa (dziennik z badań)*; A. Bochnak, *Groby królowej Jadwigi i królewicza Kazimierza Jagiellończyka w katedrze wawelskiej*, „Studia do Dziejów Wawelu” 1968, t. 3, s. 149–173.

⁴¹⁶ Skład ekipy badawczej pod kierownictwem A. Żakiego: Emil Hachulski (z-ca kierownika), Renee Hachulska (adiunkt), Renata Rogozińska (st. asystent), Wanda Kaput (mł. asystent), Stanisław Piechowicz, Edward Ciosmak (mł. asystent), Franciszek Wyrwa (laborant), Bolesław Kołłątaj (kreślarz), Kazimierz Żegiestowski (preparator), sekretarka Monika Fichtner księgowy Stanisław Banach.

⁴¹⁷ A. Żaki, *Badania wykopaliskowe na Wawelu...*, s. 419–428; AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 24, A. Żaki, *Program prac badawczych na wzgórzu wawelskim w roku 1951*.

⁴¹⁸ L. Sawicki, *Stanowisko paleolitu dolnego na Wawelu*, „Studia do Dziejów Wawelu” 1955, t. 1, s. 1–70; A. Żaki, *Z pradziejów wzgórza wawelskiego...*, s. 75–86; AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 24, *Protokół komisji w składzie prof. Ludwik Sawicki, doc. dr Tadeusz Reyma, doc. dr Jerzy Szablowski, prof. Józef Dutkowski, inż. arch. Alfred Majewski, dr Andrzej Żaki, odbytej 28 IV 1951 roku w lokalu Muzeum Historii Wawelu w Krakowie*.

czy zachodzi jakieś podobieństwo między rotundą a budowlą czworoboczną w sposobie ich konstrukcji, co mogło świadczyć, że obie budowle powstały w tym samym czasie.

Od 1 sierpnia 1951 roku pracami wykopaliskowymi na Wawelu kierował 45-letni prof. R. Jamka, dotychczasowy członek Komisji stałych rzeczoznawców, który dołączył do Kierownictwa Prac Badawczych na Wawelu w składzie: prof. Jerzy Szablowski, dr J. Dutkiewicz i inż. A. Majewski. W Archiwum Zamku Królewskiego na Wawelu zachowały się protokoły z ich zebrań⁴¹⁹.

W związku z tym, że kredyty milenijne płynęły coraz węższym strumieniem prace badawcze musiały zostać mocno ograniczone. Jamka jako kierownik prac wykopaliskowych kończył eksploracje na dziedzińcu arkadowym⁴²⁰, a w grudniu – przy okazji robót instalacyjnych – podjął próbne badania koło Smoczej Jamy (nadzorowała je dr R. Hachulska-Ledwosowa). Prace wykopaliskowe trwały do 31 grudnia. Od stycznia 1952 roku zespół⁴²¹ Jamki zajmował się porządkowaniem magazynów oraz opracowaniem materiału archeologicznego⁴²². Prac tych jednak nie zdołano doprowadzić do końca ze względu na likwidację wawelskiej placówki KBnPPP 30 kwietnia 1952 roku.

Dalsze badania archeologiczne podjęto dopiero po przeszło rocznej przerwie, tj. w 2 połowie 1953 roku, ale już nie w ramach *Millenium*. Jak pisał A. Żaki: „stale narastające problemy naukowe i konserwatorskie w zakresie archeologii wawelskiej zdecydowały o utworzeniu przez Ministerstwo Kultury i Sztuki w maju 1952 roku specjalnej komórki archeologicznej w postaci Działu Archeologii Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu”⁴²³. Jej prowadzenie powierzono Żakiemu. Od tej chwili prace archeologiczne na Wawelu były prowadzone zarówno z ramienia Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu, jak i Kierownictwa Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu.

---

⁴¹⁹ AZK na Wawelu, Dz. VI Kierownictwo Prac Badawczych na Wawelu: Protokoły posiedzeń 1951–1952, sygn. AZK PZS–VI.

⁴²⁰ AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 24, R. Jamka, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Wawelu w Krakowie za okres od 1 VIII do 31 X 1951 r.*

⁴²¹ Skład ekipy badawczej pod kierownictwem R. Jamki: z-ca kierownika Emil Hachulski, adiunkt Renee Hachulska-Ledwosowa, kreślarz Bolesław Kołłątaj, magazynier Kazimierz Żegiestowski, woźny Franciszek Wyrwa, główny buchalter Władysław Nycz, kierownik administracji Zofia Słowiana. Od 2 stycznia 1952 roku prace kontynuowano w składzie: z-ca kierownika Emil Hachulski, pracownicy naukowci Renata Rogozińska i Rennee Hachulska, kreślarz Bolesław Kołłątaj, rysownik Lucyna Szczercińska, pracownik administracji Zofia Słowiana, magazynier Kazimierz Żegiestowski, pracownik fizyczny Antoni Szumny.

⁴²² AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 25, R. Jamka, *Sprawozdanie z pracowni naukowych na Wawelu za okres 1–31 I 1952 r.*

⁴²³ A. Żaki, *Problemy archeologiczne na Wawelu*, „Od A do Z”, Kraków, nr 37 (141).

Szeroko zakrojona działalność konserwatorska Kierownictwa doprowadziła w roku 1961 do zwiększenia zespołu wawelskich archeologów przez zorganizowanie własnej Pracowni, integralnie związanej z Działem Archeologii, a merytorycznie podlegającej Żakemu. Po jego ustąpieniu, od 1973 roku, prace badawcze realizowała Pracownia Archeologiczna Kierownictwa Odnowienia kierowana przez mgr. S. Koziela, a od 1982 przez dr. Zbigniewa Pianowskiego⁴²⁴.

Pierwsze prace wykopaliskowe na Wawelu, prowadzone przez architektów, charakteryzowały się lekceważeniem nawarstwień kulturowych i zabytków ruchomych, ale stanowiły w swoim czasie wyraz wzrastającej świadomości, że dla rekonstrukcji historycznych obiektów konieczne jest oparcie się zarówno na źródłach pisanych i ikonograficznych, jak i badaniach archeologiczno-architektonicznych. „Jeżeli dojdzie do jakiegoś pewnego rezultatu – pisał Szyszko-Bohusz – zawdzięczać to będziemy nie tyle hipotezom i dowolnym przypuszczeniom, ile mozolnym i długim badaniom i odkopaliskom – stanowiącym w tym wypadku drogę przykrą, lecz niezawodną”⁴²⁵. Ten sposób działania nie tylko przyczynił się do znacznego wzbogacenia wiedzy o zabytku w porównaniu z wcześniejszymi ustaleniami, ale stał się również rękomią prawidłowej restauracji zamku. Kontynuowane po II wojnie światowej eksploracje archeologiczne przyniosły bogaty materiał do badań osadnictwa wzgórza wawelskiego, dokumentujący pobyt ludności już w paleolicie. Jedynie uczeni, którzy wiązali z Wawelem nadzieje na odnalezienie siedziby księcia Wiślan musieli się rozczarować⁴²⁶. Jak pisał Paweł Jasienica o ówczesnych odkryciach wawelskich: „Archeologia potwierdziła wnioski wysnute z kronik. Kraków zaczął w Polsce awansować dopiero w wieku X, a zwłaszcza w XI, wtedy, kiedy Piastowie wyrzucili z Tyńca zadzierzystych Starzów. A szczególnie wtedy, kiedy Kazimierz Odnowiciel postanowił odebrać tytuł stołeczny Wielkopolsce ogarniętej «reakcją pogańską»”⁴²⁷.

Liczne pozostałości wału wczesnośredniowiecznego (tzw. wiślańskiego) o konstrukcji skrzyniowej z wewnętrzną ścianą palisadową osadzoną w ilastych nasypach pozwalają na odtworzenie linii jego przebiegu. Czas jego powstania ustalono, na podstawie analizy ceramiki w warstwach wczesnośredniowiecznych oraz w oparciu o źródła pisane, na 1 ćwierć wieku X i przypisywano działalności Czechów⁴²⁸. Wyniki badań fizykochemicznych i dendrochronologicznych przesuwają tę datę na czas po roku 1016, a więc okres wczesnopiastowski,

⁴²⁴ S. Koziel, *op. cit.*, s. 5.

⁴²⁵ MAK, Teczka stanowiska Wawel, G. Leńczyk, *Wawel* (maszynopis).

⁴²⁶ Kwestię Wiślan zajmował się J. Widajewicz – w roku 1947 wyszła w Krakowie jego książka *Państwo Wiślan*.

⁴²⁷ P. Jasienica, *Świt słowiańskiego jutra...*, s. 171.

⁴²⁸ Z. Pianowski, *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w IX–XIX*, Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, Kraków 1991, s. 29–33.

co jest sprzeczne z dotychczasowymi ustaleniami, dlatego też datowanie „wału wiślańskiego”, a także temat umocnień starszych, poprzedzających ten wał, są nadal przedmiotem badań⁴²⁹.

Tyniec (niegdyś wieś, od 1973 roku dzielnica Krakowa)

Położony na prawym brzegu Wisły, pośród wapiennych wzniesień jurajskich, Tyniec od dawna fascynował badaczy⁴³⁰. Przedmiotem ich dociekań naukowych były dzieje opactwa benedyktyńskiego oraz etymologia nazwy Tyniec, która zdaniem wielu historyków wskazywała na istnienie od dawna jakichś umocnień na miejscowych wzgórzach. W opracowaniach historycznych poruszano też sprawę możnowładczego rodu Starżów-Toporczyków, przypuszczalnych protoplastów rodu Tęczyńskich herbu Topór. Sądzono, że pozostałością grodu Starżów, z którym wiązano też legendę o Walgierzu Wdałym, były relikty kamiennego wału na Grodzisku (jednym ze wzniesień tynieckich). Dopiero badania sondażowe, które w 1948 roku z ramienia Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie przeprowadził dr G. Leńczyk pozwoliły stwierdzić, że kamienny wał to w rzeczywistości pozostałość obwarowań kultury lużyckiej⁴³¹.

W maju 1949 roku, po tym jak wojewódzki konserwator zabytków, dr J. Dutkiewicz, powiadomił Muzeum Archeologiczne PAU o odsłonięciu warstw kulturowych w trakcie kopania „rowów kanałowych” na terenie podwórza klasztornego, Leńczyk został oddelegowany do Tyńca. W głębokich na kilka metrów wykopach roboczych miał okazję zaobserwować m.in. ślady ziemianki z ceramiką kultury lużyckiej, a także pozostałości wału grodowego. Postawił wówczas hipotezę, że

w prasłowiańskich czasach istniała tu ludna wioska [...]. Z upadkiem grodu na obecnym Grodzisku kończy swój żywot tak wieś na wzgórzu klasztorным jak i osady po przeciwnej stronie Wisły. W wiekach przed i pochrystusowych życie tu zaledwie wegetuje, dopiero po ustaleniu się stosunków, a więc około X w. po Chr., powstaje tu silny gród obronny, którego ślady wałów w resztkach pod zabudowaniami klasztornymi jeszcze się zachowały. Wzgórze Winnica jest jeszcze bardzo nietknięte. Jeżeli tam nie

⁴²⁹ A. Kukliński, *Wczesnośredniowieczne obwałowania Wawelu w Krakowie*, „Sprawozdanie Archeologiczne” 2003, t. 55, s. 33–80; idem, *Stan badań nad osadnictwem i umocnieniami średniowiecznymi w południowo-zachodniej części Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne” 2005, t. 47, s. 296–305.

⁴³⁰ Wykaz dawniejszej literatury dotyczącej Tyńca w: G. Leńczyk, *Wyniki dotychczasowych badań na Tyńcu pow. Kraków*, „Materiały Starożytne” 1956, t. 1, s. 8, 13.

⁴³¹ Idem, *Badania wykopaliskowe w Tyńcu w latach 1948–1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 259–270; idem, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Tyńcu, pow. Kraków*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1949, t. 50, nr 9, s. 526–527.

znajdzie się śladów obwałowań, to stanie się jasne, że Opactwo Benedyktynskie powstało na gruzach i zgłiszczach dawnego grodu Starżów, których Bolesław Chrobry za stawiany opór z Tyńca wyrzucił, przyległe włości zabrał, oni zaś sami pobudowali gródek w pobliskiej Morawicy, zachowując resztę ziem na zachód od Wisły⁴³².

Jesienią 1949 roku odbyło się pierwsze zebranie Komisji Wawelskiej, podczas którego Leńczyk złożył sprawozdanie ze swoich prac badawczych, a także zgłosił wniosek, pokrywający się ze stanowiskiem opactwa, aby w 1950 roku przystąpić do badań nad romańską częścią klasztoru⁴³³. Wstępne rozpoznanie w tym zakresie przeprowadził Szyszko-Bohusz w lipcu 1943 roku⁴³⁴. W 1949 roku postanowiono kontynuować badania wykorzystując w tym celu prowadzone na terenie klasztoru prace budowlane. Ministerstwo Kultury i Sztuki przychyliło się do tej propozycji i zdecydowało o włączeniu Tyńca do „Polskiego Millenium”, czego wyrazem było powołanie w 1950 roku Kierownictwa Prac Badawczych w Tyńcu⁴³⁵.

W sezonie od maja do przełomu października i listopada 1950 roku pracowało tylko 10 robotników, przeważnie z pobliskiej wsi Piekary, a skromny budżet nie pozwolił na zaangażowanie kreślarza i fotografa. Czynności te wykonywał kierownik ekspedycji – G. Leńczyk przy pomocy swego zastępcy Czesława Chowańskiego i 14-letniej Anny Koziółówny, uzdolnionej plastycznie córki jednego z robotników⁴³⁶. Badania archeologiczne, dostosowane do zakresu prac budowlanych prowadzonych w klasztorze, objęły: dwie sale (nr 9 i 10) w skrzydle zachodnim (przeznaczone przez Benedyktynów na cele wystawiennicze), krużganki i kwadratowy wirydarz oraz salę w skrzydle wschodnim (budowano w niej nową klatkę schodową)⁴³⁷ (zob. plan wykopów – il. 30).

⁴³² Idem, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Tyńcu, pow. Kraków...*, s. 529.

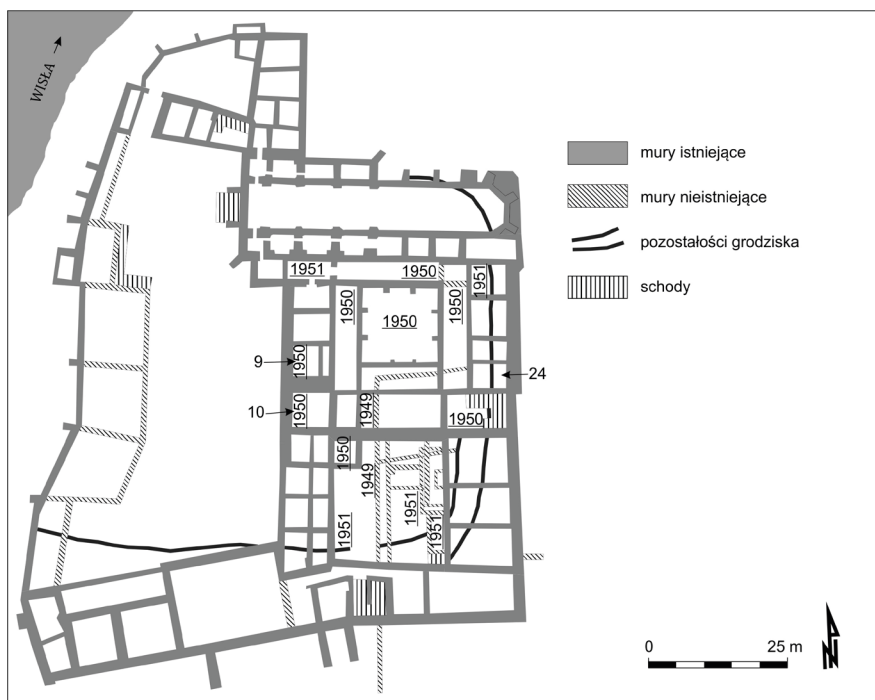
⁴³³ AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 22, idem, *Sprawozdanie z prac badawczych w Tyńcu i na Wawelu za rok 1949 przedłożył Leńczyk na pierwszym zebraniu Komisji Wawelskiej w dn. 7 b.m.*

⁴³⁴ A. Szyszko-Bohusz, *Opactwo tynieckie*, „Tygodnik Powszechny” 1947, nr 16, s. 6.

⁴³⁵ **Skład Kierownictwa Prac Badawczych w Tyńcu: badania architektoniczne** – kierownik prof. inż. Zbigniew Kupiec z Politechniki Wrocławskiej, zastępca i rysownik Władysław Rybaczuk; **badania archeologiczne** – kierownik dr Gabriel Leńczyk, zastępca Czesław Chowański, rysownik Anna Koziółówna, laborant Jan Koziół (jeden pracowników fizycznych, przeszkolony w Muzeum Archeologicznym PAU w Krakowie do rekonstrukcji naczyń glinianych); od 3–23 sierpnia 1950 roku pracami archeologicznymi pod nieobecność dr G. Leńczyka (urlop zdrowotny) kierował mgr Stanisław Buratyński z pomocą studenta UJ Tomasza Marszewskiego. MAK, Teczka stanowiska Tyniec-Kraków, G. Leńczyk, *Sprawozdanie z prac badawczych wykonanych od 1 VII do 15 IX 1950 r.*

⁴³⁶ MAK, Teczka stanowiska Tyniec-Kraków, idem, *Sprawozdanie z akcji racjonalizatorskiej prac badawczych w Tyńcu.*

⁴³⁷ Idem, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Tyńcu pow. Kraków w r. 1950...*, s. 53–56.

Il. 30. Mapa wykopów archeologicznych w opactwie OO. Benedyktynów w Tyńcu w latach 1949–1951. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie:

G. Leńczyk, *Badania wykopaliskowe w Tyńcu w latach 1948–1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 259–270

W salach nr 9 i 10 w skrzydle zachodnim, wykopem sondażowym stwierdzono, że podziemia obu izb były zasypane gruzem, który trafił tam w czasie przebudowy przeprowadzonej w okresie baroku. Po ich odgruzowaniu natrafiono na relikty murów romańskich. Stratygrafia nawarstwień kulturowych krużganków była zaburzona przez liczne wkopy grobowe. Jedynie tu i ówdzie między pochówkami, a także w skrzydle zachodnim krużganków, wzdłuż muru od strony wirydarza, natrafiono na pasma nienaruszonych warstw osadniczych. Ów pas ziemi został zinterpretowany przez Leńczyka jako ślad po drewnianych krużgankach w klasztorze romańskim (ich powstanie sugerował już wcześniej Szyszko-Bohusz), ale istnienie krużganków w najstarszej, romańskiej fazie klasztoru jak dotąd nie zostało potwierdzone⁴³⁸. Pod pochówkami (na głębokości ok. 1,5 m

⁴³⁸ M. Kamińska, *Aktualny stan badań i nowe koncepcje interpretacyjne romańskiego Tyńca*, [w:] *Kraków romański: materiały sesji naukowej odbytej 13 kwietnia 2013 roku w Krakowie*, red. M. Bochenek, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2014, s. 149–151, 154, 162–164.

od posadzki) odkryto wkopane w podłoże lessowe dolne części kolejnych jam i ziemianek, zawierające na ogół „ceramikę tubylczą [łużycką – A.S.] z nikłą domieszką skorup celtyckich malowanych, grafitowych i «rzymskich» z garnarni igołomskiej”⁴³⁹. Badając otoczony krużgankami wirydarz Leńczyk stwierdził, że znajdujące się tam niegdyś warstwy kulturowe zostały niemal całkowicie usunięte podczas obniżania terenu do poziomu posadzki krużganka, w celu osuszenia murów. W resztkach warstwy wczesnośredniowiecznej Leńczyk odkrył ceramikę z tego okresu i ślady „piecyków do topienia metali”. W lessowym calcu natrafił on na kolejne jamy zawierające „materiał łużycki”, a w narożniku północno-zachodnim wirydarza – na kamienny fundament z przyporą, będący jak przypuszczał, pozostałością przybudówki z XVII wieku, której wznoszenia nie ukończono⁴⁴⁰.

Natomiast na klatce schodowej, pod cementową podłogą i warstwami gruzu natrafiono na „barokową podłogę z zaprawy murarskiej”, a pod nią na pozostałości pieca piekarskiego z „surówki” gotyckiej (suszonej na słońcu cegły) zbudowanego na poziomie romańskich fundamentów. „Ponieważ należało podziemie klatki schodowej zrównać z poziomem sąsiednich piwnic przeznaczonych obecnie na kuchnię klasztorną – pisał Leńczyk – nadarzyła się w 1950 roku sposobność zbadania nawarstwień do 5 m w głąb”⁴⁴¹. Tutaj po raz pierwszy został uchwycony profil rowu grodowego, 5 m szerokiego i 2,5 m głębokiego, wykopanego w calcu lessowym i umocnionego palisadą. Zasypisko rowu pochodziło częściowo z wału, usypanego niegdyś po jego stronie zewnętrznej, który został zniszczony przed wzniesieniem zabudowań romańskich, na co wskazywał układ warstw w zasypianym rowie i przemieszana ceramika (w dolnej części przeważała ceramika wczesnośredniowieczna, w górnej – łużycka). W stropie zasypiska znaleziono srebrny denar z czasów Kazimierza Odnowiciela. Tym samym czas zasypiania rowu został określony na 2 połowę XI lub na XII wiek. Późniejsi badacze zakwestionowali tę chronologię, ale duże rozbieżności w ich ustaleniach sugerują, że problem ten wymaga dalszych analiz⁴⁴². W jego rozwikłaniu nie są zbyt użyteczne wyniki badań Leńczyka, powściągliwe w danych chronologicznych.

⁴³⁹ *Ibidem*, s. 55.

⁴⁴⁰ Badający powtórnie (lata 80. XX wieku) opisane wyżej relikty Waldemar Niewalda uznał, że mogą być one pozostałością kaplicy. Za: M. Kamińska, *op. cit.*, s. 149.

⁴⁴¹ G. Leńczyk, *Badania wykopaliskowe w Tyńcu w latach 1948–1951...*, s. 264.

⁴⁴² W latach 60. XX wieku funkcjonowanie rowu połączono z obecnością benedyktynów na wzgórzu tyńieckim. Ponieważ posadowiono na nim mury późnoromańskie i gotyckiej, to rów mógł współistnieć z częścią wzniesionego wcześniej wschodniego muru obwodowego, tworząc z nim rodzaj systemu obronnego. Stwierdzono także, że rów przecinał wał. Odmienną interpretację zaproponował w latach 80. XX wieku Emil Zaitz – zdaniem tego badacza rów powstał u schyłku XII lub w początku XIII wieku. Zasypany został po połowie tegoż stulecia; wtedy kontynuowano budowę skrzydła wschodniego. Zob. M. Kamińska, *op. cit.*, s. 166–167 (tamże dalsza literatura).

Odwołując się do badań przeprowadzonych w 1950 roku na Górze Klasztornej, a także sondażowych na wzgórzu Winnica (nie wykazały one żadnych śladów osadniczych), Leńczyk skorygował swoje wcześniejsze hipotezy. Stwierdził, że zachowane fragmenty wału kamiennego na Grodzisku stanowią pozostałości po „umocnionym schronie”, z którego okoliczna ludność korzystała w razie niebezpieczeństw, a „warowny gród powstał na dzisiejszym wzgórzu klasztornym, niższym i mniejszym od sąsiedniej Winnicy i Grodziska, ale za to najłatwiejszym do umocnienia i obrony”⁴⁴³. W kwestii chronologii tego grodu wysunął on następującą hipotezę: Tyniec od przełomu er zamieszkiwany był przez „prasłowiańską kulturę łużycką”, a „przerzedzenie osadnictwa na tynieckim grodzie nastąpiło dopiero w okresie wędrówek ludów i w wiekach następnych, by wzrosnąć licznie w okresie wczesnohistorycznym, za władztwa Starzów”⁴⁴⁴. „Jeżeli moja hipoteza się potwierdzi – relacjonował Leńczyk – to obraz będzie jasny: kultura łużycka przetrwała aż do czasów, w których już sama bezpośrednio stała się podłożem kultury prapolskiej”⁴⁴⁵. Jednocześnie wyraził on przekonanie, że odkryte przez niego fragmenty trzech celtyckich naczyń dowodziły stosunków handlowych tynieckiego grodu z południem naddunajskim, a nie opanowania grodu przez Celtyków, co – jak pisał zgodnie z ówczesnym stanem wiedzy – stawiało twierdzenie o ich władztwie na ziemiach południowej Polski pod znakiem zapytania⁴⁴⁶.

Prace wykopaliskowe prowadzone w roku następnym od 16 maja do 26 września przez zespół w składzie: kierownik (G. Leńczyk), laborant (Jan Kozioł), rysownik (Halina Łozińska), księgowy oraz 4–7 pracowników fizycznych, stanowiły rozszerzenie badań z 1950 roku. Od października laborant i pracownicy fizyczni byli zatrudnieni przy odbudowie sali nr 10 w zachodnim skrzydle gmachu opactwa, przeznaczonej na cele wystawiennicze: „Wynajęcie specjalnych robotników do tej akcji – jak pisał Leńczyk – było niemożliwe, gdyż ludność miejscowa i okoliczna, o ile nie jest zatrudniona we wzmożonym ruchu budowlanym i przemysłowym, przechodzi masowo w okresie jesiennym i zimowym do rękodziela chałupniczego”⁴⁴⁷. Ze względu na brak środków finansowych część projektowanych prac (m.in. odsłonięcie dalszej części „rowu grodowego” – w tym celu miała zostać przekopana część izby sąsiadującej z klatką schodową [izba nr 24]) została przesunięta na następne

⁴⁴³ G. Leńczyk, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Tyńcu pow. Kraków w r. 1950*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, t. 52, nr 1, s. 56.

⁴⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁴⁵ P. Jasienica, *Świt słowiańskiego jutra...*, s. 158.

⁴⁴⁶ MAK, Spuścizna G. Leńczyka, idem, *Tyniec nad Wisłą, pow. Kraków. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w 1950 r.*

⁴⁴⁷ MAK, Spuścizna G. Leńczyka, idem, *Tyniec pow. Kraków, Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w 1951 r.*

lata. W omawianym sezonie udało się przeprowadzić badania w tzw. skarbczyku, sieni wejściowej na krużganek oraz na podwórku⁴⁴⁸. Ponadto, w związku z kopaniem rowów pod instalacje wodociągowe, zostały przeprowadzone dodatkowe prace o charakterze ratowniczym w ogrodzie klasztornym, a także – częściowo na podwórzu (piwnice sąsiadujące z klatką schodową przeznaczono na cele gospodarcze, stąd wynikła potrzeba lepszego doprowadzenia światła dziennego do podziemi od strony podwórza, a więc obniżenia terenu przy ścianie i osuszenia jej przez odprowadzenie wody deszczowej). W pogłębionym do calca i poszerzonym wykopie na podwórku uchwycono fundament gotycki, biegnący równolegle do ściany wschodniego skrzydła. Po zewnętrznej stronie gotyckiego muru również równolegle ciągnął się przez 11 metrów mur romański, zakończony ściankami, skierowanymi do wschodniego skrzydła. Jaki był drugi wymiar tej romańskiej budowli nie wiadomo, gdyż mur został obcięty przez ścianę barokową, za którą znajdowały się piwnice. Do fundamentu gotyckiego przylegały od zachodu dwa fundamenty poprzeczne (gotycki i barokowy), łączące go z kolejnym, równolegle biegnącym, murem gotyckim (zob. plan wykopów). W wykopie tym stwierdzono również ślady pożaru zabudowań gotyckich, po których pozostały wspomniane fundamenty oraz część długo użytkowanego pieca piekarskiego.

Od 7 sierpnia do 28 września 1951 roku z ramienia KBnPPP przeprowadzono również rozleglejsze badania sondażowe na wzgórzu Grodzisko⁴⁴⁹. Ich wyniki utwierdziły Leńczyka w przekonaniu o istnieniu w pradziejach na Grodzisku „schronu umocnionego”, pilnowanego przez „załogę gnieźdzącą się w chatkach przybudowanych do obronnego płotu”⁴⁵⁰. Jako że natrafił on tam wyłącznie na fragmenty ceramiki kultury łużyckiej („prasłowiańskiej” – jak pisał), uważał, że gród na Górze Klasztornej i „schron” na Grodzisku funkcjonowały w tym samym czasie i razem też upadły. „We wczesnym średniowieczu ożył stary gród, schron porósł lasem i nigdy już nie stał się terenem osadniczym”⁴⁵¹ – konkludował badacz.

W 1952 roku, ze względu na brak środków finansowych, nie prowadzono w Tyńcu prac wykopaliskowych (zmniejszono też etaty i utworzono jedną „buchalterię i administrację” dla placówek badawczych w Igołomi, Tyńcu i na

---

⁴⁴⁸ Idem, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Tyńcu, pow. Kraków, w 1951 r.*, „Sprawozdanie z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, t. 52, nr 9, s. 831–836; idem, *Badania wykopaliskowe w Tyńcu w latach 1948–1951...*, s. 263 (sień), 265 (skarbczyk), 266–268 (podwórze), 268–270 (ogrody); idem, *Wyniki dotychczasowych badań...*, s. 16–17 (sień), 23 (skarbczyk), 28–32 (podwórze), 32 (ogrody).

⁴⁴⁹ Idem, *Wyniki dotychczasowych badań...*, s. 11–13.

⁴⁵⁰ Idem, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Tyńcu, pow. Kraków, w 1951 r....*, s. 836.

⁴⁵¹ *Ibidem*.

Wawelu). Leńczyk zajął się w tym czasie opracowaniem do druku wyników badań archeologicznych oraz organizowaniem wystawy polowej w odremontowanej sali nr 10⁴⁵². Z braku kredytów na prace zlecone sam wykonał wszystkie ilustracje. Natomiast ustawieniem eksponatów, według wskazówek Leńczyka i przygotowanego przez niego materiału, zajął się J. Koziół. Poza wymienionymi pracami Leńczyk prowadził też nadzory związane z kładzeniem rur centralnego ogrzewania na terenie opactwa. Zaangażował się także w akcję ochrony okolicznych wzgórz, gdzie planowano podjąć eksploatację wapienia dla Państwowych Zakładów Sodowych w Krakowie⁴⁵³.

Prace wykopaliskowe w Tyńcu były kontynuowane w roku następnym, wiosną (od 15 IV do 26 V) i jesienią (od 21 IX do 15 X), przez zespół w składzie: Leńczyk jako kierownik, kreślarz i rysownik w jednej osobie, J. Koziół – laborant oraz około 8 pracowników fizycznych dzienne⁴⁵⁴. Podjęto je na terenie ogrodów klasztornych, przede wszystkim na tzw. Browarku (w okolicach nieistniejących klasztornych zabudowaniach produkcyjnych z XVII i XVIII wieku), gdzie w 1951 roku stwierdzono istnienie osadnictwa podgrodowego. Jak pisał Leńczyk – „ze względu na zapowiadaną przerwę w badaniach na czas nieokreślony, wykopaliska te miały charakter rozszerzonych badań sondażowych”⁴⁵⁵, które miały ustalić zasięg i charakter podgrodzia. W ich trakcie natrafił on m.in. na rów⁴⁵⁶ – Leńczyk uznał go za pierwszą linię obroną grodu tyńskiego⁴⁵⁷.

Przekopy sondażowe w sadzie klasztornym, koło cmentarza i u stóp skałki Szpi-talka wykazały, że osadnictwo podgrodzia zajmuje cały teren dawnych zalewów wiślanych i przyległe doń pochyłości wzgórz sąsiednich. Jego zasięg ku zachodo-

---

⁴⁵² AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, G. Leńczyk, *Sprawozdanie Kierownictwa prac wykopaliskowych w Tyńcu za I kwartał 1952 r.*; idem, *Sprawozdanie Kierownictwa prac wykopaliskowych w Tyńcu za II kwartał 1952 r.*; idem, *Sprawozdanie Kierownictwa prac wykopaliskowych w Tyńcu za III kwartał 1952 r.*

⁴⁵³ *Ibidem*, Notatka służbowa z wizji terenowej, dokonanej dnia 27 IX 1952 r. w Tyńcu w sprawie lokalizacji terenów eksploatacji wapienia dla Krakowskich Zakładów Sodowych.

⁴⁵⁴ MAK, Spuścizna G. Leńczyka, Tyńiec, pow. Kraków, *Sprawozdanie z prac badawczych za rok 1953*.

⁴⁵⁵ Idem, *Wyniki dotychczasowych badań...*, s. 32.

⁴⁵⁶ Rów zaczynał się pod fundamentem muru klauzulowego, biegł ukośnie przez badany odcinek i kierował się ku zachodowi w stronę ściany skalnej nad Wisłą. Przeciętna głębokość rowu wynosiła 2,5 m. Koło muru klauzulowego wypełniały rów kamienie, w dalszym ciągu przeważały warstwy ziemi (z biegiem czasu wykorzystano zagłębienie rowu na ziemianki, po których między warstwami wypełniska zachowały się ślady ognisk). Za: *ibidem*, s. 34.

⁴⁵⁷ A. Krupkowski, *Badania metaloznawcze nad żużlem i rudą łąkową z Tyńca*, „Materiały Starożytne” 1956, t. 1, s. 51–53.

wi kończyć się musiał nad brzegiem Wisły, natomiast zasięg wschodni nie został jeszcze uchwycony. Takie wydłużenie podgrodzia i to na terenie niskim między wzgórzami czyniło zeń osadę otwartą⁴⁵⁸.

Leńczyk zakończył badania Tyńca w 1953 roku. W późniejszych latach były one kontynuowane przez innych badaczy⁴⁵⁹.

Badania przygodne, prowadzone z inicjatywy Urzędu Konserwatorskiego w związku z pracami ziemnymi Kierownictwa Odbudowy Klasztoru w 1949 r. i w latach następnych oraz badania niezależne, planowane, podjęte [...] przez Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego, dały w sumie realny obraz historii wzgórza w miejsce legendy o Walgierzu Wdałym na Tyńcu i jego walce z księciem na Wiślicy⁴⁶⁰.

Na podstawie odkryć – o czym była już mowa wyżej – stwierdził on istnienie grodu na wzgórzu klasztornym, otwartego podgrodzia u stóp grodu oraz schronu obronnego na sąsiednim Grodzisku, ale na temat ich chronologii wypowiedział się ostrożnie:

Ustalenie czasu powstania, rozwoju i upadku obu miejsc obronnych w Tyńcu jest bardzo trudne i musi mieć z konieczności charakter warunkowy, bo: 1) na grodzisku były tylko skromne badania sondażowe, 2) na wzgórzu klasztornym zniszczone zostały górne warstwy kulturowe, a dawne linie fortyfikacyjne znajdują się przeważnie pod zabudowaniami klasztornymi⁴⁶¹.

Leńczyk szacował, że gród „klasztorny” powstał na przełomie er i rozwijał się prawdopodobnie kilkaset lat, może do IV wieku n.e. włącznie, a więc do okresu wędrówek ludów. Osadnictwo na wzgórzu klasztornym miało się pojawić ponownie dopiero około X wieku (nie stwierdzono warstw kulturowych, które można by odnieść do V–IX wieku), zatem – jak pisał Leńczyk –

---

⁴⁵⁸ MAK, Spuścizna G. Leńczyka, *Tyniec, pow. Kraków, Sprawozdanie z prac badawczych za rok 1953*.

⁴⁵⁹ Dalsze odkrycia zabudowy romańskiej przyniosły badania z lat 1961–1965 pod kier. Lecha Kalinowskiego, Klementyny Żurowskiej przy współpracy Heleny Zoll-Adamikowej i Zenona Woźniaka. Prace koncentrowały się w obrębie kościoła (ich rezultatem było odsłonięcie fundamentów i zachowanych partii naziemnych kościoła romańskiego). W 1976 roku prace archeologiczne prowadzone przez Adama Kraussa i Alinę Wałowy objęły daw. refektarz, południowy krużganek i wirydarz. Prace w refektarzu kontynuowała w 1986 roku Teresa Radwańska wraz z Emilem Zaitzem i Markiem Cwetschem. W latach 1986–1988 badania na terenie opactwa prowadził Waldemar Niewalda, a w latach 1995–1998 – ponownie Emil Zaitz. Szerzej zob. M. Kamińska, *op. cit.*, s. 138 i n.

⁴⁶⁰ G. Leńczyk, *Badania wykopaliskowe w Tyńcu w latach 1948–1951...*, s. 262.

⁴⁶¹ Idem, *Wyniki dotychczasowych badań...*, s. 42–43.

na wzgórzu klasztorным byłaby przerwa osadnicza trwająca pół tysiąca lat, trudna do pomyślenia na tak ważnym punkcie jak przełom Wisły pod Tyńcem. Podobny brak materiału łącznikowego między kulturą łużycką i pochodnymi od niej, a końcem wczesnego średniowiecza stwierdza się ustawicznie na grodziskach w woj. krakowskim. Wniosek z tego byłby prosty: cała południowa Polska była od V–IX wieku zupełnie wyludniona, a tymczasem wiemy, że już w IX wieku istniało księstwo Wiślan, które nagle z niczego powstać nie mogło, zaś legenda o Walgierzu Wdałym na Tyńcu i księciu na Wiślicy chce widzieć gród tyniecki warowny i czynny we wczesnym średniowieczu⁴⁶².

W opracowanym przez siebie planie badań, który określił aż do początku lat 60. XX wieku Leńczyk postulował potrzebę ustalenia chronologii innych grodzisk znajdujących się na terenie ziemi krakowskiej.

Wiślica

Do lat 90. XIX wieku historycy polscy za kolebkę państwa piastowskiego uznawali obszar wschodniej Wielkopolski. Na tym terenie przodkowie Mieszka I, Siemowit, Lestek i Siemomysł, mieli przekształcić strukturę plemienną w państwową. Nową koncepcję początków Polski zaprezentował w 1898 roku prof. K. Potkański (1861–1907), który za najstarszy obszar tworzenia się państwowości polskiej uznał Małopolskę. Jego zdaniem województwa: krakowskie, sandomierskie i lubelskie stanowiły terytorium państwa Wiślan w IX wieku. Pierwotnie w ich posiadaniu znajdował się mniejszy obszar: w dobie „szczepowej” – jak pisał Potkański – Wiślanie dzielili się na dwa odłamy, Krakowian i Sandomierzan (granicą była rzeka Nida), przy czym stolicę mieli początkowo w Krakowie, a później w Wiślicy⁴⁶³. Analiza źródeł, głównie kroniki Wincentego Kadłubka, doprowadziły badacza do wniosku, że proces powstawania państwa wiślańskiego, podbitego w kolejnym stuleciu przez Wielkie Morawy, rozpoczął się około połowy VIII wieku. Tę hipotezę przejęli badacze w pierwszej połowie XX wieku⁴⁶⁴. Wśród nich najważniejszą postacią był prof. J. Widajewicz – au-

⁴⁶² *Ibidem*, s. 44–45.

⁴⁶³ K. Potkański, *Kraków przed Piastami*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1898, s. 102–100, 144–151.

⁴⁶⁴ Jak każda nowa koncepcja tak i ta miała swoich przeciwników. W okresie międzywojennym przeciwko idei państwa Wiślan wystąpił wybitny mediewista K. Tymieniecki, który poddał w wątpliwość zapis w *Żywocie św. Metodziego*, uznając określenie „silny książę” za względne. Ideę chrystianizacji Małopolski przed X wiekiem odrzucił Władysław Abraham (1860–1941) – swoje stanowisko argumentował niespójnością źródeł pisanych, jakie stały się podstawą tezy o istnieniu obrządku metodiańskiego nad górną Wisłą. W latach 50. i 60. XX wieku, w okresie największej popularności idei państwowości wiślańskiej, Karol Buczek występował przeciwko całej tej koncepcji.

tor opublikowanej w 1947 roku książki *Państwo Wiślan*⁴⁶⁵. Ogólne rezultaty dociekań Widajewicza były następujące: na południu Polski istniało państwo plemienne Wiślan, którego szczyt potęgi przypadał na sam początek IX wieku. Do państwa Wiślan z sąsiednich Moraw systematycznie docierały misje chrystianizacyjne. Przyjmowane były one niechętnie, o czym świadczył jeden z fragmentów *Żywota św. Metodego* (tzw. Legendy Panońskiej): „Książę pogański, potężny bardzo, siedzący w Wiśle, urągał wiele chrześcijanom i krzywdy im wyrządzał. Posławszy zaś do niego [kazał mu] powiedzieć [Metody]: Dobrze [będzie] dla ciebie synu, ochrzcić się z własnej woli na własnej ziemi, abyś nie był przymusem ochrzczony na ziemi cudzej, i będziesz mnie wspominał. Tak też się stało”⁴⁶⁶. Około 880 roku Świętopełk, władca Wielkich Moraw, podbił terytorium Wiślan i rozpoczął przymusową chrystianizację⁴⁶⁷. W 906 roku państwo wielkomorawskie rozbili Węgrzy, ale Wiślanie nie długo cieszyli się wolnością – w tym samym stuleciu zostali podbici przez Czechów. W 989 roku Mieszko I przyłączył terytorium Wiślan do swojego państwa. „Co się tyczy Wiślan – pisał Jasienica, relacjonujący badania KBnPPP – to dzięki prof. Widajewiczowi oraz wcześniejszemu odeń K. Potkańskiemu wiemy o nich sporo. Jednego tylko niepodobna dotąd odgadnąć: gdzie się znajdowała ich stolica? W tej kwestii historia zrobiła oko do archeologii”⁴⁶⁸. W 1949 roku, w związku z rocznicą tysiąclecia państwowości Polski, podjęto badania nad organizacją państwa Wiślan. Oprócz Wawelu, prace wykopaliskowe prowadzono w Wiślicy. „Sama bowiem nazwa tej miejscowości kazała podejrzewać, czy to aby nie tam właśnie podróżować musieli posłowie św. Metodego”⁴⁶⁹ – wyjaśniał Jasienica.

Według niego wzmianka w *Żywocie św. Metodego* nie jest żadnym argumentem przemawiającym za historycznością postaci „księcia w Wiślech”. Historyk ten wystąpił też przeciwko tezie o podboju Wiślan przez Wielkie Morawy. Zwrócił również uwagę na fakt, że w zasadzie żaden ze zwolenników omawianej koncepcji nie określił, co rozumie pod pojęcie państwa Wiślan – dyskusja opierała się zatem na całkowicie abstrakcyjnych pojęciach.

⁴⁶⁵ J. Widajewicz, *Państwo Wiślan*, Wydawnictwo Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1947.

⁴⁶⁶ *Ibidem*, s. 8.

⁴⁶⁷ Kwestia przynależności do państwa wielkomorawskiego Małopolski i Śląska jest przedmiotem sporów między naukowcami – część uznaje, że nie ma na nią żadnych dowodów. Zob. A. Pankiewicz, *Relacje kulturowe południowego Śląska i północnych Moraw i Czech w IX–X wieku w świetle źródeł ceramicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2012; J. Poleski, *Grody plemienne i wczesnopanstwowe w Małopolsce*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji – Rzeszów 9–11 V 1995*, red. M. Parczewski, S. Czopek, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Rzeszów 1996.

⁴⁶⁸ P. Jasienica, *Świt słowiańskiego jutra...*, s. 168.

⁴⁶⁹ *Ibidem*.

Przedmiotem zainteresowania archeologów było grodzisko położone na południowy wschód od Wiślicy, w starorzeczu Nidy. Obiekt ten nazywany dawniej „Zamczyskiem króla Łokietka” w latach 20. XX wieku, na wniosek krakowskiego konserwatora dr. Józefa Żurowskiego (1892–1936), został objęty ochroną konserwatorską. W 1929 roku utworzono tutaj rezerwat archeologiczny PMA w Warszawie⁴⁷⁰. Badania grodziska w Wiślicy zostały podjęte w 1949 roku przez pracowników Zakładu Archeologii Przedhistorycznej i Wczesnodziejowej Uniwersytetu Warszawskiego – prof. W. Antoniewicza (1893–1973) i dr Z. Wartołowską (1911–1976) (il. 31). Działania te stanowiły kolejne ogniwo prac badawczych Zakładu prowadzonych w latach 1936–1948 nad wczesnym średniowieczem, a zapoczątkowanych badaniami archeologicznymi grodziska we wsi Sąsiadka (pow. Zamość), które identyfikowano jako pozostałości grodu Sutiejsk, leżącego na szlaku komunikacyjnym łączącym Kijów z Krakowem i Pragą⁴⁷¹.

Il. 31. Wiślica – grodzisko „na łąkach”. Zofia Wartołowska oprowadza gości po terenie wykopalisk. Ze zbiorów WA UW

⁴⁷⁰ MAK, Teczka stanowiska Wiślica (pow. Busko-Zdrój), J. Żurowski, *Opis zabytku; ibidem, Korespondencja dot. ustalenia granic zabytkowego terenu „Zamczyska króla Łokietka”, który oddany został przez L. Zabierowskiego i M. Bałagę w Wiślicy na rzecz Skarbu Państwa w zamian za parcelę majątku państwowego Koniecmosty*. Zob. także J. Żurowski, *Sprawozdanie z działalności państwowego Urzędu konserwatorskiego na okręg krakowski*, „Wiadomości Archeologiczne” 1921, t. 6, s. 173–174.

⁴⁷¹ Z. Wartołowska, *Historia badań archeologicznych na grodzisku we wsi Sąsiadka, pow. Zamość, „Światowit”* 1958, t. 22, s. 7–16.

Ponieważ zaś gród Sutiejsk był wzniesiony w połowie XI wieku – pisali W. Antoniewicz i Z. Wartołowska, przystępując do badań w Wiślicy – a osadę, na której został zbudowany, można datować na wiek IX, należy sądzić, że szlak ten prawdopodobnie istniał już w IX wieku. Można by powiedzieć, że Kraków i grodzisko we wsi Sąsiadka wytyczają linię szlaku wzdłuż pasa lessów krakowskich, sandomierskich i lubelskich. Punktem pośrednim na tym szlaku, jak wydaje się, była Wiślica, zarówno z uwagi na jej położenie [leżała w miejscu najdogodniejszej przeprawy przez bagnistą dolinę Nidy – A.S.] jak i na jej domniemany charakter jednego z ośrodków państwa Wiślan⁴⁷².

W 1949 roku rozpoczęto przekop przez wał północny (ujawnił on konstrukcję przekładkową, do której przylegał mur kamienny na zaprawie) a także badania wnętrza grodziska (il. 32). Od 1950 działania te kontynuowano jako Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Wiślicy⁴⁷³. W 1951 roku przystąpiono również do przekopu przez wał zachodni⁴⁷⁴. Okazało się wówczas, że wał zachodni nie posiadał konstrukcji przekładkowej obecnej w wale północnym, a porównując konstrukcję muru kamiennego w przekopach przez wał północny i zachodni badacze doszli do wniosku, że istniały dwie jego fazy (tj. mur na zaprawie i bez zaprawy). Mimo wielkich oczekiwań prace te nie dostarczyły spektakularnych odkryć, zwłaszcza w kontekście domniemanej wczesnej genezy Wiślicy. Stwierdzono, że istnienie grodu było krótkie (od X/XI do zniszczenia przez Tatarów w 1241 roku) i wyróżniono dwie fazy jego użytkowania (fazę drugą podzielono na dwa podokresy).

---

⁴⁷² W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Badania grodziska w Wiślicy, pow. Pińczów w r. 1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1951, t. 1, s. 74.

⁴⁷³ Skład **Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Wiślicy w 1950 roku**: 3 pracowników naukowych (kierownik ekspedycji prof. W. Antoniewicz, jego zastępca i kierowniczką badań na obszarze wału północnego dr Z. Wartołowska, adiunkta i kierowniczką badań na obszarze majdanu mgr Danuta Rahut), 15 studentów-praktykantów z UW, 7 pracowników pomocniczych i 14 pracowników fizycznych. Ponadto współpracę z ekspedycją podjęli wówczas: dr Jan Flis (opracowanie fizjografii całego obszaru nadnidziańskiego) i doc. dr Zofia Budkowa (opracowanie historyczne). Zob. W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Badania grodziska w Wiślicy (pow. Pińczów) w r. 1950*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 2, s. 45–62; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Badania grodziska w Wiślicy w r. 1950*.

⁴⁷⁴ W 1951 roku **Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Wiślicy** składało się z 3 pracowników naukowych (kierownik ekspedycji prof. W. Antoniewicz, jego zastępca i kierowniczką badań na obszarze wałów dr Z. Wartołowska, starszy asystent i kierowniczką badań na obszarze majdanu mgr Zofia Podkowińska), dalej 5 pracowników pomocniczych i 23 pracowników fizycznych. Ponadto współpracę z ekspedycją podjęła wówczas: dr Anna Kutrzebianka (opracowanie etnograficzne). Zob. W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku w Wiślicy pow. Pińczów za lata 1951 i 1952*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1954, t. 4, s. 149–161.

Il. 32. Prace wykopaliskowe na majdanie grodziska „na łąkach” w Wiślicy.
Ze zbiorów IA UW

Pierwszą fazę, z konstrukcją zinterpretowaną jako przekładkowa, datowano wówczas na przełom X/XI i XI wiek. Drugą fazą miał być nasyp z kamiennym murem na zaprawie, grubości około 2 metrów (początek tej fazy najpierw określono na XI/XII wieku, później na 2 połowę XII wieku). Natomiast z drugim podokresem drugiej fazy użytkowania grodu łączono mur bez zaprawy, interpretowany jako naprawa muru na zaprawie i datowany na lata 30. XIII wieku⁴⁷⁵. Inaczej na omawiane kwestie patrzą autorzy badań weryfikacyjnych z lat 80. (Z. Pianowski, Dorota Górna, Joanna Kalaga) i z lat 90. XX wieku (Jerzy Gąssowski). W świetle ich ustaleń gród miał trzy fazy osadnicze, przy czym zarówno stratygrafia grodu, jak i datowanie poszczególnych jego faz pozostają ciągle niepewne⁴⁷⁶. Pierwszy wał został wzniesio-

⁴⁷⁵ Z. Warołowska, *Osada i gród w Wiślicy w świetle badań wykopaliskowych do 1962 r.*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy...*, s. 40–44.

⁴⁷⁶ Gród „na łąkach” powstał zapewne w 2 połowie X wieku lub nawet na przełomie X i XI wieku i funkcjonował do końca XI lub do 1 połowy XII wieku. Kolejne wykorzystanie „Grodziska” łączy się z okresem walk Władysława Łokietka o Małopolskę w XIII/XIV wieku. Szerzej zob. W. Gliński, J. Koj, *Z nowszych badań nad wczesnośredniowieczną Wiślicą, „Slavia Antiqua”* 1999, t. 40, s. 119–150; N. Glińska, *Wiślica we wczesnym średniowieczu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych. Stan badań i problematyka badawcza*, [w:] *W kręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie (1957–1967/68). Państwo – Kościół – Nauka – Popularyzacja*, red. A. Młynarczyk-Tomczyk, S. Orzechowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2017, s. 243–278.

ny jako nasyp drewniano-ziemny z zewnętrznym licem w postaci suchego muru. Konstrukcja ta poprzednio zostało błędnie zinterpretowana jako najmłodsza część umocnień, stanowiąca naprawę muru na zaprawie. Drugą fazę umocnień wyznacza dostawiona do starszego wału konstrukcja przekładkowa, powstała w krótkim czasie prawdopodobnie po osunięciu się muru suchego. Niestety nie udało się do tej pory powiązać z nią żadnych obiektów wewnątrz majdanu. Podobnie jest z fazą kolejną, związaną z murem na zaprawie wzniesionym na wcześniejszym wale. Z. Pianowski, który wraz z D. Górnią i J. Kalagą przeprowadzili badania weryfikacyjne tego muru, jego powstanie wiąże z czasami panowania czeskiego w Małopolsce i walkami z Władysławem Łokietkiem, który ostatecznie zdobył Wiślicę w 1304 roku. Na tej podstawie datuje on mur na przełom XIII/XIV wieku.

Wracając do badań „milenijnych”, w sezonie 1952 prace wykopaliskowe w Wiślicy ograniczono tylko do pilnych potrzeb konserwatorskich⁴⁷⁷. Kiedy powstał IHKM PAN Wiślica znalazła się w jego planach naukowych, ale kilka lat później (ok. 1956 roku) tamtejsza stacja archeologiczna została zlikwidowana – uznano, że skoro na grodzisku nie stwierdzono osadnictwa z IX wieku, a grodzisk datowanych na X–XII wiek jest więcej, badania archeologiczne w Wiślicy nie wnoszą nic nowego do poznania początków państwa polskiego⁴⁷⁸. „Aby jednak całkowicie obalić hipotezę o istnieniu osadnictwa z IX wieku w Wiślicy, należałoby przeprowadzić badania archeologiczne w samym mieście, którego położenie na linii przeprawy przez dolinę rzeki Nidy bardziej nadawało się dla celów osadniczych niż położona nieco na uboczu wysepka, na której leży grodzisko”⁴⁷⁹ – pisali w 1954 roku W. Antoniewicz i Z. Wartołowska. Jednakże uczyniono to dopiero, gdy przypadkowe odkrycia na terenie miasta pozwoliły tam szukać centrum domniemanej stolicy Wiślan.

W roku 1959 powstał Zespół Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej⁴⁸⁰ kierowany przez W. Antoniewicza, a ciężar prac archeologicznych przeniesiono na teren wyspy miejskiej w Wiślicy⁴⁸¹. Przyniosły one odkrycia, które zdawały się potwierdzać istnienie

⁴⁷⁷ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Sprawozdanie Kierownictwa prac wykopaliskowych w Wiślicy w r. 1951 i 1952*.

⁴⁷⁸ Z. Wartołowska, *Dzieje Wiślicy*, [w:] *Dzieje archeologii na Uniwersytecie Warszawskim*, red. S.K. Kozłowski, J. Kolendo, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1993, s. 275.

⁴⁷⁹ Archiwum Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Wiślica, W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Plan badawczy w Wiślicy w 1954 r.*

⁴⁸⁰ Skład Zespołu: Włodzimierz Antoniewicz (kierownik Zespołu), Piotr Biegański, Stanisław Brukalski, Aleksander Gieysztor, Zofia Wartołowska (kierowniczka ekspedycji archeologicznej), Michał Walicki, Jan Zachwatowicz, Andrzej Tomaszewski.

⁴⁸¹ Wyniki badań opublikowano w dwóch seriach wydawniczych: *Sprawozdania Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego*

znacznego ośrodka misyjnego w Małopolsce – przy ul. Batalionów Chłopskich w Wiślicy odnaleziono jednonawowy kościół z aneksem (o hipotetycznym wezwaniu św. Mikołaja) oraz „misę chrzcielną”. Na podstawie podobieństwa planu kościoła do wielkomorawskich założeń, obiekt ten został wydatowany na IX lub początek X wieku. Z tego samego okresu miała pochodzić również „misa chrzcielna”. W ten sposób badania historyczne i archeologiczne od końca XIX wieku do lat 60. XX stulecia stworzyły zwartą koncepcję, według której na południu Polski, na długo przed Mieszkiem I, w grupie plemion wiślańskich zaistniały tendencje państwowotwórcze. Zaowocowały one utworzeniem ponadplemiennej organizacji. W wyniku wpływów politycznych i ideologicznych potężnego sąsiada zza Karpat – państwa wielkomorawskiego – nad górną Wisłą miało pojawić się chrześcijaństwo, i to niemal na sto lat przed chrztem kraju w 966 roku.

W połowie lat 70. pojawiły się zupełnie nowe interpretacje cytowanego wyżej fragmentu *Żywota św. Metodego*. Wzmiankę o „silnym księciu w Wiślech” uznano za zabieg literacki często spotykany w utworach hagiograficznych (miała ona ukazać „prorocze umiejętności Metodego”). Badaczy wątpiących w historyczne wartości tekstów o Wiślanach wspomógł rozwój badań archeologicznych i architektonicznych⁴⁸². Funkcjonująca przez wiele dziesięcioleci idea „państwa Wiślan” nie była jednak tylko pomyłką, która nie miała żadnych pozytywnych konsekwencji. Dyskusja jaka toczyła się wokół Wiślan ukazała bowiem nowe problemy badawcze i wymusiła analizę materiału źródłowego dotychczas pomijanego w rozważaniach.

---

i Politechniki Warszawskie (6 tomów) oraz Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej (6 tomów).

⁴⁸² W roku 1997 wydana została praca zbiorowa, której celem była weryfikacja wcześniejszych badań archeologicznych prowadzonych w Wiślicy w latach 1949–1973. A także poszerzenie materiału źródłowego, co stało się okazją do organizacji sympozjum. Opublikowane materiały pozwalają na stwierdzenie, że wnioski wysnute z badań Z. Wartołowskiej i W. Antoniewicza przyniosły wiele „legend naukowych”, jakie narosły wokół Wiślicy i jej roli w dziejach południowej Polski w IX–XII wieku (*Wiślica nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybowski, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Warszawa 1997). Zob. także T. Rodzińska-Chorąży, *Zespół architektoniczny na regii w Wiślicy. Próba analizy dotychczasowych danych*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kóčka-Krenz, Władysław Łosiński, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1998, s. 561–572; eadem, M. Kamińska, *Milenijne badania architektury średniowiecznej w Wiślicy: sukcesy, porażki, konsekwencje*, [w:] *W kręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie (1957–1966/67). Państwo – Kościół – Nauka – Popularyzacja*, red. A. Młynarczyk-Tomczyk, S. Orzechowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2017, s. 291–320; N. Glińska, A. Bukowska, *Wczesnośredniowieczna Wiślica. Urbs famosissima in regno Lechitarum. Nowe badania nad wczesnośredniowieczną architekturą kamienną w Wiślicy*, seria: *Origines Polonorum*, t. 14, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2020.

2.5. Polska Centralna: Inowłódz nad Pilicą, Lutomiersk, Tum pod Łęczycą i Łęczycą

Inowłódz nad Pilicą

Prace badawcze w Inowłodzu, których inicjatorem był dr inż. B. Guerquin objęły teren zamku wzniesionego przez Kazimierza Wielkiego w XIV, a zniszczonego w czasie wojen szwedzkich w XVII wieku⁴⁸³. Realizowali je studenci historii sztuki pod kierunkiem inż. arch. Z. Tomaszewskiego w ciągu dwóch miesięcy 1949 roku. Wyniki tych prac nie zostały opublikowane, a dokumentacja częściowo zaginęła. Podstawowe rezultaty „akcji milenijnej” w Inowłodzu zrekonstruował później Jerzy Augustyniak, odnotowując, że uczestnicy obozu studentów historii sztuki dokonali szeregu ważnych ustaleń, m.in. stwierdzono, że zamek powstał na surowym korzeniu, co wykluczało możliwość istnienia w tym miejscu grodu wczesnośredniowiecznego poszukiwanego w okresie międzywojennym⁴⁸⁴.

W oparciu o analizę ocalałej dokumentacji i jej korelację ze źródłami pisanymi w 1964 roku Maria i Ryszard Brykowscy, na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łodzi, przygotowali studium architektoniczno-historyczne zamku (*Ruiny zamku w Inowłodzu, woj. łódzkie*, maszynopis PKZ, Warszawa 1964). Kolejne badania zamku realizowane były w latach 1973–1975 pod kierunkiem Włodzimierza Peli oraz w latach 1977–1985 pod kierunkiem J. Augustyniaka⁴⁸⁵.

Lutomiersk

W 1940 roku w czasie rozbiórki nagrobków na dawnym cmentarzu żydowskim w Lutomierniku okupanci niemieccy natrafili na wczesnośredniowieczne cmentarzysko. Z odsłoniętych wówczas grobów wydobyto kilka znalezisk, w tym miecz „wikiński” o jelicu inkrustowanym srebrem. Odkryciem tym zainteresowali się archeolodzy niemieccy, poszukujący w tzw. Kraju Warty dowodów na obecność Germanów przynajmniej od okresu późnolateńskiego. Jesienią 1941 roku dr Bernt von zur Mühlen, kierownik filii poznańskiego Landesamt für Vorgeschichte (Krajowy Urząd Prehistorii) w Kaliszu, przeprowadził w Lutomierniku prace wykopaliskowe, odkrywając kilkanaście grobów. Nie znalazłszy jednak więcej „wikińskich” śladów, które mogłyby się stać pożądanym materiałem dla propagandy niemieckiej, odstąpił od dalszych poszukiwań,

⁴⁸³ A. Gieysztor, *Badania nad genezą państwa polskiego...*, s. 180.

⁴⁸⁴ J. Augustyniak, *Zamek i mury miejskie w Inowłodzu w świetle badań wykopaliskowych*, [w:] *Materiały konferencji w Inowłodzu w dn. 2–3 maja 1980 r.*, Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Łodzi, Łódź 1984, s. 42.

⁴⁸⁵ Zob. idem, *Zamek w Inowłodzu*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Łodzi, Łódź 1992.

a wykopany materiał archeologiczny złożył w Landesamt für Vorgeschichte w Poznaniu. W 1956 roku dyrekcja Muzeum Archeologicznego w Poznaniu przekazała go Muzeum Archeologicznemu i Etnograficznemu w Łodzi.

„Dosyć niezwykle nagromadzenie licznych okazów broni, części uprząży i ozdób, w dużej mierze pochodzenia obcego, i to w niewielkiej liczbie grobów, nasuwało autorowi tej pracy już od kilku lat myśl dalszego prowadzenia badań na tym cmentarzysku” – pisał na łamach „Materiałów Wczesnośredniowiecznych”⁴⁸⁶ K. Jażdżewski, który 9 czerwca 1949 roku wznowił wykopaliska w Lutomiersku. Jego zastępcą w terenie był mgr Aleksander Gardawski (1917–1974), a następnie – po wyjeździe Gardawskiego do Warszawy w związku z zatrudnieniem w PMA – student prehistorii UŁ J. Kmieciński. Personel ekspedycji – poza robotnikami sezonowymi – tworzyli studenci prehistorii UŁ Andrzej Abramowicz, Waldemar Chmielewski, Jerzy Pfeiffer i Sławomira Radomska oraz laborant Miejskiego Muzeum Prehistorycznego w Łodzi Stanisław Madajski (il. 33, 34). Wobec wyczerpania środków finansowych (budżet ekspedycji pochodził z funduszy Miejskiego Muzeum Prehistorycznego w Łodzi, dotacji Prezydium Rady Ministrów dla Zakładu Prehistorii UŁ oraz dotacji Urzędu Pracy w Łodzi), 16 lipca zawieszono badania archeologiczne. Powrócono do nich jesienią tegoż roku (14 IX–8 XI) z ramienia KBnPPP. Ogółem w 1949 roku przekopano 3100 m², przy tym odkryto 92 groby⁴⁸⁷.

W 1950 roku prace wykopaliskowe prowadzono od 14 maja do 14 czerwca przy udziale asystentów KBnPPP, Miejskiego Muzeum Prehistorycznego w Łodzi i Zakładu Prehistorii UŁ: Eleonory Bryskiej, Tadeusza Poklewskiego, Lidii Gabalówny, Barbary Lepówny, Marii Kołbutówny i ok. 30 robotników. Ogólne kierownictwo sprawował prof. K. Jażdżewski, jego zastępcami w terenie byli: od 14 do 31 maja J. Kmieciński i A. Abramowicz, od 1 do 14 czerwca W. Chmielewski⁴⁸⁸. Plan prac zakładał rozpoznanie przestrzeni okalającej wykop z 1949 roku – chodziło o ustalenie zasięgu cmentarzyska wczesnośredniowiecznego. Przy tej sposobności zbadano powtórnie teren wykopalisk z 1941 roku. W sumie, w 1950 roku przekopano 1200 m², odkrywając 21 grobów. W niektórych miejscach udało się stwierdzić krańce cmentarzyska wczesnośredniowiecznego, jednakże z powodu wyczerpania kredytów nie rozpoznano go w pełni⁴⁸⁹.

---

⁴⁸⁶ K. Jażdżewski, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1951, t. 1, s. 91.

⁴⁸⁷ *Ibidem*, s. 93.

⁴⁸⁸ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, K. Jażdżewski, *Sprawozdanie z przebiegu prac wykopaliskowych na cmentarzysku wczesnohistorycznym w Lutomiersku pod Łodzią w r. 1950*.

⁴⁸⁹ K. Jażdżewski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Lutomiersku w pow. łaskim, woj. łódzkiej w r. 1950*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 2, s. 257–264.

Il. 33. Ekspedycja lutomska. W pierwszym rzędzie (od lewej) stoją:
A. Abramowicz, NN, K. Jażdżewski, S. Madajski, J. Kmieciński, w drugim
– A. Nadolski, NN, NN, NN, A. Wilk. Ze zbiorów IAiE PAN, Oddział w Łodzi

Il. 34. Baza archeologiczna w Lutomiersku. Przy stoliku siedzą (od lewej):
A. Wilk, T. Poklewski, J. Kmieciński, za nimi stoi A. Abramowicz.
Ze zbiorów IAiE PAN, Oddział w Łodzi

W 1951 roku Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Lutomiersku ze względów oszczędnościowych zostało „wcielone” do Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Łęczycy. Personel tej placówki pochłonięty realizacją własnych planów naukowych akcję badawczą w Lutomiersku wznowił dopiero w dniach 26 V–10 VI 1953 roku. Uczestniczyli w niej: dr A. Nadolski, mgr T. Poklewski, Janusz Wieczorek (kreślarz), Stanisław Rosiak (laborant) i 13 robotników. Zbadano wówczas nieco ponad 100 m², przy tym odkryto 1 grób. Pozostałą część cmentarzyska przekopano w dniach 19 IX–8 X 1955 roku, odkrywając 2 groby⁴⁹⁰.

Wyniki badań z lat 1949–1950 przedstawił Jażdżewski w dwóch obszernych artykułach (*Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1951, t. 1, s. 91–191; *Sprawozdanie z badań archeologicznych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Lutomiersku w pow. łaskim, woj. łódzkim w r. 1950*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 2, s. 257–264), podejmując zarazem próbę syntezy całego zagadnienia. W jakiś czas później uczniowie i współpracownicy Profesora wydali pracę zbiorową, poszerzając w wielu szczegółach wspomnianą problematykę, ale zasadniczo podtrzymując głównie stwierdzenia i hipotezy K. Jażdżewskiego⁴⁹¹.

Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku zajmowało ok. 0,5 ha. Jego chronologię, kierując się przesłankami historycznymi określono na 1 połowę XI wieku⁴⁹². Łącznie w latach 1949–1955 odkryto 133 groby (54 kobiet, 48 mężczyzn, płci pozostałych zmarłych nie udało się określić). Zmarli byli pochowani w większości w obrządku szkieletowym, 12 mogił było utrzymanych w obrządku ciałopalnym, 2 w mieszanym – w przypadku 42 pochówków ustalenie zastosowanego obrządku pogrzebowego ze względu na stopień zniszczenia

⁴⁹⁰ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *op. cit.*, s. 10–11.

⁴⁹¹ *Ibidem*. Zob. także A. Abramowicz, *Results of investigations of an eleventh century cemetery at Lutomiersk near Łódź*, „Archaeologia Polona” 1962, t. 5, s. 123–131.

⁴⁹² Zaproponowana chronologia cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Lutomiersku została zaakceptowana przez środowisko historyczne. Jedynie Rauhut, opierając się na przekonaniu o dłuższej chronologii niektórych przedmiotów odnalezionych w grobach, przesunął ramy czasowe stanowiska na 2 ćwierć XI do 2 połowy XII wieku (L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” 1971, t. 1, s. 588–589). Natomiast wyznaczony przez zespół badawczy R. Grygla w oparciu o wyniki dat radiowęglowych okres użytkowania cmentarzyska okazał się zbieżny z ramami czasowymi, które przedstawił K. Jażdżewski i zespół badawczy A. Nadolskiego. Szerzej zob. R. Grygiel, *Cmentarzysko wareskich družynników w Lutomiersku*, [w:] *Początki Łęczycy*, t. 2: *Archeologia o początkach Łęczycy*, red. R. Grygiel, T. Jurek, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź 2014, s. 733–742.

okazało się niemożliwe. Już K. Jażdżewski dostrzegł, że cmentarzysko lutomierskie różni się na tle innych analogicznych stanowisk znanych wówczas z terenu Polski⁴⁹³. O różnicy tej decydowały wielkość niektórych pochówków i jakość wyposażenia. Były to głównie przedmioty pochodzące z terenów Rusi (siodła, uzdy, wędzidła, strzemiona, groty włóczni), ale również wyroby skandynawskie oraz nadreńskie miecze. Na podstawie analogii znalezisk stwierdzono, że znaczna część mężczyzn mogła być pochodzenia skandynawskiego. Jażdżewski interpretował ich pochówki jako groby „przybyszów z Rusi Kijowskiej” – członków drużyny piastowskiej. Rozwagał też inną możliwość, łącząc wspomniane pochówki z częścią drużyny kijowskiego Świętopełka, który po klęsce na Rusi w 1019 roku znalazł schronienie u swego teścia Bolesława Chrobrego⁴⁹⁴. Taki kierunek pochodzenia lutomierskich drużynników przyjęli także A. Nadolski, A. Abramowicz i T. Poklewski „skłonni [...] widzieć w lutomierskim cmentarzysku refleks kijowskiej polityki Bolesława Chrobrego”⁴⁹⁵.

Tum pod Łęczycą i Łęczycza

W 1937 roku położone wśród podmokłych łąk grodzisko w Tumie pod Łęczycą, zwane w miejscowej tradycji „Szwedzką Górą”, zostało wykupione z rąk prywatnych przez Gminę Łódź i przekazane Miejskiemu Muzeum w Łodzi. Kierownik tej placówki i inicjator przedsięwzięcia, etnograf mgr Jan Manugiewicz (1904–1988), mający również szerokie zainteresowania archeologiczne, planował w tym miejscu systematyczne prace wykopaliskowe. Kres jego zamierzeniom położył wybuch II wojny światowej.

Do projektu Manugiewicza powrócił w 1948 roku K. Jażdżewski, kierownik Katedry Prehistorii na Uniwersytecie Łódzkim i dyrektor Miejskiego Muzeum Prehistorycznego w Łodzi. Zainspirowany apelem W. Hensla (1946) oraz książką J. Kostrzewskiego *Kultura prapolska* (1947) podjął on przygotowania do prac wykopaliskowych na dwóch obiektach wczesnośredniowiecznych w regionie łódzkim: grodzisku łęczyckim oraz cmentarzysku lutomierskim⁴⁹⁶. 1 lipca 1948 roku rozpoczęła swą działalność Ekspedycja Badawcza Miejskiego Muzeum Prehistorycznego w Tumie pod Łęczycą – od 1949 roku Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Łęczycy. Taki stan rzeczy przetrwał do chwili utworzenia w ramach IHKM PAN Stacji Archeologicznej w Łęczycy, podległej Zakładowi Archeologii Polskiej w Łodzi (od 1962 roku Pracownia Archeologiczna Ziemi Łęczyckiej, podległa Zakładowi Archeologii Polski Środkowej w Łodzi). Pierwszym kierownikiem ekspedycji był

⁴⁹³ K. Jażdżewski, *Lutomiersk...*, s. 153–154.

⁴⁹⁴ Idem, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku...*, s. 160–161.

⁴⁹⁵ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *op. cit.*, s. 152.

⁴⁹⁶ K. Jażdżewski, *Pamiętniki...*, s. 240.

K. Jażdżewski, w 1952 roku kierownictwo objął dr A. Nadolski (1921–1993), poprzednio pełniący obowiązki zastępcy kierownika (w latach 1948–1949 wspólnie z J. Kamińską) (il. 35). Skład liczebny ekspedycji wynosił od 4 do 12 pracowników merytorycznych oraz od 10 do 90 robotników sezonowych, rekrutowanych spośród mieszkańców Łęczycy. We wszystkich kampaniach terenowych uczestniczyli studenci-praktykanci reprezentujący różne uczelnie⁴⁹⁷. Wreszcie, z ekspedycją współpracowali także specjaliści różnych dziedzin naukowych⁴⁹⁸.

---

⁴⁹⁷ Skład **ekspedycji badawczej w Tumie pod Łęczycą – 1948**: asystenci: Andrzej Nadolski, mgr Janina Kamińska; praktykanci: Andrzej Abramowicz, Feliks Konopka (UJ), Zofia Kenzel (UJ); kreślarze: Stanisław Latour, Jan Trzeciakowski; rysownik Antoni Klein, laborant Antoni Wilk; **1949**: zastępcy kierownika mgr Andrzej Nadolski, mgr Janina Kamińska; asystenci: Andrzej Abramowicz, Jan Trzeciakowski, Leszek Rogoza i Sławomira Radomska; praktykanci: mgr Marzena Pollakówna (UP), Lech Leciejewicz, Agnieszka Lechowska (UW), Eleonora Bryska, I. Nagietówna, Romana Barnycz; **1950**: asystenci: Andrzej Abramowicz, Lidia Gabałówna, Sławomira Radomska, Andrzej Zbierski, Tadeusz Poklewski, Urszula Surowiak, Henryk Wiślak; rysownicy: Andrzej Klein, Jerzy Borkowski, Jan Trzeciakowski, Lech Rogoza, Emma Józefa Mazurkiewicz, Mirosław Żywno; kreślarze: Bronisław Augustyniak, Janusz Wieczorek; sekretarka Maria Łączyńska, księgowy Wincenty Lasnowski, st. laborant Feliks Poprawka; laboranci: Stanisław Rosiak, Jan Olczak; dozorca Stanisław Kasierski, sprzątaczk: Anna Ryś, Zofia Katarzyńska; praktykanci: Danuta Wolf (UJ), mgr Elżbieta Czartoryska (KUL), Kazimierz Godłowski (UJ), Julia Ehrenfeucht (UW), Stanisława Mierzejewska, Andrzej Furmański, Agnieszka Lechowska (UW), Jan Braun (UŁ), Dionizy Kołodziejski, Krystyna Rudolf (UJ), Maria Opozda (UJ); **1951**: starsi asystenci: Tadeusz Poklewski, Andrzej Zbierski, Henryk Wiklak, Andrzej Abramowicz; młodsi asystenci: Urszula Surowiak, Lidia Gabałówna; rysownicy: Andrzej Klein, Mirosław Żywno, Jerzy Borkowski, Lech Rogoza, Emma Józefa Mazurkiewicz; laboranci: Feliks Poprawka, Cecylia Konieczka, Stefan Jóźwik, Stanisław Rosiak, Jan Olczak; sekretarka Maria Łączyńska; kreślarze: Janusz Wieczorek, Bronisław Augustyniak, Franciszek Piezgałski; sprzątaczk: Anna Ryś, Zofia Katarzyńska; księgowy Wincenty Lasnowski; dozorczy Zygmunt Płonaj, Stanisław Kasierski.

⁴⁹⁸ W 1951 roku Polskie Towarzystwo Antropologiczne zorganizowało przy ekspedycji łęczyckiej kurs wykopaliskowy dla antropologów, który ukończyło ok. 20 pracowników naukowych z rozmaitych ośrodków badawczych. W różnym czasie z ekspedycją współpracowali: doc. dr Andrzej Tomczak – analiza źródeł pisanych i kartograficznych, dr Tadeusz Krzemiński i mgr Zygmunt Maksymiuk – analiza środowiska geograficznego z uwzględnieniem hydrografii i szaty leśnej, prof. Krzysztof Krysiak – analiza osteologicznych szczątków zwierzęcych, dr Melania Klichowska – analiza szczątków biologicznych, dr inż. Jerzy Piaskowski – analiza technologiczna zabytków żelaznych, mgr Anatol Gupieniec – opracowanie numizmatów, prof. Stanisław Zajaczkowski – opracowanie dziejów ziemi łęczyckiej i sieradzkiej.

Il. 35. Tum pod Łęczycą. Od lewej J. Kamińska, NN, S. Madajski, NN, A. Abramowicz, A. Nadolski, A. Wilk. Ze zbiorów IAiE PAN, Oddział w Łodzi

Szczegółowy program badań zakładał przekop przez wały grodziska wzdłuż osi wschód-zachód i północ-południe oraz pełną eksplorację majdanu, odszukanie bramy grodu i prowadzącej do niej drogi. W 1949 roku zdecydowano się rozszerzyć go na cały łączycki zespół osadniczy z podokresu wczesnośredniowiecznego⁴⁹⁹. Już w 1948 roku zwrócono uwagę na niewielkie wyniesienie leżące ok. 70 m na wschód od grodziska, które początkowo potraktowano jako „małe podgrodzie”⁵⁰⁰.

⁴⁹⁹ A. Nadolski, *Badania nad wczesnośredniowieczną Łęczycą w latach 1948–1959. Organizacja, problematyka, metody*, [w:] A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek, *Łęczycza wczesnośredniowieczna*, t. 1..., s. 17; idem, *Z badań nad wczesnośredniowieczną Łęczycą (problemy i potrzeby badawcze)*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1955, t. 2, s. 277; idem, *O problematyce, programie i metodzie badań osad rozproszonych*, „*Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*” 1963, seria: Archeologiczna, nr 10, s. 45–53.

⁵⁰⁰ MAG, zesp. IHKM. Stacja w Gdańsku, sygn. 20/1, K. Jażdżewski, *Krótkie sprawozdanie z najistotniejszych wyników badań terenowych Ekspedycji Miejskiego Muzeum Prehistorycznego w Łodzi w Tumie pod Łęczycą w r. 1948*; AIAiE PAN, Oddział w Łodzi, zesp. Łęczycza-Tum, Dział XI–11, *Sprawozdanie z prac badawczych Ekspedycji Badawczej Muzeum i Uniwersytetu Łódzkiego w Tumie pod Łęczycą w r. 1948*. Zob. także

Jednakże badania wykopaliskowe prowadzone w latach 1949–1951 wykazały, że „osadzie na kępie” daleko do choćby najskromniejszego *suburbium*⁵⁰¹. Znacznie więcej światła na tutejsze osadnictwo wczesnośredniowieczne rzuciły odkrycia z lat 1950–1951, tj. w trzecim i czwartym sezonie wykopaliskowym⁵⁰². W czasie poszukiwań bramy grodowej odkryto ślady dróg wokół grodziska – ich przebieg zwrócił uwagę ekspedycji na ewentualne związki grodu z rejonem kolegiaty oraz Łęczycą-Emaus, gdzie stwierdzono ślady przedlokacyjnej osady miejskiej wraz z cmentarzyskiem szkieletowym przy niezachowanym kościółku św. Krzyża⁵⁰³.

W 1952 rok decyzją KBnPPP prace wykopaliskowe w Łęczycy zostały wstrzymane w celu opracowania zabytków archeologicznych z lat poprzednich⁵⁰⁴. Zyskany czas postanowiono wykorzystać również na metodyczne poszukiwania powierzchniowe w Ziemi Łęczyckiej (prowadzone zresztą już wcześniej). Ponadto część łęczyckiej ekspedycji wzięła udział w pracach archeologicznych na Grodach Czerwińskich.

Ostatnia kampania wykopaliskowa pod szyldem KBnPPP, zgodnie z wytycznymi konferencji planującej w Warszawie, którą poprzedziła narada planująca Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Łęczycy⁵⁰⁵, miała na celu

---

A. Nadolski, *Prace wykopaliskowe na grodzisku w Tumie k. Łęczycy w latach 1948–49*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1952, t. 1, s. 171–189; idem, *Badania na grodzisku w Tumie pod Łęczycą*, „*Z Otchłani Wieków*” 1949, R. 18, z. 5–6, s. 91–99.

⁵⁰¹ Sumaryczne wyniki badań „osady na kępie” opublikował T. Poklewski: *Badania wykopaliskowe na kępie przy grodzisku łęczyckim*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1955, t. 3, s. 291–293. Omówienie zabytków z „osady na kępie”: L. Kajzer, *Osada przygrodowa*, [w:] A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek, *Łęczycza wczesnośredniowieczna*, t. 2, seria: *Polskie Badania Archeologiczne*, t. 27, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 87–99. Zob. także A. Abramowicz, *Badania na grodzisku w Tumie pod Łęczycą w roku 1949*, „*Z Otchłani Wieków*” 1950, R. 19, z. 5–6, s. 82–87.

⁵⁰² AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, A. Nadolski, *Wstępne sprawozdanie z prac badawczych w r. 1950*; sygn. KB/23, A. Nadolski, *Sprawozdanie wstępne z prac badawczych na grodzisku w Tumie pod Łęczycą w 1951*; AIAiE PAN, Oddział w Łodzi, zesp. Łęczycza-Tum, Dział XI–11, A. Nadolski, *Sprawozdanie z prac badawczych w Łęczycy w r. 1950 i 1951*. Zob. także A. Nadolski, *Studia wczesnośredniowieczne na grodzisku łęczyckim*, „*Z Otchłani Wieków*” 1951, R. 20, z. 5–6, s. 86–92.

⁵⁰³ Najwcześniejsze groby na cmentarzysku Łęczycza-Emaus pochodziły z XIII wieku. Zob. A. Abramowicz, *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku Łęczycza-Emaus*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1955, t. 3, s. 294–296.

⁵⁰⁴ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, *Sprawozdanie z prac badawczych w r. 1952*.

⁵⁰⁵ AIAiE PAN, Oddział w Łodzi, zesp. Łęczycza-Tum, Dział XI–11 (Plany badań), *Protokół z narady planującej Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Łęczycy, odbytej w dniu 10 IV 1953 r.*

dokończenie wykopów w obrębie głównego wału grodziska oraz rozpoznanie Łęczycy-Dzierzbietowa (stanowiska ze śladami otwartej osady miejskiej, przedlokacyjnej)⁵⁰⁶.

Badania archeologiczne na grodzisku trwały do 1955 roku – wobec braku dostatecznych środków finansowych program badawczy zredukowano do „przekopania” wnętrza grodziska na przestrzeni ok. 12,25 arów (43,7%) oraz uzyskania 2 przekrojów przez strefę umocnień. W latach 1954–1956 przeprowadzono wykopaliska w odbudowywanej po zniszczeniach wojennych kolegiacie⁵⁰⁷. W 1959 roku do Łęczycy-Emaus wrócił T. Poklewski⁵⁰⁸. Do 1959 roku wykopami sondażowymi wstępnie rozpoznano także miasto późnośredniowieczne.

Podsumowując, prace wykopaliskowe na grodzisku stały się osnową dla szerzej zakrojonych badań terenowych w rejonie Łęczycy. Ogółem do 1959 roku rozpoznano wykopaliskowo i sondażowo 6 podstawowych stanowisk średniowiecznych:

- 1) grodzisko z kępą przygodową;
- 2) kolegiatę z relikтами benedyktyńskiego opactwa i przyległej osady wiejskiej;
- 3) Łęczycę-Dzierzbietów (podgrodzie);
- 4) Łęczycę-Emaus;
- 5) miasto lokacyjne wraz z zamkiem królewskim na terenie obecnej Łęczycy.

Grodzisko miało funkcjonować od ok. VI–VIII wieku⁵⁰⁹, stopniowo obumierając w wiekach XII–XIII, gdy osadnictwo przenosić się zaczęło na nieznaczne wyniesienie obok wsi Dzierzbietów, noszące lokalną nazwę Emaus.

⁵⁰⁶ A. Nadolski, *Prace badawcze Stacji Archeologicznej w Łęczycy w latach 1953–1954*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1955, t. 1, s. 105–130.

⁵⁰⁷ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, A. Kąsinowski, *Łęczyckie opactwo Panny Marii w świetle badań 1954–1956*, seria: Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna, nr 4. Zob. także J. Maik, *Początki kościoła w Łęczycy. Badania opactwa i kolegiaty w Tumie pod Łęczycą*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 99–115.

⁵⁰⁸ Badania niepublikowane.

⁵⁰⁹ W świetle ustaleń „milenijnych” gród łęczycki powstawał w trzech fazach. W najstarszej fazie, datowanej bardzo szeroko od połowy VI do VIII wieku, otoczony był podwójną palisadą, w następnej fazie z IX–XI wieku miejsce palisady zajął wał o konstrukcji rusztowej. W fazie trzeciej, za czasów Bolesława Krzywoustego, nadano nowym obwałowaniom grodowym postać najbardziej złożoną. A. Nadolski powtórzył datowanie K. Jażdżewskiego, który „upierał się przy wczesnej dacie z powodu obecności na stanowisku ceramiki praskiej”. Zob. A. Nadolski, *Umocnienia grodu łęczyckiego*, „Z Otchłani Wieków” 1950, R. 19, z. 5–6, s. 87–95; idem, *W sprawie datowania i rekonstrukcji umocnień grodowych w Łęczycy*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 355–359; idem, *Stratygrafia i chronologia*, [w:] A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek, *Łęczycza wczesnośredniowieczna*, t. 1..., s. 100–112.

Tam właśnie, gdzieś około połowy lub w 3 ćwierci XIII wieku lokowano Stare Miasto, które potem zastąpiła kolejna, trzecia i zarazem obecna Łęczyca, określana niekiedy jako miasto kazimierzowskie.

Wyniki 11 lat badań terenowych podsumowano w serii monografii pt. *Łęczyca wczesnośredniowieczna*. Należy jednak zaznaczyć, że do 1966 roku ukazał się tylko jej pierwszy tom⁵¹⁰. Jak wyjaśniał Tadeusz Poklewski-Koziell – jeden z autorów i redaktorów opracowania, zamysłem członków zespołu przygotowującego serię było opublikowanie całego *corpus* źródeł archeologicznych z grodziska i ze związanej z nim organicznie kępy przygródowej. Dzieło zostało ukończone w 1965 roku. Jednakże maszynopis przekroczył wielokrotnie przydziały środków finansowych i arkuszy wydawniczych, które IHKM PAN otrzymało na potrzeby wydawnicze. W tej sytuacji zespół był zmuszony podzielić maszynopis na dwie części. Pierwsza z nich, zawierająca artykuły preliminarne dla całej monografii – jak już zaznaczono – ukazała się drukiem w 1966 roku. Pozostałą część, głównie opracowania ceramiki i rejestrowanych pojedynczo przedmiotów z innych tworzyw, zebrano w drugi tom i złożono w IHKM PAN w celu jej wydania.

Trzeba [...] podkreślić, że monografię tworzone na aparaturze ogólnie używanej i jedynie dostępnej przed 30 laty, na maszynach do pisania, grafionem przy linijce oraz pantografem. Jednakże zamysł czteroosobowego zespołu redaktorów antycypował informatyzację, która objawiała się przede wszystkim w próbie umożliwienia dotarcia do zabytku w katalogu lub na kartogramie bez względu na to, od jakiej informacji rozpocznie się poszukiwania: od kategorii przedmiotu, od jego lokalizacji na grodzisku lub od numeru inwentarzowego. Takie założenie zmuszało autorów w dobie przedkomputerowej do pomnożenia wykazu zabytków do trzech różnych konfiguracji. To, oczywiście, konsumowało arkusze wydawnicze i spotkało się ze sprzeciwem instytutowego recenzenta, który miał zadbać bardziej o możliwości planu wydawniczego, aniżeli o logikę publikacji źródeł⁵¹¹

– pisał w przedmowie do ostatniego tomu *Łęczycy wczesnośredniowiecznej* T. Poklewski-Koziell. Około 1972 roku zespół ponownie został zmuszony do rozdzielania niepublikowanej części maszynopisu na dwa tomy. Następnie dzieło oczekiwało w kolejności na miejsce w planie wydawniczym i w przypisanym Instytutowi wydawnictwie, to znaczy we wrocławskim Ossolineum. Ostatecznie tom drugi, zawierający opracowanie ceramiki, opracowanie dwóch studni oraz szeregu jam, a także materiału ruchomego z kępy przygródowej, ukazał się dru-

⁵¹⁰ A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek, *Łęczyca wczesnośredniowieczna*, t. 1...

⁵¹¹ T. Poklewski-Koziell, *Przedmowa*, [w:] A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek, *Łęczyca wczesnośredniowieczna*, t. 3, seria: Polskie Badania Archeologiczne, t. 34, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Łódź 2003, s. 7.

kiem w 1989 roku⁵¹². „Tom trzeci, w którym byłem zarówno redaktorem, jak i głównym autorem – czytamy dalej w *Przedmowie* – nie uzyskał *imprimatur* dla druku w zamierzonej, rozbudowanej formie, ja natomiast nie chciałem zgodzić się na jej zubożenie. Czekaliśmy zatem od 1972 roku na lepsze czasy”⁵¹³. Ostatni tom, w którym Poklewski-Koziell opisywał wyżej wymienione problemy wydawnicze ukazał się w 2003 roku – po 37 latach od publikacji pierwszego tomu.

W latach 2009–2011 szeroko zakrojone badania weryfikacyjne grodziska łączyckiego przeprowadził zespół pod kierunkiem prof. Ryszarda Grygla⁵¹⁴.

2.6. Mazowsze: Warszawa – Zamek Królewski, Błonie – Rokitno, Bródno Stare (ob. dzielnica Warszawy)

Warszawa – Zamek Królewski

2 lipca 1949 Sejm Ustawodawczy jednogłośnie podjął uchwałę o odbudowie Zamku Królewskiego w Warszawie⁵¹⁵. Decyzja ta stworzyła okazję do przeprowadzenia badań archeologiczno-architektonicznych, które rozpoczęto jeszcze w tym samym roku w ramach organizacji „PMA. Prace Badawcze na Zamku Warszawskim”, finansowanej ze środków Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Z inicjatywy Z. Kępińskiego i Z.A. Rajewskiego zespołem archeologicznym kierowała historyk sztuki i archeolog mgr A. Świechowska

---

⁵¹² A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek, *Łęczycza wczesnośredniowieczna*, t. 2...

⁵¹³ T. Poklewski-Koziell, *Przedmowa...*, s. 8.

⁵¹⁴ Szerzej zob. *Początki Łęczycy*, t. 1: *Archeologia środowiskowa średniowiecznej Łęczycy Przyroda – Gospodarka – Społeczeństwo*, red. R. Grygiel, T. Jurek, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź 2014; *Początki Łęczycy*, t. 2: *Archeologia o początkach Łęczycy*, red. R. Grygiel, T. Jurek, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź 2014; *Początki Łęczycy*, t. 3: *W kręgu historii i historii sztuki*, red. R. Grygiel, T. Jurek, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź 2014. Zob. także D. Sikorski, *Początki Łęczycy*, red. Ryszard Grygiel, Tomasz Jurek [t. 1. *Archeologia środowiska średniowiecznej Łęczycy, Przyroda – Gospodarka – Społeczeństwo*; t. 2. *Archeologia o początkach Łęczycy*; t. 3. *W kręgu historii i historii sztuki*], Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź 2014 ss. 455+814+321, „*Slavia Antiqua*” 2016, t. 57, s. 245–255 (tamże uwagi krytyczne wobec proponowanego datowania poszczególnych obiektów i faz funkcjonowania łączyckiego grodu).

⁵¹⁵ Dzieje odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie zob. *Siedem wieków Zamku Królewskiego w Warszawie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972; S. Lorentz, *Walka o Zamek 1939–1980*, Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 1986; P. Majewski, *Zamek Królewski – odbudowa niedokonana (1944–1956) i dokonana (1971–1980)*, „*Kronika Zamkowa*” 2002, nr 1–2: *Dzieje odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie*, s. 23–36.

(1920–1989), a zespołem architektonicznym inż. arch. Z. Tomaszewski⁵¹⁶. Odgruzowanie terenu prowadzono pod nadzorem inż. arch. Aleksandra Króla (1890–1971), a radą rzeczoznawców służyli: w sprawach archeologicznych dr Rajewski, w sprawach architektonicznych dr inż. arch. B. Guerquin. „Prace Badawcze na Zamku Warszawskim” nie weszły do struktury organizacyjnej KBnPPP (do 1952 roku administrowało nimi PMA)⁵¹⁷, ale jak czytamy w sprawozdaniu za roku 1950 Kierownictwo „zapewniło udział archeologów w badaniach związanych z odbudową Zamku Królewskiego w Warszawie”⁵¹⁸. Należy też odnotować, że Zamek Królewski w Warszawie został wymieniony przez A. Gieysztorę w sprawozdaniu z działalności KBnPPP za lata 1949–1952.

Celem prac archeologiczno-architektonicznych na Zamku Królewskim było zlokalizowanie grodu książęcego, a także sprawdzenie hipotez co do dawnej zabudowy obszaru zamkowego (m.in. hipotezy o istnieniu w tym miejscu jakiejś wcześniejszej formy osadniczej). Usytuowanie grodu warszawskiego od dawna przyciągało uwagę historyków, ale rozwiązanie tego problemu napotykało na znaczne trudności spowodowane licznymi przebudowami zamku oraz całkowitym przekształceniem w XIX wieku jego najbliższego otoczenia od strony Starego Miasta. Najstarsza hipoteza, oparta na analizie źródeł pisanych, zakładała, że gród warszawski (dat. na XIII wiek) położony był w północnej części obecnych zabudowań zamkowych, w pobliżu Kanonii i kościoła św. Jana⁵¹⁹. Odkrycia poczynione w latach 1949–1952⁵²⁰ pozwoliły na sformułowanie odmiennej hipotezy dotyczącej najstarszych dziejów warszawskiej siedziby książęcej. Według A. Świechowskiej gród warszawski (dat. na koniec XIII wie-

---

⁵¹⁶ A. Kąsinowski, *Badania architektoniczne jako materiał do projektu odbudowy Zamku Królewskiego*, „Ochrona Zabytków” 1987, R. 40, nr 1–2, s. 27.

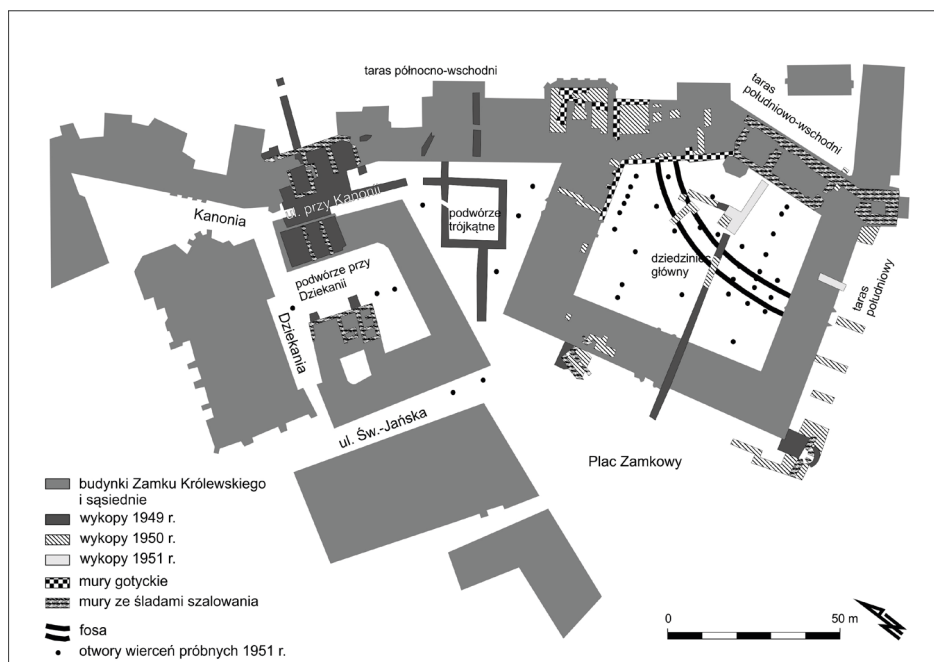
⁵¹⁷ A. Gieysztor, *Polskie badania wczesnodziejowe w r. 1950...*, s. 262.

⁵¹⁸ *Ibidem*.

⁵¹⁹ Por. F. Sobieszczański, *Warszawa. Wybór publikacji*, t. 1, PIW, Warszawa 1967; W. Korotyński, *Jak i z czego Wielka warszawa powstała*, Zakłady Graficzne B. Wierzbicki i S-ka, Warszawa 1916; O. Sosnowski, *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*, Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1930.

⁵²⁰ Przyjmuje się, że do 1952 roku wykonano ok. 25–28 wykopów. Niestety po 1952 roku dokumentację z badań pozbawiono należytej opieki przekazując ją różnym instytucjom. W rezultacie jedynie 9 wykopów doczekało się pełniejszych opisów. Pozostałe można zlokalizować w oparciu o zachowane plany sytuacyjne. Zob. J. Garus, *Archeologia na Zamku Królewskim. Część pierwsza*, „Kronika Zamkowa” 1991, nr 1 (23), s. 50–69; J. Gąssowski, B. Gierlach, *Zamek Królewski w Warszawie w świetle badań archeologicznych w latach 1949–1952*, „Warszawskie Materiały Archeologiczne” 1969–1971, t. 6, s. 1–15. Zachowane resztki dokumentacji z badań na Zamku Królewskim w Warszawie przechowywane są w archiwum Działu Archeologicznego Muzeum Historycznego m. Warszawy (ich odbitki posiada Archiwum Zamku Królewskiego).

ku) rozciągał się w obrębie południowo-wschodniej części zamku. Od strony miasta miał być ograniczony fosą i wałem skrzyniowym, których fragmenty odkryto w kilku punktach na dziedzińcu głównym i w południowo-wschodnim skrzydle zamku pod salą Rycerską, a od wschodu i południa stromą skarpą wiślaną i wąwozem rzeczki Kamionki (il. 36)⁵²¹.

Il. 36. Plan wykopów na Zamku Królewski w Warszawie w latach 1949–1952.

Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: Plan piwnic z lokalizacją miejsc prac badawczych. Ze zbiorów PMA, Teczka Warszawa-Zamek Królewski

Badania weryfikacyjne w latach 1963–1967 przeprowadzone w tym rejonie podważyły ustalenia Świechowskiej⁵²². Dopiero szeroko zakrojone prace

⁵²¹ A. Świechowska, *O najdawniejszej Warszawie w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, z. 3, s. 221–233.

⁵²² J. Gąssowski, B. Gierlach, *Zamek Królewski w Warszawie w świetle badań archeologicznych w latach 1949–1952 i 1963–1967*, „Warszawskie Materiały Archeologiczne” 1967, t. 2, s. 3–30; B. Gierlach, *Zagadnienie lokalizacji pierwotnego grodu na terenie Zamku Królewskiego w Warszawie*, „Warszawskie Materiały Archeologiczne” 1969–1971, t. 6, s. 19–22; A. Świechowska, *Dyskusja o najdawniejszym grodzie warszawskim* (ibidem, s. 213–231). Zob. także J. Lilejko, *Gdzie był gród warszawski*, „Z Otchłani Wieków” 1968, R. 34, z. 1, s. 276–279.

archeologiczne w latach 70. (po wznowieniu decyzji o odbudowie Zamku Królewskiego) pozwoliły na ostateczne umiejscowienie grodu w rejonie południowo-wschodniej części obecnego Zamku Królewskiego, potwierdzając hipotezę z lat 40. i kończąc tym samym trwające kilkadziesiąt lat dyskusje na temat jego lokalizacji⁵²³.

Błonie – Rokitno

Poszukiwania grodu warszawskiego, którego powstanie było związane z dziejami osadnictwa doby przedpiastowskiej i wczesnopiastowskiej tej części Mazowsza, skierowały uwagę KBnPPP na dwa grodziska położone nieopodal Warszawy: „Łysą Górę” zw. też „Żywą Górą” we wsi Błonie – Rokitno oraz „Zagórki” we wsi Bródno Stare.

Grodzisko zwane „Łysą Górą” lub „Szwedzką Górą” powstało na naturalnym wzniesieniu, na granicy podmokłych łąk nad rzeką Utratą. Tutaj w świetle źródeł pisanych istniała w XIII wieku siedziba kasztelanii Rokickiej, która w początku XIV wieku została przeniesiona do Warszawy. Obiekt ten zarejestrowano w okresie międzywojennym⁵²⁴, ale planowe, zakrojone na większą skalę prace archeologiczne przeprowadzono na nim dopiero w latach 1949–1951, dzięki włączeniu grodziska do „Millenium Polskiego”⁵²⁵. Z ramienia KBnPPP wykopaliskami kierowała mgr A. Cofta przy współpracy dr. Z.A. Rajewskiego, dyrektora PMA.

Grodzisko w Błoniu – Rokitnie jest obiektem dwuczłonowym, składającym się ze stożkowatego wzniesienia w części południowej, otoczonym od strony północnej wałem i fosą (il. 37). Do wału przylega część północna (majdan), większa i niższa, również otoczona wałem i fosą. Dodatkową ochronę grodu od strony południowej stanowiła jeszcze jedna linia wału i fosa, które na skutek prac rolniczych prawie się nie zachowały. Wykopy zlokalizowano na osi północ-południe i wschód-zachód, przecinając najważniejsze punkty: stożek, majdan oraz wały. Ustalono, że wał otaczający północną część grodu wzniesiono w konstrukcji przekładkowej. Od zewnątrz pokryty był warstwą gliny.

⁵²³ Zob. J. Garus, *Archeologia na Zamku Królewskim. Część druga, „Kronika Zamkowa”* 1991/92, 2 (24), s. 3–31; A. Gieysztor, *Zagadnienia historyczne Zamku piastowskiego*, [w:] *Siedem wieków Zamku Królewskiego...*, s. 11–24. Uzupełnienie wcześniejszych ustaleń o nowe wyniki badań: J. Garus, *Gród i Zamek książąt mazowieckich w Warszawie: nowe źródła archeologiczne i nowe spojrzenie*, „Kronika Zamkowa” 2007, nr 1–2 (53–54), s. 7–37.

⁵²⁴ R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych na okręg warszawski*, „Wiadomości Archeologiczne” 1923, t. 8, z. 2–4, s. 218.

⁵²⁵ A. Cofta, *Wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Błoniu, pow. Grodzisk Mazowiecki, w latach 1949–1951*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 3, s. 1–52; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, A. Cofta, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Błoniu w czasie od 1 do 30 IX 1951*.

Il. 37. Grodzisko w Błoniu – Rokitnie. Ze zbiorów PMA

Od wewnątrz wzmocniono go dodatkowo płaszczem kamiennym. Natomiast wał oddzielający strażniczą część grodu usypano z piasku i gliny wydobytych w trakcie kopania fosy. W obrębie stożkowatego wzniesienia w części południowej odkryto ślady konstrukcji drewnianej (wieża strażnicza), co w połączeniu z niewielkim materiałem zabytkowym, zdaniem badaczy, świadczyło o tym, że stożkowate wzniesienie pełniło funkcję strażnicy i schronienia dla mieszkańców grodu. W północnej, mieszkalnej części stanowiska odkryto szereg obiektów gospodarczych (jam), m.in. pracownię złotnika, wędzarnię, magazyn żywności, pracownię rogowniczą. Po stronie wschodniej, przy wale znaleziono relikty dużego budynku mieszkalnego (jama 22) interpretowane go później przez Teresę Kiersnowską jako dwór, wiązany z księciem Siemowitem I mazowieckim, synem Konrada I⁵²⁶. Wszystkie odnotowane pozostałości:

⁵²⁶ Według Teresy Kiersonwskiej gród w Błoniu był jedną z trzech, obok Jazdowa i Trojanowa, siedzib książęcych stanowiących centra wyodrębnionych wiejskich jednostek osadniczych na obszarze ich włości. T. Kiersnowska, *Trzynastowieczna siedziba księcia w Błoniu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1971, R. XIX, nr 3, s. 447–462; eadem, *Błonie, pow. Pruszków*, „Informator Archeologiczny. Badania za rok 1971”, 1972, s. 159–160. Zob. także L. Paderewska, *Błonie, gmina loco (d. pow. Pruszków), woj. stołeczne warszawskie*, [w:] I. Górską, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymański, L. Gajewski, Ł. Okulicz, *Grodziska Mazowska i Podlasia (w granicach dawnego*

budynek mieszkalny oraz obiekty gospodarcze na podstawie stratygrafii datowano jako sobie współczesne, a zatem pochodzące z tego samego okresu użytkowania stanowiska (XIII wiek).

W tym świetle więc możemy z punktu widzenia archeologii przyjąć sugestię historyków, wiążącą gródek w Błoniu z wymienianą w źródłach pisanych pod rokiem 1282 kasztelaną Rokicką. Wybór miejsca pod budowę gródka, silne jego ufortyfikowanie oraz wybitnie męski inwentarz warstwy osadniczej ze szczególnym nasileniem militariów, narzuca po prostu określenie go jako ośrodka o znaczeniu wojskowym, zamieszkałego przez niewielką, jak wykazują małe rozmiary obiektu i słaba warstwa osadnicza, grupę ludności⁵²⁷.

Bródno Stare (ob. dzielnica Warszawy)

O istnieniu na terenie wsi Bródno Stare reliktów dawnego grodu informował w 1916 roku R. Jakimowicz. W 1947 roku A. Gieysztor, Stanisław Herbst i L. Sawicki, ówczesny dyrektor PMA, próbowali zlokalizować obiekt, ale dopiero poszukiwania zorganizowane w kolejnym roku przez L. Sawickiego, K. Musianowicz (1908–1998) i Z. Podkowińską pozwoliły odnaleźć grodzisko⁵²⁸. Prace wykopaliskowe rozpoczęły się w sierpniu 1949 roku. Z ramienia KBnPPP prowadziła je dr Musianowicz, kierownik Działu Wczesnego Średniowiecza PMA (il. 38).

Grodzisko w XIX i XX wieku wielokrotnie było niszczone, po raz ostatni przez Niemców w czasie okupacji. W tej sytuacji wykopaliska ograniczono do jego zachowanej części. W 1949 roku wykonano przekop krzyżowy poprzez wały w kierunku północnym, południowym i zachodnim, odsłaniając reliktów umocnień wykonanych metodą przekładkową, a po ich wewnętrznej i zewnętrznej stronie warstwy spalenizny, świadczące o bardzo silnym pożarze, który musiał niegdyś nawiedzić ten gród.

---

województwa warszawskiego), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 21–24. Natomiast Andrzej Niewęglowski pisał, że gród w Błoniu – Rokitnie był częścią systemu obronnego, ciągnącego się na wyniesieniach wzdłuż południowego brzegu rzeki Utraty. W jego skład wchodził zespół osadniczy i grodowy, m.in. w Kopytowie, Zamczysku czy też w Błoniu-Osieku wzniesiony na krawędzi doliny rzeki Utraty, która również stanowiła jego walor obronny. A. Niewęglowski, *Grodzisko w Błoniu-Osieku, woj. Warszawa, w świetle badań w latach 1975 i 1976*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1984, t. 36, s. 210 (193–212).

⁵²⁷ A. Cofta, *Wyniki badań...*, s. 47.

⁵²⁸ L. Sawicki, *Osada i grodzisko wczesnohistoryczne*, „Stolica”, 30 V 1948, nr 22, s. 8; PMA, Bródno Stare. Korespondencje, K. Musianowicz, *Osada i grodzisko wczesnohistoryczne na gruntach wsi Stare Bródno pod Warszawą*; PMA, Bródno Stare, K. Musianowicz, *Grodzisko na Bródnie (Sprawozdanie z wizytacji w dn. 2 V 1948 r.)*. Zob. także A. Piotrowski, *Bródno czeka...*, „Z Otchłani Wieków” 2001, R. 56, nr 1–2, s. 91.

Il. 38. Bródno Stare (ob. Warszawa-Bródno Stare). Krystyna Musianowicz (w środku) oprowadza gości po wykopaliskach. Interesującym znaleziskiem związanym z grodem jest skrzynia na zboże odsłonięta poniżej słupów bramy. We wnętrzu skrzyni znaleziono szczątki pożywienia (orzechy laskowe całe i łupiny, ziarna prosa) oraz dużą ilość kory brzoźowej, którą wyłożono jej wnętrze. Skrzynia ta znaleziona została poniżej podstawy wału, co może wskazywać na jej chronologię i pozwala twierdzić, że zapewne była użytkowana wcześniej niż gród. Być może służyła jako schowek na żywność dla budowniczych grodu. Drugą skrzynię odsłonięto na terenie osady, na północ od grodziska, w odległości ponad 60 m od jego wałów. Fot. ze zbiorów PMA

Z kolei wykopaliska wewnątrz grodu wykazały płytkość warstw kulturowych, w dodatku ubogich w znaleziska, z czego wnioskowano, że obszar ten stanowił pustą, pozbawioną zabudowań przestrzeń. Jednak najciekawsze wyniki osiągnięto w wale południowym: odkryto tam przepalone resztki bramy prowadzącej do grodu (jedynej bramy, jak się okazało) w postaci dwu rzędów słupów, wbitych pionowo w ziemię po kilkanaście z każdej strony, oddalonych od siebie ok. 2 metrów. Na słupach tych leżały szerokie przepalone deski, które stanowiły przykrycie bramy⁵²⁹.

⁵²⁹ K. Musianowicz, *Wyniki prac wykopaliskowych na grodzisku w Bródnie Starym w pow. warszawskim (rok 1949)*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1949, t. 1, s. 83–90. Zob. także T. Kiersnowska, *Gwizdek z grodziska wczesnośredniowiecznego*

W roku 1950 w dalszym ciągu badano grodzisko (dokończono eksplorację bramy i przeprowadzono czwarte ramię w przekopie krzyżowym – w stronę wschodnią), a ponadto podjęto prace na położonej nieopodal osadzie (chodziło o wyjaśnienie wzajemnego stosunku grodu i osady)⁵³⁰. W roku 1952, tj. po rocznej przerwie, badano już tylko osadę⁵³¹.

Osada była rozległa, ale jej zabudowania nie dochodziły do grodu – oddzielała je pusta przestrzeń, która od strony zachodniej tworzyła obszerny plac, stanowiący rodzaj zewnętrznego majdanu. Nigdzie nie stwierdzono śladów fosy. Do najciekawszych obiektów osady należały pozostałości chaty „na zrąb” z podcieniem. W jej wnętrzu znaleziono słup, dziesięcioszprychowe koło od wozu z piastą, drewnianą łyżkę-czerpak oraz klepki od cebrzyka⁵³². Prawdopodobnie był to jakiś warsztat produkcyjny, może wyrobów drewnianych.

Kolejne prace wykopaliskowe w Bródnie Starym miały miejsce po 9-letniej przerwie (1961) – Konserwator Zabytków Archeologicznych miasta stołecznego Warszawy, Bogusław Gierlach badał wówczas osadę. Natomiast w latach 1962, 1964 i 1966 w związku z projektem utworzenia rezerwatu archeologicznego na osadę powróciła K. Musianowicz. W świetle sezonów przeprowadzonych na grodzisku i na osadzie Musianowicz wysunęła hipotezę o feudalnym charakterze grodu (dwuczłonowego), który na przełomie X i XI wieku stanowił centrum administracyjno-gospodarcze dla stosunkowo ograniczonego obszaru Równiny Praskiej, centrum władzy typu opolnego⁵³³. Osada miała pełnić funk-

---

w Bródnie Starym, pow. warszawski, „Sprawozdania PMA” 1951, t. 4, z. 1–2, s. 107–109; L. Rauhut, *Forma odlewnicza z grodziska w Bródnie starym, pow. warszawski, „Sprawozdania PMA” 1951, t. 4, z. 1–2, s. 111–113.*

⁵³⁰ K. Musianowicz, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Bródnie Starym, pow. warszawski w roku 1950, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 2, s. 61–70.*

⁵³¹ Eadem, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Bródnie Starym k. Warszawy za rok 1952, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 3, s. 54–58.* Zob. także eadem, *Skrzynia na zboże z grodziska „Zagórki” w Bródnie Starym, pow. warszawski, „Sprawozdania PMA” 1951, t. 4, z. 1–2, s. 97–105.*

⁵³² Eadem, *Chata z podcieniem odkryta w osadzie podgrodowej w Bródnie Starym, pow. warszawski, „Sprawozdania PMA” 1950, t. 3, z. 1–4, s. 175–184; eadem, Koło od wozu i łyżka – czerpak znalezione w Bródnie Starym po. warszawski, „Sprawozdania PMA” 1951, t. 4, z. 1–2, s. 115–123.*

⁵³³ Eadem, *Gród i osada podgrodowa w Bródnie Starym koło Warszawy, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1956, t. 4, s. 7–97; eadem, Osada podgrodowa w Warszawie-Bródnie Starym w świetle badań 1961 r., „Wiadomości Archeologiczne” 1963, t. 29, z. 3, s. 235–249; eadem, Wyniki badań w 1962 r. na osadzie podgrodowej w Warszawie-Bródnie Starym, „Wiadomości Archeologiczne” 1964, t. 30, z. 3–4, s. 246–266; eadem, Osada podgrodowa w Warszawie-Bródnie Starym, „Wiadomości Archeologiczne” 1965, t. 31, z. 2–3, s. 203–215; eadem, *Wczesnośredniowieczny wiejski ośrodek z przedmieścia Warszawy-Bródna Starego, [w:] Szkice z najdawniejszej przeszłości Mazowsza, red.**

cję podgrodzia. Hipoteza ta nie dała się jednak utrzymać w świetle prac wykopaliskowych z lat 1989–1990⁵³⁴. Po badaniach Olgi Lipińskiej udało się stwierdzić, że gród bródnowski był prawdopodobnie jednoczłonowym, pierścieniowym założeniem refugialnym i trwał krócej od osady. Warstwa kulturowa „wchodząca” pod niektóre partie wałów wskazała, że część osady powstała wcześniej niż gród, gdzieś w ciągu X wieku, po czym osadnictwo przeniosło się nieco dalej. Na opuszczonym terenie zapewne w drugiej połowie tegoż wieku zbudowano gród, który umocniono wałami. Natomiast warstwy pożarowe wskazały dobitnie jaki był jego koniec. Przestał on funkcjonować po gwałtownym pożarze zapewne już w początkach lub połowie XI wieku. Osada nie uległa spaleniu. Po katastrofie grodu trwała jeszcze jakiś czas, zapewne do końca XI wieku.

Ostatnie badania archeologiczne w Bródnie Starym, związane z inwestycjami budowlanymi na terenie Targówka⁵³⁵, dowiodły, że osada miała o wiele większy zasięg, niż pierwotnie przypuszczano, co pozwoliło na nowo określić znaczenie tego kompleksu osadniczego – wszystko wskazuje na to, że gród w Bródnie stanowił ważny punkt kontrolujący przeprawę przez Wisłę w tej okolicy (jego znaczenie poświadczają m.in. importy ruskie znalezione na grodzisku)⁵³⁶.

2.7. Grody Czerwieńskie

Choć formułując założenia programu „Millenium Polskiego” brano pod uwagę tzw. Grody Czerwieńskie, z lektury protokołów konferencyjnych Kierownictwa, w których dosyć szczegółowo relacjonowano przebieg każdego spotkania, nie wynika, aby w latach 1949–1951 rozważano przystąpienie do badań na tym obszarze. Punkt ciężkości prac leżał na zachodzie kraju: w Wielkopolsce,

---

W. Szymański, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 162–170; eadem, *Umocnienia brzegu osady w Warszawie-Bródnie Starym*, „Wiadomości Archeologiczne” 1968, t. 33, z. 3–4, s. 332–337.

⁵³⁴ O. Lipińska, *Gród i osada podgrodowa na Bródnie Starym w świetle badań prowadzonych w latach 1949–1966*, „Z Otchłani Wieków” 2001, R. 56, nr 1–2, s. 82–90.

⁵³⁵ W latach 2000–2001 wykopaliskami objęto zachodnią część osady. Pracami kierował Andrzej Piotrowski, archeolog z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Określono wówczas zachodnią granicę osady. W 2002 roku przeprowadzono ostatnie, jak dotychczas, wykopaliska na terenie Bródna Starego. Badania prowadził Adam Waluś z Pracowni Archeologicznych Badań Terenowych Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Pracami objęto obszar od ulicy Kondratowicza do Trasy Toruńskiej. Odsłonięto relikty prawdopodobnie kolejnej osady wczesnośredniowiecznej, może nieco młodszej od tej zlokalizowanej przy grodzie, datowanej na XI–XII wieku.

⁵³⁶ Zob. M. Miśkiewicz, *Bródno Stare i jego znaczenie w rozwoju Mazowsza wczesnośredniowiecznego*, „Z Otchłani Wieków” 2001, R. 56, nr 1–2, s. 80–81; A. Piotrowski, A. Wójcik, *Targówek – tu zaczyna się Warszawa. Wczesnośredniowieczne osadnictwo Warszawy*, Warszawa 2008.

na Śląsku i Pomorzu. Przełomowa pod tym względem była dopiero Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich w Otwocku zorganizowana na przełomie 1951 i 1952 roku, która miała służyć marksistowskiej przebudowie polskiej nauki historycznej⁵³⁷. Z propozycją podjęcia prac badawczych na obszarze Grodów Czerwieńskich (równocześnie na terytorium Polski i Związku Radzieckiego) wystąpiło dwóch uczonych radzieckich, B.D. Griekov i N.P. Tretiakov. W zamyśle delegatów Akademii Nauk ZSRR badania te miały stanowić nowy etap współpracy dyscyplin historycznych obu krajów, w myśl forsowanych wówczas kontaktów nauki polskiej z przedstawicielami Kraju Rad⁵³⁸. Akcja badawcza na Grodach Czerwieńskich w latach 1952–1955 była więc w dużej mierze produktem ówczesnej polityki naukowej.

Organizacji prac po stronie polskiej na polecenie Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego podjęło się Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego⁵³⁹. Po wstępnym rozpoznaniu części tego obszaru w graniach PRL, 19 maja 1952 roku odbyła się konferencja planująca w Lublinie⁵⁴⁰, której uczestnicy, analizując zagadnienie lokalizacji Grodów Czerwieńskich i ówczesny stan badań, wskazywali na konieczność zorganizowania szeroko zakrojonych prac wykopaliskowych jako remedium na nieprecyzyjność przekazów pisanych. W składzie powołanego wkrótce Kierownictwa Badań Grodów Czerwieńskich znaleźli się wówczas m.in. łódzcy archeolodzy (il. 39). K. Jażdżewski tak po latach wspominał swój udział w projekcie:

---

⁵³⁷ W otwockich tomach pokonferencyjnych nie poświęcono tej sprawie uwagi. Zob. *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich: przemówienia, referaty, dyskusja. Otwock, 1951–1952*, t. 1–2, red. S. Herbst, W. Kula, T. Manteuffel, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1953.

⁵³⁸ Z. Rajewski, *Grody Czerwieńskie na warsztacie archeologów i historyków polskich*, „Nauka Polska” 1953, t. 1, nr 1, s. 195–197.

⁵³⁹ Szerzej na ten temat zob. J. Kuśnierz, *Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne” 2003, s. 9–22; idem, *Historia badań wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Gródku nad Bugiem*, [w:] *The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952–1955). Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952–1955). Podstawy źródłowe*, seria: *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. 4, red. M. Wołoszyn, Kraków 2018, s. 225–231; M. Wołoszyn, *Grody Czerwieńskie i problem wschodniej granicy monarchii pierwszych Piastów. Stan i perspektywy badań*, „Studia nad Dawną Polską” 2013, t. 3, red. T. Sawicki, s. 85–116.

⁵⁴⁰ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 23/konf/1952, *Protokół konferencji KBnPPP w Lublinie w sprawie Grodów Czerwieńskich w dn. 19 V 1952 r.* Zob. także H. Łowmiański, *Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich*, „Kwartalnik Historyczny” 1953, R. LX, nr 1, s. 58–85 (tekst referatu „programowego”).

Il. 39. Ekspedycja łódzkich archeologów w Czermnie w 1952 roku. Stoją od lewej przy samochodzie ekspedycji „Mamucie”: Józef Karbowski, Stanisław Więcek, Andrzej Zbierski, S. Madajski, A. Nadolski, A. Abramowicz.
Ze zbiorów IAiE PAN, Oddział w Łodzi

Między połową sierpnia a końcem września 1952 r. stałem się trochę „po niewoli” współuczestnikiem oryginalnej imprezy archeologicznej, mianowicie wypadło mi brać udział w badaniu Grodów Czerwieńskich. Miałem właściwie dosyć roboty z ogólnym kierownictwem wraz z patronowaniem przy wykopaliskach w Gdańsku i Łęczycy – Tumie, ale w KBnPPP wywarło na mnie nacisk, abym włączył się do tej akcji. [...] Niewzięcie udziału w tej imprezie mogło – jak mi mówiono – być poczytane za bojkotowanie tej współpracy. Rzecz inna, że w jakiś czas później okazało się, że koledzy radzieccy po swojej stronie pogranicza polsko-sowieckiego nie uczynili zgoła niczego, co by było widowym wyrazem tej współpracy. Znalazły się u nas dość znaczne fundusze na sfinansowanie prac wykopaliskowych, które miały być przeprowadzone w Gródku Nadbużnym w powiecie hrubieszowskim i w Czermnie w powiecie tomaszowskim (Tomaszów Lubelski). Stroną finansowo-gospodarczą i częścią strony naukowo-badawczej tego przedsięwzięcia zajmował się drugi, a właściwie od formalnej strony biorąc pierwszy członek „duumwiratu” kierowniczego, dawny kolega mój ze studiów, prof. dr Zdzisław Rajewski, dyrektor PMA. Dość szybko zmontowałem ekipę badawczą składającą się m.in. z kilku moich wytrwalszych współpracowników, takich jak mgr Andrzej Nadolski, mgr Tadeusz Poklewski i Stanisław Madajski (nie licząc jeszcze paru innych) i wyruszyłem Mamutem do Hrubieszowa⁵⁴¹.

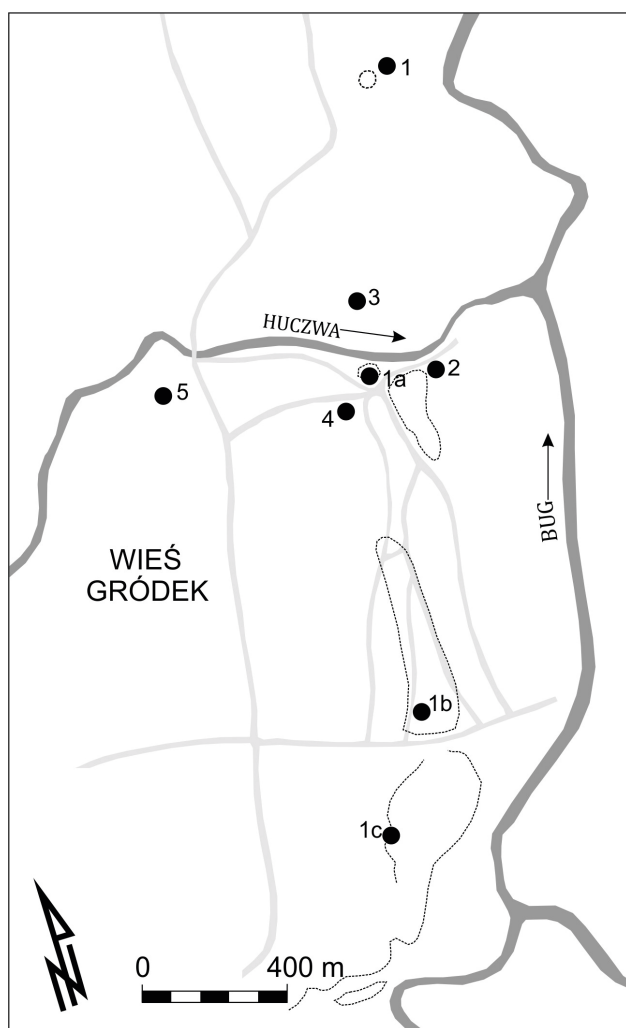
⁵⁴¹ K. Jażdżewski, *Pamiętniki...*, s. 266–267. Zob. także relację A. Abramowicza, *Koral pamięci...*, s. 12–22.

Prace wykopaliskowe w Gródku Nadbużnym (identyfikowanym z daw. grodem Wołyń) rozpoczęto na rozległym wzgórzu lessowym nad brzegiem Bugu (tzw. Horodyszcze – stan. 1 C) (zob. plan stanowisk – il. 40). Jażdżewski oraz jego współpracownicy odkryli w tym miejscu pozostałości dużej obronnej osady kultury pucharów lejkowatych, co oczywiście wyłączyło stan. 1C z zespołu Grodów Czerwieńskich i skierowało uwagę badawczy na dwa sąsiednie obiekty: zagadkowy podwójny i częściowo potrójny wał (stan. 1 B) oraz tzw. Zamczysko (stan. 1 A), położone bliżej ujścia Huczwy do Bugu⁵⁴². Na stan. 1 B przekop przez wał wykazał, że opisany obiekt stanowi pozostałości fortyfikacji nowożytnej, osłaniającej wieś Gródek. W tej sytuacji grupa A. Nadolskiego prowadząca badania na stan. 1 B przeniosła się do Czermina (utożsamianego z daw. grodem Czerwieniem), gdzie 22 sierpnia ruszyły próbne wykopaliska pod kierunkiem K. Jażdżewskiego⁵⁴³. W tym samym czasie zespół Z.A. Rajewskiego podjął prace wykopaliskowe i powierzchniowe w Gródku Nadbużnym, na tzw. Zamczysku (stan. 1 A) i w jego okolicach. Ujawniły one obecność wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego, składającego się z grodu (stan. 1 A), podgrodzia i kilku osad (stan. 2, 3, 4, 5, 6)⁵⁴⁴.

⁵⁴² T. Poklewski, *Osada kultury pucharów lejkowatych w Gródku Nadbużnym pow. Hrubieszów (stanowisko 1C)*, „Archeologia Polski” 1958, t. 2, z. 2, s. 287–328. W latach 80. XX wieku na stanowisku 1C przeprowadzono badania weryfikacyjne, podsumowane w pracy: W. Gumiński, *Gródek Nadbużny. Osada kultury pucharów lejkowatych*, seria: Polskie Badania Archeologiczne, t. 28, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.

⁵⁴³ K. Jażdżewski, *Ogólne wiadomości o Czerminie-Czerwieniu*, „Archeologia Polski” 1959, t. 4, z. 1, s. 61–91; A. Nadolski, *Prace wykopaliskowe w Czerminie nad Huczwą, pow. Tomaszów Lubelski, w 1952 r.*, *ibidem*, s. 93–102; A. Zbierski, *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czermina nad Huczwą*, *ibidem*, s. 105–147; A. Abramowicz, *Ceramika z Czermina nad Huczwą*, *ibidem*, s. 149–184. Zob. także I. Florkiewicz, P. Sikora, *Uwagi na temat badań wykopaliskowych w Czerminie w 1952 r.*, [w:] *The early medieval settlement complex at Czermino in the light of results from past research (up to 2010). Material evidence* = *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czerminie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Podstawy źródłowe*, t. 1, seria: *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. 2, cz. 1, red. M. Florek, M. Wołoszyn, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2016, s. 219–240.

⁵⁴⁴ Ogólne sprawozdanie z badań zespołu Z.A. Rajewskiego przekazał A. Gieysztor, *Prace badawcze na obszarze Grodów Czerwieńskich*, „Kwartalnik Historyczny” 1953, t. 60, nr 1, s. 307–309; idem, *Polskie badania na Grodach Czerwieńskich w latach 1952–1953*, „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego” 1954, t. 1 (6), s. 146–148. Zob. także J. Kuśnierz, *Organizacja i przebieg badań wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Gródku nad Bugiem w latach 1952–1955*, [w:] *The early medieval settlement complex at Gródek...*, s. 243–245.

Il. 40. Gródek Nadbużny. Plan sytuacyjny stanowisk „milenijnych”. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: T. Liana, T. Piętka, *Osada z okresu wpływów rzymskich w Gródku Nadbużnym*, pow. Hrubieszów, „Wiadomości Archeologiczne” 1958, t. 21, s. 373–382

Należy również wspomnieć, że w ramach badań Grodów Czerwieńskich Zakład Archeologii Polski UW (dr Z. Wartolowska) kontynuował wykopaliska na grodzisku w Sąsiadce (daw. Sutiejsk) koło Szczepieszyna, a PMA (prof. M. Drewko) na cmentarzysku kurhanowym w Lipsku koło Zamościa. Badaniami planowano objąć także Przemyśl, do czego jednak nie doszło. Na zakończenie w/w prac odbyła się pierwsza konferencja sprawozdawcza z wyjazdami do

miejsz pracy ekspedycji wykopaliskowych⁵⁴⁵. Uczestnicy zjazdu złożyli następnie sprawozdanie naukowe na posiedzeniu Podkomisji Historii Kultury Materialnej PAN 29 stycznia 1953 roku⁵⁴⁶.

Pomimo obiecujących wyników, po pierwszym sezonie wykopaliskowym K. Jażdżewski, od początku niechętnie biorący w nich udział, postanowił się wycofać z dalszych badań w Polsce południowo-wschodniej. W liście do Gieysztora pisał:

Dnia 16 b. m. było posiedzenie Podkomitetu HKM PAN na które jakoś „zapomniano” mnie zaprosić. Nie bez przyczyny, bo wygodniej było mówić o niektórych sprawach i sprawkach naszej archeologii bez reprezentantów archeologii łódzkiej m.in. uchwalono tam pono, że kierownik danej placówki musi koniecznie siedzieć na miejscu na wykopaliskach i nie może być zastąpiony przez zastępcę. Zasada słuszna i zdrowa. Rzecz w tym, że ci i owi krytykujący ośrodek łódzki za to, że prowadzi na tak wielu punktach badania archeologiczne w ciągu ostatniego roku pragną gorąco, bym ja wraz z moimi współpracownikami z Tumu prowadził dalej badania na Grodach Czerwieńskich. Gdańsk jest mi bezwzględnie bliższy aniżeli Grody Czerwieńskie, to samo czują „Tumany” *in gremio*. Prosimy tedy uprzejmie Pana Profesora, by zechciał łaskawie popierać nasze konsekwentne stanowisko, przy którym będziemy stali twardo. Nie chcemy w nadchodzącym roku rozrywać się na dwie części. Grody Czerwieńskie pozostawiamy do zbadania naszym kolegom z innych ośrodków, nawet gdyby nam uniemożliwiono badanie w punktach podanych w planie badawczym na r. 1953, m.in. w Gdańsku i Tumie⁵⁴⁷.

Ekipa łódzka nie wróciła już na Grody Czerwieńskie. Badania kontynuował Z.A. Rajewski (stan. 1 A, 2 i 4 w Gródku n/Bugiem), ale i te prace zostały wkrótce przerwane (30 IX 1955). 40 lat później K. Jażdżewski i A. Abramowicz sugerowali, że w wypadku wymienionych stanowisk niechęć do kontynuacji prac wykopaliskowych wynikała z obawy czy badania te nie będą wstępem do korekty granicy polskiej na wschodzie⁵⁴⁸, co sprawiło, że okoliczności, jakie

---

⁵⁴⁵ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 8/konf/1952, *Protokół z konferencji w sprawie Grodów Czerwieńskich, Hrubieszów 25–28 IX 1952 r.* Zob. też J. Gąsowski, *Konferencja w sprawie Grodów Czerwieńskich...*, s. 99–103.

⁵⁴⁶ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z konferencji Podkomitetu Historii Kultury Materialnej w PAN, dn. 29 I 1952 r.* [błąd w dacie rocznej, powinno być 1953 – A.S.].

⁵⁴⁷ PAN, Materiały Aleksandra Gieysztora, sygn. III–352, Korespondencja wpływająca J–L, k. 27–28.

⁵⁴⁸ A. Abramowicz stwierdził: „Wśród archeologów odczuwano wtedy niepokój czy badania te nie są jakimś wstępem do korekty granicy na wschodzie” (A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej...*, s. 159). Natomiast K. Jażdżewski w swych wspomnieniach odnotował: „Na niektórych stanowiskach [...] kontynuowały nasze prace

doprowadziły do załamania się akcji wykopaliskowej na Grodach Czerwieńskich w latach 50. XX wieku do dziś budzą emocje⁵⁴⁹.

Kończąc, należy wspomnieć, że wyniki badań w Gródku Nadbużnym z lat 1952–1955 oraz w Czermnie z 1952 roku (i późniejszych, realizowanych w latach 1972–1997 przez Zakład Archeologii Polski UMCS) dopiero niedawno doczekały się kompleksowego opracowania (w ramach projektów badawczych „Grody Czerwieńskie. Złote jabłko polskiej archeologii” pod kier. prof. Marcina Wołoszyna)⁵⁵⁰.

---

inne ekipy badawcze z dużym powodzeniem i pożytkiem, ja jednak rad byłem, że nie muszę nadal rozpraszać się, odpowiadać za to, za co nie chciałbym odpowiadać i że mogę wrócić do szczególnie bliskich mi badań w Gdańsku i Polsce Środkowej”. W innym miejscu *Pamiętników* czytamy: „Z pobytu w Gródku Nadbużnym zachowałem wspomnienie, wiążące się z oglądaniem z góry – z wyżyn płaskowzgórza – urządzeń i zabiegów mających zabezpieczyć mołotowską – ribbentropowską – jałtańską granicę między PRL i ZSRR, przebiegającą wzdłuż Bugu. Jakież dziwne myśli i uczucia miało się, gdy patrzyło się na ten pusty pas ziemi wzdłuż rzeki po sowieckiej stronie, co dzień na nowo bronowany, by na nim móc odczytać ewentualne ślady stóp ludzi uciekających z «przodującego» państwa «socjalistycznego» na stronę polską, bardzo słabo pilnowaną” (K. Jażdżewski, *Pamiętniki...*, s. 267).

⁵⁴⁹ Zob. Z. Kobyliński, *op. cit.*, s. 369. Do tej kwestii odniósł się ostatnio Marcin Wołoszyn: *Zaraz po wojnie: z historii badań nad pograniczem polsko-ruskim w latach 1945–1956 (ze szczególnym uwzględnieniem Grodów Czerwieńskich)*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 199–224.

⁵⁵⁰ Zob. *The early medieval settlement complex at Czermnno...*; M. Auch, *Early medieval settlement complex at Czermnno in the light of results from past research (up to 2010)*. Pottery finds = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). *Ceramika naczyniowa*, seria: U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 2, cz. 3, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2017; *The early medieval settlement complex at Gródek...*

ROZDZIAŁ VII

PRACOWNIE CENTRALNE KIEROWNICTWA BADAŃ NAD POCZĄTKAMI PAŃSTWA POLSKIEGO

Wychodząc z założenia, że różnorodne źródła poznania przeszłości wzajemnie się weryfikują, Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego przystąpiło również do prac dokumentacyjnych: edycji najstarszych źródeł pisanych objaśniających początki państwa polskiego, opracowania atlasu wczesnodziejowego ziem polskich oraz inwentaryzacji grodzisk wczesnośredniowiecznych. Działania te prowadziły tzw. pracownie centralne KBnPPP.

W związku z zamiarem edycji testimoniów dotyczących najdawniejszych dziejów Polski KBnPPP zleciło prof. G. Labudzie z UAM opracowanie projektu takiego wydawnictwa¹. Początkowo rozważał on przygotowanie wydawnictwa popularnonaukowego, ale ostatecznie odrzucił ten pomysł wychodząc z założenia, że na taką publikację jest jeszcze za wcześnie.

Istniejące opracowania naukowe tekstów źródłowych są już obecnie albo przestarzałe i niewyczerpujące, albo część ich, zwłaszcza teksty orientalne, w nauce polskiej w ogóle nie są opracowane. Zanim więc przystąpi się do przygotowania wydawnictwa popularnonaukowego, trzeba wpierw zabrać się do reedycji lub w ogóle do wydania i opracowania najstarszych źródeł do dziejów polskich².

12 sierpnia 1949 roku Labuda otrzymał zgodę Ministerstwa Kultury i Sztuki na realizację przedłożonego projektu. Na 10 października KBnPPP zwołało w Krakowie konferencję współpracowników, która dokonała podziału prac³. Zgodnie z podjętą wówczas uchwałą publikacja *Źródeł objaśniających początki Państwa Polskiego* miała objąć 4 serie wydawnicze. Ustalono, że seria pierwsza, dedykowana tradycji antycznej o ziemiach słowiańskich, ukaże się jako wspólne dzieło KBnPPP i Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, które

---

¹ G. Labuda, *Źródła objaśniające początki państwa polskiego. Projekt wydawnictwa*, „Kwartalnik Historyczny” 1951, t. 58, s. 112. Zob. także AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 24/konf/1952, G. Labuda, *Memoriał w sprawie wydania najstarszych źródeł do dziejów Polski z dn. 25 VI 1949 r.*

² Idem, *Źródła objaśniające...*, s. 113.

³ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 3/konf/1949, *Protokół z konferencji KBnPPP w sprawie wydania najstarszych źródeł do dziejów ziem polskich.*

wcześniej wysunęło pomysł zebrania *corpusu* wzmianek starożytnych o ziemiach polskich. Serię drugą miały wypełnić źródła średniowieczne z VI–XII wieku, z pominięciem naszego kronikarstwa i żywotopisarstwa – zainteresowanych odsyłano do publikacji PAU „Monumenta Poloniae Historica” z lat 1864–1893, kontynuowanej od 1946 roku jako „Monumenta Poloniae Historica nova series”. Serię trzecią poświęcono źródłom skandynawskim, a czwartą – orientalnym z VII–IX wieku (arabskim, hebrajskim, perskim i ormiańskim). Ogólna redakcja *Źródeł objaśniających początki Państwa Polskiego* została powierzona G. Labudzie. Na jego współpracowników wybrano: prof. Bronisława Bilińskiego (1913–1996) z UWr (źródła starożytne), prof. Mariana Plezię (1917–1996) z KUL (źródła bizantyjskie), prof. Henryka Łowmiańskiego (1898–1984) z UAM (źródła ruskie), doc. dr Jadwigę Karwasińską (1900–1986) z UW (źródła łacińskie), prof. Tadeusza Lewickiego (1906–1992) z UJ (źródła arabskie i hebrajskie) i prof. Mariana Lewickiego (1908–1955) z UW (źródła perskie). Patronatu naukowego nad wydawnictwem podjęło się Polskie Towarzystwo Historyczne. W maju 1951 roku prace edytorskie, prowadzone dotąd w ramach PTH, a finansowane przez KBnPPP zostały przeorganizowane. Powiązano je silniej z Kierownictwem Badań poprzez utworzenie osobnej Pracowni Edytorskiej przy KBnPPP z siedzibą w Poznaniu⁴. We wrze-

---

⁴ KBnPPP oddało Pracowni Edytorskiej (PE) do dyspozycji 5 etatów dzielących się między kierownika – prof. Gerarda Labudę, z-cę kierownika – doc. dr Jadwigę Karwasińską, 2 adiunktów – prof. Tadeusza Lewickiego i dr Mariana Plezię i 1 st. asystent – mgr Kazimierza Limana. Sprawy administracyjne Pracownia załatwiała za pośrednictwem poznańskiej placówki Kierownictwa Badań (za: AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/43, G. Labuda, *Sprawozdanie Pracowni Edytorskiej za okres od 1 VI–30 X 1951*). W 1952 roku liczba etatów wzrosła do 11 – dołączyły: mgr Wanda Sulikowska – st. asystent; dr Brygida Kürbisówna – st. asystent, dr Anna Rutkowska-Płachcińska – st. asystent, doc. dr Zofia Kozłowska-Budkowa – adiunkt, mgr Maria Kowalczyk – st. asystent, mgr Maria Friedbergowa – st. asystent. W 1953 roku Pracownia Edytorska składała się z oddziałów w Poznaniu, Krakowie i Warszawie: kierownik – prof. Gerard Labuda, z-ca kierownika – doc. dr Jadwiga Karwasińska, kier. sekcji annalistycznej – doc. dr Zofia Kozłowska-Budkowa, kier. sekcji orientalistycznej – prof. Tadeusz Lewicki, kier. sekcji historiograficznej – prof. Henryk Marian Serejski, kier. sekcji źródeł starożytnych – prof. Marian Plezia. Ogółem było 15 pracowników stałych, w tym 14 naukowych, 1 techniczny oraz 1 okresowy. Oprócz już wymienionych w PE pracowali m.in. mgr Kazimierz Liman, dr Brygida Kürbisówna, mgr Władysław Kubiak, mgr Maria Czapkiewicz, mgr Maria Friedbergowa, mgr Maria Kowalczyk, dr Anna Rutkowska-Płachcińska, mgr Wanda Sulikowska. Oddział w Poznaniu prowadził prace w zakresie źródeł bizantyjskich, annalistycznych (roczniki pomorskie i Rocznik Kapituły Poznańskiej) i łacińskich (K. Liman – żywot św. Ottona z Bambergu). Oddział w Warszawie prowadził prace w zakresie źródeł annalistycznych (Rocznik Świętokrzyski nowy) i łacińskich (J. Karwasiński – żywot św. Wojciecha), a oddział w Krakowie w zakresie źródeł annalistycznych (Rocznik Kapituły Krakowskiej) i orientalnych.

śniu 1951 roku do Pracowni Edytorskiej dołączono **sekcję historiograficzną** pod kierunkiem prof. Henryka Mariana Serajskiego (1897–1975) z UŁ, której zadaniem były badania krytycznej historiografii XIX i XX wieku, poświęconej początkom państwa polskiego. W latach 1951–1952 opracowywano teorię najazdu w historiografii polskiej⁵. Ustalenia w tym zakresie M.H. Serejski przedstawił na konferencji sprawozdawczej KBnPPP w Sopocie w 1952 roku, a następnie opublikował na łamach „Kwartalnika Historycznego” (1953)⁶. Na marginesie warto również wspomnieć, że w 1953 roku zostały podjęte badania źródeł pisanych dotyczących obronności państwa polskiego we wczesnym średniowieczu, którymi kierował dr A. Nadolski – problematyka ta rozwinęła się w łódzkim ośrodku archeologicznym w specjalizację z zakresu uzbrojenia średniowiecznego i historii wojskowości.

W 1952 roku Pracownia Edytorska przyjęła dodatkowe zadania⁷. Z inicjatywy KBnPPP została zwołana w Polskiej Akademii Umiejętności konferencja w sprawie organizacji prac nad wydaniem roczników polskich⁸. Podstawą do ich reedycji miały być materiały pozostawione przez prof. Władysława Semkowicza (1878–1949), złożone w Komisji Historycznej PAU. W wyniku ustaleń konferencji i na podstawie uchwały Komisji Historycznej PAU opracowanie tychże materiałów pod ogólną redakcją prof. S. Mikuckiego (1898–1983) zostało przekazane Pracowni Edytorskiej. Tym sposobem 1 czerwca 1952 roku w ramach wspomnianej pracowni została stworzona **sekcja annalistyczna** pod kierownictwem doc. dr Zofii Kozłowskiej-Budkowej (1893–1986), pracująca w trzech ośrodkach: krakowskim (3 osoby – Z. Kozłowska-Budkowa, M. Kowalczyk, M. Friedbergowa), poznańskim (1 osoba – B. Kürbisówna) i warszawskim (1 osoba – A. Rutkowska-Płachcińska). Zrąb rocznikarski został podzielony na trzy części w ten sposób, że ośrodek krakowski wziął na siebie zadanie opracowania roczników małopolskich i śląskich, poznański – roczników wielkopolskich i pomorskich, a warszawski rocznika świętokrzyskiego nowego. 31 maja zwołano jeszcze jedną konferencję, na której współpracownicy zreferowali stan badań nad poszczególnymi grupami roczników i omówili plan

⁵ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/43, W. Sulikowska, *Sprawozdania za okres od 1 X do 31 XII 1951 r.* (z posiedzeń seminaryjnych pod przewodnictwem prof. M.H. Serejskiego); eadem, *Sprawozdania za okres od 1 I do 5 IV 1952 r.*; eadem, *Sprawozdania za okres od 5 IV do 30 VI 1952 r.*

⁶ Zob. M.H. Serejski, *Z zagadnień genezy państwa polskiego w historiografii: o tzw. teorii podboju*, „Kwartalnik Historyczny” 1953, t. 60, nr 3, s. 147–163.

⁷ A. Gieysztor, *Badania nad początkami państwa polskiego w roku 1952*, „Przegląd Zachodni” 1953, R. 9, nr 1/3, s. 209–213.

⁸ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z konferencji w sprawie prac wydawniczych nad rocznikami polskimi zorganizowanej przez KBnPPP łączenie z PAU dn. 1 III 1952 w Krakowie*.

prac edytorskich (referowali: Z. Kozłowska-Budkowa, B. Kürbisówna, A. Rutkowska-Płachcińska i G. Labuda)⁹.

Przechodząc do podsumowania działalności Pracowni Edytorskiej należy stwierdzić, że prace wydawnicze poszczególnych grup źródeł toczyły się nierównomiernie¹⁰. Kierujący sekcją źródeł starożytnych B. Biliński, z braku środków finansowych umożliwiających stworzenie osobnego zespołu wydawniczego, a także z uwagi na inne obowiązki zawodowe (był prorektorem Uniwersytetu Wrocławskiego) mógł tylko dorywczo zajmować się powierzonym zadaniem. W rezultacie przygotowania do reedycji źródeł starożytnych ok. 1952 roku prawie zupełnie zamarły. Szczególnie problematyczna okazała się edycja źródeł skandynawskich. Jak wyjaśniał Labuda, który warunkowo objął tę sekcję:

Opracowanie źródeł skandynawskich nie jest tylko sprawą historyka. Krytyka historyczna bazuje tutaj mocno na wynikach badań filologicznych. Przygotowanie zbioru źródeł skandynawskich do użytku uczonych polskich wymaga więc wysiłku zespołowego historyka i filologa. Po nieodżałowanej śmierci Stanisława Sawickiego, jedyne go skandynawisty, który u nas pracował nad źródłami skandynawskimi *con amore* się oddawał, nie widać nikogo, kto by mógł w tej chwili stanąć do pomocy historykowi. I ten fakt na długi czas stawia pod znakiem zapytania możliwość szybkiego wykonania tej pracy¹¹.

Stosownie do zapowiedzi, prace nad tą grupą źródeł przeciągnęły się jeszcze kilka lat¹². Podobnie zresztą jak i edycja źródeł słowiańskich, gdzie opracowanie niektórych tekstów wymagało wsparcia filologów. W sumie najbardziej zaawansowane były prace sekcji orientalistycznej i bizantyjsko-lacińskiej. W 1952 roku M. Plezia wydał wybór źródeł greckich i łacińskich (ze wstępem i komentarzem G. Labudy)¹³ – fakt opatrzenia tego tomu cyfrą 1 zapowiadał

⁹ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z konferencji w sprawie prac wydawniczych nad rocznikami polskimi zorganizowanej przez KBnPPP łączenie z PAU dn. 31 V 1952 w Krakowie*.

¹⁰ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/43, G. Labuda, *Sprawozdanie z prac wydawniczych w zakresie „Najstarszych źródeł do dziejów Polski” za r. 1949–1950*; idem, *Sprawozdanie Pracowni Edytorskiej za okres od 1 VI–30 X 1951*; idem, *Sprawozdanie Pracowni Edytorskiej za rok 1952*; idem, *Sprawozdanie Pracowni Edytorskiej za r. 1953*.

¹¹ G. Labuda, *Źródła objaśniające...*, s. 114.

¹² Idem, *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny*, seria: *Źródła Objaśniające Początki Państwa Polskiego. Źródła Nordyckie*, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961. Edycję tę poprzedziły obszernie studia krytyczne tegoż autora opublikowane pod tytułem *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski*, t. 1–2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960–1961.

¹³ M. Plezia, *Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian*, cz. I: *Do VII w.*, seria: *Prace Etnograficzne*, t. 3, nakł. Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, Poznań–Kraków 1952.

pojawienie się kolejnych w przyszłości, ale następne części nie ukazały się. Cztery lata później T. Lewicki (korzystający w przekładzie z pomocy arabisty mgr. Władysława Kubiaka) rozpoczął publikację źródeł arabskich¹⁴. Kolejne tomy tej serii ukazały się w 1969 (t. 2, cz. 1), 1977 (t. 2, cz. 2), 1985 (t. 3) i 1988 (t. 4). W tym samym czasie T. Lewicki wspólnie z dr. Franciszkiem Kupfrem w ramach wydawnictw Żydowskiego Instytutu Historycznego¹⁵ opublikował również źródła hebrajskie¹⁶. Dodam, że oba tomy (źródła arabskie i źródła hebrajskie) ukazały się w 1956 roku, ale – jak wynika ze sprawozdań Pracowni Edytorskiej – zostały złożone do druku w grudniu 1952 roku, czyli jeszcze za czasów Kierownictwa Badań¹⁷. Po likwidacji KBnPPP prace nad edycją źródeł do najdawniejszych dziejów Polski były kontynuowane w ramach Instytutu Historii PAN, gdzie powstała Pracownia Edytorska Źródeł Średniowiecznych, a także Komisja Wydawnictw Źródłowych¹⁸. Inicjatywy wydawnicze podjęte na przełomie lat 40. i 50. dały wyniki m.in. w zeszytach „MPH Nova series”.

Kolejnym ważnym przedsięwzięciem „milenijnym”, acz zrealizowanym tylko częściowo było podjęcie badań historyczno-geograficznych nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym ziem polskich¹⁹. Orędownikiem takich prac w okresie międzywojennym był prof. W. Semkowicz, którego inicjatywie zawdzięczamy ideę *Atlasu historycznego Polski*²⁰. Dla przygotowania tego wydawnictwa stworzono wówczas specjalną komisję przy Polskiej Akademii

¹⁴ T. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 1, seria: Źródła Objasniające Początki Państwa Polskiego. Źródła Orientalne, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1956.

¹⁵ W 1953 roku Żydowski Instytut Historyczny na podstawie porozumienia z KBnPPP przejął kontynuację podjętego w ramach Pracowni Edytorskiej przez prof. T. Lewickiego opracowania źródeł hebrajskich, dotyczących średniowiecza Polski.

¹⁶ *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy. Wyjątki z pism religijnych i prawnych XI–XIII w.*, oprac. i przygot. do druku F. Kupfer, T. Lewicki, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa 1956.

¹⁷ A. Gieysztor, *Badania nad początkami państwa polskiego w roku 1952...*, s. 211.

¹⁸ Idem, *W sprawie badań związanych z tysiącleciem państwa polskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1958, t. 65, z. 3, s. 713–716. Zob. także J. Karwasińska, *Pracownia Edytorska Źródeł Średniowiecznych IH PAN*, „Studia Źródłoznawcze” 1962, t. 7, s. 217–218.

¹⁹ AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/43, W. Pałucki, *Pracownia Atlasu Wczesnodziejowego. Sprawozdanie z wyników prac w 1950 r.*; idem, *Sprawozdanie z wyników prac w 1951 r. nad Przeglądowym Atlasem Wczesnohistorycznym ziem polskich*; idem, *Sprawozdanie naukowe z wyników prac w I kwartale 1952 r. nad Przeglądowym Atlasem Wczesnohistorycznym ziem polskich*; idem, *Sprawozdanie Pracowni Atlasu Wczesnośredniowiecznego za II kwartał 1952 r.*

²⁰ J. Tyszkiewicz, *Geografia historyczna. Zarys problematyki*, seria: Nauki Pomocnicze Historii. Seria Nowa, t. 4, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2014, s. 10–15.

Umiejętności. Po wojnie kontynuowano myśl stworzenia atlasu, choć podjęto ją wtedy w środowisku warszawskim (nawet Komisję Atlasu Historycznego reaktywowano po wojnie w stolicy, przy Towarzystwie Naukowym Warszawskim). KBnPPP w ramach postulowanych badań historyczno-geograficznych osadnictwa wczesnośredniowiecznego ziem polskich przewidywało opracowanie antropogeograficzne dla każdego stanowiska archeologicznego, a nade wszystko sporządzenie ogólnego *Przeglądowego atlasu wczesnodziejowego ziem polskich*²¹ z próbą rekonstrukcji krajobrazu naturalnego i sieci osadniczej do połowy XIII wieku. W związku z tym, w kilku ośrodkach²² podjęto prace nad przy-

²¹ Założenia organizacyjne Pracowni Atlasu Wczesnodziejowego zostały nakreślone w Warszawie 24 marca 1950 roku na konferencji zwołanej przez KBnPPP (protokołu nie odnaleziono). Wybrano wtedy Komitet Redakcyjny w składzie: prof. Stanisław Arnold, doc. dr Stanisław Herbst, dr Zofia Wartełowska i dr Władysław Pałucki. Na podstawie referatu doc. dr S. Herbst (zob. *Przeglądowy atlas wczesnodziejowy ziem polskich. Projekt wydawnictwa*, „Kwartalnik Historyczny” 1951, t. 58, z. 1–2, s. 123–125) ustalono, że *Przeglądowy atlas wczesnodziejowy ziem polskich* powstanie na kanwie mapy wydanej przez WIG w latach 1946–1947 w podziałce 1:500 000 (zalety techniczne tej mapy zostały omówione przez A. Gieysztorę w: *O przeglądowym atlasie wczesnodziejowym ziem polskich*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1950, t. 51, nr 4, s. 210–211). Za punkt wyjścia do prac nad atlasem przyjęto publikację S. Arnolda *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (wiek XII–XIII)* („Prace Komisji do Atlasu Historycznego Polski” 1927) i umieszczone w niej mapy z granicami kasztelanii. Z tej decyzji zrodziła się koncepcja organizacyjna Pracowni Atlasu Wczesnodziejowego. Przyjmując, że projektowany zasięg terytorialny obejmie 16 arkuszy mapy 1:500 000, postanowiono pracę rozdzielić według klucza terytorialnego i powołać 7 placówek badawczych w ośrodkach naukowych: poznańskim, toruńskim, warszawskim, wrocławskim, łódzkim, krakowskim i lubelskim. Docelowo powstało ich mniej. Za: AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/43, W. Pałucki, *Pracownia Atlasu Wczesnodziejowego. Sprawozdanie z wyników prac w 1950 r.*

²² **Oddziały terytorialne Pracowni Atlasu Wczesnodziejowego pod kier. Władysława Pałuckiego** (antropologa i socjologa): **wrocławski** (pod kier. prof. dr. Karola Maleczyńskiego), który prowadził badania nad osadnictwem Śląska; **pomorski** z siedzibą najpierw w Toruniu, później w Poznaniu (pod kier. dr. Kazimierza Ślaskiego), który badał podział plemienny i terytorialny Pomorza; **warszawski** (współpracujący z Komisją Atlasu Historycznego TNW) pod kier. mgr. Józefa A. Humnickiego we współpracy z mgr. Teresą Wąsowiczówną, który skupił uwagę na rekonstrukcji zalesienia Mazowsza; od 1 maja 1951 roku także: **krakowski** (pod kier. dr. Józefa Mitkowskiego) oraz **lubelski** (pod kier. dr. Stefana Wojciechowskiego). Na zlecenie Pracowni Atlasu Wczesnodziejowego prowadzono również następujące prace badawcze specjalne: 1) prace nad słownikiem historyczno-geograficznym b. ziemi łęczyckiej i sieradzkiej pod kier. prof. Stanisława Zajączkowskiego z UŁ; 2) prace nad słownikiem historyczno-geograficznym Mazowsza na podstawie źródeł rękopiśmiennych z XV wieku

gotowaniem kartotek miejscowości, obejmujących wypisy ze źródeł sprzed 1250 roku²³. Powstające kartoteki zamierzano udostępniać drukiem w postaci „słowników geograficzno-historycznych” poszczególnych ziem. Do ich publikacji jednak nie doszło, jeśli nie liczyć wydania w formie powielanej „zeszytów próbnych”, które uświadomiły jednak, że każdy z zaangażowanych współpracowników wykonywał swe zadanie po swojemu²⁴.

W 1954 roku atlas i słownik przeszły pod skrzydła Instytutu Historii PAN, gdzie powstał Zakład Atlasu Historycznego. Cztery lata później w ramach tegoż Zakładu założono Pracownię Słownika Historyczno-Geograficznego Ziem Polskich w Średniowieczu pod kier. prof. Karola Buczka (1902–1983). Początkowo liczone, że słownik uda się szybko przygotować – etap kwerendy zamierzano zamknąć w 1963 roku, a w ciągu kilku następnych lat wydrukować poszczególne

znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, pod kier. doc. dr. Adama Wolffa; 3) prace nad zagadnieniem tzw. osad służebnych w Polsce wczesnodziejowej pod kier. doc. dr. Kazimierza Kolańczyka z UAM; 4) prace nad zagadnieniem sieci drożnej w Polsce wczesnodziejowej pod kier. dr. Stefana Weymanna, we współpracy z mgr Teresą Wąsowiczówną; 5) od ok. 1952 roku prace nad katalogiem zabytków architektury romańskiej pod kier. dr. Zygmunta Świechowskiego. Ponadto w trakcie prac nad Atlasem Wczesnodziejowym Polski zarysowała się potrzeba nawiązania współpracy z językoznawcami. Sprawę tę rozwiązano organizując w 1952 roku **Pracownię Onomastyczną** w Krakowie pod kier. prof. Witolda Taszyckiego, której zadaniem było opracowanie i przygotowanie do wydania 2-tomowego staropolskiego słownika miejscowego i osobowego do połowy XIII wieku. Z kolei w myśl postulatu przeprowadzenia gruntownych badań geograficzno-historycznych, w 1950 roku podjęto takie prace dla kasztelanii gieckiej, które prowadziły geografka dr Stanisława Zajchowska i historyczka dr Krystyna Górka.

²³ Sprawie techniki zbierania materiałów źródłowych poświęcono kilka konferencji m.in. 21–22 czerwca 1951 w Nieborowie oraz 4–5 października 1952 roku w Warszawie (zorganizowanej wspólnie z Polskim Towarzystwem Geograficznym). AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/16, *Protokół z konferencji sprawozdawczej i planującej Pracowni Atlasu Wczesnodziejowego przy KBnPPP, odbytej w Nieborowie w dn. 21–22 VI 1951 r.*; sygn. KB/17, *Protokół z konferencji metodologicznej w sprawie zadań i metod geografii historycznej, zorganizowanej przez Polskie Towarzystwo Geograficzne i KBnPPP w dn. 4 i 5 X 1952 r. w Warszawie*. Zob. także G. Labuda, *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny” 1953, t. 25, z. 1, s. 6–56 (tekst ten napisany na zlecenie KBnPPP, autor wygłosił na wspólnym posiedzeniu PTG i KBnPPP 4 października 1952 roku); M. Dobrowolska, *Przedmiot i metody geografii historycznej. Uwagi o referacie prof. dra G. Labudy* (ibidem, s. 57–59).

²⁴ 5 listopada 1953 roku odbyła się konferencja naukowa w siedzibie PAN w Warszawie, podczas której na podstawie uprzednio rozesłanych uczestnikom zeszytów próbnych wybranych słowników (Śląska – w oprac. K. Małeczyńskiego, Pomorza – w oprac. K. Ślaskiego, ziemi łęczyckiej – w oprac. S. Zajączkowskiego) przeprowadzono szczegółową dyskusję nad samą problematyką.

tomy. Całość miała być gotowa na *Millenium* 1966 roku. Tak się nie stało. Prace słownikowe okazały się bardziej praco- i czasochłonne niż zakładano²⁵.

Zgodnie z przyjętą konwencją na arkuszach *Przeglądowego atlasu wczesno-dziejowego ziem polskich* miały znaleźć się również grodziska wczesnośredniowieczne. W związku z tym, Pracownia Atlasu Wczesnodziejowego pozostawała w ścisłym kontakcie z uruchomioną 1 lutego 1950 roku Pracownią Inwentaryzacji Grodzisk Wczesnośredniowiecznych pod kier. dr Z. Wartołowskiej²⁶. Podobnie jak w innych państwach, już nieraz publikowano u nas zestawienia grodzisk wczesnośredniowiecznych z wybranych regionów Polski (np. W. Łęga dla Pomorza, 1930; W. Kowalenko dla Wielkopolski, 1938; J. Żurowski i R. Jakimowicz dla Śląska, 1939). Dodać tu trzeba jeszcze rozprawy metodyczne W. Antoniewicza i J. Dylaka²⁷. Dopiero jednak po drugiej wojnie światowej, w ramach programu badań nad początkami państwa polskiego podjęto inicjatywę stworzenia centralnej kartoteki grodzisk wczesnośredniowiecznych dla całego kraju²⁸. Punktem wyjścia do prac w tym zakresie była kwerenda biblioteczna i archiwalna – robiono wypisy z literatury i sięgano do prywatnych kartotek badaczy, kartotek zakładów uniwersyteckich i muzeów, kartotek Wojewódzkiego Urzędu Konserwatorskiego oraz Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków²⁹. Do obowiązków Pracowni należała oczywiście również inwentaryzacja grodzisk w terenie – największą taką akcję przeprowadzono w rejonie dawnych Grodów Czerwieńskich. W sumie w toku działania Pracowni powstała kartoteka licząca ponad 2500 grodzisk. Dla większości z nich brakowało jednak danych zasadniczych, takich jak ścisła lokalizacja czy rozplanowanie (plany warstwowe – po 2000 zł każdy – z powodu obciążenia subwencji wykonano dla zaledwie

²⁵ T. Jurek, *Narodziny Słownika historyczno-geograficznego ziem polskich w średniowieczu. Wprowadzenie*, www.sloownik.ihpan.edu.pl [dostęp: 15.05.2018]; K. Górską-Gołaską, *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, [w:] *Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 1953–2003. Księga jubileuszowa z okazji pięćdziesięciolecia działalności*, red. J. Schiller, L. Zasztwot, Warszawa 2004, s. 137–150.

²⁶ Skład Pracowni Inwentaryzacji Grodzisk Wczesnośredniowiecznych: dane za 1951 – Irena Ostolska, Halina Zięcik, Anna Zaboklicka; dane za 1953 – Irena Ostolska, Hanna Chrzęszczewska.

²⁷ Zob. W. Antoniewicz, *Z dziedziny organizacji nauki: u podstaw archeologii przedhistorycznej w Polsce*, Verlag, Warszawa 1926, s. 88–103 (rozdz. III: *W sprawie kartografii archeologicznej w Polsce*); idem, *W sprawie inwentaryzacji i badań grodzisk na ziemiach polskich*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1935, t. 2, s. 315–325; J. Dylak, *op. cit.*

²⁸ Z. Wartołowska, *Inwentaryzacja grodzisk*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1, s. 193–198.

²⁹ MAP-A-dz- 94/2, KBnPPP i IHKM, *Sprawozdania Pracowni Inwentaryzacji Grodzisk, 1950–1953*; MAP-A-dz-71/4, KBnPPP i IHKM, *Instrukcja dla inwentaryzacji grodzisk w Polsce*.

44 grodzisk). W 1954 roku materiały zgromadzone przez Pracownię Inwentaryzacji Grodzisk Wczesnośredniowiecznych KBnPPP przejęła jej bezpośrednia kontynuatorka, tj. Pracownia Polskiego Atlasu Archeologicznego IHKM PAN (pod kier. prof. W. Antoniewicza przy współpracy dr Z. Wartołowskiej). Stały się one podstawą wydanej w 1964 roku *Mapy grodzisk w Polsce*, zawierającej – po weryfikacjach – lokalizację 2312 grodzisk (w większości o nieustalonej do końca chronologii)³⁰.

Poza wyżej wymienionymi pracowniami centralnymi, przy KBnPPP utworzono jeszcze dwie inne – Pracownię Paleobotaniczną z siedzibą w Poznaniu pod kier. dr. Konstantego Moldenhawera (od X 1949)³¹ oraz Pracownię Antropologiczną z siedzibą w Warszawie pod kier. dr. Hanny Milicer (od 1951), których zadaniem była obsługa stanowisk wykopaliskowych³². W trakcie kilku konferencji sprawozdawczych KBnPPP dostrzeżono brak Pracowni Etnograficznej, a choć w ramach KBnPPP nie udało się jej założyć, w kilku placówkach badawczych (np. Wiślicy, Opolu, Gdańsku) nawiązano owocną współpracę z etnografami³³.

Na zakończenie warto wspomnieć o zorganizowaniu przy KBnPPP w 1953 roku Pracowni Numizmatycznej pod kier. orientalisty prof. T. Lewickiego, której celem były badania polskich skarbów wczesnośredniowiecznych. Uzasadniając potrzebę jej założenia Gieysztor mówił (relacja protokolanta; cyt. z zachowaniem oryginalnej pisowni):

W opracowaniu zagadnień numizmatycznych nie stoimy obecnie lepiej niż za czasów Stronczyńskiego. Trzeba wyjść poza rejestrację materiału numizmatycznego, trzeba go zinterpretować. Dziś wiemy tylko, że istnieją punkty na mapie, które oznaczają istnienie tam skarbów, ale nie wiemy co oznaczają. Powinniśmy wybrnąć z tego impasu, tworząc specjalną pracownię numizmatyczną³⁴.

³⁰ *Mapa grodzisk w Polsce...* Zob. także J. Gurba, „*Mapa grodzisk w Polsce*”, red. W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964”: [recenzja], „*Rocznik Lubelski*” 1965, t. 8, s. 253–254.

³¹ W ramach Pracowni Paleobotanicznej zajmowano się także zbieraniem i systematyzowaniem obserwacji z zakresu upraw zbożowych z wczesnego średniowiecza, istotnych dla rozwiązania problemu przejścia od uprawy wypaleniskowej do sprzężajnej. Zob. MAP–A–94/4, KBnPPP i IHKM, *Sprawozdania Pracowni Paleobotanicznej*.

³² A. Gieysztor, *Polskie badania wczesnodziejowe w r. 1950*, „*Przegląd Zachodni*” 1951, R. 7, nr 1/2, s. 201–202; idem, *Badania nad polskim wczesnym średniowieczem w roku 1951*, „*Przegląd Zachodni*” 1952, R. 8, nr 5/8, s. 309–312; idem, *Badania nad początkami państwa polskiego w roku 1952...*, s. 216–219.

³³ Zob. A. Kutrzebianka, *O potrzebie współpracy archeologów z etnografami*, „*Wiedza i Życie*” 1953, R. XX, nr 2, s. 121–124.

³⁴ AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 11/konf/1952, *Sprawozdanie z konferencji sprawozdawczej KBnPPP w dn. 6–9 XII 1952 r. w Sopocie*, k. 15.

Najpierw jednak przystąpiono do prac nad inwentaryzacją polskich skarbów wczesnośredniowiecznych. We współpracy z Centralnym Zarządem Muzeów KBnPPP przeprowadziło ankietę w sprawie skarbów wczesnośredniowiecznych przechowywanych w muzeach, a 18 czerwca 1953 roku odbyła się w Warszawie konferencja, na której ogłoszone zostały następujące referaty: *Problematyka studiów nad skarbami wczesnośredniowiecznymi* (prof. T. Lewicki), *Dotychczasowe osiągnięcia numizmatyków polskich w badaniach nad historią polskiego średniowiecza* (inż. W. Terlecki), *Plan zespołowych prac badawczych nad polskimi skarbami wczesnośredniowiecznymi* (mgr R. Kiersnowski)³⁵. W wyniku dyskusji nad referatami postanowiono jak najszybciej zorganizować Pracownię Numizmatyczną, którą niedługo później przejął IHKM PAN³⁶.

---

³⁵ M. Dembińska, *Konferencja w sprawie badań nad polskimi skarbami wczesnośredniowiecznymi*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, R. XX, z. 1, s. 99–100. Teksty referatów zostały opublikowane w „Biuletynie Numizmatycznym” 1953, z. 7–10; AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/19, *Konferencja w sprawie badań nad polskimi skarbami wczesnośredniowiecznymi w dn. 18 VI 1953 r. w Warszawie*.

³⁶ Zob. A. Kmietowicz, *Trzydziestolecie powstania Zakładu Numizmatyki w Krakowie 1954–1984*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1984, nr 32/3, s. 449–456; S. Suchodolski, M. Bogucki, *Inwentaryzacja wczesnośredniowiecznych znalezisk pieniądza kruszcowego w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, t. 65, s. 53–68.

ZAKOŃCZENIE

6–9 grudnia 1952 roku w Sopocie odbyła się doroczna konferencja sprawozdawcza Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego. Uczestnicy spotkania wiedzieli, że już wkrótce patronat na ich działalnością zostanie przejęty przez dwie nowo tworzone placówki PAN – Instytut Historii Kultury Materialnej i Instytut Historii. Owo „przejęcie patronatu” oznaczało kres istnienia Kierownictwa Badań, co nastąpiło z początkiem 1954 roku. Takie okazje zwykle sprzyjają podsumowaniom i rozliczeniom. Nie inaczej było w przypadku KBnPPP. 29 stycznia 1953 roku na posiedzeniu Podkomisji Historii Kultury Materialnej Wydziału I Polskiej Akademii Nauk Aleksander Gieysztor przedstawił sprawozdanie z działalności Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego za lata 1949–1952¹. Była to pierwsza próba sumarycznej oceny KBnPPP: uwypuklenie najważniejszych dokonań, ale i słabości tej instytucji. Obok bezsprzecznych osiągnięć, takich jak poszerzenie bazy źródłowej i rozwój warsztatu badawczego, KBnPPP nie ustrzegło się błędów. W ocenie Gieysztora – podobne opinie będą się powtarzały w późniejszej krytyce – na czoło wysuwały się: niestabilizowane zatrudnienie, administracyjny charakter KBnPPP, a w kwestiach merytorycznych – niedostatki planu badawczego i niezrealizowany postulat całkowitej publikacji wyników prac archeologicznych². Głosy krytyki pod adresem KBnPPP padały też ze strony badaczy innych epok i okresów, którzy obawiali się, że koncentracja prac na podokresie wczesnego średniowiecza zahamuje rozwój pozostałych gałęzi archeologii. Warto jednak odnotować, że KBnPPP finansowało niektóre badania związane z innymi okresami, ale nie zmieniało to sytuacji ogólnej, w której rzeczywiście zostały zachwiane proporcje. Panaceum na te problemy miał być IHKM PAN. W sprawozdaniu Gieysztor podkreślał, że „prace nad organizacją Instytutu Historii Kultury Materialnej należą [...] do ogólnego

---

¹ A. Gieysztor, *Kierownictwo Badań nad początkami Państwa Polskiego w latach 1949–1952*, „Zapiski Archeologiczne” 1953, z. 2, Warszawa 1953. Główne tezy tego studium powtórzył w referacie przygotowanym na I sesję archeologiczną 5–8 maja 1955 roku: idem, *Badania nad początkami formacji feudalnej i powstawaniem państwa polskiego, prowadzone w dziesięcioleciu 1945–1954*, [w:] *Pierwsza sesja archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk*, Warszawa 5–8 V 1955, red. W. Hensel, Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Warszawa–Wrocław 1957, s. 237–267 i 289–295.

² A. Gieysztor, *Kierownictwo Badań...*, s. 56.

bilansu Kierownictwa Badań, które tylko w tej postaci organizacyjnej upatrywało możliwość pełnego rozwoju archeologii w ogóle, a badań wczesnośredniowiecznych w szczególności”³. W dłuższej perspektywie, jak oceniała Z. Kurnatowska, aktywna uczestniczka tamtych wydarzeń, likwidacja KBnPPP i przejęcie jej agend przez IHKM PAN przyniosło swoiste „zwichnięcie” całościowego programu badań „milenijnych”:

wykopaliska były jeszcze kontynuowane przynajmniej do końca lat 60., podejmowano również nowe akcje badawcze, jednakże obserwowano stopniowe „wysychanie” funduszy, likwidację wielu placówek, przekazywanie zbiorów i dokumentacji do innych instytucji archeologicznych itp. działania, co w efekcie w wielu przypadkach uniemożliwiło opracowywanie i publikację materiałów⁴.

Zasadniczo zgadzając się z powyższą oceną, pragnę przypomnieć, że Instytut Archeologii i Etnologii PAN (daw. IHKM PAN, „spadkobierca” KBnPPP) od lat 90. XX wieku realizuje kompleksową publikację wspomnianych źródeł archeologicznych i ich dokumentacji terenowej (seria: „Origines Polonorum”). W Instytucie powstały też w ostatnich latach monografie odtwarzające proces organizacyjno-państwowy monarchii piastowskiej, w których istotną rolę odegrały wyniki reanalizy wspomnianych źródeł. Są to, jak dotąd, jedyne tego rodzaju prace w archeologii polskiej.

Wracając do KBnPPP, nie ulega wątpliwości, że najwybitniejsi reprezentanci historiografii i archeologii, tworząc tę grupę roboczą, zainicjowali wyjątkową w najnowszych dziejach nauk historycznych współpracę, znakomicie zresztą opisaną przez Pawła Jasienicę⁵. Przyniosła ona rezultaty znacznie trwalsze od polityki, której miała „służyć”. Spektakularnym przykładem jest rozwój badań nad budownictwem sakralnym czy badania osadnicze. Były oczywiście i pasywa, szczególnie wyraźne dziś, gdy działalność ta staje się przedmiotem zainteresowania historyków nauki. Nie powinno to jednak, spychać nas na poziom ahistorycznej krytyki, czemu wyraz dała przywołana wyżej prof. Kurnatowska, podkreślając, że Millenium nie było „tragedią polskiej archeologii”, a czasem wielkich osiągnięć i nieuchronnie przy tej okazji popełnianych błędów. To, że obecnie dostrzegamy różne niedostatki tych działań, nie powinno zmieniać tej oceny. Były to najlepsze badania na jakie stać było ówczesną archeologię.

³ *Ibidem*, s. 5.

⁴ Z. Kurnatowska, *Czy millenium było „tragedią polskiej archeologii”?*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, red. M. Głosek, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Łódź 1997, s. 149.

⁵ Zob. P. Jasienica, *Świt słowiańskiego jutra*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1952 (wyd. 2, 1954); idem, *Archeologia na wrywyki*, Książka i Wiedza, Warszawa 1956; idem, *Słowiański rodowód*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1961 (rozszerzona wersja *Świtu...*).

BIBLIOGRAFIA

Wykaz skrótów

AIAiE PAN – Archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
APAN – Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
AZK na Wawelu – Archiwum Zamku Królewskiego na Wawelu
IA UŁ – Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego
IHKM PAN – Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk
IBSS – Instytut Badań Starożytności Słowiańskich
KBnPPP – Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego
MAG – Muzeum Archeologiczne w Gdańsku
MAK – Muzeum Archeologiczne w Krakowie
MAP – Muzeum Archeologiczne w Poznaniu
MPPP – Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie
PAU – Polska Akademia Umiejętności
PMA – Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
WAUŁ – Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Archiwalia

AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/4, *Założenia programowe planu badawczego KBnPPP i program prac na rok 1950.*
AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/5, R. Jakimowicz, *Program prac wykopaliskowych w Kruszwicy w roku 1949.*
AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/7, *Powołanie Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego.*
AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/8, *Protokół z dyskusji nad początkami państwa polskiego odbytej w Ministerstwie Oświaty dn. 7 XI 1949 z okazji pobytu w Polsce akademika B. D. Griekowa.*
AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/8, *Protokół z posiedzenia Komisji zwołanej przez Min. Kultury i Sztuki w Gnieźnie w dn. 15 XI 47 r. dla spraw wykopalisk w Gnieźnie.*
AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/8, *Protokół z posiedzenia oddziału poznańskiego Komisji Atlasu Wczesnodziejowego w dn. 26 IX 1952 r.*
AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/8, *Protokół z posiedzenia Prezydium Wykonawczego Obchodu 1800-lecia istnienia m. Kalisza, odbytego w dn. 25 X 1949 r. w gmachu Ratusza o godz. 18-tej.*

- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/8, *Wyciąg z protokołu posiedzeń Komisji zwołanej przez Ministra Kultury i Sztuki w Gnieźnie i w Poznaniu w dniu 14 oraz w Biskupinie w dn. 15 XI 1947 r. w sprawie wykopalisk w Gnieźnie i innych miejscowościach.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/11, *Współpraca z zagranicą – Czechosłowacja, ZSRR.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/13, *Protokół z konferencji naukowej w dn. 15 III 1950 r. w sprawie prac łódzkiego ośrodka naukowego w zakresie badań nad początkami państwa polskiego.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/13, *Protokół z konferencji odbytej w dn. 28 X 1948 r. w biurze Kierownictwa Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu w sprawie przeprowadzonych wstępnych badań archeologicznych na wzgórzu wawelskim.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/13, *Protokół z konferencji Sekcji Archeologicznej Kierownictwa Badań nad początkami Państwa Polskiego w dn. 29 V 1950 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/13, *Protokół z konferencji w Muzeum Narodowym w Warszawie w dn. 18 i 19 V 1949 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/13, *Protokół z posiedzenia sekcyjnego Komisji Naukowej przy Kierownictwie Badań nad początkami Państwa Polskiego, odbytego w Trzemesznie dn. 18 XII 1949 r. od godz. 14-tej do 15:25 i w Poznaniu od godz. 18-tej do 19-tej.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/13, *Stenogram z konferencji w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w dn. 1 III 1948 r. w sprawie prac, związanych z badaniem okresu powstania Państwa Polskiego.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. K/14, *Konferencja w sprawie racjonalizacji opisu i przechowywania materiałów archeologicznych w PMA, Warszawa, w dn. 1 II 1951 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/14, *Konferencja planująca KBnPPP w Nieborowie w dn. 3–5 V 1951 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/14, *Konferencja w sprawie ujednolicenia dokumentacji wykopaliskowej 1 II 1951 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/14, W. Hołubowicz, *W sprawie metody badań terenowych.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/16, *Konferencja sprawozdawcza we Wrocławiu w dn. 7–10 XII 1951 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/16, *Konkluzje z konferencji w sprawie wczesnośredniowiecznych badań geograficzno-historycznych w dn. 21–22 VI 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/16, *Protokół z konferencji archeologów i historyków polskich z udziałem B.A. Rybakowa, dziekana Wydziału Hist. Uniwersytetu im. Łomonosowa w Moskwie.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/16, *Protokół z konferencji sprawozdawczej i planującej Pracowni Atlasu Wczesnodziejowego przy KBnPPP, odbytej w Nieborowie w dn. 21–22 VI 1951 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z konferencji KBnPPP wraz z PAU w sprawie organizacji prac wydawniczych nad rocznikami polskimi w Krakowie w dn. 1 III 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z Konferencji konsultantów naukowych Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego w Gdańsku z dn. 4 IX 1952 r.*

- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z konferencji metodologicznej w sprawie zadań i metod geografii historycznej, zorganizowanej przez Polskie Towarzystwo Geograficzne i KBnPPP w dn. 4 i 5 X 1952 r. w Warszawie.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z konferencji Podkomitetu Historii Kultury Materialnej w PAN, dn. 29 I 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z konferencji w sprawie prac wydawniczych nad rocznikami polskimi zorganizowanej przez KBnPPP łącznie z PAU dn. 31 V 1952 r. w Krakowie.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Protokół z zebrania Sekcji Naukowej przy Kierownictwie prac wykopaliskowych w Gieczu w dn. 18 IX 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/17, *Zebranie dyskusyjne z referatem dr Andrzeja Nadolskiego pt. „Uzbrojenie polskie w X–XII wieku”, 23 V 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/18, M. Drewko, Kalisz. *Problematyka i program badań.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/18, *Protokół z II konferencji prelegentów na Zjazd Archeologów odbytej w Osiecznej k/Leszna w dn. 2 i 3 XII 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/19, *Konferencja w sprawie badań nad polskimi skarbami wczesnośredniowiecznymi w dn. 18 VI 1953 r. w Warszawie.*
- AIAiE PAN, KBnPPP, sygn. KB/21, K. Żurowski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno za 1950 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, A. Nadolski, *Wstępne sprawozdanie z prac badawczych w r. 1950.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, A. Nasz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w kościele parafialnym w Sobótce.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, B. Kostrzewski, *Prace archeologiczne w Gieczu (pow. Środa) w 1950 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, F. Maciejewski, *Sprawozdanie z próbnych prac wykopaliskowych w Biskupinie na stanowisku 18 w 1950 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, G. Leńczyk, *Sprawozdanie z prac badawczych wykonanych od 1 VII do 15 IX 1950 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, H. i W. Hołubowiczowie, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ślęży-Sobótce (1950).*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, J. Gąsowski, *Biskupin stan. 15a. Badania w sierpniu i wrześniu 1951 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, K. Jażdżewski, *Sprawozdanie z przebiegu prac wykopaliskowych na cmentarzysku wczesnohistorycznym w Lutomiersku pod Łodzią w r. 1950.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, K. Żurowski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Górze Lecha w Gnieźnie za rok 1950.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, M. Drewko, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kaliszu w 1950 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, R. Jakimowicz, *Najistotniejsze wyniki badań grodziska na Ostrowie Rzepowskim w Kruszwicy w roku 1948.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z badań w roku 1950.*

- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Górze Sobótce w r. 1948.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, T. Reyman, *Kierownictwo prac badawczych w Igołomi (maszynopis).*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, W. Hensel, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu (posesja nr 11/13) w 1948 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, W. Kóčka, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w roku 1950.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, W. Szafrąński, *Sprawozdanie z badań w roku 1950 na stanowisku 2a w Biskupinie, pow. Żnin.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/21, Z. Rajewski, *Sprawozdanie z przebiegu i wyników prac wykopaliskowych przeprowadzonych na stan. 4/półwysep/ w Biskupinie w r. 1950.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/22, T. Wieczorowski, J. Marciniak, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Szczecinie w 1950 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, A. Cofta, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Błoniu w czasie od 1 do 30 IX 1951.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, A. Kietlińska, *Sprawozdanie Kierownictwa Prac Wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Cieszynie w r. 1951.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, A. Nadolski, *Sprawozdanie wstępne z prac badawczych na grodzisku w Tumie pod Łęczycą w 1951.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, B. Kostrzewski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Gieczu w roku 1951.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, B. Zielonka, *Sprawozdanie z badań w roku 1951.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, H. Hołubowicz, W. Hołubowicz, J. Kaźmierczyk, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Niemczy w roku 1951.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, H. Hołubowicz, W. Hołubowicz, J. Kaźmierczyk, Z. Trudzik, *Sprawozdanie Kierownictwa prac wykopaliskowych na Ślęży za rok 1951.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, J. Gąssowski, *Biskupin stan. 15a. Badania w sierpniu i wrześniu 1951 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, K. Żurowski, *Wyniki badań archeologicznych na Górze Lecha w Gnieźnie uzyskane w roku 1951.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, K. Żurowski, *Wyniki badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w 1951.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, L. Rauhut, *Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych od 1VIII do 20 IX 1951 na stanowisku 2a w Biskupinie, pow. Żnin.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, M. Drewko, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kaliszu przeprowadzonych w r. 1951.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, R. Jamka, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Opolu w 1951 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, T. Reyman, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Igołomi w r. 1951 (maszynopis).*

- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, T. Wieczorowski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w Szczecinie w r. 1951.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Badania grodziska w Wiślicy w r. 1950.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, W. Kóčka, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w roku 1951.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/23, W. Szafrński, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Biskupinie na stanowisku 6.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, B. Kostrzewski, *Badania wykopaliskowe w Gieczu w r. 1952.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, G. Leńczyk, *Sprawozdanie Kierownictwa prac wykopaliskowych w Tyńcu za I kwartał 1952 r.; G. Leńczyk, Sprawozdanie Kierownictwa prac wykopaliskowych w Tyńcu za II kwartał 1952 r.; G. Leńczyk, Sprawozdanie Kierownictwa prac wykopaliskowych w Tyńcu za III kwartał 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, J. Żurek, *Sprawozdanie z prac w Biskupinie, stanowisko 4, półwysep; A. Cofta, K. Żurowski, J. Gąssowski, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na stanowisku 4 w 1952 r. Półwysep Jeziora Biskupińskiego, podgrodzie.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, K. Józefowiczówna, *Kierownictwo Prac Badawczych w Strzelnie – prace w katedrze poznańskiej. Sprawozdanie z wykopalisk w roku 1952.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, K. Żurowski, G. Mikołajczyk, *Wyniki badań archeologicznych na Górze Lecha w Gnieźnie uzyskanych w roku 1952.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, L. Rauhut, *Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych od 1 VII do 8 VIII 1952 r. na stanowisku 2a w Biskupinie, pow. Żnin.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, M. Drewko, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Tyńcu w Kaliszu przeprowadzonych w r. 1952.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, *Notatka służbowa z wizji terenowej, dokonanej dnia 27 IX 1952 r. w Tyńcu w sprawie lokalizacji terenów eksploatacji wapienia dla Krakowskich Zakładów Sodowych.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, *Sprawozdanie z prac badawczych w r. 1952.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, T. Reyman, *Sprawozdanie z badań w Igołomi za I kwartał 1952 r. (maszynopis).*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, T. Reyman, *Sprawozdanie z badań w Igołomi za II kwartał 1952 r. (maszynopis).*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, T. Wieczorowski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Szczecinie w roku 1952.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Sprawozdanie Kierownictwa prac wykopaliskowych w Wiślicy w r. 1951 i 1952.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, W. Hołubowicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Opolu w roku 1952.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/24, W. Kóčka, E. Ostrowska, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w roku 1952.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, B. Kostrzewski, *Sprawozdanie z badań Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Gieczu w roku 1953.*

- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, F. Maciejewski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na stanowisku 1Sa w Biskupinie pow. Żnin.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, K. Dąbrowski, *Sprawozdanie z archeologicznych prac ratowniczych prowadzonych we wsi Piwonice pow. Kalisz w 1953 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, K. Józefowiczówna, *Kierownictwo Prac Badawczych w Strzelnie – prace w katedrze poznańskiej. Sprawozdanie z wykopalisk w roku 1953.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, K. Żurowski, G. Mikołajczyk, *Sprawozdanie Kierownictwa Prac w Gnieźnie za rok 1953 oraz plan badań na rok 1954.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, L. Rauhut, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych od 4 VII do 30 VII 1953 r. na stanowisku 2a w Biskupinie pow. Żnin.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, M. Drewko, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kaliszu w r. 1953.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, T. Wieczorowski, *Sprawozdanie Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Szczecinie za rok 1953.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, W. Hensel, E. Dąbrowski, A. Dymaczewski, J. Żak, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Poznaniu na Ostrowie Tumskim w roku 1953.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, W. Hołubowicz, H. Cehak-Hołubowicz, J. Kaźmierczyk i B. Czerska, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Opolu w roku 1953.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, W. Kóčka, E. Ostrowska, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w roku 1953.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/25, Z. i W. Szafrąnczy, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Biskupinie na stanowisku 6 w roku 1953.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/34, Opracowania naukowe, K. Majewski, *Badania archeologiczne w Kaliszu i węzłowe problemy dotyczące genezy przedfeudalnego państwa polskiego*; K. Dziewoński, *Rozwój przestrzenny Kalisza.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/42, *Wykaz dotychczasowego stanu opracowania materiałów wykopaliskowych.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/43, G. Labuda, *Sprawozdanie z prac wydawniczych w zakresie „Najstarszych źródeł do dziejów Polski” za r. 1949–1950*; G. Labuda, *Sprawozdanie Pracowni Edytorskiej za okres od 1 VI–30 X 1951*; G. Labuda, *Sprawozdanie Pracowni Edytorskiej za rok 1952*; G. Labuda, *Sprawozdanie Pracowni Edytorskiej za r. 1953.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/43, *Konkluzja obrad w sprawie prac w katedrze gnieźnieńskiej w dn. 11 VII 1949 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/43, R. Kiersnowski, T. Żurowski, *Notatka sprawozdawcza z wyjazdu służbowego do Szczecina, Wolina i okolic w dn. 30 VI–3 VII 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/43, W. Pałucki, *Pracownia Atlasu Wczesnodziejowego. Sprawozdanie z wyników prac w 1950 r.*; W. Pałucki, *Sprawozdanie z wyników prac w 1951 r. nad Przeglądowym Atlasem Wczesnohistorycznym ziem polskich*; W. Pałucki, *Sprawozdanie naukowe z wyników prac w I kwartale 1952 r. nad Przeglądowym Atlasem Wczesnohistorycznym ziem polskich*; W. Pałucki, *Sprawozdanie Pracowni Atlasu Wczesnośredniowiecznego za II kwartał 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/43, W. Pałucki, *Pracownia Atlasu Wczesnodziejowego. Sprawozdanie z wyników prac w 1950 r.*

- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/43, W. Sulikowska, *Sprawozdania za okres od 1 X do 31 XII 1951 r.* (z posiedzeń seminaryjnych pod przewodnictwem prof. M.H. Serejskiego); W. Sulikowska, *Sprawozdania za okres od 1 I do 5 IV 1952 r.*; W. Sulikowska, *Sprawozdania za okres od 5 IV do 30 VI 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. KBnPPP, sygn. KB/47, *Umowy o pracę.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 1/konf/1948, *Correcta protokołu z konferencji w dn. 1 III 1948 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 2/konf/1949, *Protokół z konferencji KBnPPP w sprawie wydania najstarszych źródeł do dziejów ziem polskich w Krakowie dn. 10 X 1949 r. o godz. 15:00.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 2/konf/1952, T. Wąsowicz, *Opracowanie naukowe protokołów z I konferencji prelegentów na Zjazd Młodych Archeologów, odbytej w Osiecznej w dn. 29–31 V 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 2/konf/1952, *Zjazd w Osiecznej (referaty), 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 3/konf/1949, *Protokół z konferencji KBnPPP w sprawie programu prac badawczych na Wawelu w dn. 8 X 1949 r. w Krakowie na Wawelu.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 3/konf/1949, *Protokół z konferencji KBnPPP w sprawie wydania najstarszych źródeł do dziejów ziem polskich.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 3/konf/1949, *Protokół z konferencji KBnPPP dn. 9 V 49 r. o godz. 10-ej.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 3/konf/1949, *Protokół z II konferencji KBnPPP w Instytucie Historycznym UW w dn. 10 V 1949 r. o godz. 10-ej.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 3/konf/1949, *Protokół z posiedzenia KBnPPP we Wrocławiu w Zakładzie Historii Starożytnej Uniwersytetu Wrocławskiego 24 V 1949 o godz. 20-tej.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 4/konf/1950, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP w sprawie problematyki i programu prac badawczych w Kaliszu, odbytej w dn. 4 i 5 XI 1950 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 6/konf/1950, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP w Krakowie w dn. 18–20 XII 1950 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 6/konf/1950, *Wnioski odczytane na popołudniowym posiedzeniu w trzecim dniu konferencji sprawozdawczej w Krakowie w dn. 18–20 XII 1950 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 7/konf/1950, *Protokół z konferencji KBnPPP w Krakowie w sprawie periodyzacji dziejów starożytnych i wczesnośredniowiecznych 10–11 X 49 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM sygn. 9/konf/1952, *Podsumowanie wyników obrad konferencji sprawozdawczej w Sopocie 6–9 XII 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 8/konf/1952, *Protokół z konferencji w sprawie Grodów Czerwieńskich, Hrubieszów 25–28 IX 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 8/konf/1952, *Protokół z konferencji prelegentów na Zjazd Młodych Archeologów odbytej w Osiecznej w dn. 29–31 V 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 8/konf/1952, *Protokół z posiedzenia Komisji Naukowej zwołanej przez KBnPPP w Warszawie dn. 19 IV 1952 r. w Opolu w celu przekazania opolskiej placówki naukowej nowemu Kierownictwu.*

- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 8/konf/1952, *Sprawozdanie naukowe z zebrania ze S. Bobińskim 15 XI 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 9/konf/1952, *Protokół posiedzenia Komisji zwołanej przez KBnPPP w dn. 26 IV 1952 r. do Szczecina w sprawie dalszego programu prac wykopaliskowych na terenie zamku w Szczecinie.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 9/konf/1952, *Wnioski i konkluzje z konferencji w Osiecznej w dn. 10–11 V 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 10/konf/1952, *Zebranie nad średnio-wieczną siecią drożną w Polsce w Warszawie 2 V 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 11/konf/1952, *Sprawozdanie z konferencji sprawozdawczej Kierownictwa Badań nad początkami Państwa Polskiego w dn. 6–9 XII 1952 r. w Sopocie.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 11/konf/1952, *Sprawozdanie z konferencji sprawozdawczej KBnPPP w dn. 6–9 XII 1952 r. w Sopocie.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 12/konf/1953, *Sprawozdanie z konferencji w sprawie metody wykopaliskowej w Opolu d. 2 IX 1953 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 13/konf/1953, *Konferencja planująca we Wrocławiu w dn. 16 IV 1953 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 16/konf/1949, *Protokół z konferencji KBnPPP w sprawie programu prac badawczych na Wawelu w dn. 8 X 1949 r. w Krakowie na Wawelu.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 16/konf/1949, *Protokół z konferencji w Muzeum Narodowym w dn. 18 i 19 V 1949 r. w sprawie prac dotyczących badań nad początkami państwa polskiego.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 16/konf/1949, T. Wąsowicz, *Protokół z konferencji KBnPPP w dn. 10–13 XII 1949 r. w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w Warszawie.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 17/konf/1950, M. Dembińska, A. Płachcińska, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy Kierownictwie Badań nad Początkami Państwa Polskiego w dn. 27–29 V 1950 r. w Szczecinie.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 17/konf/1950, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP w Szczecinie dn. 27–29 V 1950 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 18/konf/1950, *Brudnopis konferencji KBnPPP odbytej w Paulinum k/Jeleniej Góry w dn. 21–23 IV 1950.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 18/konf/1950, *Protokół z konferencji planującej KBnPPP w Paulinum k/Jeleniej Góry dn. 21–24 IV 1950 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 23/konf/1952, *Protokół konferencji KBnPPP w Lublinie w sprawie Grodów Czerwieńskich w dn. 19 V 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 24/konf/1952, G. Labuda, *Memoriał w sprawie wydania najstarszych źródeł do dziejów Polski z dn. 25 VI 1949 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 26/konf/1952, M. Dembińska, *Opracowanie naukowe protokołu z konferencji planującej KBnPPP w Osiecznej 10–11 V 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 26/konf/1952, *Protokół z dyskusji po wizji prac wykopaliskowych w katedrze poznańskiej dn. 12 V 1952 r.*
- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 27/konf/1952, *Protokół z konferencji 29–31 V 1952 r.*

- AIAiE PAN, zesp. Konferencje IHKM, sygn. 30/konf/1954, *Sprawozdanie z konferencji planującej w Krakowie w dn. 24 II 1953 r.*
- AIAiE PAN, Oddział w Łodzi, zesp. Łęczyca-Tum, Dział XI-11 (Plany badań), *Protokół z narady planującej Kierownictwa Prac Wykopalskich w Łęczycy, odbytej w dniu 10 IV 1953 r.*
- AIAiE PAN, Oddział w Łodzi, zesp. Łęczyca-Tum, Dział XI-11, A. Nadolski, *Sprawozdanie z prac badawczych w Łęczycy w r. 1950 i 1951.*
- AIAiE PAN, Oddział w Łodzi, zesp. Łęczyca-Tum, Dział XI-11, *Sprawozdanie z prac badawczych Ekspedycji Badawczej Muzeum i Uniwersytetu Łódzkiego w Tumie pod Łęczycą w r. 1948.*
- AIAiE PAN, Oddział w Łodzi, zesp. Łęczyca-Tum, sygn. Dz XIc-40, *Kierownictwo. Sprawozdanie z konferencji w Gdańsku w sprawie metody wykopaliskowej w dn. 13 VIII 1953 r.*
- AIAiE PAN, Oddział w Poznaniu, zesp. IHKM PAN, Korespondencja wychodząca, K. Józefowiczówna, *Kierownictwo Prac Badawczych w Strzelnie – prace w katedrze poznańskiej. Sprawozdanie z wykopalisk w roku 1951.*
- AIAiE PAN, Oddział w Poznaniu, zesp. IHKM PAN, M. Konieczna, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Poznaniu na Ostrowie Tumskim 17.*
- AIAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, zesp. Opole-Ostrówek, List R. Jamki do Komitetu Badań Prehistorycznych w Opolu z dn. 18 XI 1947 r.
- AIAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, zesp. Opole-Ostrówek, *Protokół z konferencji naukowej w sprawie wykopalisk prehistorycznych w Opolu w dn. 26 XI 1947 r.*
- AIAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, zesp. Opole-Ostrówek, R. Jamka, *Plan prac wykopaliskowych w Opolu.*
- AIAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, zesp. Opole-Ostrówek, R. Jamka, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Opolu na „Ostrówku” za okres od 6 lipca do 30 września 1948 r.*
- AIAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, zesp. Opole-Ostrówek, R. Jamka, *Tymczasowe sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Opolu w 1950 r.*
- AIAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, zesp. Wrocław – Ostrów Tumski, R. Jamka, *Dotychczasowe wyniki badań wykopaliskowych na staropolskiej osadzie we Wrocławiu.*
- Archiwum Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Wiślica, W. Antoniewicz, Z. Watołowska, *Plan badawczy w Wiślicy w 1954 r.*
- APAN, zesp. Materiały Aleksandra Gieysztora, sygn. III-352, *Korespondencja wpływająca: Majewski Kazimierz i Marta (teczka nr 1203).*
- APAN, zesp. Materiały Tadeusza Manteuffla, sygn. III-192, *Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego przy Ministerstwie Kultury i Sztuki, sygn. 60, Protokół na podstawie stenogramu z konferencji w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w dn. 1 III 1948 r. w sprawie prac związanych z badaniem okresu powstania państwa polskiego (teczka nr 60).*
- AZK na Wawelu, Dz. VI Kierownictwo Prac Badawczych na Wawelu: *Protokoły posiedzeń 1951-1952, sygn. AZK PZS-VI.*
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 0/IV/2b; Rej. IV-ar 229/c, *Katedra, 1950 grobowiec królowej Jadwigi – dokumentacja opisowa (dziennik z badań).*

- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 21/a, G. Leńczyk, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w r. 1948–1949*.
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 21/a, *Sprawozdanie G. Leńczyka nr 22 do Kierownictwa Odnowienia Zamku na Wawelu z dn. 12 IX 1948 roku*.
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 22, G. Leńczyk, *Sprawozdanie z badań w dn. 27 X zawartości bylej krypty Stefana Batorego w Katedrze na Wawelu z dn. 6 XI 1949 roku*.
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 22, G. Leńczyk, *Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Wawelu w r. 1949*.
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 22, *Przekopy pod rurociąg centralnego ogrzewania na Wawelu. Opis do planu 1:400*.
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 22, *Sprawozdanie z prac badawczych w Tyńcu i na Wawelu za rok 1949 przedłożył dr G. Leńczyk na pierwszym zebraniu Komisji Wawelskiej w dn. 7 b.m. (?)*.
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 23, A. Żaki, *Sprawozdanie z badań prowadzonych na wzgórzu wawelskim w 1950 roku*.
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 23, J. Szablowski, *Program prac badawczych na Wawelu oraz plan realizacyjny na r. 1950 (referat na konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP 21–23 IV 1950 r. w Jeleniej Górze)*.
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 24, A. Żaki, *Program prac badawczych na wzgórzu wawelskim w roku 1951*.
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 24, *Protokół komisji w składzie prof. Ludwik Sawicki, doc. dr Tadeusz Reyman, doc. dr Jerzy Szablowski, prof. Józef Dutkowski, inż. arch. Alfred Majewski, dr Andrzej Żaki, odbytej 28 IV 1951 roku w lokalu Muzeum Historii Wawelu w Krakowie*.
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 24, R. Jamka, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Wawelu w Krakowie za okres od 1 VIII do 31 X 1951 r.*
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 25, R. Jamka, *Sprawozdanie z pracowni naukowych na Wawelu za okres 1–31 I 1952 r.*
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 40/16, *Kierownictwo badań nad początkami państwa polskiego. Organizacja i korespondencja Millenium 1949–1950*.
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 40/7, *Protokół pierwszego posiedzenia Komisji stałych rzeczoznawców przy Kierownictwie prac badawczych na Wawelu, odbytego w dniu 7 XII 1949 r.*
- AZK na Wawelu, zesp. KBnPPP, sygn. 40/7, *Protokół posiedzenia Sekcji Komisji Naukowej przy Kierownictwie Badań nad Początkami Państwa Polskiego na Wawelu, odbytego dnia 22 II 1950 r. w Muzeum Historii Wawelu*.
- MAG, zesp. IHKM PAN. Stacja w Gdańsku, sygn. 20/1, K. Jażdżewski, *Krótkie sprawozdanie z najistotniejszych wyników badań terenowych Ekspedycji Miejskiego Muzeum Prehistorycznego w Łodzi w Tumie pod Łęczycą w r. 1948*.
- MAG, zesp. IHKM PAN. Stacja w Gdańsku, sygn. 20/8, K. Jażdżewski, *Sprawozdanie z prac badawczych w Gdańsku wykonanych przez Ekspedycję Wykopaliskową z Uniwersytetu Łódzkiego w roku 1948*.
- MAG, zesp. IHKM PAN. Stacja w Gdańsku, sygn. 20/25, *Odpowiedzi na ankietę w sprawie metody i techniki oraz organizacji prac wykopaliskowych*.

- MAG, zesp. IHKM PAN. Stacja w Gdańsku, sygn. 20/25, W. Hołubowicz, *Projekt struktury organizacji Kierownictwa prac wykopaliskowych w Opolu w roku 1952*.
- MAK, Spuścizna G. Leńczyka, G. Leńczyk, *Tyniec nad Wisłą, pow. Kraków. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w 1950 r.*
- MAK, Spuścizna G. Leńczyka, G. Leńczyk, *Tyniec pow. Kraków, Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w 1951 r.*
- MAK, Spuścizna G. Leńczyka, G. Leńczyk, *Tyniec, pow. Kraków, Sprawozdanie z prac badawczych za rok 1953.*
- MAK, Teczka stanowiska Igołomia, L. Gajewski, *Sprawozdanie z badań w Igołomi za r. 1952 (maszynopis).*
- MAK, Teczka stanowiska Igołomia, pow. Miechów, T. Reyman, *Opracowanie sprawozdania i materiałów z igolomskich prac wykopaliskowych (maszynopis).*
- MAK, Teczka stanowiska Igołomia, T. Reyman, *Kierownictwo prac badawczych w Igołomi (maszynopis).*
- MAK, Teczka stanowiska Igołomia, T. Reyman, *Nowe odkrycia w Igołomi (rękopis).*
- MAK, Teczka stanowiska Igołomia, T. Reyman, *Opracowanie sprawozdania i materiałów z igolomskich prac wykopaliskowych (maszynopis).*
- MAK, Teczka stanowiska Igołomia, T. Reyman, *Sposób konserwacji odkrywek w Igołomi.*
- MAK, Teczka stanowiska Igołomia, T. Reyman, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Igołomi w r. 1951 (maszynopis).*
- MAK, Teczka stanowiska Igołomia, *Sprawozdanie naukowe Kierownictwa prac wykopaliskowych w Igołomi za III kw. 1952 r. (maszynopis).*
- MAK, Teczka stanowiska Igołomia, A. Żaki, *Wielki ośrodek ceramiczny na brzegu Prawisły (maszynopis).*
- MAK, Teczka stanowiska Igołomia, T. Reyman, *Wykopaliska igolomskie (maszynopis).*
- MAK, Teczka stanowiska Kraków-Wawel, G. Leńczyk, *Wawel (maszynopis).*
- MAK, Teczka stanowiska Kraków-Wawel, *Sprawozdanie z konferencji w Ministerstwie Oświaty w dn. 7 XI 1949 r. w sprawie badań nad początkami państwa polskiego.*
- MAK, Teczka stanowiska Pobiednik, pow. Miechów, T. Reyman, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych m.in. w Pobiedniku Wielkim w 1930 r.*
- MAK, Teczka stanowiska Tropiszów, pow. Miechów.
- MKA, Teczka stanowiska Tyniec-Kraków, G. Leńczyk, *Sprawozdanie z prac badawczych wykonanych od 1 VII do 15 IX 1950 r.*
- MAK, Teczka stanowiska Tyniec-Kraków, Leńczyk G., *Sprawozdanie z akcji racjonalizatorskiej prac badawczych w Tyńcu.*
- MAK, Teczka stanowiska Wiślica (pow. Busko Zdrój), J. Żurowski, *Opis zabytku.*
- MAK, Teczka stanowiska Wiślica (pow. Busko Zdrój), *Korespondencja dot. ustalenia granic zabytkowego terenu „Zamczyńska króla Łokietka”, który oddany został przez L. Zabierowskiego i M. Bałagę w Wiślicy na rzecz Skarbu Państwa w zamian za parcelę majątku państwowego Koniecmosty.*
- MAK, Oddział w Nowej Hucie, Teczka Nowa Huta – sprawy organizacyjne, *Lista jednorazowego dodatku wyrównawczego dla pracowników Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Nowej Hucie, zatrudnionych w m-cu grudniu 1952 r.; Wykaz pracowników uprawnionych do otrzymania bonów mięsno-tłuszczowych na miesiąc listopad 1952 r.*

MAK, Oddział w Nowej Hucie, Teczka Nowa Huta – sprawy organizacyjne, *Wykaz pracowników naukowych i fizycznych Państwowego Muzeum Archeologicznego Oddział w Nowej Hucie*.

MAK, Oddział w Nowej Hucie, Teczka Nowa Huta – sprawy organizacyjne, *Zestawienie liczby dni przepracowanych przez studentów UJ na terenie wykopalisk w Nowej Hucie w okresie od 1 IX do 31 XII 1951 r.*

MAP–A–dz–71/4, KBnPPP i IHKM, *Instrukcja dla inwentaryzacji grodzisk w Polsce*.

MAP–A–dz–72, KBnPPP i IHKM, W. Hensel, A. Cofta, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kruszwicy w 1953 r.*

MAP–A–dz–77/2, KBnPPP i IHKM, *Protokół z zebrania Komisji Naukowej przy Kierownictwie prac wykopaliskowych w Gieczu w dn. 18 IX 1952 r.*

MAP–A–dz–78/2, KBnPPP i IHKM, *Ekspedycja (Stacja) w Gieczu – wykazy pracowników, etaty, listy płac, tabele uposażeń, listy obecności*.

MAP–A–dz–91, KBnPPP i IHKM, *Sprawozdania za lata 1950–1961: W. Hensel, J. Słaski, J. Żak, Sprawozdanie Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Poznaniu z badań w 1951 r.; W. Hensel, E. Dąbrowski, J. Żak, Sprawozdanie z prac badawczych w Poznaniu na Ostrowie Tumskim w 1952 r.; W. Hensel, E. Dąbrowski, A. Dymaczewski, J. Żak, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Poznaniu na Ostrowie Tumskim w roku 1953.*

MAP–A–dz–94/2, KBnPPP i IHKM, *Sprawozdania Pracowni Inwentaryzacji Grodzisk, 1950–1953.*

MAP–A–dz–94/4, KBnPPP i IHKM, *Sprawozdania Pracowni Paleobotanicznej.*

MAP–IAiE–1, Trzemeszno-Kościół św. Wojciecha: H. Knie, *Opracowanie stratygrafii i ruchowych materiałów z kościoła w Trzemesznie, wykopaliska 1949/50*

MAP–IAiE–2/3, Strzelno-Wzgórze Kościelne, K. Józefowiczówna, *Dziennik z badań 1950 rok.*

MAP–IAiE–6, *Protokoły z konferencji zwoływanych w celu omówienia prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu.*

MAP–IAiE–9, Poznań – Ostrów Tumski 13. *Badania 1950–1953.*

MPPP w Gnieźnie, zesp. KBnPPP, Kierownictwo Prac w Gnieźnie, sygn. DN–502, K. Żurowski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Górze Lecha w Gnieźnie z r. 1948; K. Żurowski, Tymczasowe sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Górze Lecha w Gnieźnie na rok 1949.*

MPPP w Gnieźnie, zesp. KBnPPP, Kierownictwo Prac w Gnieźnie, sygn. 2/2, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno, za rok 1949.*

MPPP w Gnieźnie, zesp. KBnPPP, Kierownictwo Prac w Gnieźnie, sygn. 2/7, *Protokół z konferencji Komisji Naukowej przy KBnPPP, d. 24 VII 50 r. w Ostrowie Lednickim w sprawie zagadnienia konserwacji ruin.*

MPPP w Gnieźnie, zesp. KBnPPP, Kierownictwo Prac w Gnieźnie, sygn. 2/9, *Sprawozdanie z konferencji odbytej w Warszawie w KBnPPP w dn. 22 II 1952 r.*

PMA, Bródno Stare, K. Musianowicz, *Grodzisko na Bródnie (Sprawozdanie z wizytacji w dn. 2 V 1948 r.).*

- PMA, Bródno Stare. Korespondencje, K. Musianowicz, *Osada i grodzisko wczesnohistoryczne na gruntach wsi Stare Bródno pod Warszawą*.
- PMA, Kalisz-Tyniec, *Dziennik polowy. Kalisz-Tyniec VII, VIII, IX, X 1950 r.* (bad. M. Gozdowski).
- PMA, Kalisz-Tyniec, K. Dąbrowski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Piwonicach pow. Kalisz w 1952 r.*
- PMA, Kalisz-Tyniec, M. Drewko, *Prace wykopaliskowe w Kaliszu w latach 1950–1954*.

Prace magisterskie IA UŁ

- Barnycz R., 1952, *Gospodarstwo domowe Gdańska z XI–XIII w.*
- Byrska E., 1952, *Budownictwo mieszkalne Gdańska XI–XIII w.*
- Chmielowska H., 1953, *Handel na Pomorzu Gdańskim we wczesnym średniowieczu w świetle materiału wykopaliskowego*.
- Kmiecinski J., 1952, *Narzędzia produkcji i organizacja społeczna rybaków gdańskich w XII i XIII wieku*.
- Lepa B., 1953, *Ceramika gdańska XII–XIII wieku*.
- Wiklak H., 1953, *Produkcja szewska Gdańska wczesnośredniowiecznego*.

Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 10 grudnia 1949 r. w sprawie powołania Komisji Naukowej przy KBnPPP, Dz.Urz. MKiS 1949, nr 4, poz. 56.

Opracowania naukowe

- Abramowicz A., *Badania na grodzisku w Tumie pod Łęczycą w roku 1949*, „Z Otchłani Wieków” 1950, R. 19, z. 5–6, s. 82–87.
- Abramowicz A., *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku Łęczycza-Emaus*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 294–296.
- Abramowicz A., Bartłomiej Noszczak, „Sacrum” czy „Profanum”? *Spór o istotę obchodów millenium polskiego (1949–1966)*. Towarzystwo Naukowe warszawskie, Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2002, 269 ss., indeks osobowy, „Archeologia Polski” 2005, t. 50, z. 1–2, s. 194–201.
- Abramowicz A., *Ceramika z Czeramna nad Huczwą*, „Archeologia Polski” 1959, t. 4, z. 1, s. 149–184.
- Abramowicz A., *Historia archeologii polskiej XIX i XX wieku*, Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, „Oficina Bibliofilów”, Warszawa–Łódź 1991.
- Abramowicz A., *Koral pamięci. Wspomnienia, pamiętniki, dzienniki, notatki i listy archeologa*, cz. II, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oficyna Bibliofilów, Łódź 2010, s. 12–22.
- Abramowicz A., Nadolski A., Poklewski T., Wieczorek J., *Łęczycza wczesnośredniowieczna*, t. 1, seria: Polskie Badania Archeologiczne, t. 14, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1966.
- Abramowicz A., Nadolski A., Poklewski T., Wieczorek J., *Łęczycza wczesnośredniowieczna*, t. 2, seria: Polskie Badania Archeologiczne, t. 27, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.

- Abramowicz A., Nadolski A., Poklewski T., Wieczorek J., *Łęczyca wczesnośredniowieczna*, t. 3, seria: Polskie Badania Archeologiczne, t. 34, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Łódź 2003.
- Abramowicz A., *Results of Investigations of an Eleventh Century Cemetery at Lutomiersk near Łódź*, „Archaeologia Polona” 1962, t. 5, s. 123–131.
- Adalbertus – *tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, red. P. Urbańczyk, t. 1–5, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 1997–1998.
- Alth A., *Sprawozdanie z badań geologiczno-antropologicznych przedsięwziętych w tzw. Smoczey Jamie na Wawelu w Krakowie*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1887, t. 1, s. 3–7.
- Antoniewicz J., *O metodę archeologiczną w badaniach nad naszym średniowieczem*, „Nauka i Sztuka” 1947, t. 5, s. 149–165.
- Antoniewicz J., *O podjęciu badań nad Opołem wczesnopiastowskim*, „Odra”, 25 XII 1945, nr 11, s. 3–4.
- Antoniewicz W., *W sprawie inwentaryzacji i badań grodzisk na ziemiach polskich*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1935, t. 2, s. 315–325.
- Antoniewicz W., *Z dziedziny organizacji nauki: u podstaw archeologii przedhistorycznej w Polsce*, Verlag, Warszawa 1926, s. 88–103.
- Antoniewicz W., Warołowska Z., *Badania grodziska w Wiślicy (pow. Pińczów) w r. 1950*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 2, s. 45–60.
- Antoniewicz W., Warołowska Z., *Badania grodziska w Wiślicy, pow. Pińczów w r. 1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1951, t. 1, s. 73–82.
- Antoniewicz W., Warołowska Z., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku w Wiślicy pow. Pińczów za lata 1951 i 1952*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1954, t. 4, s. 151–152.
- Antoniewicz W., Rauhut D., Warołowska Z., „*Studia nad metodami badań warstw kulturowych w prehistorii polskiej*” W. Hołubowicza, „Światowit” 1948–1949, t. 20, s. 403–410.
- Archaeologia urbium: Corpus des ensembles archeologiques, des Villas du haut Moyen Âge*, fasc. 1: Pl. 1–30: *Le Gdańsk des X–XIII siècles*, red. W. Hensel, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966.
- Arnold B., *The Past as Propaganda: Totalitarian Archaeology in Nazi Germany*, „Antiquity” 1990, vol. 64, no. 244, s. 464–478.
- Arnold S., *Niektóre problemy periodyzacji dziejów Polski*, [w:] *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polski: przemówienia, referaty, dyskusja*. Otwock, 1951–1952, t. 1, red. S. Herbst, W. Kula, T. Manteuffel, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1953, s. 155–185.
- Arnold S., *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (wiek XII–XIII)*, „Prace Komisji do Atlasu Historycznego Polski” 1927.
- Arnold S., *Uwagi o początkach ustroju feudalnego w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 1950, nr 1, s. 9–20.
- Auch M., *Early medieval settlement complex at Czeremno in the light of results from past research (up to 2010)*. Pottery finds = *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czeremnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010)*. Ceramika naczyniowa, seria:

- U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 2, cz. 3, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2017.
- Augustyniak J., *Zamek i mury miejskie w Inowłodzu w świetle badań wykopaliskowych*, [w:] *Materiały konferencji w Inowłodzu w dn. 2–3 maja 1980 r.*, Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Łodzi, Łódź 1984, s. 41–55.
- Augustyniak J., *Zamek w Inowłodzu*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Łodzi, Łódź 1992.
- Bajor M., *Blizny po ukąszeniu*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2005.
- Balzer O., *O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej*, [w:] *Pisma pośmiertne Oswalda Balzera*, t. 3, Prace Naukowe: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział I, t. 11, Lwów 1937.
- Balzer O., *Stolice Polski 963–1138*, nakł. Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej z Funduszy Bolesława Orzechowicza, Lwów 1916.
- Baranowski T., *Dwie rocznice w Kaliszu (1960–1966). Osiemnaście wieków Kalisza i Tysiąclecie Polski*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 89–98.
- Baranowski T., *Kalisz. Od grodu do miasta*, „Studia nad Dawną Polską” 2009, t. 2, red. T. Sawicki, s. 87–112.
- Barford P.M., *Małowiarygodny? Odpowiedź na polemikę Pana Jacka Lecha*, „Archeologia Polski” 1997, t. 42, z. 1–2, s. 233–251.
- Barford P.M., *Markszm w archeologii polskiej w latach 1945–1975*, „Archeologia Polski” 1995, t. 40, z. 1–2, s. 7–78.
- Barnycz-Gupieniec R., *Badania nad wczesnośredniowiecznym Gdańskiem. Historia – rezultaty*, [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, red. H. Paner, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 1998, s. 5–11.
- Bartkiewicz K., *Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby oświecenia*, PWN, Warszawa–Poznań 1979.
- Bartkiewicz K., *Oświeceniowe spory i dociekania wokół początków narodu polskiego*, [w:] *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*, red. J. Topolski, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1981, s. 290–342.
- Bazielich M., *Trzydzieści lat badań Oddziału Archeologicznego w Nowej Hucie*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty” 1983, t. 7, s. 75–100.
- Bibliografia prac archeologicznych i historycznych z lat 1945–1961 dotyczących Gdańska w X–XIII wieku*, oprac. E. Kuszewska, J. Kuszewski, S. Mielczarski, „Rocznik Gdański” 1962, t. 21, s. 353–264.
- Bielenin K., *Igołomia. Góry Świętokrzyskie. Starożytne hutnictwo żelaza*, [w:] *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, red. J. Rydzewski, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Kraków 2000, s. 9–24.
- Biliński B., *Kalisia Ptolemeuszowa*, „Archeologia” 1955, t. 5, s. 101–128.
- Bober M., *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*, Mitel, Rzeszów 2000, s. 11–12.
- Bobiński S., *Gdańsk wczesnodziejowy. Analiza planu miasta*, Biblioteka Miejska, Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki, Gdańsk 1951.
- Bobiński S., *Szkicowa analiza planu Starego Miasta*, „Przegląd Zachodni” 1951, R. 7, nr 5/6, s. 577–587.

- Bochnak A., *Groby królowej Jadwigi i królewicza Kazimierza Jagiellończyka w katedrze wawelskiej*, „*Studia do Dziejów Wawelu*” 1968, t. III, s. 149–173.
- Boroń P., *Polska mediewistyka śląska w okresie międzywojennym – przyczynek do dziejów śląskiej historiografii*, [w:] *Klio viae et invia. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2010, s. 241–252.
- Boryna M., *Wały Śląskie. Tajemnice dawnych granic*, Towarzystwo Bory Dolnośląskie, Szprotawa 2011.
- Broszat M., *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski*, przekł. E. Kazimierczak, W. Leder, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 1999.
- Buczek K., *Targi i miasta na prawie polskim (okres wczesnośredniowieczny)*, seria: *Prace Komisji Nauk Historycznych PAN*, nr 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.
- Buko A., *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2005.
- Buko A., *Ośrodki centralne a problem najstarszego patrymonium dynastii Piastów*, „*Archeologia Polski*” 2012, t. 57, z. 1–2, s. 133–159.
- Bukowska A., *Architektura najstarszego kościoła katedralnego w Poznaniu*, [w:] *Archeologiczne tajemnice palatium i katedry poznańskiego Ostrowa*, red. M. Przybył, Muzeum Archeologiczne, Poznań 2016, s. 47–83.
- Bukowska A., *Najstarsza katedra w Poznaniu: problem formy i jej genezy w kontekście architektury około roku 1000*, seria: *Studia z Historii Sztuki Średniowiecznej Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 3, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”, Kraków 2015.
- Bukowska-Gedigowa J., Gediga B., *Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu*, seria: *Polskie Badania Archeologiczne*, t. 25, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 17–20.
- Buratyński S., *Badania archeologiczne na terenach budowy Huty im. Lenina i Nowej Huty*, „*Materiały Archeologiczne Nowej Huty*” 1968, t. 1, s. 7–12.
- Buratyński S., *Badania archeologiczne w Nowej Hucie*, [w:] *Z badań nad kulturą ceramiki promienistej. Materiały konferencji w Nowej Hucie dn. 14 XI 1967*, red. R. Jamka, J.K. Kozłowski, Polskie Towarzystwo Archeologiczne. Oddział w Nowej Hucie, Kraków 1968, s. 7–12.
- Buratyński S., *Co kryła ziemia na terenach Huty im. Lenina*, „*Od A do Z*”, 1 VIII 1954, nr 29.
- Buratyński S., *Dwudziestolecie badań archeologicznych na terenach Huty im. Lenina i Nowej Huty*, „*Sprawozdania Archeologiczne*” 1970, t. 22, s. 253–270.
- Buratyński S., *Nowa Huta – poligonem badań ratowniczych*, „*Z Otchłani Wieków*” 1968, R. 34, z. 2, s. 137.
- Buratyński S., *Pawilon ochronny nad piecami garncarskimi w Zofiopolu*, „*Z Otchłani Wieków*” 1950, R. 19, z. 7–8, s. 132–139.
- Buratyński S., *Tereny Nowej Huty w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Z dziejów starożytnej metalurgii na ziemiach Polski południowej. Materiały i spotkania odlewników i archeologów w Nowej Hucie, 24 IX 1956 r.*, red. J. Marcinkowski, Stowarzyszenie Naukowo-Techniczne Odlewników Polskich, Kraków 1956, s. 29–38.
- Buratyński S., *Tymczasowe sprawozdanie z prac ratowniczo-badawczych terenie Nowej Huty za lata 1950–1952*, „*Z Otchłani Wieków*” 1952, R. 22, z. 3, s. 104–115.

- Buratyński S., *Wyniki badań wykopaliskowych na terenie gminy Igołomia w pow. miechowskim w latach 1948 i 1949*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1949, t. 50, nr 10, s. 638–644.
- Buratyński S., *Wyniki prac wykopaliskowych w 1947 r. na terenie gminy Igołomia w pow. Miechów*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1948, t. 49, nr 3, s. 174–176.
- Cehak-Hołubowicz H., *Dzieje Ślęży na podstawie analizy ceramiki z wykopów na szczycie*, [w:] *Śladami dawnych wierzeń. Materiały z sesji w Sobótce*, 30 IX 1974, wyd. 2, Towarzystwo Miłośników Ziemi Śłężańskiej, Wrocław 1977, s. 7–34.
- Cehak-Hołubowicz H., *Kamienne kręgi kultowe na Raduni i Ślęży*, „Archeologia Polski” 1959, t. 3, z. 1, s. 51–100.
- Cehak-Hołubowicz H., *Nowo odkryte znaki w kształcie litery X na rzeźbach śłężańskich*, „Z Otchłani Wieków” 1952, R. 21, z. 2, s. 49–55.
- Cehak-Hołubowicz H., *Śląski Olimp*, [w:] *Szkice z dziejów Śląska*, red. E. Maleczyńska, Książka i Wiedza, Warszawa 1953, s. 1–11.
- Cehak-Hołubowicz H., *Ślęża i jej okolice w dziesięciolecie polskich badań archeologicznych*, „Ślęża” 1958, t. 1, s. 3–21.
- Cehak-Hołubowicz H., *Wyniki badań wykopaliskowych na rzeźnię kultowej w pobliżu wsi Garncarsko, pow. Świdnica*, „Sprawozdania PMA” 1952, t. 4, z. 3/4, s. 97–110.
- Cehak-Hołubowicz H., *Kamienna konstrukcja kultowa pod szczytem na północnym stoku góry Ślęży*, „Światowit” 1960, t. 23, s. 479–493.
- Chłopocka H., *Lokacja Szczecina na prawie niemieckim*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 3/4, s. 612–626.
- Chłopocka H., *Początki Szczecina*, „Roczniki Historyczne” 1948, t. 17, z. 2, s. 281–335.
- Chmielewski K., Przewoźna K., Żak J., *Osada z okresu „rzymskiego” w Poznaniu przy ul. Krańcowej 77 (Mińskiej 3)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza” 1958, Archeologia i Etnografia, nr 1, Poznań, s. 79–85.
- Choińska-Bochdan E., *W poszukiwaniu głównego ośrodka kultu przedchrześcijańskiego na Pomorzu Gdańskim*, [w:] *Z otchłani wieków Pomorza Gdańskiego. Zeszyt okazjonalny dla upamiętnienia Tysiąclecia Gdańska: 997 urbs Gyddanyzc – 1997 Gdańsk*, red. E. Choińska-Bochdan, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 1998/1999, s. 149–151.
- Chrzest Polski w źródłach archeologicznych. Wywiady*, red. K. Zdeb, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Warszawie, Warszawa 2016.
- Chudziakowa J., *Chronology of the Oldest Stage of the Romanesque Church in Trzemeszno*, „Quaestiones Mediae Aevi Novae” 1998, t. 3, s. 265–272.
- Chudziakowa J., *Klasztor w Trzemesznie w świetle najnowszych badań*, [w:] *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej w Dąbrowie Niemodlińskiej w dniach 4–6 XI 1993 przez Instytut Historii WSP w Opolu i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, M. Derwich, Wydawnictwo Św. Krzyża, Opole 1995, s. 365–372.
- Chudziakowa J., *Romański kościół kanoników regularnych w Trzemesznie*, [w:] *Ars sine scientia nihil est. Księga ofiarowana profesorowi Zygmuntovi Świechowskiemu*, red. J. Olenderek, Dom Wydawniczy Ars, Warszawa 1997, s. 55–60.

- Chudziakowa J., *The Romanesque Churches of Mogilno, Trzemeszno and Strzelno*, Toruń 2001.
- Chudziakowa J., *Z badań nad architekturą sakralną w Trzemesznie (z lat 1987–1988)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archaeologia” 1992, t. 20, s. 9–20.
- Chudziakowa J., *Z problematyki badań archeologiczno-architektonicznych zespołu poklasztornego w Trzemesznie*, [w:] *Z badań nad średniowieczną architekturą Kujaw i Wielkopolski Wschodniej*, red. J. Chudziakowa, seria: Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, t. 86, Warszawa 1990, s. 139–144.
- Chudziakowa J., *Zespół architektury romańskiej w Strzelnie w świetle najnowszych badań*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 1990, t. 13, Archeologia Architektury, z. 1, s. 5–27.
- Chwalba A., *Wawel w historiografii polskiej w XIX wieku*, „Studia Waweliana” 1994, t. 3, s. 31–37.
- Cnotliwy E., *Archeologia Zamku Księżąt Pomorskich w Szczecinie*, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Szczecin 2014.
- Cofta A., *Sprawozdania z prac wykopaliskowych w Kruszwicy w latach 1953–1954*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1955, t. 1, s. 91–98.
- Cofta A., *Wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Błoniu, pow. Grodzisk Mazowiecki, w latach 1949–1951*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 3, s. 1–52.
- Cygański M., *Negatywna rola historyków Ostforschung III Rzeszy w stosunkach polsko-niemieckich w latach 1933–1945*, [w:] *Problemy metodologiczne dziejów Niemiec. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Zakład Historii Niemiec IH UAM w dniach 21–22 IX 1977 r.*, red. A. Czubiński, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 1978, s. 142–151.
- Czekanowski J., *Synteza slawistyczna a geneza państwowości polskiej*, „Slavia Antiqua” 1948, t. 1, s. 302–323.
- Dalbor W., *Wczesnośredniowieczny gród w Gnieźnie*, „Światowit” 1955, t. 21, s. 161–246.
- Dąbrowska I., Rauhutowa J., Uzdowska T., *Materiały wczesnośredniowieczne z Kalisza i Piwonice*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1960, t. 5, s. 7–34.
- Dąbrowski E., *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych na terenie Kalisza w 1950 r.*, „Materiały Starożytne” 1956, t. 1, s. 178–182.
- Dąbrowski K., *Bilans badań archeologicznych osady w Piwonicach pod Kaliszem*, „Z Otchłani Wieków” 1958, R. 24, z. 3, s. 176–182.
- Dąbrowski K., *Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stan. 1 w Piwonicach, pow. Kalisz*, „Materiały Starożytne” 1958, t. 4, s. 7–89.
- Dąbrowski K., *Prace archeologiczne w Piwonicach, pow. Kalisz*, „Sprawozdania PMA” 1953, t. 5, z. 1–2, s. 88–90.
- Dąbrowski K., *Problem starożytnej Kalisii*, „Dawna Kultura” 1954, R. 1, z. 2, s. 62–67.
- Dąbrowski K., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych we wsi Piwonice pow. Kalisz w 1953 r.*, „Materiały Starożytne” 1956, t. 1, s. 183–192.
- Dąbrowski K., *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych w okolicy Kalisza i wsi Piwonice, pow. Kalisz w 1952*, „Materiały Starożytne” 1956, t. 1, s. 173–178.
- Dąbrowski K., Kozłowska R., *Dwie osady z okresów późno lateńskiego i rzymskiego we wsi Piwonice, pow. Kalisz*, „Materiały Starożytne” 1959, t. 5, s. 283–329.

- Dembińska M., *Dyskusja w sprawie metody wykopaliskowej*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, R. XX, z. 1, s. 97–98.
- Dembińska M., *Konferencja sprawozdawczo-planująca Kierownictwa Badań nad początkami Państwa Polskiego*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, R. XX, z. 2, s. 194–197.
- Dembińska M., *Konferencja w sprawie badań nad polskimi skarbami wczesnośredniowiecznymi*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, R. XX, z. 1, s. 99–100.
- Dembińska M., *Prace nad inwentaryzacją grodzisk*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, R. XX, z. 1, s. 98–99.
- Dettloff P., *Zygmunta Hendla badania na zamku na Wawelu*, „Studia Waweliana” 2015, t. 16, s. 169–185.
- Długosz J., *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, t. 1, PWN, Warszawa 1961.
- Dobrowolska M., *Przedmiot i metody geografii historycznej. Uwagi o referacie prof. dra G. Labudy*, „Przegląd Geograficzny” 1953, t. 25, z. 1, s. 57–59.
- Dobrzańska H., *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. krakowskie. Część 1: Materiały*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1990.
- Dobrzańska H., *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. krakowskie. Część 2*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków 1990.
- Dobrzańska H., *Ośrodek produkcji ceramiki „siwej” z okresu rzymskiego w Zofipolu*, [w:] *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, red. J. Rydzewski, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Kraków 2000, s. 37–68.
- Dobrzańska H., Kielski A., Wodnicka K., *Archeologia ceramiki siwej na przykładzie Zofipola*, „Materiały Ceramiczne” 2006, R. 58, nr 1, s. 35–39.
- Domański G., *Ślęza w pradziejach i średniowieczu*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział we Wrocławiu, Wrocław 2002.
- Domański G., *Ze studiów nad dziejami klasztoru kanoników regularnych na Górze Ślęży*, „Slavia Antiqua” 2019, t. 40, s. 239–254.
- Drewko M., *Prace badawcze na Tyńcu w Kaliszu w 1952 r.*, „Sprawozdania PMA” 1953, t. 5, z. 1–2, s. 87–88.
- Drewko M., *Ślady osady z czasów cesarstwa rzymskiego na Tyńcu w Kaliszu*, „Wiadomości Archeologiczne” 1953, t. 19, z. 2–4, s. 198–205.
- Droszewski P.H., *Dzieje św. Wojciecha i Benedyktynów w Trzemesznie. Między mitem a rzeczywistością*, „Meritum” 2010, t. 2, s. 5–25.
- Droszewski P.H., *Uposażenie i działalność klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie do początku XVI wieku*, Wydawnictwo Littera, Olsztyn 2013, s. 55–74.
- Dubikajtis J., Dubikajtis J., Sulkowska G.K., *Charakterystyka stratygrafii kulturowej wzgórza klasztornej w Strzelnie (woj. bydgoskie)*, [w:] *Z badań nad średniowieczną architekturą Kujaw i Wielkopolski Wschodniej*, red. J. Chudziakowa, seria: Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, t. 86, Warszawa 1990, s. 31–88.
- Dworaczyk M., Kowalska A.B., Rulewicz M., Łosiński W., *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wschodnia część suburbium*, seria: Polskie Badania Archeologiczne, t. 33, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Szczecin 2003.
- Dworzaczkowa J., *Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1962.

- Dyba M., *Kształtowanie się polskiego środowiska historycznego na Śląsku w latach 1918–1939*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1993.
- Dylik J., *Analiza geograficzna położenia osad i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski*, „Badania Geograficzne. Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Poznańskiego”, Poznań, z. 16/17.
- Dymaczewski A., *Badania wykopaliskowe w ogrodzie przy ul. Wieżowej 2–4 w Poznaniu w latach 1939, 1950–1953*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 3, red. W. Hensel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa 1961, s. 139–228.
- Dymaczewski A., Leciejewicz L., *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w południowej części Ostrowa Tumskiego w Poznaniu*, „Przegląd Zachodni” 1955, R. 11, nr 1–2, s. 357–376.
- Dzieduszycki B. i W., *Early medieval Kruszwica*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, ed. P. Urbańczyk, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warsaw 2004, s. 223–240.
- Dzieduszycki W., *Kruszwica – piastowska domena nad Gopłem*, [w:] *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, red. M. Kobusiewicz, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Poznaniu, Poznań 2008, s. 397–429.
- Dzieje historiografii Pomorza Gdańskiego i Prus Wschodnich 1920–1939 (1944)*. Kierunki, ośrodki, najwybitniejsi przedstawiciele: materiały z sesji w Toruniu (15–16 XI 1991 r.), red. A. Tomczak, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1992.
- Dzięciołowski E., Górecki J., *Interdyscyplinarne badania Ostrowa Lednickiego i jego osadniczego zaplecza*, „Studia Lednickie” 1989, t. 1, s. 185–199.
- The early medieval settlement complex at Czeremno in the light of results from past research (up to 2010)*. Material evidence = *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czeremnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010)*. Podstawy źródłowe, t. 1, seria: *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej* = *Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. 2, cz. 1–2, red. M. Florek, M. Wołoszyn, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2016.
- The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952–1955)*. Material evidence = *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952–1955)*. Podstawy źródłowe, seria: *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej* = *Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. 4, red. M. Wołoszyn, Kraków 2018.
- Filipowiak W., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wolinie w latach 1953–1954*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1955, t. 1, s. 179–193.
- Filipowiak W., *Wolin – największe miasto Słowiańszczyzny zachodniej*, [w:] *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 1: *Pomorze średniowieczne*, red. G. Labuda, Książka i Wiedza, Warszawa 1958, s. 36–72.
- Filipowiak W., *Wolin w świetle wykopalisk*, [w:] *Szczecin i Wolin we wczesnym średniowieczu*, red. W. Brodzki, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1954, s. 45–64.
- Filipowiak W., *Wolinianie – Studium osadnicze*. Materiały, t. 1, Szczecińskie Towarzystwo Naukowe. Wydział Nauk Społecznych, t. 4, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Szczecin 1962.
- Fitzke J., *Poszukiwania archeologiczne w Pobiedniku pow. Miechów*, „Przegląd Archeologiczny” 1930–1932, t. 4, R. 12/14, z. 3, s. 246–248.

- Florkiewicz I., Sikora P., *Remarks on the excavation conducted in Czeremno in 1952 r.* = *Uwagi na temat badań wykopaliskowych w Czeremnie w 1952 r.*, [w:] *The early medieval settlement complex at Czeremno in the light of results from past research (up to 2010). Material evidence* = *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czeremnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010)*. Podstawy źródłowe, t. 1, seria: *U Źródła Europy Środkowo-Wschodniej* = *Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. 2, cz. 1, red. M. Florek, M. Wołoszyn, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2016, s. 219–240.
- Fogel J., *Pompeja polska. Z dziejów archeologii wielkopolskiej XIX wieku: działalność Albina hr. Węsierskiego i Zbigniewa hr. Węsierskiego-Kwileckiego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 1991.
- Gajewski L., *Badania nad organizacją produkcji pracowni garncarskich z okresu rzymskiego w Igołomi*, „*Archeologia Polski*” 1959, t. 4, z. 1, s. 101–158.
- Gajewski L., *Trzydziestolecie badań archeologicznych w rejonie Igołomi*, „*Z Otchłani Wieków*” 1960, R. 26, z. 2, s. 92–102.
- Gajewski L., *Z badań nad wyspecjalizowanym garncarstwem okresu późno lateńskiego i rzymskiego w dorzeczu górnej Wisły*, „*Sprawozdania Archeologiczne*” 1959, t. 5, s. 281–302.
- Garus J., *Archeologia na Zamku Królewskim. Część druga*, „*Kronika Zamkowa*” 1991/92, nr 2 (24), s. 3–31.
- Garus J., *Archeologia na Zamku Królewskim. Część pierwsza*, „*Kronika Zamkowa*” 1991, nr 1 (23), s. 50–69.
- Garus J., *Gród i Zamek książąt mazowieckich w Warszawie: nowe źródła archeologiczne i nowe spojrzenie*, „*Kronika Zamkowa*” 2007, nr 1–2 (53–54), s. 7–37.
- Gąssowski J., *Archeologowie przedwojennego Biskupina*, [w:] *Badacze Biskupina*, red. A. Grossman, W. Piotrowski, seria: *Biskupińskie Prace Archeologiczne*, nr 4, Wrocław–Biskupin 2005, s. 29–40.
- Gąssowski J., Gierlach B., *Zamek Królewski w Warszawie w świetle badań archeologicznych w latach 1949–1952 i 1963–1967*, „*Warszawskie Materiały Archeologiczne*” 1967, t. 2, s. 3–30.
- Gąssowski J., Gierlach B., *Zamek Królewski w Warszawie w świetle badań archeologicznych w latach 1949–1952*, „*Warszawskie Materiały Archeologiczne*” 1969–1971, t. 4, s. 1–15.
- Gąssowski J., *Konferencja młodych archeologów w Osiecznej koło Leszna Wielkopolskiego*, „*Sprawozdania PMA*” 1953, t. 5, z. 3–4, s. 96–99.
- Gąssowski J., *Konferencja w sprawie Grodów Czerwieńskich w Hrubieszowie*, „*Sprawozdania PMA*” 1953, t. 5, z. 3–4, s. 99–103.
- Gąssowski J., *Z dziejów polskiej archeologii*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1970.
- Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, red. H. Paner, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 1998.
- Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 1, red. J. Kamińska, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1959.
- Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 3, red. J. Kamińska, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1960.
- Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 4, red. J. Kamińska, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1961.

- Gdańsk wczesnośredniowieczny, t. 6, red. J. Kamińska, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1967.
- Gediga B., *Archeologia wobec ratownictwa na wielkich budowach*, [w:] *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, red. J. Rydzewski, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Kraków 2000, s. 91–99.
- Gediga B., *Opolski ośrodek grodowy w państwie wczesnopiastowskim*, [w:] *Śląsk około roku 1000: materiały z sesji naukowej we Wrocławiu w dniach 14–15 maja 1999 roku*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, PAN Oddział we Wrocławiu, Wrocław 2000, s. 167–183.
- Gierlach B., *Zagadnienie lokalizacji pierwotnego grodu na terenie Zamku Królewskiego w Warszawie*, „Warszawskie Materiały Archeologiczne” 1969–1971, t. 4, s. 19–22.
- Gieysztor A., *Badania nad genezą państwa polskiego*, „Przegląd Zachodni” 1950, R. 6, nr 3/4, s. 169–195.
- Gieysztor A., *Badania nad początkami formacji feudalnej i powstawaniem państwa polskiego, prowadzone w dziesięcioleciu 1945–1954*, [w:] *Pierwsza Sesja Archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 5–8 V 1955 roku*, red. W. Hensel, Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Warszawa–Wrocław 1957, s. 237–267 i 289–295.
- Gieysztor A., *Badania nad początkami państwa polskiego w roku 1952*, „Przegląd Zachodni” 1953, R. 9, nr 1/3, s. 206–254.
- Gieysztor A., *Badania nad początkami państwa polskiego*, „Przegląd Historyczny” 1949, t. 39, nr 2, s. 202–205.
- Gieysztor A., *Badania nad polskim wczesnym średniowieczem w roku 1951*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 5/8, s. 299–363.
- Gieysztor A., *Badania wczesnodziejowe w Czechosłowacji*, „Przegląd Zachodni” 1951, R. 7, nr 3/4, s. 379–389.
- Gieysztor A., *Dorobek badań nad polskim wczesnym średniowieczem (1948–1952)*, „Życie Nauki” 1952, t. 7, nr 7/8, s. 195–202.
- Gieysztor A., *Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań*, „Kwartalnik Historyczny” 1954, t. 41, nr 1, s. 103–136.
- Gieysztor A., *Kierownictwo Badań nad początkami Państwa Polskiego w latach 1949–1952*, „Zapiski Archeologiczne” 1953, z. 2, Warszawa (maszynopis powielany).
- Gieysztor A., *O przeglądowym atlasie wczesnodziejowym ziem polskich*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1950, t. 51, nr 4, s. 210–211.
- Gieysztor A., *Periodyzacja dziejów Polski do wieku XIII na podstawie badań historycznych i archeologicznych*, [w:] *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich: przemówienia, referaty, dyskusja. Otwock, 1951–1952, t. 1*, red. S. Herbst, W. Kula, T. Manteuffel, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1953, s. 228–243.
- Gieysztor A., *Polskie badania na Grodach Czerwieńskich w latach 1952–1953*, „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego” 1954, t. 3, nr 1–6, s. 144–153.
- Gieysztor A., *Polskie badania wczesnodziejowe w r. 1950*, „Przegląd Zachodni” 1951, R. 7, nr 1/2, s. 193–263.
- Gieysztor A., *Polskie Millenium. Zagadnień współpracy historii i archeologii wczesnodziejowej*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 38, s. 391–406.

- Gieysztor A., *Prace badawcze na obszarze Grodów Czerwieńskich*, „Kwartalnik Historyczny” 1953, t. 40, nr 1, s. 302–316.
- Gieysztor A., *Program prac nad początkami państwa polskiego*, „Ochrona Zabytków” 1949, R. 2, z. 3 (7), s. 145–152.
- Gieysztor A., *W sprawie badań związanych z tysiącleciem państwa polskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1958, t. 45, nr 3, s. 707–717.
- Gieysztor A., *Wały śląskie*, „Przegląd Historyczny” 1949, t. 39, s. 205.
- Gieysztor A., *Zagadnienia historyczne Zamku piastowskiego*, [w:] *Siedem wieków Zamku Królewskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972, s. 11–24.
- Gieysztor A., *Zagadnienia początków państwa polskiego – zarys problematyki*, „Życie Słowiańskie” 1953, nr 2.
- Glińska N., *Wiślica we wczesnym średniowieczu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych. Stan badań i problematyka badawcza*, [w:] *W kręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie (1957–1967/68). Państwo – Kościół – Nauka – Popularyzacja*, red. A. Młynarczyk-Tomczyk, S. Orzechowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2017, s. 243–278.
- Glińska N., Bukowska A., *Wczesnośredniowieczna Wiślica. Urbs famosissima in regno Lechitarum. Nowe badania nad wczesnośredniowieczną architekturą kamienną w Wiślicy*, seria: *Origines Polonorum*, t. 14, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2020.
- Gliński W., Koj J., *Z nowszych badań nad wczesnośredniowieczną Wiślicą*, „Slavia Antiqua” 1999, t. 40, s. 119–150.
- Gnieszno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk, red. J. Kostrzewski, nakł. Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, Poznań 1939.
- Gnieszno. Wczesnośredniowieczny zespół grodowy, red. T. Sawicki, współred. M. Bis, seria: *Origines Polonorum*, t. 11, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2018.
- Godycki M., *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko na Ostrowie Lednickim*, seria: *Materiały i Prace Antropologiczne*, nr 11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Wrocław 1956.
- Gomułka W., *Z kart naszej historii*, Książka i Wiedza, Warszawa 1968.
- Górecki J., *Dzieje badań Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, red. Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa, seria: *Origines Polonorum*, t. 9, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2016, s. 29–44.
- Górska H., *Restauracja katedry na Wawelu przez Sławomira Odrzywolskiego na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia Waweliana” 1994, t. 3, s. 123–141.
- Górska-Golaska K., *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, [w:] *Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 1953–2003. Księga jubileuszowa z okazji pięćdziesięciolecia działalności*, red. J. Schiller, L. Zasztwot, Warszawa 2004, s. 137–150.
- Górski J., *Archeolodzy w Nowej Hucie. Sześćdziesięciolecie Oddziału Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty” 2010, t. 25, s. 179–184.
- Górski K., *Pierwotny Gdańsk i dzieje jego zagłady*, „Rocznik Gdański” 1932, t. 6, s. 51–75.

- Górski K., *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 2, s. 37–64.
- Grabski A.F., *Dzieje historiografii*, wprowadzenie R. Stobiecki, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008.
- Grabski A.F., *Historyzm sarmacki a historyzm Oświecenia*, „Przegląd Humanistyczny” 1972, nr 5 (92), s. 1–15.
- Grabski A.F., *Zarys historii historiografii polskiej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006.
- Grabski A.F., *Zygmunt Wojciechowski i historia macierzystych ziem Polski*, [w:] Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary (1505–1548)*, PIW, Warszawa 1979, s. 5–69.
- Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J., *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. 1, Kraków 1926.
- Gród piastowski w Gieczu. *Geneza–funkcja–kontekst*, red. M. Kara, T. Krysztofiak, A.M. Wywra, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2016.
- Gród prasłowiański w Biskupinie w powiecie żnińskim, red. J. Kostrzewski, Instytut Prehistoryczny Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 1938.
- Gryc J., *Gród w Cieszynie w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] T. Rodzińska-Chorąży, A. Tyc, W. Gojniczek, B. Czwojdrak, J. Gryc, Z. Jagosz-Zarzycka, B. Chorąży, G. Chromik, Ł. Łukaszewski, *Rotunda na Górze Zamkowej w Cieszynie. Badania archeologiczno-architektoniczne 1941–2017*, Muzeum Śląska Cieszyńskiego, Instytut Historii Sztuki UJ, Akademia Nauk Republiki Czeskiej, Imedius Agencja Reklamowa, Cieszyn–Kraków 2020, s. 199–203.
- Grygiel R., *Cmentarzysko wareskich drużynników w Lutomiersku*, [w:] *Początki Łęczycy*, t. 2: *Archeologia o początkach Łęczycy*, red. R. Grygiel, T. Jurek, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź 2014, s. 733–742.
- Gumiński W., *Gródek Nadbużny. Osada kultury pucharów lejkowatych*, seria: *Polskie Badania Archeologiczne*, t. 28, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.
- Gupieniec R., *Wykaz publikacji opartych o źródła archeologiczne uzyskane w latach 1948–1958 (pierwsze półrocze)*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 1, red. J. Kamińska, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1959, s. 23–28.
- Gurba J., „*Mapa grodzisk w Polsce*”, red. W. Antoniewicz, Z. Wartolowska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964”: [recenzja], „*Rocznik Lubelski*” 1965, t. 8, s. 253–254.
- Gurba J., *Straty osobowe archeologii polskiej w czasie II wojny światowej (próba uzupełnień)*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*” 2005, vol. LX, Sectio F, s. 257–264.
- Gwizdałówna J., *Miasteczko wawelskie w wieku XVIII. Problemy urbanistyczne*, „*Studia Waweliana*” 2015, t. 16, s. 109–141.
- Hawrot J., *Odkrycie budowli romańskiej w Sobótce*, „*Ochrona Zabytków*” 1949, R. 2, z. 3 (7), s. 155–159.
- Hawrot J., *Sobótka woj. Wrocław (prace wykopaliskowe w 1948 roku)*, „*Archeologia*” 1948, t. 2, s. 407.
- Hensel W., *Badania nad początkami państwa polskiego w Wielkopolsce*, „*Archeologiczne Rozhledy*” 1953, R. V, z. 1, s. 59–63.
- Hensel W., Cofta A., *Badania archeologiczne w Kruszwicy w 1952*, „*Przegląd Zachodni*” 1953, R. 9, nr 1–5, s. 614–625.

- Hensel W., Cofta-Broniewska A., *Starodawna Kruszwica od czasów najdawniejszych do roku 1271*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław 1961.
- Hensel W., *Dwa kierunki – jedna myśl*, „Z Otchłani Wieków” 1946, R. 15, z. 1–2, s. 1–4.
- Hensel W., *Geneza państwowości polskiej w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19–22 września 1948 r.*, t. 1: *Referaty*, Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Polskie Towarzystwo Historyczne, Wrocław 1948, s. 209–224.
- Hensel W., *Grody wczesnopolskie*, „Z Otchłani Wieków” 1945, R. 14, z. 9–12, s. 4–11.
- Hensel W., *Gród wczesnodziejowy w Klecku, w pow. gnieźnieńskim*, „Wiadomości Archeologiczne” 1939, t. 16, s. 265–298.
- Hensel W., *Gród z początku IX wieku w Klecku*, „Z Otchłani Wieków” 1937, R. 12, z. 11–12, s. 153–159.
- Hensel W., *Kilka uwag na tle wyników wykopalisk na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 1938 i 1939 r.*, „Kronika miasta Poznania” 1946, R. XIX, nr 1, s. 14–27.
- Hensel W., *Na śladach Mieszkowej stolicy (Odkrycia na Ostrowie Tumskim w Poznaniu)*, „Przegląd Zachodni” 1947, R. 3, nr 2, s. 121–132.
- Hensel W., *Najdawniejsze dzieje Gniezna w świetle wykopalisk*, [w:] *Św. Wojciech 997–1947. Księga pamiątkowa*, red. Z. Bernacki, Wyd. Kurii Metropolitalnej, Gniezno 1947, s. 207–234.
- Hensel W., *Najdawniejsze stolice Polski. Gniezno–Poznań–Kruszwica*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960.
- Hensel W., *Odkrycia archeologiczne w Poznaniu w 1952 r.*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 11/12, s. 401–404.
- Hensel W., *Osadnictwo i budownictwo prapolskie*, seria: Wiedza Powszechna, cykl: Praszłowiańszczyzna i Polska Pierwotna, z. 9, Czytelnik, Warszawa 1947.
- Hensel W., *Polskie tysiąclecie*, „Sprawozdania PMA” 1950, t. III, z. 1–4, s. 27–46.
- Hensel W., *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*, Księgarnia Akademicka, Poznań 1946.
- Hensel W., *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*, „Przegląd Wielkopolski” 1946, t. 2, s. 193–206.
- Hensel W., *Poznań w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, „Przegląd Zachodni” 1953, R. 9, nr 6/8, s. 14–100.
- Hensel W., *Poznań w zaraniu dziejów od paleolitu do połowy XIII wieku n.e.*, seria: Popularnonaukowa Biblioteka Archeologiczna, nr 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1958.
- Hensel W., *Poznań wczesnodziejowy. Tymczasowe omówienie wyników prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim*, „Kronika miasta Poznania” 1938, R. XVI, s. 222–240.
- Hensel W., *Problem Jomsborga*, „Przegląd Zachodni” 1948, R. 4, nr 9, s. 319–321.
- Hensel W., *Przedmowa*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1, red. W. Hensel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa–Wrocław 1959, s. 7–12.
- Hensel W., *Rola Poznania w okresie wczesnopiastowskim na tle odkryć w innych ośrodkach polskich*, „Kronika miasta Poznania” 1947, R. XX, nr 2/3, s. 113–135.
- Hensel W., *Spór polsko-niemiecki w sprawie powstania państwa polskiego. Wykłady radiowe*, „Rzeczpospolita. Organ Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego” 1944, t. 1, nr 75, s. 4.

- Hensel W., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, nakł. Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, Poznań 1950.
- Hensel W., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 2, nakł. Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, Poznań 1953.
- Hensel W., *Tymczasowe wyniki prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 1948 r.*, „Przegląd Zachodni” 1949, R. 5, nr 3/4, s. 257–260.
- Hensel W., *Uwagi do artykułu: kilka słów o Kruszwicy*, „Z Otchłani Wieków” 1948, R. 17, z. 11–12, s. 179.
- Hensel W., *Uwagi o badaniu stanowisk wielowarstwowych*, „Zeszyty Prehistoryczne”, nr 2, Polskie Towarzystwo Prehistoryczne, Poznań 1949.
- Hensel W., *Z historii powojennych badań w Poznaniu. Związek z genezą ruchu naukowego „Polskie Tysiąclecie” i jego perturbacje*, „Slavia Antiqua” 2004, t. 45, s. 201–203.
- Hensel W., *Zagadnienie początków Poznania i kwestia jego stołecznego charakteru w świetle wyników prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim*, „Kronika miasta Poznania” 1938, R. XVI, s. 484–507.
- Hensel W., *Założenie Poznania i jego najstarsze dzieje w świetle wykopalisk*, „Z Otchłani Wieków” 1938, R. 13, z. 11–12, s. 131–143.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 5, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980.
- Hensel W., Żak J., *Poznań im frühen Mittelalter*, „Archaeologia Polona” 1964, t. 7, s. 258–276.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., Łosińska A., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 7, Alga, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Poznań–Toruń 1995, s. 83–84.
- Hensel W., Niesiołowska A., Żaki J., *Badania na placu katedralnym w 1938 r.*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1, red. W. Hensel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa–Wrocław 1959, s. 13–57.
- Herbst S., *Przeglądowy atlas wczesnodziejowy ziem polskich. Projekt wydawnictwa*, „Kwartalnik Historyczny” 1951, t. 58, z. 1–2, s. 123–125.
- Herczyński R., *Spętana nauka. Opozycja intelektualna w Polsce 1945–1970*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 2008, s. 44–97, 101–147.
- Historia Gdańska*, t. 1: *Do roku 1454*, red. E. Cieślak, J. Rumiński, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1978.
- Holas A., *Odkrycie tympanonu romańskiego w kościele ponorbertańskim w Strzelnie*, „Ochrona Zabytków” 1954, R. 7, nr 4, s. 271–272.
- Hołubowicz W., *Doroczna sesja naukowa Kierownictwa Badań nad początkami Państwa Polskiego*, „Dawna Kultura” 1954, R. 1, z. 1, s. 43–45.
- Hołubowicz W., Kaźmierczyk K., *Z badań Niemczy śląskiej w latach 1950–1961*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1963, t. 15, s. 288–315.
- Hołubowicz W., *Niemcza Śląska*, [w:] *Z przeszłości Śląska*, seria: Popularnonaukowa Biblioteka Archeologiczna, nr 5, red. W. Hensel, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa 1960, s. 79–86.
- Hołubowicz W., *O metodzie badania grodów*, „Z Otchłani Wieków” 1947, R. 16, z. 3–4, s. 33–37.

- Hołubowicz W., *Opole w wiekach X–XII*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 1956.
- Hołubowicz W., *Przyczynek do znajomości metod badania grodów wczesnohistorycznych*, nakł. Uniwersytetu M. Kopernika, Toruń 1948.
- Hołubowicz W., *Rozmieszczenie budynków, ulic i podwórz w Opolu na Ostrówku w X–XIII w.*, „Światowit” 1962, t. 24, s. 515–555.
- Hołubowicz W., *Studia nad metodami badań warstw kulturowych w prehistorii polskiej*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1948.
- Hołubowicz W., *Wczesnośredniowieczne Opole w świetle badań archeologicznych w latach 1952–1953*, [w:] *Szkice z dziejów Śląska*, red. E. Maleczyńska, wyd. 2, Książka i Wiedza, Warszawa 1955, s. 20–78.
- Hołubowicz W., *Wczesnośredniowieczne Opole w świetle badań w roku 1952*, [w:] *Szkice z dziejów Śląska*, red. E. Maleczyńska, Książka i Wiedza, Warszawa 1953, s. 15–26.
- Hołubowicz W., *Wyniki badań w Niemczy śląskiej przeprowadzone w 1950 r.*, „Wiadomości Archeologiczne” 1955, t. 22, z. 2, s. 146–157.
- Hołubowicz W., *Z zagadnień metodyki wykopalisk*, „Archeologia” 1950–1951, t. 4, s. 80–89.
- Hołubowiczowa H., Hołubowicz W., *Z badań na Ślęzy w 1949 r.*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1, s. 119–148.
- Hołubowiczowie W. i H., *Rzeźba kultowa koło wsi Garncarsko w pobliżu Ślęzy*, „Archeologia” 1952, t. 3, s. 215–223, 445–446.
- Hołubowiczowie W. i H., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ślęzy-Sobótce w r. 1950 (Streszczenie)*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1950, R. 5, z. 1, s. 115–119.
- Hołubowiczowie W. i H., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Niemczy w r. 1950 (Streszczenie)*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1950, R. 5, z. 1, s. 120–123.
- Hübner P., *Nauki społeczne i humanistyka – mechanizmy zniewolenia*, [w:] *Polacy wobec przemocy 1944–1956*, red. B. Otwinowska, J. Żaryn, Editions Spotkania, Warszawa 1996, s. 276–306.
- Hübner P., *Polityka naukowa w Polsce w latach 1944–1953: geneza systemu*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1992.
- Igołomia. I. *Osada wczesnośredniowieczna*, red. S. Nosek, „Prace Komisji Archeologicznej PAN”, nr 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1961.
- Igołomia. *Zjazd Polskich Towarzystw Archeologicznych i Numizmatycznych w Nowej Hucie w czerwcu 1953 roku*, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Kraków 1953.
- Jaczewski B., *Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918–1939*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978.
- Jakimowicz R., *Prehistoria ziem polskich. Okres wczesnohistoryczny*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1948.
- Jakimowicz R., *Sprawozdanie z działalności Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych na okręg warszawski*, „Wiadomości Archeologiczne” 1923, t. 8, z. 2–4, s. 201–224.
- Jakimowicz R., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kruszwicy w latach 1948–1949*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1, s. 99–117.

- Jakimowicz R., Żurowski J., *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich. Nazwy topograficzne zebrał Stanisław Bąk*, nakł. Polskiej Akademii Umiejętności, Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, Kraków 1939.
- Jamka R., *Badania wykopaliskowe w Opolu*, „Ochrona Zabytków” 1948, R. I, nr 3/4, s. 124–126.
- Jamka R., *Dotychczasowe wyniki badań wykopaliskowych na staropolskiej osadzie we Wrocławiu*, Wydawnictwa Instytutu Śląskiego, 1946, Komunikat. Seria 5, nr 24.
- Jamka R., *Kraków w pradziejach*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.
- Jamka R., *Przeszłość Opola-Ostrówka w świetle badań wykopaliskowych w okresie 1948–1950*, „Ochrona Zabytków” 1950, R. III, s. 89–92.
- Jamka R., *Przeszłość wczesnopiastowskiego Opola w świetle wykopalisk*, Komitet Badań Prehistorycznych: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne – Oddział w Opolu, Opole 1949.
- Jamka R., *Szczegółowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Opolu za okres 1948–1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1949, t. 1, s. 1–57.
- Jamka R., *Wyniki prac wykopaliskowych w Opolu w 1948*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1949, t. 50, nr 1, s. 27–30.
- Jamka R., *Wyniki prac wykopaliskowych w Opolu w latach 1948–1951*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, t. 52, nr 9, s. 818–826.
- Janiak T., *Katedra gnieźnieńska we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Gniezno. Wczesnośredniowieczny zespół grodowy*, red. T. Sawicki, współred. M. Bis, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, seria: Origines Polonorum, t. 11, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2018, s. 189–233.
- Jarocki R., *Opowieść o Aleksandrze Gieysztorze*, Presspublica, Warszawa 2001.
- Jasienica P., *Archeologia na wrywki*, Książka i Wiedza, Warszawa 1956.
- Jasienica P., *Słowiański rodowód*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1961.
- Jasienica P., *Świt słowiańskiego jutra*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1952 (wyd. 2, 1954).
- Jasiński J., *Kwestia pojęcia Ziemie Odzyskane*, [w:] *Ziemie Odzyskane / Ziemie Zachodnie i Północne 1945–2005. 60 lat w granicach państwa polskiego*, red. A. Sakson, Instytut Zachodni, Poznań 2006, s. 15–26.
- Jaworski K., *Niemczański zespół grodowy na przełomie pierwszego i drugiego tysiąclecia*, [w:] *Śląsk około roku 1000: materiały z sesji naukowej we Wrocławiu w dniach 14–15 maja 1999 roku*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, PAN Oddział we Wrocławiu, Wrocław 2000, s. 149–162.
- Jaworski K., Rzeźnik P., *Wrocławski Ostrów Tumski we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej (katalog wystawy)*, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno 1998, s. 88–93.
- Jażdżewski K., *Charakterystyka wczesnośredniowiecznych warstw kulturowych w wykopie głównym na stanowisku 1 w Gdańsku*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 164–211.
- Jażdżewski K., *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1951, t. 1, s. 91.

- Jażdżewski K., *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle wykopalisk*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1961.
- Jażdżewski K., *Grody wczesnodziejowe w Gdańsku i Łęczycy w świetle badań archeologicznych w 1948 roku*, „Wiadomości Historyczne” 1949, R. II, nr 1, s. 21–28.
- Jażdżewski K., *Kształtowanie się wczesnośredniowiecznej kultury miejskiej w Polsce w świetle badań w latach 1945–1954*, [w:] *Pierwsza Sesja Archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk*, Warszawa 5–8 V 1955, red. W. Hensel, Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Warszawa–Wrocław 1957, s. 319–347.
- Jażdżewski K., *Kultura rybaków gdańskich w wiekach XII i XIII w świetle badań wykopaliskowych 1948–1951*, „Rocznik Gdański” 1954, t. 13, s. 7–28.
- Jażdżewski K., *Ogólne wiadomości o Czerminie-Czerwieniu*, „Archeologia Polski” 1959, t. 4, z. 1, s. 61–91.
- Jażdżewski K., *Ogólne wyniki badań archeologicznych w Gdańsku w l. 1948–1952*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 137–152.
- Jażdżewski K., *Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku*, Wydawnictwo Fundacji Badań Archeologicznych im. Prof. Konrada Jażdżewskiego, Łódź 1995.
- Jażdżewski K., *Sprawozdanie z badań archeologicznych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Lutomiersku w pow. łaskim, woj. łódzkim w r. 1950*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 2, s. 257–264.
- Jażdżewski K., *Uwagi nad sposobami pracy wykopaliskowej (w związku z pracą W. Hołubowicza pt. „Studia nad metodami badań warstw kulturowych w prehistorii polskiej”)*, „Przegląd Archeologiczny” 1948–1949, t. 8, s. 96–101.
- Jażdżewski K., *W sprawie Gdańska wczesnośredniowiecznego i metody planistyczne jego badania*, „Kwartalnik Historyczny” 1953, R. LX, s. 196–213.
- Jażdżewski K., Chmielewski W., *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle badań wykopalisk z lat 1948–1949*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1, s. 35–81.
- Józefowiczówna K., *Konserwacja reliktów kamiennej architektury wczesnośredniowiecznej w katedrze poznańskiej*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, t. 20, z. 2, s. 174–177.
- Józefowiczówna K., *Nowy pogląd na sprawę najstarszych etapów budowlanych byłego opactwa w Trzemesznie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1963, t. 8, z. 1, s. 3–17.
- Józefowiczówna K., *Odkrycia w katedrze poznańskiej*, „Dawna Kultura” 1954, R. II, z. 2, s. 67–74.
- Józefowiczówna K., *Pozostałości przedromańskie i romańskie w kościele byłego opactwa w Trzemesznie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1963, z. 1, s. 97–104.
- Józefowiczówna K., *Prace badawczo-naukowe w kościele w Trzemesznie*, „Ochrona Zabytków” 1955, R. 8, nr 1 (28), s. 34–49.
- Józefowiczówna K., *Trzemeszno. Klasztor św. Wojciecha w dwu pierwszych wiekach istnienia*, PWN, Warszawa–Poznań 1978.
- Józefowiczówna K., *Z badań nad architekturą przedromańską i romańską w Poznaniu*, seria: *Polskie Badania Archeologiczne*, t. 9, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1963.
- Józefowiczówna K., *Zabezpieczanie resztek budowli wczesnośredniowiecznej w katedrze poznańskiej*, „Dawna Kultura” 1954, R. II, z. 4, s. 170–173.
- K.M. [Kazimierz Majewski], *Konferencja w sprawie organizacji badań archeologicznych wczesnodziejowych*, „Archeologia” 1948, t. 2, s. 429–430.

- Kaczmarczyk K., *Przegląd literatury poświęconej dziejom Wielkopolski*, „Roczniki Historyczne” 1925, t. 1, s. 226–287.
- Kaczmarek J., *Archeologia miasta Poznania*, t. 1: *Stan badań i materiały*, cz. 1–2, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań 2008.
- Kaczmarek J., *Organizacja badań i ochrony zabytków w Poznaniu (1720–1958)*, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań 1996.
- Kajzer L., *Osada przygródowa*, [w:] A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek, *Łęczyca wczesnośredniowieczna*, t. 2, seria: *Polskie Badania Archeologiczne*, t. 27, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 87–99.
- Kajzer L., *Panorama badań wykopaliskowych ostatniego trzydziestolecia XX wieku*, [w:] *Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, red. S. Skibiński, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Poznań 2001, s. 197–222.
- Kajzer L., *Średniowieczne źródła pomysłów Tomasa Tretera*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1972, nr 4, s. 507–514.
- Kamińska J., *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle siedmiu lat archeologicznych prac badawczych*, „Rocznik Gdański” 1955, t. 14, s. 29–55.
- Kamińska J., *Metody badań archeologicznych w Gdańsku w latach 1948–1952*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 153–164.
- Kamińska J., *Wyniki badań archeologicznych w Gdańsku w r. 1951*, „Z Otchłani Wieków” 1952, R. 21, z. 3, s. 89–98.
- Kamińska M., *Aktualny stan badań i nowe koncepcje interpretacyjne romańskiego Tyńca*, [w:] *Kraków romański: materiały sesji naukowej odbytej 13 kwietnia 2013 roku w Krakowie*, red. M. Bochenek, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2014, s. 137–168.
- Kapitańczyk K., *W sprawie hutnictwa wczesnośredniowiecznego w Biskupinie*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, 1953 t. 2, s. 127–136.
- Kara M., *Archeologia o początkach państwa Piastów (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Falkowski, Wydawnictwo „DiG”, Warszawa 2004, s. 253–317.
- Kara M., *Mediewistyka historyczna i archeologia średniowiecza w badaniach nad początkami państwa Piastów. Przykład „współpracy” historiografii i archeologii*, [w:] *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cygot, A. Zalewska, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2012, s. 869–884.
- Kara M., *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Poznań 2009.
- Kara M., *Polish Archaeology in the ‘Millennium’ Research on the Early Polish State, with Particular Emphasis on the Poznań Research Centre. Major Research Paradigms*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 151–167.
- Kara M., *Relikty osadnictwa ze starszych faz wczesnego średniowiecza oraz przełomu faz starszych i młodszych (od około VI/VII do pierwszej połowy XI w.) z obszaru obecnej tzw. małej aglomeracji miasta Poznania. Próba zarysu przemian osadniczych według nowszych ustaleń archeologii*, [w:] M. Kara, M. Makohonienko, A. Michałowski, *Przemiany osadnictwa i środowiska przyrodniczego Poznania i okolic od schyłku sta-*

- rożytności do lokacji miasta, seria Ekologia Historyczna Poznania, t. 1, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2016, s. 71–132.
- Kara M., *Ze studiów nad elitarną kulturą ludności grodów tzw. centralnych państwa pierwszych Piastów, czyli ponownie o wczesnośredniowiecznym grzebieniu ze Stroszek pod Gieczem. Ujęcie porównawcze*, „Slavia Antiqua” 2019, t. 60, s. 107–191.
- Kara M., Michałowski A., Rębkowski M., *Profesora Władysława Łosińskiego wkład w polską archeologię wczesnego średniowiecza, czyli przyczynek do szkicu o pokoleniu okresu badań „milenijnych”*, „Slavia Antiqua” 2018, t. 59, s. 9–20.
- Karolak Z., *Badania archeologiczne Zamku Królewskiego w Poznaniu*, [w:] *Zamek Królewski w Poznaniu. Zarys historii. Badania archeologiczne. Działania na rzecz restytucji*, oprac. red. H. Kondziela, nakł. Stowarzyszenia Komitetu Odbudowy Zamku Królewskiego, Poznań 2004, s. 29–45.
- Karwasieńska J., *Pracownia Edytorska Źródeł Średniowiecznych IH PAN*, „Studia Źródłoznawcze” 1962, t. 7, s. 217–218.
- Kaźmierczyk J., *Ku początkom Wrocławia*, cz. 1–3, Wrocław 1991–1995.
- Kaźmierczyk J., *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. 1–2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1966–1970.
- Kaźmierczyk J., Macewicz K., Wuszkán S., *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*, Instytut Śląski, Opole 1977, s. 355–358.
- Kąsinowski A., *Badania architektoniczne jako materiał do projektu odbudowy Zamku Królewskiego*, „Ochrona Zabytków” 1987, R. 40, nr 1–2, s. 27–36.
- Kępiński Z., *Analiza wykopalisk architektonicznych w katedrze gnieźnieńskiej*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1945 i 1946 (rok wyd. 1947), t. 13, z. 4, s. 177–179.
- Kępiński Z., *Odkrycie w Strzelnie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 3/4, s. 202–207.
- Kępiński Z., Józefowiczówna K., *Grobowiec Mieszka I i najstarsze budowle grodu poznańskiego*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 5/6, s. 367–397 (odbitka s. 1–29).
- Kierownictwo Badań nad Początkami Państw Polskiego, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 379–384.
- Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego 1949–1950, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1, s. 205–206.
- Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego 1951–1952, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 2, s. 140.
- Kiersnowska T., *Blonie, pow. Pruszków*, „Informator Archeologiczny. Badania za rok 1971” 1972, s. 159–160.
- Kiersnowska T., *Gwizdek z grodziska wczesnośredniowiecznego w Bródnie Starym, pow. warszawski*, „Sprawozdania PMA” 1951, t. 4, z 1–2, s. 107–109.
- Kiersnowska T., *Trzynastowieczna siedziba książęca w Błoniu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1971, R. XIX, nr 3, s. 447–462.
- Kiersnowski R., *Badania nad początkami państwa polskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1949, R. LVII, z. 1–4, s. 346–353.
- Kiersnowski R., *Legenda Winety. Studium historyczne*, Biblioteka Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, seria A, nr 6, wydano z zasiłku Prezydium Rady Ministrów i Ministerstwa Oświaty, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków 1950.

- Kiersnowski R., *Problematyka badawcza wałów śląskich*, „Przegląd Zachodni” 1950, R. 6, nr 1/2, s. 72–76.
- Kiersnowski R., *Wały śląskie*, „Przegląd Zachodni” 1951, R. 7, nr 1/4, s. 152–192.
- Kiersnowski R., *Wolin i Szczecin jako główne ośrodki Pomorza Zachodniego we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Szczecin i Wolin we wczesnym średniowieczu*, red. W. Brodzki, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 5–30.
- Kiersnowski R., *Wspominając Aleksandra Gieysztora: w „Millenium”*, „Przegląd Historyczny” 2001, t. 91/1, s. 61–67.
- Kietlińska A., *Badania na Górze Zamkowej w Cieszynie*, „Z Otchłani Wieków” 1950, R. 19, z. 9–10, s. 146–150.
- Kietlińska A., *Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949–1954*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1960, t. 5, s. 63–98.
- Kietlińska A., *Łyżka odlewnicza znaleziona na Górze Zamkowej w Cieszynie*, „Wiadomości Archeologiczne” 1955, t. 22, z. 2, s. 216.
- Kietlińska A., *Osadnictwo starożytne na Górze Zamkowej w Cieszynie*, „Materiały Starożytne” 1958, t. 4, s. 91–123.
- Kietlińska A., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Cieszynie w roku 1950*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 2, s. 29–38.
- Kietlińska A., *Wykopaliska na Górze Zamkowej w Cieszynie (1949)*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1951, t. 1, s. 59–70.
- Kietlińska A., Hildt T., *Złota moneta celtycka z Cieszyna*, „Sprawozdania PMA” 1952, t. 4, z. 3, s. 121–126.
- Kisielewski J., *Ziemia gromadzi prochy*, Księgarnia św. Wojciecha, 1939.
- Kmiecinski J., *Gdańsk – geneza średniowiecznego miasta i portu. Wyniki badań milenijnych*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 133–149.
- Kmiecinski J., *Umocnienia grodu gdańskiego we wczesnym średniowieczu*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 233–237.
- Kmiecinski J., *Z prac wykopaliskowych w Gdańsku w 1953 roku*, „Dawna Kultura” 1954, R. I, z. 1, s. 37–41.
- Kmietowicz A., *Trzydziestolecie powstania Zakładu Numizmatyki w Krakowie 1954–1984*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1984, nr 32/3, s. 449–456.
- Kníe H., Pieczyński Z., *W sprawie rozmieszczenia budowli kamiennych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, „Z Otchłani Wieków” 1953, R. 22, z. 4, s. 131–134.
- Kobyliński Z., *Archeologia wczesnego średniowiecza w Polsce 1939–1989: sukcesy i porażki*, [w:] *Pół wieku z dziejów archeologii polskiej: 1939–1989*, red. J. Lech, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 357–409.
- Koczy L., *Jomsborg*, „Kwartalnik Historyczny” 1932, R. 46, t. I, z. 3–4, s. 277–320.
- Kołosówna Z., *Wczesnośredniowieczna wędzarnia ryb w Biskupinie, pow. Żnin*, „Sprawozdania PMA” 1950, t. 3, z. 1–4, s. 145–152.
- Kondziela H., *Stare Miasto w Poznaniu*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1971.
- Kopisz J., *Dokumentacja archiwalna osady z wczesnej epoki żelaza na stanowisku 4 w Biskupinie i jej cyfrowa integracja*, [w:] *IV sprawozdanie biskupińskie*, red. S. Nowaczyk, A. Grossman, W. Piotrowski, Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, Biskupin 2015, s. 53–102.

- Korespondencja Adama Naruszewicza 1762–1796. Z papierów po Ludwiku Bernackim*, uzupełnił, oprac. i wydał J. Platt, red. T. Mikulski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1959.
- Korotyński W., *Jak i z czego Wielka Warszawa powstała*, Zakłady Graficzne B. Wierzbicki i S-ka, Warszawa 1916.
- Korta W., *Tajemnice Góry Ślęży*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1988, s. 9–15.
- Kostrzewski B., *Gród w Gieczu w świetle źródeł pisanych i wykopalisk*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 9–10, s. 149–154.
- Kostrzewski B., *Na śladach dawnej świetności Gieczy*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, z. 11/12, s. 405–409.
- Kostrzewski B., *Nowe odkrycia w Gieczu*, „Z Otchłani Wieków” 1952, R. 21, z. 6, s. 183–186.
- Kostrzewski B., *Odkrycie mensy romańskiej w Gieczu*, „Z Otchłani Wieków” 1953, R. 22, z. 6, s. 227–230.
- Kostrzewski B., *Sprawozdanie z badań w Gieczu w 1953 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1956, t. 2, s. 129–139.
- Kostrzewski B., *Z problematyki badawczej Gieczy*, „Z Otchłani Wieków” 1953, R. 22, z. 3, s. 90–93.
- Kostrzewski B., *Zespół osadniczy w Gieczu. Przyczynek do zagadnienia formowania się miast przedlokacyjnych w Polsce*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, Warszawa 14–18 IX 1965, t. 4, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 318–331.
- Kostrzewski J., *Czy sądzić należy o rzekomych prehistorycznych prawach niemieckich do ziem polskich?*, „Przegląd Wielkopolski” 1946, R. 2, s. 129–137.
- Kostrzewski J., *Dzieje polskich badań prehistorycznych z 14 tablicami*, nakł. Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego z zasiłku Wydziału Nauki Ministerstwa Oświaty, Poznań 1949.
- Kostrzewski J., *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, nakł. Polskiej Akademii Umiejętności z zasiłku Prezydium Rady Ministrów, Kraków 1948.
- Kostrzewski J., *Gospodarka niemiecka w poznańskim Muzeum Prehistorycznym*, „Z Otchłani Wieków” 1946, R. 15, z. 1–2, s. 4–9.
- Kostrzewski J., *Grody staropolskie w świetle wyników ostatnich badań wykopaliskowych*, nakł. Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków 1939.
- Kostrzewski J., *Kultura prapolska*, Instytut Zachodni, Poznań 1947.
- Kostrzewski J., *Najstarsze Gniezno w świetle wykopalisk*, „Przegląd Zachodni” 1947, R. 3, nr 4, s. 308–318.
- Kostrzewski J., *Z mego życia. Pamiętnik*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1970.
- Kostrzewski J., *Zachowajmy na wieki gród Mieszka i Bolesława*, „Kurier Poznański” 1938, t. 33, nr 402, s. 18.
- Kostrzewski J., *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tysiąclecia p.n.e. do wczesnego średniowiecza)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1961.
- Kostrzewski J., *Ziemie polskie w starożytności*, [w:] *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19–22 września 1948 r.*, t. 1: *Referaty*, Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Polskie Towarzystwo Historyczne, Wrocław 1948, s. 161–172.

- Kościński B., Paner H., *Nowe wyniki datowania grodu gdańskiego – stanowisko 1* (wyk. I–V), [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, t. 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 2005, s. 9–47.
- Kościński B., Paner H., *Nowe wyniki datowania grodu gdańskiego. Stanowisko 1, wykopy I–V*, [w:] R. Barnycz-Gupiniec, *Planigrafia materiału zabytkowego z osady podgrodowej wczesnośredniowiecznego Gdańska (stanowisko 1)*, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 2005, s. 9–12.
- Kośnik J., *Lubelski etap działalności Witolda Hensla*, „*Archeologia Polski*” 2007, t. 52, z. 1–2, s. 219–225.
- Kowalczyk E., *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, seria: Biblioteka archeologiczna, t. 26, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Kraków 1987, s. 47–53.
- Kowalenko W., *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*, Polskie Towarzystwo Prehistoryczne, Poznań 1938.
- Kowalenko W., *Starosłowińskie grody portowe na Bałtyku*, „*Przegląd Zachodni*” 1950, R. 6, nr 5/6, s. 378–418.
- Kowska A.B., Dworczyk M., *Szczecin wczesnośredniowieczny. Nadodrzańskie centrum*, seria: *Origines Polonorum*, t. 5, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2011.
- Kowski J., *Sarmacja. Obalanie mitów: podręcznik bojowy*, Zona Zero, Warszawa 2016.
- Kozieł S., *Badania archeologiczne na Wawelu w latach 1948–1983*, „*Acta Archaeologica Waweliana*” 2006, t. 3, s. 5–41.
- Kóčka W., *Charakter osady odkrytej w Opolu*, „*Z Otchłani Wieków*” 1952, R. 21, z. 2, s. 55–59.
- Kóčka W., *Dotychczasowe wyniki badań wykopaliskowych we Wrocławiu*, „*Archeologia*” 1955, t. 5, s. 326–329.
- Kóčka W., *Gród plemienny i piastowski w Gnieźnie w świetle wykopalisk*, [w:] *Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk*, red. J. Kostrzewski, nakł. Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, Poznań 1939, s. 17–21.
- Kóčka W., Ostrowska E., *Prace wykopaliskowe we Wrocławiu w latach 1949–1951*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1955, t. 3, s. 271–275.
- Kóčka W., Ostrowska E., *Wrocław-Ostrów Tumski. Wyniki badań wykopaliskowych*, „*Archeologické Rozhledy*” 1953, R. V, z. 6, s. 772–775.
- Kóčka W., Ostrowska E., *Wyniki prac wykopaliskowych we Wrocławiu na Ostrowie Tumskim w latach 1953 i 1954*, „*Sprawozdania Archeologiczne*” 1956, t. 2, s. 85–95.
- Kóčka W., *Zdanie prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, „*Z Otchłani Wieków*” 1950, R. 19, z. 9–10, s. 145–146.
- Kóčka W., *Znaczenie wykopalisk w Opolu*, „*Z Otchłani Wieków*” 1949, R. 18, z. 9–10, s. 142–144.
- Kóčka-Krenz H., *Archeolodzy uniwersyteccy na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, „*Folia Praehistorica Posnaniensia*” 2013, t. 18, s. 119–134.
- Kóčka-Krenz H., *Kaplica pałacowa poznańskiego grodu*, „*Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski*” 2010, t. 4, s. 167–178.

- Kóčka-Krenz H., *Kwestia obecności basenu chrzcielnego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, [w:] *Miejsca chrztów, urządzenia baptyzmalne i ceremoniał chrzcielny od starożytności chrześcijańskiej do soboru trydenckiego*, red. A.M. Wyrwa, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2016, s. 165–177.
- Kóčka-Krenz H., *Palatium poznańskie na tle wczesnośredniowiecznych zespołów rezydencjonalnych*, [w:] *Archeologiczne tajemnice palatium i katedry poznańskiego Ostrowa*, red. M. Przybył, Muzeum Archeologiczne, Poznań 2016, s. 21–46.
- Kóčka-Krenz H., *Początki monumentalnej architektury świeckiej na grodzie poznańskim*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały z sesji naukowej, Gniezno, 20–21 listopada 2003 roku*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno 2004, s. 71–84.
- Kóčka-Krenz H., *Poznań – od grodu do miasta*, „*Archaeologia Historica Polona*” 2015, t. 23, s. 121–138.
- Kóčka-Krenz H., *Rezydencja pierwszych Piastów na poznańskim grodzie*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 5, red. H. Kóčka-Krenz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2005, s. 59–81.
- Krupkowski A., *Badania metaloznawcze nad żużlem i rudą łąkową z Tyńca*, „*Materiały Starożytne*” 1956, t. 1, s. 51–53.
- Krupkowski A., Reyman T., *Badania metaloznawcze nad przekutym półfabrykatem żelaza z Witowa pow. Pińczów i żużlem dymarkowym z Igołomi pow. Miechów*, „*Sprawozdania PMA*” 1953, t. 5, z. 1–2, s. 59–65.
- Krysztofiak T., *Palatium w Gieczu – archeologiczne podstawy datowania relikwów*, [w:] *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana profesor Klementynie Żurowskiej*, red. J. Gadomski, A. Małkiewicz, T. Rodzińska-Chorąży, A. Włodarek, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, s. 292–309.
- Krysztofiak T., *Romański kościół p.w. św. Mikołaja i Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Gieczu – wyniki prac archeologicznych*, „*Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski*” 2002, t. 1, s. 33–47.
- Krysztofiak T., *Wczesnopiastowski kościół p.w. św. Jana Chrzciela na grodzie w Gieczu w świetle najnowszych odkryć*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały z sesji naukowej, Gniezno, 20–21 listopada 2003 roku*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno 2004, s. 181–198.
- Kubasiewicz M., *Badania archeozoologiczne na terenie Gdańska IX–XIV wieku*, seria: *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 9, red. J. Kamińska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1977.
- Kukliński A., *Stan badań nad osadnictwem i umocnieniami średniowiecznymi w południowo-zachodniej części Wawelu*, „*Sprawozdania Archeologiczne*” 2005, t. 47, s. 296–305.
- Kukliński A., *Wczesnośredniowieczne obwałowania Wawelu w Krakowie*, „*Sprawozdanie Archeologiczne*” 2003, t. 55, s. 33–80.
- Kulik T., *Śląsk – ognisko rewizjonizmu niemieckiego w okresie międzywojennym*, „*Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*” 1981, nr 3, s. 361–377.
- Kurnatowscy Z. i S., *Archeologia polska w dobie podejmowania badań w Biskupinie*, [w:] *Badacze Biskupina*, red. A. Grossman, W. Piotrowski, Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, seria: *Biskupińskie Prace Archeologiczne*, nr 4, Wrocław–Biskupin 2005, s. 13–27.

- Kurnatowski Z. i S., *Wykopaliska – eksperyment niepowtarzalny*, „Archaeologia Historica Polona” 2000, t. 8, s. 315–326.
- Kurnatowska Z., *Badania nad początkami i rozwojem społeczeństwa wczesnopolskiego*, [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, red. M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski, Poznańskie Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2000, s. 381–412.
- Kurnatowska Z., *Badania nad początkami państwa polskiego. Próba bilansu*, „Slavia Antiqua” 1997, t. 38, s. 25–37.
- Kurnatowska Z., *Biskupin wczesnośredniowieczny – wyniki badań i problemy*, „Slavia Antiqua” 2010, t. 51, s. 143–144 (133–152).
- Kurnatowska Z., *Czy millenium było „tragedią polskiej archeologii”?*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, red. M. Głosek, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Łódź 1997, s. 147–156.
- Kurnatowska Z., *Początki Polski*, seria: Mała Biblioteka, t. 9, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2002.
- Kurnatowska Z., *Program badań nad Początkami Państwa Polskiego. Aspekty poznawcze i konserwatorskie*, [w:] *Tadeusz Roman Żurowski i konserwatorstwo archeologiczne w Polsce XX wieku*, red. Z. Kobyliński, J. Wysocki, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa 1999, s. 159–172.
- Kurnatowska Z., Kara M., *Początki architektury sakralnej na grodzie poznańskim w świetle nowych ustaleń archeologicznych*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały z sesji naukowej, Gniezno, 20–21 listopada 2003 roku*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno 2004, s. 47–70.
- Kurnatowski S., Kobusiewicz M., *Osiągnięcia i zaniedbania w polskiej archeologii i prahistorii ostatniego półwiecza*, [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, red. S. Kurnatowski, M. Kobusiewicz, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2000, s. 581–662.
- Kuś W., Jagosz-Zarzycka Z., *Cieszyn i okolice w czasach przedhistorycznych*, [w:] *Dzieje Cieszyna od pradziejów do czasów współczesnych, t. 1: Dzieje Cieszyna od zarania do schyłku średniowiecza (1528)*, red. I. Panic, Urząd Miejski w Cieszynie, Cieszyn 2010, s. 113–136.
- Kuśnierz J., *Historia badań wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Gródku nad Bugiem*, [w:] *The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952–1955). Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952–1955). Podstawy źródłowe*, seria: *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. 4, red. M. Wołoszyn, Kraków 2018, s. 225–231.
- Kuśnierz J., *Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne” 2003, s. 9–22.
- Kuśnierz J., *Organizacja i przebieg badań wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Gródku nad Bugiem w latach 1952–1955*, [w:] *The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952–1955). Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952–1955). Podstawy źródłowe*, seria:

- U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 4, red. M. Wołoszyn, Kraków 2018, s. 243–245.
- Kutrzebianka A., *O potrzebie współpracy archeologów z etnografami*, „Wiedza i Życie” 1953, R. XX, nr 2, s. 121–124.
- Labuda G., *Ideologia nacjonalizmu i rewizjonizmu w poglądach na przeszłość stosunków polsko-niemieckich*, „Przegląd Zachodni” 1966, nr 6, s. 187–210.
- Labuda G., *Legenda Jomsborga*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1945, 1946, t. 13, z. 1, s. 38–39.
- Labuda G., *Osiągnięcia i postulaty historiografii polskiej w zakresie dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*, [w:] *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19–22 września 1948 r.*, t. 1: *Referaty*, Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Polskie Towarzystwo Historyczne, Wrocław 1948, s. 187–198.
- Labuda G., *Początki państwa polskiego w historiografii polskiej i niemieckiej*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii. Studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej*, cz. 1, red. J. Krasuski, G. Labuda, A.W. Walczak, Instytut Zachodni, Poznań 1974, s. 150–218.
- Labuda G., *Problematyka badań wczesnodziejowych Szczecina*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 3/4, s. 336–378.
- Labuda G., *Studia nad początkami państwa polskiego*, Księgarnia Akademicka, Poznań 1946, s. 320.
- Labuda G., *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny” 1953, t. 25, z. 1, s. 6–56.
- Labuda G., *Źródła objaśniające początki państwa polskiego. Projekt wydawnictwa*, „Kwartalnik Historyczny” 1951, t. 58, s. 112–122.
- Labuda G., *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny*, seria: *Źródła Objasniające Początki Państwa Polskiego. Źródła Nordyckie*, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961.
- Labuda G., *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski*, t. 1–2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960–1961.
- Laubitz A., *O początkach kościoła gnieźnieńskiego w świetle ostatnich badań wykopaliskowych*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1934, R. 3, nr 1, s. 1–16.
- Laubitz A., *Prehistoryczne odkrycia na Górze Lecha i w katedrze gnieźnieńskiej*, „Z Otchłani Wieków” 1935, R. 10, z. 3, s. 33–45.
- Lech J., *Małowierni. Spór wokół marksizmu w archeologii polskiej lat 1945–1975*, „Archeologia Polski” 1997, t. 42, z. 1–2, s. 175–232.
- Lech J., *O genezie i wczesnych dziejach Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN wraz z uwagami do artykułu Imperium atakuje pióra prof. Stefana K. Kozłowskiego*, „Przegląd Archeologiczny” 2009, vol. 57, s. 191–214.
- Lech J., *Polish-German Relations in Archaeology in a Short Outline: A View from Warsaw*, „Archaeologia Polona” 2004, vol. 42, s. 21–64.
- Leciejewicz L., *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962.
- Leciejewicz L., Rulewicz M., Wesołowski S., Wieczorowski T., *La ville de Szczecin des IXe–XIIIe siècles*, *Archaeologia Urbium*, fasc. 2, red. W. Hensel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972.

- Lehr-Splawiński T., *Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich*, Wydawnictwo Instytutu Śląskiego, Katowice–Wrocław 1947.
- Lelewel J., *Tysiącletnia rocznica*, „Dziennik Literacki”, 11 IX 1860, nr 73, s. 582–583.
- Leńczyk G., *Badania wykopaliskowe na Wawelu w l. 1948 i 1949. Sprawozdanie tymczasowe*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 2, s. 83–88.
- Leńczyk G., *Badania wykopaliskowe na Wawelu w latach 1948 i 1949*, „Studia do Dziejów Wawelu” 1955, t. 1, s. 416–419.
- Leńczyk G., *Badania wykopaliskowe w Tyńcu w latach 1948–1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 259–270.
- Leńczyk G., *Prace wykopaliskowe na Wawelu*, „Ochrona Zabytków” 1948, R. 1, nr 3/4, s. 121–123.
- Leńczyk G., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Tyńcu pow. Kraków w r. 1950*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, t. 52, nr 1, s. 56.
- Leńczyk G., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Tyńcu, pow. Kraków*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1949, t. 50, nr 9, s. 526–529.
- Leńczyk G., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Tyńcu, pow. Kraków, w 1951 r.*, „Sprawozdanie z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, t. 52, nr 9, s. 831–836.
- Leńczyk G., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Wawelu w r. 1949*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1949, t. 50, nr 10, s. 655–658.
- Leńczyk G., *Wyniki dotychczasowych badań na Tyńcu pow. Kraków*, „Materiały Starożytne” 1956, t. 1, s. 7–19.
- Lepówna B., *Garncarstwo gdańskie w X–XIII wieku*, seria: Gdańsk wczesnośredniowieczny, t. 7, red. M. Kamińska, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1968.
- Lepówna B., *Urbs Gyddanyzc w świetle badań archeologicznych dawnej placówki IHKM PAN w Gdańsku*, [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, red. H. Paner, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 1998, s. 147–166.
- Lewandowska H., *W Miechowskim trwają prace wykopaliskowe. Igołomia – nowy Biskupin*, „Gazeta Krakowska”, 7 VII 1949, nr 140.
- Lewicki T., *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 1, seria: Źródła Objasniające Początki Państwa Polskiego. Źródła Orientalne”, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1956.
- Liana T., Piętka T., *Osada z okresu wpływów rzymskich w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów*, „Wiadomości Archeologiczne” 1958, t. 21, s. 373–382.
- Lilejko J., *Gdzie był gród warszawski*, „Z Otchłani Wieków” 1968, R. 34, z. 1, s. 276–279.
- Linette E., *Zamek w Poznaniu. 700 lat dziejów*, PWN, Warszawa–Poznań 1981.
- Lipińska O., *Gród i osada podgrodowa na Bródnie Starym w świetle badań prowadzonych w latach 1949–1966*, „Z Otchłani Wieków” 2001, R. 56, nr 1–2, s. 82–90.
- Listy Aleksandra Gieysztor (wybór)*, wydał P. Węcowski, [w:] *Aleksander Gieysztor. Człowiek i dzieło*, red. M. Koczerska, P. Węcowski, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016, s. 349–568.

- Lorentz S., *Walka o Zamek 1939–1980*, Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 1986.
- Łepkowski J., *Ku pamiętce tysiąclecia Piastowego. Wycieczka do Kujaw wielkopolskich*, „Biblioteka Warszawska” 1863, t. 4, s. 385–418.
- Łepkowski J., *O tradycjach narodowych*, Kraków 1861.
- Łepkowski J., *O zabytkach Kruszwicy, Gniezna i Krakowa oraz Trzemeszna, Rogoźna, Kcyni, Dobieszewa, Gołańczy, Żnina, Gąsawy, Pakości, Kościelca, Inowrocławia, Strzelna i Mogilna*, Drukarnia „Czasu” W. Kirchmayera, Kraków 1866.
- Łęga W., *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1930.
- Łęga W., *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1930.
- Łęga W., *O stosunkach gospodarczych na Pomorzu w XII i XIII wieku*, „Jantar” 1946, R. IV, z. 3, s. 34–42.
- Łęga W., *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII w.*, Instytut Zachodni, Poznań 1949.
- Łopacka-Szymańska K., *Z historii badań Ostrowa Lednickiego*, „Gniezno. Studia i Materiały Historyczne” 1984, t. 1, s. 7–25.
- Łosiński W., *Początki wczesnośredniowiecznego Gdańska – problem widziany z oddalenia*, „Slavia Antiqua” 2001, t. 42, s. 51–62.
- Łosiński W., *Pomorze Zachodnie we wczesnym średniowieczu. Studia archeologiczne*, seria: Collectio Archaeologica, Historica et Ethnologica, vol. 3, red. A. Janeczek, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Poznań 2008.
- Łosiński W., *Próba nowego spojrzenia na dzieje wczesnośredniowiecznego Szczecina*, [w:] 50 lat archeologii polskiej na Pomorzu Zachodnim, red. E. Wilgocki et al., Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział w Szczecinie, Szczecin 1996, s. 131–152.
- Łosiński W., *Szczeciński ośrodek miejski w dobie przedkolacyjnej*, „Archeologia Polski” 1993, t. 38, z. 2, s. 285–318.
- Łowmiański H., *Kilka uwag krytycznych o początkach Polski* (J. Widajewicz, *Początki Polski*, Wrocław 1948, str. 162), „Roczniki Historyczne” 1949, R. XVIII, s. 352–373.
- Łowmiański H., *Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich*, „Kwartalnik Historyczny” 1953, t. 60, nr 1, s. 58–85.
- MAD, *Powstanie Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, t. 20, z. 2, s. 194.
- Madajczyk P., *Polska myśl zachodnia w polityce komunistów polskich*, „Przegląd Zachodni” 1997, nr 3, s. 15–36.
- Maik J., *Początki kościoła w Łęczycy. Badania opactwa i kolegiaty w Tumie pod Łęczycą*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 99–115.
- Majewski A., *Prace restauracyjne na Wawelu w latach 1939–1952*, „Studia do Dziejów Wawelu” 1955, t. 1, s. 399–406.
- Majewski K., *Kontakty plemion zamieszkujących ziemie polskie z prowincjami rzymskimi w pierwszych wiekach naszej ery*, [w:] Pierwsza Sesja Archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 5–8 V 1955, red. W. Hensel, Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Warszawa–Wrocław 1957, s. 188–209.

- Majewski K., *Ziemie polskie w starożytności*, [w:] *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19–22 września 1948 r.*, t. 1: *Referaty*, Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Polskie Towarzystwo Historyczne, Wrocław 1948, s. 185–186.
- Majewski P., *Zamek Królewski – odbudowa niedokonana (1944–1956) i dokonana (1971–1980)*, „Kronika Zamkowa” 2002, nr 1–2: *Dzieje odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie*, s. 23–36.
- Maleczyński K., *Bolesław Krzywousty. Zarys panowania*, Wydawnictwo Księgarni Stefana Kamińskiego, Kraków 1946.
- Maleczyński K., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w kościele św. Jakuba we wsi Sobótka w latach 1948–1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 2, s. 23–27.
- Malinowska M., *Badania na stanowisku Ostrów Tumski 17 w Poznaniu w latach 1953–1954*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 3, red. W. Hensel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa 1961, s. 7–95.
- Malinowski T., *Odkrycie drogi wczesnohistorycznej w Gieczu, pow. środa*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 11–12, s. 189–196.
- Małachowicz E., *Architektura wczesnośredniowiecznych budowli katedry wrocławskiej*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały sesji naukowej, Gniezno 20–21 listopada 2003 roku*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno 2004, s. 293–305.
- Małachowicz E., *Katedra wrocławska. Dzieje i architektura*, PAN Oddział we Wrocławiu, Wrocław 2000.
- Małachowicz E., Przyłęcki M., *Prace badawcze na obszarze Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*, „Ochrona Zabytków” 1955, t. 8, nr 3, s. 209–211.
- Małecki A., *Lechici w świetle krytyki historycznej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1897.
- Mamzer H., *Kulturowe konteksty paradygmatów w archeologii*, [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, red. M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2000, s. 537–550.
- Mapa grodzisk w Polsce*, red. W. Antoniewicz, Z. Wardołowska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.
- Marciniak J., *Tymczasowe wyniki badań archeologicznych na zamku w Szczecinie*, „Z Otchłani Wieków” 1949, R. 18, z. 7–8, s. 105–111.
- Maślanka J., *Literatura a dzieje bajeczne*, PWN, Warszawa 1984.
- Michalski M., *Dawni Słowianie w tradycji polskiej pierwszej połowy XIX wieku. W poszukiwaniu tożsamości wspólnotowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2013.
- Migdałski P., *Wizyta polskich naukowców w Szczecinie i w Wolinie w 1935 roku*, „Roczniki Historyczne” 2018, R. LXXXIV, s. 329–348.
- Mikołajczyk G., *K. Żurowski (1909–1987). Gnieźnianin z wyboru*, „Gniezno. Studia i Materiały Historyczne” 1990, t. 3, s. 279–288.
- Mikołajczyk G., *Początki Gniezna. Studia nad źródłami archeologicznymi*, Biblioteka Fontes Archaeologici Posnanienses 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1972.
- Mikołajczyk G., *Początki Gniezna. Źródła archeologiczne*, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1973.

- Mikołajczyk G., *Tymczasowe wyniki badań na Górze Lecha w Gnieźnie*, „Archeologicke Rozhledy” 1952, R. IV, z. 3–4, s. 298.
- Minkiewicz W., *O problemach wawelskich*, „Ochrona Zabytków” 1950, R. 3, nr 2–3, s. 113–128.
- Minta-Tworzowska D., *Kwestia przełomu metodologicznego w prahistorii i w archeologii polskiej*, [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, red. M. Kobusiewicz and S. Kurnatowski, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2000, s. 527–535.
- Minta-Tworzowska D., *Metafory genezy i etnogenezy w archeologii (prehistorii) w I połowie XX wieku. Dyskurs naukowy wokół Biskupina*, „Archeologia Polski” 2015, t. 60, s. 153–164.
- Miśkiewicz M., *Bródno Stare i jego znaczenie w rozwoju Mazowsza wczesnośredniowiecznego*, „Z Otchłani Wieków” 2001, R. 56, nr 1–2, s. 80–81.
- Młynarska-Kaletynowa M., *Najdawniejszy Wrocław*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- Modrewska H., *Działalność Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie w 1950 r.*, „Sprawozdania PMA” 1951, t. 3, z. 1–4, s. 187–203.
- Mościcki W., *Obiecująca metoda oznaczania wieku zabytków*, „Z Otchłani Wieków” 1949, R. 18, z. 7–8, s. 134–136.
- Moździoch S., *Castrum munitissimum Bytom. Lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2002.
- Moździoch S., *Gródy wczesnopiastowskie w świetle wyników tzw. badań „milenialnych” oraz efektów najnowszych prac wykopaliskowych*, [w:] *Mezi raným a vrcholným středověkem*, red. J. Doležel, M. Wihoda, Archeologický ústav AV ČR, Brno 2012, s. 443–458.
- Moździoch S., *Piastowski gród na Ostrówku opolskim. Stare i nowe odkrycia*, „Kwartalnik Opolski” 2017, t. 63, nr 1, s. 45–64.
- Moździoch S., *Problemy badań nad początkami miast i wsią średniowieczną w Polsce*, „Slavia Aniqua” 1997, t. 38, s. 39–63.
- Moździoch S., *Wrocław-Ostrów Tumski in the Early Middle Ages*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, ed. P. Urbańczyk, Institute of Archaeology and Ethnology. Polish Academy of Sciences, Warsaw 2004, s. 319–338.
- Moździoch S., Przysiężna-Pizarska M., *Gród na Ostrówku. Początki Opola*, Wydawnictwo AD, Opole 2017.
- Mroczko M., *Piastowskie tradycje zachodnie w polskiej myśli politycznej XX wieku (do 1945 r.)*, „Przegląd Zachodni” 1988, nr 2, s. 1–19.
- Mroczko M., *Polska myśl zachodnia 1918–1939 (Kształtowanie i upowszechnianie)*, Instytut Zachodni, Poznań 1986.
- Münch H., *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1946.
- Musianowicz K., *Chata z podcieniem odkryta w osadzie podgrodowej w Bródnie Starym, pow. warszawski*, „Sprawozdania PMA” 1950, t. 3, z. 1–4, s. 175–184.
- Musianowicz K., *Gród i osada podgrodowa w Bródnie Starym koło Warszawy*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1956, t. 4, s. 7–97.
- Musianowicz K., *Koło od wozu i łyżka – czerpak znalezione w Bródnie Starym po. warszawski*, „Sprawozdania PMA” 1951, t. 4, z. 1–2, s. 115–123.

- Musianowicz K., *Osada podgrodowa w Warszawie-Bródnie Starym w świetle badań 1961 r.*, „Wiadomości Archeologiczne” 1963, t. 29, z. 3, s. 235–249.
- Musianowicz K., *Osada podgrodowa w Warszawie-Bródnie Starym*, „Wiadomości Archeologiczne” 1965, t. 31, z. 2–3, s. 203–215.
- Musianowicz K., *Skrzynia na zboże z grodziska „Zagórki” w Bródnie Starym, pow. warszawski*, „Sprawozdania PMA” 1951, t. 4, z. 1–2, s. 97–105.
- Musianowicz K., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Bródnie Starym, pow. warszawski w roku 1950*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1950, t. 2, s. 61–70.
- Musianowicz K., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Bródnie Starym k. Warszawy za rok 1952*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1951, t. 3, s. 54–58.
- Musianowicz K., *Umocnienia brzegu osady w Warszawie-Bródnie Starym*, „Wiadomości Archeologiczne” 1968, t. 33, z. 3–4, s. 332–337.
- Musianowicz K., *Wczesnośredniowieczny wiejski ośrodek z przedmieścia Warszawy-Bródna Starego*, [w:] *Szkice z najdawniejszej przeszłości Mazowsza*, red. W. Szymański, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 162–170.
- Musianowicz K., *Wyniki badań w 1962 r. na osadzie podgrodowej w Warszawie-Bródnie Starym*, „Wiadomości Archeologiczne” 1964, t. 30, z. 3–4, s. 246–266.
- Musianowicz K., *Wyniki prac wykopaliskowych na grodzisku w Bródnie Starym w pow. warszawskim (rok 1949)*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1951, t. 1, s. 83–90.
- Nadolski A., *Badania na grodzisku w Tumie pod Łęczycą*, „Z Otchłani Wieków” 1949, R. 18, z. 5–6, s. 91–99.
- Nadolski A., *Badania nad wczesnośredniowieczną Łęczycą w latach 1948–1959. Organizacja, problematyka, metody*, [w:] A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek, *Łęczycza wczesnośredniowieczna*, t. 1, seria: *Polskie Badania Archeologiczne*, t. 14, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 13–22.
- Nadolski A., *O problematyce, programie i metodzie badań osad rozproszonych*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1963, seria: *Archeologiczna*, nr 10, s. 45–53.
- Nadolski A., *Prace badawcze Stacji Archeologicznej w Łęczycy w latach 1953–1954*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1955, t. 1, s. 105–130.
- Nadolski A., *Prace wykopaliskowe na grodzisku w Tumie k. Łęczycy w latach 1948–49*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1, s. 171–189.
- Nadolski A., *Prace wykopaliskowe w Czermnie nad Huczwą, pow. Tomaszów Lubelski, w 1952 r.*, „Archeologia Polski” 1959, t. 4, z. 1, s. 93–102.
- Nadolski A., *Stratygrafia i chronologia*, [w:] A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek, *Łęczycza wczesnośredniowieczna*, t. 1, seria: *Polskie Badania Archeologiczne*, t. 14, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1966, s. 100–112.
- Nadolski A., *Studia wczesnośredniowieczne na grodzisku łeczyckim*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 5–6, s. 86–92.
- Nadolski A., *Umocnienia grodu łeczyckiego*, „Z Otchłani Wieków” 1950, R. 19, z. 5–6, s. 87–95.
- Nadolski A., *W sprawie datowania i rekonstrukcji umocnień grodowych w Łęczycy*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 2, s. 355–359.

- Nadolski A., *Z badań nad wczesnośredniowieczną Łęczycą (problemy i potrzeby badawcze)*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 276–279.
- Nadolski A., Abramowicz A., Poklewski T., *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*, seria: Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis, nr 7, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Łódź–Wrocław 1959.
- Nadolski A., Abramowicz A., Poklewski T., Kąsinowski A., *Łęczyckie opactwo Panny Marii w świetle badań 1954–1956*, seria: Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna, nr 4.
- Naruszewicz A., *Historia narodu polskiego*, wydanie nowe J.N. Bobrowicza, t. 1, Warszawa 1824.
- Naruszewicz A., *List do króla Stanisława Augusta*, [w:] *Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775–1918*, t. 1, zebrał, wstępem i komentarzem opatrzył M.H. Serejski, PWN, Warszawa 1963, s. 41–43.
- Naruszewicz A., *Memoriał względem pisania historii narodowej*, [w:] *Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775–1918*, t. 1, zebrał, wstępem i komentarzem opatrzył M.H. Serejski, PWN, Warszawa 1963, s. 27–40.
- Nasz A., *Nowoodkryty kościół romański w Sobótce*, „Z Otchłani Wieków” 1949, R. 18, z. 9–10, s. 148–150.
- Nasz A., *Opole: osada staropolska w Opolu w świetle dotychczasowych prac wykopaliskowych*, seria: Biblioteka Archeologiczna, t. 1, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Wrocław 1948.
- Nasz A., *Wyniki polskich badań archeologicznych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, „Zeszyty Wrocławskie” 1947, t. 2, s. 126–127.
- Niesiołowska A., Perzyńska M., Żak J., *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950–1953*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 2, red. W. Hensel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa 1960, s. 67–219.
- Niewęglowski A., *Grodzisko w Błoniu-Osieku, woj. Warszawa, w świetle badań w latach 1975 i 1976*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1984, t. 36, s. 193–212.
- Nosek S., *Nowa Huta. Czasy najdawniejsze*, t. 1/2, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków 1956.
- Nosek S., *Zarys historii badań w Małopolsce*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1967.
- Noszczak B., *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2020.
- Noszczak B., „Sacrum” czy „profanum”? – spór o istotę obchodów milenium polskiego (1949–1966), Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2002.
- Nowaczyk W., *Od wsi do miasta. Sobótka jako przykład rozplanowania średniowiecznego założenia targowego na Śląsku*, „Architectus” 2019, nr 1 (57), s. 95–111.
- Oczkowska B., *Etnogeneza Słowian. Historia badań*, „Kultura Słowian. Rocznik Komisji Kultury Słowiańskiej Polskiej Akademii Umiejętności” 2019, t. 15, s. 65–84.

- Odkrycia w Wiślicy*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, seria: Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej, nr 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1963.
- Odkrycie fundamentów kościoła św. Ottona. Dalsze roboty zabezpieczające na Zamku Szczecińskim*, „Kurier Szczeciński” 1947, nr 184.
- Odkrycie w gminie Igołomia, pow. Miechów*, „Z Otchłani Wieków” 1948, R. 17, z. 11–12, s. 181–182.
- Olszewski H., *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, PWN, Poznań 1982.
- Orzechowski M., *Przeszłość i tradycje narodowe w myśli politycznej Polskiej Partii Robotniczej (1942–1948)*, [w:] *Polska – Naród – Państwo. Z badań nad myślą polityczną Polskiej Partii Robotniczej 1942–1948*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1972, s. 7–61.
- Orzechowski M., *Tradycje piastowskie w polskiej myśli politycznej XX wieku*, [w:] *Piastowie w dziejach Polski. Zbiór artykułów z okazji trzechsetnej rocznicy wygaśnięcia dynastii Piastów*, red. R. Hecek, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 269–285.
- Orzechowski S., *Igołomska fabrica ferri – historia zapomnianego odkrycia*, [w:] *Honratissimum Assensuss Genis Est Armis Laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, red. R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014, s. 291–299.
- Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Generalny Konserwator Zabytków, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Stowarzyszenie Patria Polonorum, Warszawa 2000.
- Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. 1–3, red. A. Gieysztor, K. Dąbrowski, Wydawnictwo Poznańskie, Kalisz 1960–1962.
- Ostrowska E., *Uwagi o badaniu konstrukcji wałów drewniano-ziemnych*, „Z Otchłani Wieków” 1953, R. 22, z. 4, s. 134–135.
- Paderewska L., *Blonie, gmina loco (d. pow. Pruszków), woj. stołeczne warszawskie*, [w:] I. Górski, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymański, L. Gajewski, Ł. Okulicz, *Grodziska Mazowska i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 21–24.
- Pamiętnik Związku Historyków Sztuki i Kultury*, t. 1, red. A. Gieysztor, nakł. Zarządu Głównego Związku Historyków Sztuki i Kultury, Warszawa 1948.
- Paner H., *Rozwój przestrzenny Gdańska w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno 1998, s. 112–119.
- Paner H., *Rozwój przestrzenny wczesnośredniowiecznego Gdańska w świetle źródeł archeologicznych*, „Archaeologia Historica Polona” 2015, t. 23, s. 139–161.
- Paner H., *The Spatial Development of Gdańsk to the Beginning of the 14th century. The Origins of the Old and Main Town*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, ed. P. Urbańczyk, Institute of Archaeology and Ethnology. Polish Academy of Sciences, Warsaw 2004, s. 15–32.

- Panic I., *Uwagi na temat okoliczności powstania najstarszych grodów Śląska Cieszyńskiego w czasach plemiennych*, „Pamiętnik Cieszyński” 2017, t. 22, s. 9–18.
- Pankiewicz A., *Relacje kulturowe południowego Śląska i północnych Moraw i Czech w IX–X wieku w świetle źródeł ceramicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2012.
- Paszyński W., *Sarmaci i uczeni. Spór o pochodzenie Polaków w historiografii doby staropolskiej*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2016.
- Pianowski Z., *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w IX–XIX*, Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, Kraków 1991.
- Piaskowski J., *Technika gdańskiego hutnictwa i kowalstwa żelaznego X–XIV w. na podstawie badań metaloznawczych*, seria: Gdańsk wczesnośredniowieczny, t. 2, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1960.
- Pieczyski Z., *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Strzelnie w pow. mogileńskim*, „Przegląd Archeologiczny” 1957, t. 11, s. 80–97.
- Pieczyski Z., *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko średniowieczne w miejscowości Strzelno, pow. Mogilno*, „Wiadomości Archeologiczne” 1956, t. 23, s. 217.
- Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich: przemówienia, referaty, dyskusja. Otwock, 1951–1952*, t. 1–2, red. S. Herbst, W. Kula, T. Manteuffel, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1953.
- Piotrowicz L., *Przesunięcia etniczne na ziemiach polskich w starożytności*, [w:] *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19–22 września 1948 r.*, t. 1: *Referaty, Powszechny Zjazd Historyków Polskich*, Polskie Towarzystwo Historyczne, Wrocław 1948, s. 173–184.
- Piotrowska D., *Biskupin – ideologie – kultura*, [w:] *Archeologia, kultura, ideologie*, red. B. Gediga, W. Piotrowski, seria: *Prace Komisji Archeologicznej Oddział PAN we Wrocławiu*, nr 15, seria: *Biskupińskie Prace Archeologiczne*, nr 3, Biskupin–Wrocław 2004, s. 91–155.
- Piotrowska D., *Biskupin 1933–1996: archaeology, politics and nationalism*, „Archeologia Polona” 1997–1998, t. 35–36, s. 255–285.
- Piotrowska D., *Prolegomena do archeologii Biskupina*, t. 1: *Bibliografia archeologiczna Biskupina 1933–1983*, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa 2008.
- Piotrowski A., *Bródno czeka...*, „Z Otchłani Wieków” 2001, R. 56, nr 1–2, s. 91–96.
- Piotrowski A., Wójcik A., *Targówek – tu zaczyna się Warszawa. Wczesnośredniowieczne osadnictwo Warszawy*, Warszawa 2008.
- Piotrowski B., *Problem Pomorza i polskiej granicy zachodniej w nauce polskiej i niemieckiej (1870–1920)*, [w:] *Polska i sąsiedzi. Studia z dziejów kultury, gospodarki i myśli politycznej*, red. M. Hejger, W. Skóra, Wydawnictwo Jasne, Pruszcz Gdański–Słupsk 2010, s. 447–459.
- Piotrowski W., *50 lat badań w Biskupinie*, [w:] *Prahisteryczny gród w Biskupinie. Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza*, red. J. Jaskanis, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1991, s. 81–105.
- Piotrowski W., *Biskupiński mikroregion osadniczy we wczesnym i późnym średniowieczu*, [w:] *Zarys zmian środowiska geograficznego okolic Biskupina pod wpływem czynników naturalnych i antropogenicznych w późnym glacie i holocenie*, red. W. Niewiarowski, „Turpress”, Toruń 1995, s. 91–113.

- Plezia M., *Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian*, cz. I: do VII w., seria: Prace Etnograficzne, t. 3, nakł. Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, Poznań–Kraków 1952.
- Początki Łęczycy, t. 1: *Archeologia środowiskowa średniowiecznej Łęczycy Przyroda – Gospodarka – Społeczeństwo*, red. R. Grygiel, T. Jurek, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź 2014.
- Początki Łęczycy, t. 2: *Archeologia o początkach Łęczycy*, red. R. Grygiel, T. Jurek, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź 2014.
- Początki Łęczycy, t. 3: *W kręgu historii i historii sztuki*, red. R. Grygiel, T. Jurek, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź 2014.
- Początki państwa polskiego. *Księga tysiąclecia*, t. 1–2, red. K. Tymieniecki, G. Labuda, H. Łowmiański, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, PWN, Poznań 1962.
- Podkowińska Z., Rauhut D., *Badania w Igołomi pow. Miechów w 1952 r.*, „Sprawozdania PMA” 1953, t. 5, z. 1–2, s. 92–95.
- Poklewski T., *Badania wykopaliskowe na kępie przy grodzisku łęczyckim*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 291–293.
- Poklewski T., *Osada kultury pucharów lejkowatych w Gródku Nadbużnym pow. Hrubieszów (stanowisko 1C)*, „Archeologia Polski” 1958, t. 2, z. 2, s. 287–328.
- Poklewski-Kozieliński T., *Źródła archeologiczne do dziejów Łęczycy*, [w:] *Zapiski. Wykopaliska. Mapy. Źródła do dziejów Łęczycy*, red. L. Sztompka, M. Żemigala, Towarzystwo Naukowe Płockie, Łęczycza 2012, s. 41–50.
- Poleski J., *Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji – Rzeszów 9–11 V 1995*, red. M. Parczewski, S. Czopek, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Rzeszów 1996.
- Potkański K., *Kraków przed Piastami*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1898.
- Potkański K., *Lechica*, „Kwartalnik Historyczny” 1898, t. 12, s. 291–300.
- Poznań we wczesnym średniowieczu, red. W. Hensel, t. 1–3, seria: Polskie Badania Archeologiczne, t. 1–3, s. 5, 7, Wrocław–Warszawa 1959–1961.
- Prinke A., *Spór o ogród prepozyta*, „Archeologia Żywa” 2011, nr 6 (58), s. 58–61.
- Protokół na podstawie stenogramu z konferencji w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w dn. 1 III 48 r. w sprawie prac związanych z badaniem okresu powstania państwa polskiego*, „Przegląd Historyczny”, t. 38, s. 406–412.
- Przeglądowy atlas wczesnodziejowy ziem polskich. Projekt wydawnictwa*, „Kwartalnik Historyczny” 1951, t. 58, z. 1–2, s. 123–125.
- Przewoźna K., *Badania wykopaliskowe w katedrze poznańskiej w 1946 r.*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1, red. W. Hensel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa–Wrocław 1959, s. 59–79.
- Raczyński M., *O dziejach lokalizacji Nowej Huty pod Krakowem*, [w:] *Kłęska ekologiczna Krakowa. Przyczyny, teraźniejszość, perspektywy ekorozwoju miasta*, red. M. Gumińska, A. Delmore, Polski Klub Ekologiczny, Kraków 1990, s. 67–78.
- Radwański K., *Jubileusz dr Stanisława Buratyńskiego*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty” 1983, t. 7, s. 103–104.
- Rajewski Z., *10 000 lat Biskupina i okolic*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1958.

- Rajewski Z., *Archeologiczny Obóz Szkoleniowy w Biskupinie*, „Z Otchłani Wieków” 1952, R. 21, z. 4, s. 141–146.
- Rajewski Z., *Biskupin – wykopaliska: osiedle obronne sprzed 2500 lat*, Sport i Turystyka, Warszawa 1957.
- Rajewski Z., *Biskupin*, „Przegląd Zachodni” 1947, R. 3, nr 5, s. 414–417.
- Rajewski Z., *Grody Czerwieńskie na warsztacie archeologów i historyków polskich*, „Nauka Polska” 1953, t. 1, nr 1, s. 195–197.
- Rajewski Z., *Gród staropolski na półwyspie jeziora biskupińskiego w pow. żnińskim*, [w:] *Gród prasłowiański w Biskupinie pow. Żnin. Sprawozdanie z badań w latach 1936 i 1937 z uwzględnieniem wyników z lat 1934 i 1935*, red. J. Kostrzewski, Poznań 1938, s. 68–72.
- Rajewski Z., *O wynikach prac wykopaliskowych w Biskupinie w r. 1948*, „Z Otchłani Wieków” 1949, R. 18, z. 1–2, s. 13–19.
- Rajewski Z., *Sprawozdanie z organizacji prac w Biskupinie w pow. żnińskim w latach 1938–39 i 1946–48*, [w:] *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łżyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938–39 i 1946–1948*, red. J. Kostrzewski, nakł. Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, Poznań 1950, s. 1–16.
- Rajewski Z., *Sprawozdanie z prac w Biskupinie w roku 1947*, „Z Otchłani Wieków” 1948, R. 17, z. 3–4, s. 48–57.
- Rajewski Z., *Wczesnośredniowieczne ośrodki wiejskie w świetle dotychczasowego stanu badań*, [w:] *Pierwsza Sesja Archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii nauk*, Warszawa 5–8 V 1955, red. W. Hensel, Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Warszawa–Wrocław 1957, s. 299–318.
- Rajewski Z., *Znaczenie wykopalisk w Opolu*, „Wiadomości Historyczne” 1949, R. II, nr 1, s. 28–30.
- Rajewski Z.A., *O Opolu wczesnośredniowiecznym*, „Przegląd Zachodni” 1946, R. 2, nr 1, s. 174–178.
- Rauhut L., *II konferencja prelegentów na zjazd naukowy młodych archeologów w Osiecznej koło Leszna Wielkopolskiego*, „Sprawozdania PMA” 1953, t. 5, z. 3–4, s. 71–73.
- Rauhut L., *Forma odlewnicza z grodziska w Bródnie starym, pow. warszawski*, „Sprawozdania PMA” 1951, t. 4, z. 1–2, s. 111–113.
- Rauhut L., *Studia i materiały do historii starożytnego i wczesnośredniowiecznego hutnictwa żelaza w Polsce*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa” 1957, t. 1, s. 183–293.
- Rauhut L., *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” 1971, t. 1, s. 435–656.
- Reichenbach K., *The Research Program on the Beginnings of the Polish State. Between Polish Western Thought and Historical Materialism: Structural Development and Political Reorientation*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 19–34.
- Reyman T., *Badania terenowe na polu „Karasiniec” w Pobiedniku Wielkim pow. Miechów*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1931, t. 36, nr 10, s. 29–30.
- Reyman T., *Badania terenowe w Pobiedniku Wielkim pow. Miechów*, „Materiały Prehistoryczne” 1936, t. 1, s. 29–57.

- Reyman T., *Na śladach rudnic. Igołomia „fabryka ferri” z okresu rzymskiego*, „Z Otchłani Wieków” 1952, R. 21, z. 4, s. 119–128.
- Reyman T., *Nowa Huta na gruzach starej*, „Wiedza i Życie” 1952, R. XIX, nr 6, s. 575–576.
- Reyman T., *Odkrycia w Zofiopolu*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1947, t. 48, nr 3, s. 112–113.
- Reyman T., *Odkrycie przedhistorycznych pieców hutniczych w Igołomi, pow. Miechów*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, R. 52, nr 9, s. 827–830.
- Reyman T., *Piece garncarskie fabrycznej osady w Tropiszowie z okresu późnorzymskiego*, „Z Otchłani Wieków” 1933, R. 9, z. 3–5, s. 50–56.
- Reyman T., *Problem siwej ceramiki na kole toczonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wiśły*, „Wiadomości Archeologiczne” 1936, t. 14, s. 147–175.
- Reyman T., *Rola wykopalisk krakowskich*, [w:] *Kraków wczoraj, dziś, jutro*, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, Kraków 1951, s. 37–38.
- Reyman T., *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Pobiedniku i Tropiszowie w pow. miechowskim*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1931, t. 36, nr 2, s. 30.
- Reyman T., *Wyniki badań wstępnych w Pobiedniku i Tropiszowie w pow. miechowskim*, „Wiadomości Archeologiczne” 1924–1925, t. 9, s. 102–108.
- Reyman T., *Zabezpieczenie odkrywek w Igołomi*, „Ochrona Zabytków” 1948, R. I, nr 2, s. 86–87.
- Rębkowski M., *Badania milenijne na Pomorzu Zachodnim. Przebieg, znaczenie, skutki*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 117–131.
- Rodzińska-Chorąży T., *Zespół architektoniczny na regii w Wiślicy. Próba analizy dotychczasowych danych*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1998, s. 561–572.
- Rodzińska-Chorąży T., Jagosz-Zarzycka Z., *Rotunda na Górze Zamkowej – prace badawcze w 2013 roku*, [w:] *Średniowieczna architektura sakralna w świetle najnowszych badań*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno 2014, s. 23–31.
- Rodzińska-Chorąży T., Kamińska M., *Milenijne badania architektury średniowiecznej w Wiślicy: sukcesy, porażki, konsekwencje*, [w:] *W kręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie (1957–1966/67). Państwo – Kościół – Nauka – Popularyzacja*, red. A. Młynarczyk-Tomczyk, S. Orzechowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2017, s. 291–320.
- Rohrer W., *Politics, Propaganda and Polemic: Prehistoric Archaeology in Upper Silesia 1918–1933*, „Archaeologia Polona” 2004, t. 42, s. 155–196.
- Romek Z., *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa 2010.
- Romek Z., *Nauka przeciw ideologii. Współpraca historyków polskich i radzieckich po II wojnie światowej*, „Dzieje Najnowsze” 2002, R. XXXIV, z. 1, s. 95–102.
- Rosin R., *Geneza państwa polskiego w historiografii niemieckiej okresu międzywojennego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1955, z. 1, s. 105–123.

- Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej, t. 1–6, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1963–1970.
- Rulewicz M., *Z dziejów wczesnośredniowiecznego Szczecina*, [w:] *Z przeszłości Szczecina*, red. W. Hensel, seria: Popularnonaukowa Biblioteka Archeologiczna, nr 12, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Szczecin 1964.
- Rutkowska G., *Czy archeologia służyła ideologii PRL? Tematyka archeologiczna na łamach „Trybuny Ludu” w latach 1948–1970*, [w:] *Hereditatem Cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, red. Z. Kobyliński, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa 2004, s. 318–330.
- Rutkowski T.P., *Aparat bezpieczeństwa PRL wobec historyków (1945–1956)*, [w:] *Aparat represji wobec inteligencji w latach 1945–1956*, red. R. Habielski, D. Rafalska, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, Warszawa 2010, s. 35–61.
- Rutkowski T.P., *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2007.
- Rutkowski T.P., *Różne barwy przystosowania. Wokół działalności Aleksandra Gieysztor w PRL*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Politologica*” 2013, nr 9, s. 138–156.
- Rzeźnik P., *Gród wrocławski około 1000 roku*, [w:] *Śląsk około roku 1000: materiały z sesji naukowej we Wrocławiu w dniach 14–15 maja 1999 roku*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, PAN Oddział we Wrocławiu, Wrocław 2000, s. 139–148.
- Sacrum pogańskie – sacrum chrześcijańskie. Kontynuacja miejsc kultu we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Hadamik, K. Bracha, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2010.
- Sawicki L., *Osada i grodzisko wczesnohistoryczne*, „*Stolica*”, 30 V 1948, nr 22, s. 8.
- Sawicki L., *Stanowisko paleolitu dolnego na Wawelu*, „*Studia do Dziejów Wawelu*” 1955, t. 1, s. 1–70.
- Serejski H.M., *Z zagadnień genezy państwa polskiego w historiografii (o tzw. teorii podboju)*, „*Kwartalnik Historyczny*” 1953, t. 60, nr 3, s. 147–163.
- Serejski M.H., Abramowicz A., *Rozwój koncepcji i metod w badaniach nad początkami Słowiańszczyzny w XIX wieku w Polsce*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej Warszawa 14–18 IX 1965*, t. 7, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1972, s. 26–59.
- Siedem wieków Zamku Królewskiego w Warszawie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972.
- Sikorski C., *O fundacji klasztoru norbertanek w Strzelnie*, „*Archaeologia Historica Polona*” 1995, vol. 2, s. 193–210.
- Sikorski D., *Początki Łęczycy*, red. Ryszard Grygiel, Tomasz Jurek [t. 1. *Archeologia środowiska średniowiecznej Łęczycy, Przyroda – Gospodarka – Społeczeństwo*; t. 2. *Archeologia o początkach Łęczycy*; t. 3. *W kręgu historii i historii sztuki*], Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź 2014 ss. 455+814+321, „*Slavia Antiqua*” 2016, t. 57, s. 245–255.
- Sikorski D.A., *Religie dawnych Słowian. Przewodnik dla zdezorientowanych*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2018.

- Skibiński S., *Katedra poznańska, Patria Polonorum*, Poznań 2001.
- Slaski J., *Wielka własność ziemska na obszarze wczesnośredniowiecznej kasztelanii gieckiej w X i XI wieku (Wczesnopolskie skarby srebrne jako materiały do społeczno-gospodarczej analizy osadnictwa)*, „Przegląd Archeologiczny” 1952–1953, t. 27–28, s. 271–279.
- Słownik starożytności słowiańskich: encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych: zeszyt próbny*, red. F. Bujak, nakł. Kasy im. Mianowskiego; Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Warszawa 1934.
- Sobczak J., *Propaganda zagraniczna Niemiec Weimarskich wobec Polski*, Instytut Zachodni, Poznań 1973.
- Sobieszczański F., *Warszawa. Wybór publikacji*, t. 1, PIW, Warszawa 1967.
- Sosnowski O., *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*, Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1930.
- Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Gieczu w r. 1949*, red. B. Kostrzewski, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1, s. 149–170.
- Stanisławski B., *Historia badań*, [w:] *Wolin wczesnośredniowieczny. Część I, seria Origines Polonorum*, t. 6, red. B. Stanisławski, W. Filipowiak, Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, Wydawnictwo „Trio”, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2014, s. 14–19.
- Stanisławski B.M., *Jómswikingowie z Wolina-Jómsborga. Studium archeologiczne przenikania się kultury skandynawskiej na ziemię polską*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2013, s. 63–80.
- „*Stare Miasto*” w Poznaniu: zniszczenia – odbudowa – konserwacja 1945–2016, red. I. Błaszczyk, wyd. 3 zm. i uzupełn., Wydawnictwo Miejskie Poznań, Poznań 2017.
- Stasiewicz-Jasiukowa I., *Walka o przekształcenie świadomości szlachty w piśmiennictwie społecznym początków polskiego Oświecenia*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1976, t. 21/1, s. 15–37.
- Stępień P., *Problemy konserwacji rezerwatów archeologiczno-architektonicznych na Wawelu*, „Ochrona Zabytków” 1995, R. 48, nr 1, s. 39–45.
- Stobiecki R., *Historia i historycy wobec nowej rzeczywistości. Z dziejów nauki historycznej w latach 1945–1951*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1991, t. 43, s. 177–178.
- Stobiecki R., *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce (II połowa lat czterdziestych – początek lat pięćdziesiątych)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1993.
- Stobiecki R., *Między kontynuacją a dyskontynuacją*, [w:] *Humanistyka polska w latach 1945–1990*, red. U. Jankowska, J. Myśliński, Instytut Badań Literackich PAN, Fundacja Akademia Humanistyczna, Warszawa 2006, s. 127–156.
- Stobiecki R., *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich*, [w:] *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, red. R. Bäcker, P. Hübner, Wydawnictwo DiG, Warszawa 1997, s. 193–211.
- Stobiecki R., *Stalinowska unifikacja nauki historycznej (przykład Polski)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1996, t. 55, s. 27–36.
- Strauchold G., *Myśl zachodnia i jej realizacja w Polsce Ludowej w latach 1945–1957*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003.

- Suchodolski S., Bogucki M., *Inwentaryzacja wczesnośredniowiecznych znalezisk pieniądza kruszcowego w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, t. 65, s. 53–68.
- Sułkowska-Tuszyńska K., *Klasztor Norbertanek w Strzelnie (XII–XVI wiek). Sacrum i profanum*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2006, s. 16–20.
- Sułowski Z., *Najstarsza granica zachodnia Polski*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 3/4, s. 343–483.
- Supniewska H., *Datowanie wykopalisk za pomocą węgla promieniotwórczego C14*, „Wszechświat” 1952, nr 1–2, s. 29–33.
- Szablowski J., *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce: w dwudziestą rocznicę Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki*, „Ochrona Zabytków” 1949, R. 2, nr 2 (6), s. 79–83.
- Szafraniec W. i Z., *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, seria: Polskie Badania Archeologiczne, t. 6, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961.
- Szafraniec W., *Wczesnośredniowieczna smolarnia z Biskupina w pow. żnińskim*, „Slavia Antiqua” 1949/1950, t. 2, z. 2, s. 453–485.
- Szafraniec W., *Wyniki prac wykopaliskowych na stanowisku nr 6 w Biskupinie, powiat Żnin (Tymczasowe sprawozdanie z badań w 1949 r.)*, „Sprawozdania PMA” 1950, t. 2, z. 1–2, s. 123–144.
- Szczecin we wczesnym średniowieczu. *Wzgórze Zamkowe*, red. E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1983.
- Szkice z dziejów Pomorza, t. 1: Pomorze średniowieczne*, red. G. Labuda, Książka i Wiedza, Warszawa 1958.
- Szymański Z., *Programy naprawy Rzeczypospolitej w czasach saskich. Aspekty etyczno-polityczne i społeczno-ekonomiczne*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2018, vol. 21, no. 2, s. 87–100.
- Szysko-Bohusz A., *Odkrycie pierwszej świątyni Dąbrowki i Mieszka*, „Dziennik Polski” 1947, nr 151, s. 3.
- Szysko-Bohusz A., *Opactwo tynieckie*, „Tygodnik Powszechny” 1947, nr 16, s. 6.
- Szysko-Bohusz A., *Rotunda świętych Feliksa i Adaukt (Najświętszej Panny Marii) na Wawelu*, „Rocznik Krakowski” 1919, t. 18, s. 51–80.
- Szysko-Bohusz A., *Studia nad katedrą wawelską, cz. I: Druga katedra wawelska*, „Prace Komisji Historii Sztuki” 1946, t. 8, s. 107–133.
- Szysko-Bohusz A., *Wawel średniowieczny*, „Rocznik Krakowski” 1932, t. 23, s. 17–46.
- Szysko-Bohusz A., *Z historii romańskiego Wawelu. Pierwsza katedra romańska*, „Rocznik Krakowski” 1923, t. 19, s. 1–23.
- Śmigiel K., *Antoni Laubitz – odnowiciel i twórca budowli kościelnych w Gnieźnie (1925–1939)*, „Gniezno. Studia i Materiały Historyczne” 1987, t. 2, s. 131–155.
- Świderski J.K., *Przedmowa*, [w:] R. Jamka, *Przeszłość wczesnopiastowskiego Opolą w świetle wykopalisk*, Komitet Badań Prehistorycznych: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne – Oddział w Opolu, Opole 1949, s. 4.
- Świechowska A., *Dyskusja o najdawniejszym grodzie warszawskim*, „Warszawskie Materiały Archeologiczne” 1969–1971, t. 6, s. 213–231.
- Świechowska A., *O najdawniejszej Warszawie w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, z. 3, s. 221–233.

- Świechowski Z., *Zamiast głosu w dyskusji*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały z sesji naukowej*, Gniezno, 20–21 listopada 2003, red. T. Janiak, D. Stryniak, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno 2004, s. 377.
- Tabaczyński E. i S., *Sacrum czy profanum? Uwagi na marginesie pracy B. Noszczaka oraz recenzji A. Abramowicza (2005)*, „Archeologia Polski” 2005, t. 50, z. 1–2, s. 134–144.
- Tabaczyński S., „Wymuszony przewrót metodologiczny” w archeologii polskiej i jego nieoczekiwane skutki, [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, red. M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2000, s. 513–525.
- Tabaczyński S., *A Future for the Marxist Paradigm in Central European Archaeology? The Polish Case*, [w:] *Whither Archaeology?*, red. M. Kuna, N. Venclova, Institute of Archaeology, Praha 1995, s. 69–81.
- Tabaczyński S., *Wybrane aspekty metodologiczne badań milenijnych*, [w:] *Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków*, red. S. Skibiński, Poznań 2001, s. 27–37.
- Tomkowicz S., *Wawel*, t. 1: *Zabudowania Wawelu i ich dzieje*, Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej, t. 4, Kraków 1908.
- Tunia K., *Pracownia archeologiczna Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk – aktualny gospodarz terenu oraz parku*, [w:] *Pałac w Igołomi. Przeszłość i współczesność*, red. S. Niewiarowski, K. Tunia, Wydawnictwo Promo, Igołomia–Zakrzów 2013, s. 55–63.
- Tyc T., *Legenda kościoła Panny Marii na Wyspie Tumskiej*, „Kronika miasta Poznania. Kwartalnik poświęcony problematyce współczesnego Poznania: Analogia” 1990, t. 58, nr 3–4, s. 19–26.
- Tymieniecki K., *Dzieje polityczne Polski piastowskiej*, [w:] *Wiedza o Polsce*, t. 1, Wydawnictwo „Wiedza o Polsce”, Warszawa 1932, s. 91–172.
- Tymieniecki K., *Geneza państwowości polskiej*, [w:] *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19–22 września 1948 r.*, t. 1: *Referaty*, Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Polskie Towarzystwo Historyczne, Wrocław 1948, s. 199–208.
- Tymieniecki K., *Historia i prehistoria*, „Roczniki Historyczne” 1946, t. 15, nr 2, s. 191–206.
- Tymieniecki K., *Lędzicze (Lehici) czyli Wielkopolska w wieku IX*, „Przegląd Wielkopolski” 1946, R. 2, s. 161–172.
- Tymieniecki K., *Podgródzia w północno-zachodniej Słowiańszczyźnie i pierwsze lokacje miast na prawie niemieckim*, „Slavia Occidentalis” 1922, t. 2, s. 55–113.
- Tymieniecki K., *Sprawozdanie z ekspedycji naukowej do Wolina w dniach 28 i 29 października 1935*, „Roczniki Historyczne” 1935, t. 11, s. 221–228.
- Tymieniecki K., *Z metodyki badań nad starożytnościami słowiańskimi*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 37, s. 7–21.
- Tysiącletnia rocznica*, „Przyjaciół Ludu” (Chełmno), 26 XII 1863, R. II/1.
- Tyszkiewicz J., *Geografia historyczna. Zarys problematyki*, seria: *Nauki Pomocnicze Historii*. Seria Nowa, t. 4, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2014.
- Urbańczyk P., *Archeologia miejska w latach 1939–1989*, [w:] *Pół wieku z dziejów archeologii polskiej: 1939–1989*, red. J. Lech, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 411–422.

- Uzdowska T., *Badania archeologiczne na Starym Mieście w Kaliszu w 1953 r.*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, t. 20, z. 3, s. 296–297.
- Uzdowska T., *Kalisz we wczesnym średniowieczu*, [w:] K. Dąbrowski, T. Uzdowska, M. Młynarska, *Kalisz w starożytności i w średniowieczu*, seria: Popularnonaukowa Biblioteka Archeologiczna, nr 1, Zakład im. Ossolińskich, Warszawa–Wrocław 1956, s. 2–62.
- Uzdowska T., *Konferencja terenowa w sprawie najstarszych grodzisk śląskich*, „Wiadomości Archeologiczne” 1954, t. 20, z. 1, s. 95–97.
- Wachowiak B., *Najdawniejszy port Szczecina*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 3/4, s. 579–597.
- Walicki M., *Romańskie budowle Strzelna w świetle ostatnich badań*, „Ziemia” 1932, t. 17, nr 1, s. 12–14.
- Wartołowska Z., *Dzieje Wiślicy*, [w:] *Dzieje archeologii na Uniwersytecie Warszawskim*, red. S.K. Kozłowski, J. Kolendo, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1993, s. 273–288.
- Wartołowska Z., *Historia badań archeologicznych na grodzisku we wsi Sąsiadka, pow. Zamość*, „Światowit” 1958, t. 22, s. 7–16.
- Wartołowska Z., *Inwentaryzacja grodzisk*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1, s. 193–198.
- Wartołowska Z., *Metodyczne badania grodzisk a zagadnienia ustroju społecznego*, „Światowit” 1947, t. 18, s. 199–212.
- Wartołowska Z., *Osada i gród w Wiślicy w świetle badań wykopaliskowych do 1962 r.*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1963, s. 33–44.
- Wąsowicz T., *Badania nad początkami państwa polskiego w r. 1950*, „Kwartalnik Historyczny” 1951, R. LVIII, s. 94–111.
- Wczesnośredniowieczna Niemcza. Archiwalia z badań archeologicznych w Niemczy z lat 1950–1981*, red. J. Kachel-Szyjka, K. Jaworski, A. Limisiewicz, seria: In Pago Silensi. Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne, t. 5, Wrocław 2020.
- Wesołowski J., *Archeologiczne określanie wieku metodą promieniowania izotopu węgla*, „Przegląd Archeologiczny” 1954, t. 20, s. 647–654.
- Wędzki A., *Sobótka*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku XII wieku*, red. G. Labuda, Z. Steiber, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 325–326.
- Widajewicz J., *Najdawniejszy Piastowski podbój Pomorza*, „Slavia Occidentalis” 1931, t. 9, s. 13–117.
- Widajewicz J., *Państwo Wiślan*, Wydawnictwo Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1947.
- Widajewicz J., *Początki Polski*, Książnica Atlas, Wrocław 1948.
- Widajewicz J., *Polski obszar trybutarny w X w.*, „Sobótka” 1947, t. 2, s. 47–92.
- Widajewicz J., *Położenie Jomsborga*, „Kwartalnik Historyczny” 1931, t. 48, nr 2, s. 233–285.
- Widajewicz J., *Przy ujściu Odry w drugiej połowie X wieku*, „Prace Komisji Historii Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1935, t. 8.

- Wieczorowski T., *Stan prehistorii na terenie Szczecina*, „Jantar: Przegląd Naukowy Zagadnień Pomorskich i Bałtyckich” 1947, t. 5, s. 139–141.
- Wieczorowski T., *Szczecin w świetle wykopalisk*, [w:] *Szczecin i Wolin we wczesnym średniowieczu*, red. W. Brodzki, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1954, s. 31–44.
- Wierzbicki A., *Historiografia polska doby romantyzmu*, Monografie FNP. Seria Humanistyczna, Wrocław 1999.
- Wierzbicki A., *Jak powstało państwo polskie? Hipoteza podboju w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2019.
- Wierzbicki A., *Mędzy endo- a egzogenezą państwa polskiego. Polemiki historyków polskich z historiografią niemiecką w czasach II Rzeczypospolitej*, „Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej” 2016, t. 8, s. 49–62.
- Wierzbicki A., *Obcy w dziejach Polski. Hipoteza państwowotwórczego podboju w polskiej myśli historycznej XIX i początków XX wieku*, „Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej XIX–XX wieku” 2011, t. 5, s. 119–149.
- Wierzbicki A., *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, Collegium Civitas, Muzeum Historii Polski, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2010.
- Wiewióra M., *Zespół klasztorny kanoników regularnych w Trzemesznie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, „Archeologia Historica Polona”, t. 9, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2000.
- Wiślański T., *Badania wykopaliskowe w Poznaniu na posesji Ostrów Tumski 11 w roku 1948*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 2, red. W. Hensel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa 1960, s. 7–6.
- Wiślica *nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybowski, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Warszawa 1997.
- Witkowska A., *Słowiański mit początku*, „Pamiętnik Literacki” 1969, t. 60, z. 2, s. 3–39.
- Wojciechowski Z., *Dwa ośrodki państwowotwórcze*, „Kwartalnik Historyczny” 1937, R. LI, z. 2, s. 471–485.
- Wojciechowski Z., *Gniezno – Poznań – Kraków na tle kształtowania się państwa Piastów*, „Przegląd Zachodni” 1951, R. 7, nr 7–8, s. 335–358.
- Wojciechowski Z., *Jeszcze o Mieszku I. Nieco polemiki i uzupełnień w tem słowo o pochodzeniu dynastii zachodnio-pomorskiej*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1936.
- Wojciechowski Z., *Jeszcze słowo o Wolinie*, „Roczniki Historyczne” 1935, t. 11, z. 2, s. 211–217.
- Wojciechowski Z., *Kilka słów o Wolinie*, „Roczniki Historyczne” 1934, t. 10, z. 2, s. 245–248.
- Wojciechowski Z., *Mieszko I i powstanie państwa polskiego*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Poznań 1935 (odb. z: „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1935, t. 10, nr 4).
- Wojciechowski Z., *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju*, Księgarnia Akademicka, Poznań 1945.
- Wojciechowski Z., *Początki Poznania na tle początku miast w Polsce*, „Przegląd Zachodni” 1953, R. 9, nr 6–8, s. 1–13.

- Wojciechowski Z., *Polska nad Wisłą i Odrą. Studium nad genezą państwa Piastów i jego cywilizacji*, Instytut Śląski, Katowice 1939.
- Wojciechowski Z., *Polska-Niemcy. Dziesięć wieków zmagania*, Instytut Zachodni, Poznań 1945.
- Wojciechowski Z., *Szczecin nie Gniezno*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 3/4, s. 530–535.
- Wojciechowski Z., *Znaczenie Gieczy w Polsce Chrobrego*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 11–12, s. 410–416.
- Wokół początków Kalisza. 60 lat stacji archeologicznej IAE PAN w Kaliszu*, red. A. Kędzierski, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa–Kalisz 2016.
- Wolin – the Old Town*, vol. I: *Settlement, structure, stratigraphy & chronology*, ed. M. Rębkowski, trans. P. Barford, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Szczecin 2019.
- Wolin – the Old Town*, vol. II: *Studies on finds*, ed. M. Rębkowski, trans. K. Płoska, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Szczecin 2019.
- Wolin wczesnośredniowieczny. Część 1*, seria: *Origines Polonorum*, t. 6, red. B. Stanisławski, W. Filipowiak, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Wydawnictwo „Trio”, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2013.
- Wolin wczesnośredniowieczny. Część 2*, seria: *Origines Polonorum*, t. 7, red. B. Stanisławski, W. Filipowiak, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Wydawnictwo „Trio”, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2014.
- Wołoszyn M., *Grody Czerwieńskie i problem wschodniej granicy monarchii pierwszych Piastów. Stan i perspektywy badań*, „Studia nad Dawną Polską” 2013, t. 3, red. T. Sawicki, s. 85–116.
- Wołoszyn M., *Zaraz po wojnie: z historii badań nad pograniczem polsko-ruskim w latach 1945–1956 (ze szczególnym uwzględnieniem Grodów Czerwieńskich)*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, vol. 65, s. 199–224.
- Woźniak Z., *Dr Józef Woźniak (1906–1971)*, „Archeologia Polski” 1974, t. 19, z. 2, s. 531–537.
- Woźniak Z., *Problem istnienia celtyckiego nemetonu na Ślęży*, „Przegląd Archeologiczny” 2004, vol. 52, s. 131–183.
- Woźny M., Tunia K., *Pałacu w Igołomi dzieje najnowsze*, [w:] *Kartki z dziejów igolomskiego Powiśla*, red. K. Tunia, Profil-Archeo, Igołomia–Pękwowice 2020, s. 331–358.
- Wspomnienia jak klejnoty*, Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Lednica 2013.
- Wyrwa A.M., *Gdecz-Giecz: scire est reminisci. Krótka historia wydobywania z zapomnienia rezydencji piastowskiej*, Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Dziekanowice–Lednica 2014.
- Z archeologii Małopolski. Historia i stan badań zachodniomałopolskiej wyżyny lessowej*, red. K. Tunia, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Kraków 1997.
- Zachwatowicz J., *Nowe odkrycia w dziedzinie architektury romańskiej w Polsce*, „Ochrona Zabytków” 1948, R. I, nr 1, s. 14–27.
- Zachwatowicz J., *Rotunda Mieszka I w Gnieźnie*, „Prace Komisji Historii Sztuki Polskiej Akademii Umiejętności” 1945, t. 9, s. 210–211.
- Zajchowska S., *Pierwotny krajobraz średniowiecznego Szczecina*, „Przegląd Zachodni” 1952, R. 8, nr 3/4, s. 598–611.

- Zakrzewski S., *Opis grodów i terytoriów z północnej stron Dunaju, czyli tzw. Geograf Bawarski*, Lwów 1917.
- Zakrzewski Z., *Kilka słów o Kruszwicy*, „Z Otchłani Wieków” 1948, R. 17, z. 11–12, s. 177–179.
- Zakrzewski Z., *Nasyp na Rzępowskim Ostrowie w Kruszwicy, w pow. strzeleńskim*, „Wiadomości Archeologiczne” 1925, t. 9, nr 3–4, s. 176–190.
- Zakrzewski Z., *Ogólne wyniki badań grodziska na Ostrowie Rzępowskim*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1949, t. 50, s. 17–21.
- Zakrzewski Z., *Ogólne wyniki badań zabytków na Ostrowie Lednickim*, [w:] *II Zjazd Prehistoryków Polskich w Krakowie*, Poznań 1935.
- Zakrzewski Z., *Sprawozdanie z działalności konserwatora zabytków przedhistorycznych na okręg wielkopolski za rok 1922*, „Wiadomości Archeologiczne” 1923, t. 8, nr 2–4, s. 215–218.
- Zalewski B., *Wigilia godów tysiąclecia*, [w:] B. Zalewski, *Dzieła pośmiertne*, t. 2, Drukarnia „Czas” Fr. Kluczyki, Kraków 1891, s. 130–178.
- Zbierski A., *Gdańsk w okresie panowania królów polskich i książąt pomorskich (od IX do XIII w.)*, [w:] *Historia Gdańska*, t. 1: *Do roku 1454*, red. E. Cieślak, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1978, s. 71–125.
- Zbierski A., *Port gdański na tle miasta X–XIII wieku*, seria: *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 5, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1964.
- Zbierski A., *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czermna nad Huczwą*, „Archeologia Polski” 1959, t. 4, z. 1, s. 105–147.
- Ziółkowska H., *Czas powstania i osoba fundatora Zamku na Górze Przemysła w Poznaniu*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1957, t. 2, z. 2, s. 3–24.
- Ziółkowska-Matuszewska H., *Początki Gdańska*, „Roczniki Historyczne” 1948, t. 17, z. 1, s. 70–125.
- Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy. Wyjątki z pism religijnych i prawniczych XI–XIII w., oprac. i przygot. do druku F. Kupfer, T. Lewicki, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa 1956.
- Żak J., *Badania w ogrodzie przy ul. Ostrów Tumski 10 w 1946 r.*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1, red. W. Hensel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa–Wrocław 1959, s. 81–129.
- Żak J., *Słowianie i Germanie w prahistorii polskiej i niemieckiej*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii. Część pierwsza. Studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej*, red. J. Krasuski, G. Labuda, A.W. Walczak, Instytut Zachodni, Poznań 1974, s. 21–149.
- Żaki A., *Badania archeologiczne na Wawelu w r. 1950*, „Ochrona Zabytków” 1951, R. 4, nr 1–2, s. 32–38.
- Żaki A., *Badania wykopaliskowe na Wawelu w latach 1950 i 1951*, „Studia do Dziejów Wawelu” 1955, t. 1, s. 419–428.
- Żaki A., *Igołomia – uwagi o małopolskim ośrodku ceramiki siwej*, „Archeologia” 1952, t. 3, s. 342–352.
- Żaki A., *Igołomia dole i niedole*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 9–10, s. 150–154.
- Żaki A., *Jeszcze o Igołomi*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 11–12, s. 197–199.

- Żaki A., *Nowe typy neolitycznej ceramiki malowanej z okolic Krakowa (puchary z Zofipola)*, „Przegląd Archeologiczny” 1949, t. 8, z. 1, s. 318–323.
- Żaki A., *Nowoodkryte ruiny budowli przedromańskiej na Wawelu. Uwagi wstępne*, „Studia do Dziejów Wawelu” 1955, t. 1, s. 71–111.
- Żaki A., *Ochrona zabytków na terenach Nowej Huty*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 3–4, s. 64–65.
- Żaki A., *Odkrycia w Igołomi będą zabezpieczone*, „Z Otchłani Wieków” 1948, R. 17, z. 1–2, s. 27.
- Żaki A., *Piec garncarski i dymarka w Igołomi*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 11–12, s. 205.
- Żaki A., *Pierwszy w Polsce grób kultury ceramiki promienistej (w Igołomi)*, „Z Otchłani Wieków” 1949, R. 18, z. 9–10, s. 154.
- Żaki A., *Poziomy wawelskiego podwórca arkadowego (doniesienie tymczasowe)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, t. 52, nr 2, s. 146–148.
- Żaki A., *Problemy archeologiczne na Wawelu*, „Od A do Z”, 6 IX 1953, nr 37 (141).
- Żaki A., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Wawelu w 1950 r.*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, t. 52, nr 1, s. 56–62.
- Żaki A., *Stanowisko późno lateńskie w Zofipolu, pow. Miechów*, „Przegląd Archeologiczny” 1948, t. 8, z. 1, s. 67–72.
- Żaki A., *Tymczasowe sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych na Wawelu w pierwszej połowie r. 1951*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, t. 52, nr 9, s. 816–818.
- Żaki A., *Uwagi o małopolskim ośrodku produkcji ceramiki siwej*, „Archeologia” 1949, t. 3, s. 342–352.
- Żaki A., *Z pradziejów wzgórza wawelskiego*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 5–6, s. 75–86.
- Żaki A., *Złożenie stałej stacji naukowej w Igołomi*, „Z Otchłani Wieków” 1951, R. 20, z. 3–4, s. 65.
- Żukow-Karczewski M., *Badania archeologiczne na terenie obecnej dzielnicy Nowa Huta i kombinatu im. Lenina oraz okolic w latach 1949–1957*, [w:] *Klęska ekologiczna Krakowa. Przyczyny, teraźniejszość, perspektywy ekorozwoju miasta*, red. M. Gumińska, A. Delmore, Polski Klub Ekologiczny, Kraków 1990, s. 272–280.
- Żurowski J., *Sprawozdanie z działalności państwowego Urzędu konserwatorskiego na okręg krakowski*, „Wiadomości Archeologiczne” 1921, t. 6, s. 169–179.
- Żurowski K., *Gniezno – stołeczny gród pierwszych Piastów*, [w:] *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965, s. 61–90.
- Żurowski K., *Ostrów Lednicki w świetle ostatnich badań archeologicznych*, „Archeologicz-ké Rozhledy” 1952, R. IV, s. 424, 433–436.
- Żurowski K., *Pierwsza stolica Polski w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14–17 września 1958 r.*, cz. 1: *Referaty*, t. 1, Polskie Towarzystwo Historyczne, Warszawa 1958, s. 45–53.
- Żurowski K., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Górze Lecha w Gnieźnie w latach 1948–1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 2, s. 89–112.

- Żurowski K., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w latach 1949–1951*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1953, t. 2, s. 113–125.
- Żurowski K., *Wyniki z badań wykopaliskowych na Górze Lecha w r. 1951*, „*Z Otchłani Wieków*” 1951, R. 20, z. 9–11, s. 175–177.
- Żurowski K., *Z ostatnich odkryć na Ostrowie Lednickim*, „*Z Otchłani Wieków*” 1952, R. 21, z. 3, s. 106–109.
- Żurowski T., *Błędne pomiary w technice wykopaliskowej*, „*Z Otchłani Wieków*” 1948, R. 17, z. 5–6, s. 76–80.
- Żurowski T., *Cechy warstw kulturowych*, „*Z Otchłani Wieków*” 1951, R. 20, z. 5–6, s. 101–103.
- Żurowski T., *Konserwatorska nienaruszalność w pracach wykopaliskowych*, „*Z Otchłani Wieków*” 1953, R. 22, z. 2, s. 57–62.
- Żurowski T., *Pomiar w technice wykopaliskowej*, „*Z Otchłani Wieków*” 1947, R. 16, z. 9–10, s. 136–141.
- Żurowski T., *Uwagi na marginesie studiów nad metodami badań warstw kulturowych w prehistorii polskiej W. Hołubowicza*, „*Światowit*” 1948–1949, t. 20, s. 411–480.

Strony internetowe

- Jurek T., *Narodziny Słownika historyczno-geograficznego ziem polskich w średniowieczu. Wprowadzenie*, www.sloownik.ihpan.edu.pl [dostęp: 15.05.2018].
- Karolak Z., *Zamek królewski w Poznaniu w świetle badań archeologicznych*, www.trakt.poznan.pl [dostęp: 4.08.2018].

SPIS ILUSTRACJI

Il. 1.	W ciemnych okularach Aleksander Gieysztor, obok Zdzisław Adam Rajewski podczas wizyty w Biskupinie (1951). Za: <i>Badacze Biskupina</i> , red. A. Grossman, W. Piotrowski, Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, Wrocław–Biskupin 2005.....	72
Il. 2.	Kazimierz Majewski. Za: <i>Poczet archeologów</i> , „Z Otchłani Wieków” 1971, R. 37, z. 4, s. 41–43.....	73
Il. 3.	Mapa stanowisk archeologicznych KBnPPP. Oprac. graficzne J. Gołębiowska.	91
Il. 4.	Mapa wykopów archeologicznych w Gdańsku w latach 1948–1953. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: <i>Gdańsk wczesnośredniowieczny</i> , t. 1, red. J. Kamińska, Gdańsk 1959.	114
Il. 5.	Mapa wykopów archeologicznych w Szczecinie. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: M. Rulewicz, <i>Z dziejów wczesnośredniowiecznego Szczecina</i> , [w:] <i>Z przeszłości Szczecina</i> , red. W. Hensel, seria: Popularnonaukowa Biblioteka Archeologiczna, nr 12, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Szczecin 1964, s. 51.....	123
Il. 6.	Mapa stanowisk archeologicznych w Biskupinie badanych w latach 1948–1953. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: Z. Rajewski, <i>1000 lat Biskupina i jego okolic</i> , Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1958, s. 18.	134
Il. 7.	Ekspedycja giecka (1950), od lewej: Wincenty Kłosowski, NN, Zofia Hołowińska, NN, Stanisław Kurnatowski, Edward Dąbrowski (zastępca kierownika), Bolesław Jarot, NN, Bogdan Kostrzewski (kierownik). Fot. MAP, Album Giecz, nr inw. 126. Opis za: A.M. Wyrwa, <i>Gdzie-giecz: scire est reminisci. Krótka historia wydobywania z zapomnienia rezydencji piastowskiej</i> , Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Dziekanowice–Lednica 2014, s. 88.	139
Il. 8.	Mapa wykopów archeologicznych w Gieczu w latach 1949–1953. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: B. Kostrzewski, <i>Sprawozdanie z badań w Gieczu w 1953 r.</i> , „Sprawozdania Archeologiczne” 1956, t. 2, s. 130. Legenda: stanowisko 1 – grodzisko, stanowisko 2 – podmokłe tereny nad rzeką Moskawą, stanowisko 3 – kościół Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja we wsi Giecz (dawna osada przygródowa).	141
Il. 9.	Kazimierz Żurowski. Za: G. Mikołajczyk, K. Żurowski (1909–1987). <i>Gnieźnianin z wyboru</i> , „Gniezno. Studia i Materiały Historyczne” 1990, t. 3, s. 279–288.	148
Il. 10.	„Oszałowany” wykop na Górze Lecha w Gnieźnie. Ze zbiorów Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie.	149

Il. 11.	Roman Jakimowicz. Za: J. Kostrzewski, <i>Śp. Roman Jakimowicz, „Z Otchłani Wieków”</i> 1951, R. 20, z. 3–4, s. 37–40.....	154
Il. 12.	Mapa stanowisk archeologicznych na Ostrowie Rzępowskim w Kruszwicy badanych w latach 1948–1953. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: R. Jakimowicz, <i>Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kruszwicy w latach 1948–1949</i> , „ <i>Studia Wczesnośredniowieczne</i> ” 1952, t. 1, s. 99–117.....	155
Il. 13.	Ostrów Lednicki – mapa wykopów archeologicznych w latach 1948–1951. Oprac. J. Gołębiowska za: K. Żurowski, <i>Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w latach 1949–1951</i> , „ <i>Studia Wczesnośredniowieczne</i> ” 1953, t. 2, s. 113–125.	160
Il. 14.	Teren badań archeologicznych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w latach 1938–1939 i 1946–1953. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, <i>Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej</i> , t. 5, Wrocław 1980, s. 148. ...	169
Il. 15.	Strzelno – szkic sytuacyjny domniemanego grodziska. Kolorem czerwonym zaznaczono rozpoczęte wykopy. MAP–IAiE–2/3, Strzelno–Wzgórze Kościelne, K. Józefowiczówna, <i>Dziennik z badań 1950 rok.</i>	176
Il. 16.	Trzemeszno. Lokalizacja wykopów archeologicznych w obrębie zespołu klasztornego w Trzemesznie na tle reliktyw murów. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, A. Łosińska, <i>Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej</i> , t. 7, Toruń 1995, s. 79.	179
Il. 17.	Plan wykopów na Górze Zamkowej w Cieszynie. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie A. Kietlińska, <i>Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949–1954</i> , „ <i>Materiały Wczesnośredniowieczne</i> ” 1960, t. 5, s. 63–98.	182
Il. 18.	Plan wykopów w Niemczy. Za: W. Hołubowicz, <i>Niemcza Śląska</i> , [w:] <i>Z przeszłości Śląska</i> , seria: Popularnonaukowa Biblioteka Archeologiczna, nr 5, red. W. Hensel, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa 1960, s. 79–86.	186
Il. 19.	Niemcza. Widoczny w wykopie fragment wczesnośredniowiecznego wału obronnego. Ze zbiorów IAiE PAN, Oddział we Wrocławiu.	187
Il. 20.	Opole – Ostrówek, 1954 rok. Od lewej: W. Hensel, W. Hołubowicz, NN. Za Archiwum IAiE PAN, Oddział we Wrocławiu.....	190
Il. 21.	Opole – Ostrówek, 1953 rok. Za: Archiwum IAiE PAN, Oddział we Wrocławiu.	192
Il. 22.	Plan wykopów na szczycie Ślęzy (1949–1951). Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie H. Cehak-Hołubowicz, <i>Dzieje Ślęzy na podstawie analizy ceramiki z wykopów na szczycie</i> , [w:] <i>Śladami dawnych wierzeń. Materiały z sesji w Sobótce</i> , 30 IX 1974, Towarzystwo Miłośników Ziemi Ślęzańskiej, Wrocław 1977, s. 7–29.	195
Il. 23.	Plan wykopów na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie planu zbiorczego wykopów na Ostrowie	

Tumskim we Wrocławiu autorstwa mgr. Krystiana Chrzana z IAI PAN, Oddział we Wrocławiu.	201
Il. 24. Wrocław – Ostrów Tumski: widok ogólny wykopu V (1950). Ze zbiorów IAI PAN, Oddział we Wrocławiu.....	203
Il. 25. Andrzej Żaki i Tadeusz Reyman, Igołomia. Ze zbiorów MAK, Teczka stanowiska Igołomia, pow. Miechów.	206
Il. 26. Po doktoracie S. Buratyńskiego i J. Marciniaka. Od lewej: Tadeusz Reyman, Helena Burhardówna, Józef Marciniak, Rudolf Jamka, Stanisław Buratyński, Kazimierz Bielenin, p. Baran – księgowy (opis na odwrocie zdjęcia). Ze zbiorów MAK, Teczka stanowiska Igołomia, pow. Miechów.	210
Il. 27. Prace ratowniczo-badawcze na terenie Nowej Huty w latach 1949–1952. Legenda: Stanowisko nr 1 – we wsi Mogiła, rejon szpitala im. S. Żeromskiego, odkryto stanowisko wielokulturowe o pow. ok. 8 ha; w listopadzie i grudniu 1951 roku pracami ratowniczo-badawczymi kierował S. Buratyński, w 1952 roku – E. i R. Hachulscy. Stanowisko nr 2 – na terenie zalewowym, na łąkach Mogiła-Kujawy odkryto zabytki archeologiczne z okresu wpływów rzymskich, 1951. Stanowisko nr 3 – na terenie zalewowym, na łąkach Mogiła-Kujawy, bliżej załomu drugiej terasy lewego brzegu Wisły, na wysokości wielkiej pompowni wody przemysłowej, odkryto zabytki archeologiczne z okresu lateńskiego i okresu wpływów rzymskich, 1951. Stanowisko nr 4 – na polach wsi Branice odkryto zabytki archeologiczne z młodszej epoki kamienia, 1951. Stanowisko nr 5 (Wyciąże I) – na polach wsi Wyciąże odkryto stanowisko wielokulturowe o pow. ok. 12 ha; w latach 1950–1952 zbadano tam teren o pow. 600 arów. Stanowisko nr 6 (Wyciąże II) – w związku z budową linii kolejowej z Ruszcy do Podłęża na terenie pierwszej, zalewowej terasy lewego brzegu Wisły odkryto jamy z ceramiką „siwą”. Stanowisko nr 7 – w przysiółku Cło w Kościelnikach, w związku z budową szosy objazdowej od Cła w kierunku Niepołomic odkryto trzy piece garncarskie typu igołomskiego oraz kilka ziemianek z młodszej epoki kamienia; pracami ratowniczo-badawczymi, podjętymi wczesną wiosną 1950 roku kierowała M. Trzepaczówna (Cabalska). Stanowisko nr 8 – w Ruszcy, podczas budowy drogi, w ogrodzie plebanii, w sąsiedztwie kościoła odkryto ziemianki wczesnośredniowieczne, 1952. Stanowisko nr 9 – na polach wsi Krzesławice, podczas budowy linii kolejowej, na głębokości ponad 10 m, odkryto szkielet mamuta (szkielet został zniszczony przez robotników, jego rozbite szczątki wywieziono wraz z ziemią na budowany nasyp kolejowy), 1952. Stanowisko nr 10 – na terenie wsi Krzesławice, podczas budowy mostu na rzece Dłubni odkryto ziemianki kultury trzcinieckiej, 1952. Stanowisko nr 11 – w Bienieczkach, w pobliżu młyna podczas budowy drogi odkryto ślady osadnictwa z młodszej epoki kamienia; prace prowadzili E. i R. Hachulscy, 1952. Stanowisko nr 12 – podczas budowy osiedla odkryto osadę kultury wstęgowej rytej (z braku pracowników	

- i funduszy zbadano tylko te tereny, gdzie miały stanąć bloki mieszkalne – pozostawiono nieprzebadane tereny pod drogami i zieleńcami). Stanowisko nr 13, 14, 15 – badania prowadziło Kierownictwo Prac Wykopaliskowych w Igołomi. Źródło: S. Buratyński, *Dwudziestolecie badań archeologicznych na terenach Huty im. Lenina i Nowej Huty*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1970, t. 22, s. 255–257; idem, *Tymczasowe sprawozdanie z prac ratowniczo-badawczych terenie Nowej Huty za lata 1950–1952*, „Z Otchłani Wieków” 1952, R. 22, z. 3, s. 104–115. 216
- Il. 28. Mapa wykopów archeologicznych na wzgórzu wawelskim w latach 1948–1953. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: A. Żaki, *Problemy archeologiczne na Wawelu*, „Od A do Z”, 6 IX 1953, nr 37 (141). 220
- Il. 29. Gabriel Leńczyk i Renata Rogozińska (?). Dziedziniec arkadowy na Wawelu. Ze zbiorów MAK, Teczka stanowiska Kraków-Wawel. 224
- Il. 30. Mapa wykopów archeologicznych w opactwie OO. Benedyktynów w Tyńcu w latach 1949–1951. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: G. Leńczyk, *Badania wykopaliskowe w Tyńcu w latach 1948–1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3, s. 259–270. 232
- Il. 31. Wiślica – grodzisko „na łąkach”. Zofia Wartolowska oprowadza gości po terenie wykopalisk. Ze zbiorów WA UW. 240
- Il. 32. Prace wykopaliskowe na majdanie grodziska „na łąkach” w Wiślicy. Ze zbiorów IA UW. 242
- Il. 33. Ekspedycja lutomska. W pierwszym rzędzie (od lewej) stoją: A. Abramowicz, NN, K. Jażdżewski, S. Madajski, J. Kmiecinski, w drugim – A. Nadolski, NN, NN, NN, A. Wilk. Ze zbiorów IAiE PAN, Oddział w Łodzi. 247
- Il. 34. Baza archeologiczna w Lutomiersku. Przy stoliku siedzą (od lewej): A. Wilk, T. Poklewski, J. Kmiecinski, za nimi stoi A. Abramowicz. Ze zbiorów IAiE PAN, Oddział w Łodzi. 247
- Il. 35. Tum pod Łęczycą. Od lewej J. Kamińska, NN, S. Madajski, NN, A. Abramowicz, A. Nadolski, A. Wilk. Ze zbiorów IAiE PAN, Oddział w Łodzi. 251
- Il. 36. Plan wykopów na Zamku Królewski w Warszawie w latach 1949–1952. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: Plan piwnic z lokalizacją miejsc prac badawczych. Ze zbiorów PMA, Teczka Warszawa-Zamek Królewski. 257
- Il. 37. Grodzisko w Błoniu – Rokitnie. Ze zbiorów PMA. 259
- Il. 38. Bródno Stare (ob. Warszawa-Bródno Stare). Krystyna Musianowicz (w środku) oprowadza gości po wykopaliskach. Interesującym znaleziskiem związanym z grodem jest skrzynia na zboże odsłonięta poniżej słupów bramy. We wnętrzu skrzyni znaleziono szczątki pożywienia (orzechy laskowe całe i łupiny, ziarna prosa) oraz dużą ilość kory brzozonej, którą wyłożono jej wnętrzu. Skrzynia ta znaleziona została poniżej podstawy wału, co może wskazywać na jej chronologię i pozwala twierdzić, że zapewne była użytkowana wcześniej niż gród. Być

- może służyła jako schowek na żywność dla budowniczych grodu. Drugą skrzynię odsłonięto na terenie osady, na północ od grodziska, w odległości ponad 60 m od jego wałów. Fot. ze zbiorów PMA. 261
- Il. 39. Ekspedycja łódzkich archeologów w Czerminie w 1952 roku. Stoją od lewej przy samochodzie ekspedycji „Mamucie”: Józef Karbowski, Stanisław Więcek, Andrzej Zbierski, S. Madajski, A. Nadolski, A. Abramowicz. Ze zbiorów IAI PAN, Oddział w Łodzi. 265
- Il. 40. Gródek Nadbużny. Plan sytuacyjny stanowisk „milenijnych”. Oprac. graficzne J. Gołębiowska na podstawie: T. Liana, T. Piętka, *Osada z okresu wpływów rzymskich w Gródku Nadbużnym*, pow. Hrubieszów, „Wiadomości Archeologiczne” 1958, t. 21, s. 373–382. 267

INDEKS OSÓB

A

Abramowicz Andrzej 7–9, 17, 31, 36, 60,
62, 63, 65, 67, 72, 73, 81, 82, 104,
106, 109–111, 113, 177, 246–255,
265, 266, 268, 282, 295, 296, 312,
318, 324, 325, 331, 334, 344, 345
Alth Alojzy 218, 296
Antoniewicz Jerzy 40, 43, 66, 90, 151,
188, 296
Antoniewicz Włodzimierz 43, 44, 66,
67, 87, 88, 96, 101, 105, 106, 110,
123, 240, 241, 243, 244, 278, 279,
287, 291, 296, 306, 322, 326, 335
Arcichowski Artiem Włodzirowicz 64
Arnold Stanisław 65–67, 276, 296
Augustyniak Jerzy 245, 297

B

Balzer Oswald 29, 172, 297
Bandkie Jerzy Samuel 20
Barnycz H. 226
Berezowski 53
Bernhard Maria 43
Bernhardt Tadeusz 215
Bielenin Kazimierz 209–211, 213–215,
297, 343
Biliński Bronisław 66, 67, 152, 272, 274,
297
Bobiński Stanisław 57, 118, 123, 125,
290, 297
Bobrzyński Michał 21
Bocian Zygmunt 214, 215
Boege Werner 185
Bolesław Chrobry 25, 37, 87, 120, 138,
140, 143, 146, 159, 164, 167, 184,
200, 231, 249, 337
Bonusiak Andrzej 151

Borek Stanisław 222
Borowik Józef 43
Brykowscy Maria i Ryszard 245
Bryska Eleonora 246, 250
Brzetysław (książę czeski) 138, 140,
150, 161, 162, 174, 204
Buczek Karol 118, 238, 277, 298
Buko Andrzej 8, 111, 153, 298, 326
Buratyński Stanisław 66, 89, 206–210,
212–217, 231, 298, 299, 328, 343,
344
Burka Tadeusz 198

C

Cehak-Hołubowicz Helena 185, 190,
191, 193–196, 198, 288, 299, 342
Chłopocka Helena 54, 123, 125, 299
Chmielewska Maria 213
Chmielewski Waldemar 112, 113, 115,
213, 246, 311
Chodyncki Kazimierz 27
Chowański Czesław 231
Chudziakowa Jadwiga 174, 177, 180,
299, 300, 301
Ciosmak Edward 226, 227
Cnotliwy Eugeniusz 126, 127, 300, 333
Cofta Aleksandra 89, 109, 113, 137, 157,
158, 170, 258, 260, 286, 287, 294,
300, 306, 307
Czekanowski Jan 38, 67, 300

Ć

Ćwirko-Godycki Michał 159

D

Dalbor Witold 147, 300
Daniszewski Tadeusz 65

Dąbrowski Edward 138, 139, 151, 170,
171, 288, 294, 300, 341
Dąbrowski Jan 29, 43, 173, 225, 306
Dembiński Bronisław 27
Dębnicki Antoni 43
Dobrowolska Małgorzata 57, 277, 301
Dobrowolski Tadeusz 43, 225
Dobrzański S. 226
Dobrzycki Jerzy 53
Domański Grzegorz 11, 193, 196–198,
301
Drewko Michał 42, 43, 66, 123, 151,
152, 267, 285–288, 295, 301
Dutkiewicz Józef 213, 225, 228, 230
Dybowski Stefan 10, 51, 151
Dylik Jan 32, 278, 302
Dymaczewski Aleksander 170, 171, 288,
294, 302
Dziembor A. 198

E

Engels Fryderyk 62

F

Filipowiak Władysław 110, 124, 128,
130, 131, 181, 302, 332, 337
Frank Hans 220
Friedbergowa Maria 272, 273

G

Gabalówna Lidia 116, 246, 250
Gajewski Leszek 209–211, 259, 293,
303, 326
Gall Anonim 49, 138
Gallus Jan 100
Gardawski Aleksander 52, 66, 67, 113,
151, 246
Gąsiorowska Natalia 65
Gąsiorowski Stanisław 43
Gąssowski Jerzy 22, 56, 58, 72, 136, 137,
242, 256, 257, 268, 285–287, 303
Gediga Bogusław 132, 191, 193, 213,
298, 304, 327
Geron (margrabia Marchii Wschodniej)
38

Geschwendt Fritz 193, 196
Gierlach Bogusław 256, 257, 262, 303,
304
Gieysztor Aleksander 42–44, 47–52, 55,
58, 60, 61, 63, 64, 66, 68–73, 75,
77, 78, 80, 81, 83, 84, 96–98, 104,
105, 107, 123, 153, 163, 167, 175,
177, 178, 182, 199, 211, 213, 243,
245, 256, 258, 260, 266, 268, 273,
275, 276, 279, 281, 291, 304, 305,
310, 314, 320, 326, 331, 341
Gozdowski Marian 151, 295
Górna Dorota 242, 243
Górski Karol 43, 111, 116, 156, 305, 306
Griekow Borys Dmitrijewicz 53, 64,
264, 283
Grygiel Ryszard 248, 255, 306, 328, 331
Guerquin Bohdan 42, 43, 53, 66, 76,
123, 147, 189, 221, 225, 245, 256
Gumowski Marian 159

H

Hachulska-Ledwos Renee 189, 215,
216, 227, 228, 343
Hachulski Emil 189, 214, 215, 216, 227,
228, 343
Hawrot Jerzy 60, 198, 199, 306
Hendel Zygmunt 218, 219, 301
Henryk I Brodaty 194, 198
Hensel Witold 31, 36, 38–43, 45, 52,
54, 66, 67, 69, 74–78, 81, 82, 88,
91, 101, 103, 109, 110, 116, 123,
126, 129, 135, 136, 146, 147, 150,
154, 156–158, 161, 164–166,
168–170, 172, 173, 175, 179–181,
186, 190, 200, 211, 249, 281, 286,
288, 294, 296, 302, 304, 306–308,
311, 316, 319, 321, 322, 325, 328,
329, 331, 336, 338, 341, 342
Herbst Stanisław 63, 66, 260, 264, 276,
296, 304, 308, 327
Herder Johann Gotfried 18, 39
Hilczer-Kurnatowska Zofia 35, 82, 161,
165, 169, 170, 175, 179, 180, 308,
342

Hitler Adolf 24

Holas Aleksander 42, 175, 177, 178, 308

Holtzman Robert 21

Hołowińska Zofia 90, 137, 139, 341

Hołubowicz Włodzimierz 56, 60, 66, 67,
81, 88, 94, 95, 97, 101–106, 185,
186, 188, 190–192, 194–196, 198,
284–288, 293, 296, 308, 309, 311,
340, 342

Hornung Zbigniew 43

I

Ibrahim ibn Jakub 37

J

Jabłoński Henryk 65

Jadwiga (królowa Polski) 218, 227, 291,
298

Jagosz-Zarzycka Zofia 184, 185, 306,
318, 330

Jakimowicz Roman 32, 39, 43, 51, 52,
66, 67, 76, 87–89, 93, 101, 123,
154–158, 258, 260, 278, 283, 285,
309, 310, 342

Jamka Irena 215

Jamka Rudolf 42, 43, 52, 66, 67, 87, 88,
94, 101, 109, 123, 189, 190, 200,
201, 210, 212, 217, 225, 228, 286,
291, 292, 298, 310, 333, 343

Janowska Barbara 209

Jasienica Paweł (właśc. Leon Jan Beynar)
71, 137, 181, 229, 234, 239, 282,
310

Jaworska Krystyna 122

Jaworska Marianna 122

Jażdżewski Konrad 44, 52, 60, 61, 66,
74–77, 82, 88, 91–94, 100, 101,
104–106, 112–119, 123, 205,
246–251, 253, 264–266, 268, 269,
285, 292, 310, 311, 344

Jordan (pierwszy biskup Polski) 165,
172, 174

Józefowiczówna Krystyna 88, 89, 110,
166, 167, 175–180, 287, 288, 291,
294, 311, 313, 342

K

Kaczmarczyk Kazimierz 30, 66, 312

Kadłubek Wincenty 14, 21, 37, 238

Kajzer Leszek 13, 110, 252, 312

Kalaga Joanna 242, 243

Kamińska Janina 59, 109, 112, 114–116,
118, 119, 250, 251, 303, 304, 306,
312, 317, 341, 344

Kaput Wanda 226, 227

Karwasińska Jadwiga 272, 275, 313

Kazimierz Wielki 34, 37, 156, 217, 245

Każmierczyk Józef 110, 185, 186, 190, 191,
193, 194, 203, 204, 286, 288, 313

Kępiński Zdzisław 42, 43, 52, 63, 64,
66, 75, 76, 81, 88, 103, 147, 163,
165–167, 175, 177, 178, 255, 313

Kętrzyński Stanisław 15, 43, 325

Kiersnowski Ryszard 52, 54, 59, 66, 71,
74, 79, 81, 88, 107, 123–125, 128,
130, 199, 200, 280, 288, 313, 314

Kieszkowski Witold 42, 43, 52, 70, 80,
112, 123, 160

Kietlińska Alina 43, 76, 88, 181–184,
286, 314, 342

Klaudiusz Ptolemeusz 89

Kmiecński Jerzy 113, 115, 117, 118,
213, 246, 247, 295, 314, 344

Knie Henryk 166, 177, 178, 294, 314

Koczy Leon 27, 127, 128, 314

Kolowiec Stanisław 226

Kołbutówna Maria 113, 116, 246

Kołątaj Bolesław 226–228

Koneczny Jan 207

Konrad I Mazowiecki 259

Kormanowa Żanna 65

Kosmas (kronikarz praski) 138

Kossina Gustaf 24, 27

Kostrzewski Bogdan 66, 76–78, 88, 138–
143, 285, 286, 287, 315, 332, 341

Kostrzewski Józef 26–32, 36, 39, 40, 42–
45, 67, 75, 101, 116, 123, 128–
130, 132, 133, 145–147, 164, 205,
249, 305, 306, 315, 316, 329, 342

Kowalczyk Elżbieta 199, 200, 316

Kowalczyk M. 272, 273

- Kowalenko Władysław 32, 43, 125, 278, 316
 Kowalski Józef 14, 65, 316
 Kozierowski ks. Stanisław 27
 Kozioł Jan 231, 234, 236
 Koziołówna Anna 231
 Kozłowska-Budkowa Zofia 272–274
 Kozłowski Walery 143
 Kóčka-Krenz Hanna 167, 168, 173, 174, 244, 316, 317, 330
 Kóčka Wojciech 31, 87, 88, 106, 123, 164, 189, 190, 199, 201, 202, 286–288, 316
 Krassowska 79
 Kręgielska J. 54, 124
 Krotowski Kazimierz 21
 Król Aleksander 256
 Krzemińska-Fafius Zofia 122
 Kubiak Władysław 272, 275
 Kulczyński Janusz 214, 215
 Kunkel Otto 128, 129
 Kupfer Franciszek 275, 338
 Kupiec Zbigniew 231
 Kürbisówna Brygida 272–274
 Kuś Wiesław 184, 318
- L**
- Labuda Gerard 21, 23, 37, 38, 42, 43, 45, 48, 57, 60, 66, 109, 117, 124, 125, 127–129, 199, 271, 272, 274, 277, 288, 290, 301, 302, 319, 328, 333, 335, 338
 Laubitz Antoni 31, 145–147, 319, 333
 Lech Jacek 8, 28, 35, 61, 74, 81, 102, 297, 314, 319, 334
 Leciejewicz Lech 121, 126, 127, 137, 170, 171, 250, 302, 319, 333
 Lehr-Spławiński Tadeusz 27, 38, 43, 66, 67, 77, 78, 320
 Lelewel Joachim 18, 19, 154, 159, 320
 Leńczyk Gabriel 42, 43, 52, 53, 87, 88, 221–225, 229–238, 285, 287, 292, 293, 320, 344
 Lepówna Barbara 109, 113, 116, 119, 246, 320
- Lestek (syn Siemowita i ojciec Siemomyśła) 238
 Lewestam Fryderyk Henryk 20
 Lewicki Marian 272
 Lewicki Tadeusz 59, 66, 76, 225, 272, 275, 279, 280, 320, 338
 Lipińska Olga 263, 320
 Lorentz Stanisław 10, 42–44, 47, 50, 52, 69, 70, 71, 74–77, 123, 255, 321
 Lutman Roman 43
- Ł**
- Łaciak Maria 122
 Łastowiecki Mateusz 162
 Łepkowski Józef 17, 154, 217, 321
 Łęga Władysław 32, 43, 116, 278, 321
 Łomnicki Jerzy 161
 Łosiński Władysław 109, 120, 121, 126, 127, 244, 301, 313, 321, 330, 333
 Łowmiański Henryk 38, 44, 67, 109, 264, 272, 321, 328
 Łozińska Halina 234
 Łuka Leon Jan 138, 170
 Łukasiewicz Kazimierz 31, 164
- M**
- Madajski Stanisław 113, 246, 247, 251, 265, 344, 345
 Majewski Alfred 220, 224, 227, 228, 292, 321
 Majewski Kazimierz 43, 45, 47, 52, 55, 58, 65, 66, 72–74, 81, 97, 98, 101, 105, 124, 152, 209, 211, 288, 291, 311, 321, 322, 341
 Maleczyński Karol 38, 43, 52, 59, 67, 88, 189, 194, 198, 199, 276, 277, 322
 Małachowicz Edmund 186, 202, 204, 304, 310, 322, 331
 Małecki Antoni 20, 21, 322
 Małowist Marian 43, 62, 67, 116
 Manteuffel Tadeusz 43, 44, 47, 63, 70, 71, 100, 264, 291, 296, 304, 327
 Manugiewicz Jan 67, 249
 Marciniak Józef 122, 123, 130, 210, 215, 286, 322, 343

Marszewski Tomasz 113, 213, 231
Maruszevska-Ziółkowska Hanna 113
Matejko Jan 217
Matuszewski Józef 57
Mazanetz Gustav 159
Michajłow 79
Michalska M. 226
Michałowski Kazimierz 43
Mieszko I 7, 16, 21, 25, 30, 37, 38, 40,
67, 87, 118, 120, 145–147, 150,
162, 164–168, 172, 174, 184, 238,
239, 244, 313, 336, 337
Mieszko II 140, 164
Mieszko Płatonogi 185
Mikołajczyk Gabriela 100, 135, 145,
148–150, 160, 161, 287, 288, 322,
323, 341
Mikucki Sylwiusz 43, 273
Milicer Hanna 279
Minkiewicz Witold 53, 221, 222, 225,
323
Moldenhawer Konstanty 279
Moszyński Kazimierz 43
Moździoch Sławomir 8, 92, 192, 193,
204, 323
Mühlen Bernt von zur 245
Münch Henryk 171, 323
Musianowicz Krystyna 43, 89, 260–262,
294, 295, 323, 324, 344

N

Nadolski Andrzej 52, 57, 66, 109, 110,
124, 247–255, 265, 266, 273, 285,
286, 291, 295, 296, 312, 324, 325,
344, 345
Nagiet I. 226, 250
Naruszewicz Adam 13–16, 315, 325
Nasz Adolf 66, 124, 188, 198–201, 285,
325
Niemcewicz Julian Ursyn 19
Niewiarowski Władysław 135, 208, 327,
334
Nosek Stefan 43, 109, 210, 215, 309, 325
Nowak Andrzej 161, 162
Nowothing Walter 185

O

Odrzywolski Sławomir 218, 305
Okolo-Kulak Andrzej 122
Ostrowska Elżbieta 189, 201, 202, 287,
288, 316, 326

P

Paluch Piotr 206
Pasenkiewicz Kazimierz 207
Pela Włodzimierz 245
Petersen Ernst 24, 185
Pfeiffer Jerzy 113, 246
Pianowski Zbigniew 229, 242, 243,
327
Piechowicz Stanisław 226, 227
Piotrowicz L. 45, 327
Piotrowski Wojciech 72, 131, 132, 134,
135, 303, 314, 317, 327, 341
Piwocki Ksawery 43
Plater E. 226
Plezia Marian 272, 274, 328
Podkowińska Zofia 43, 81, 209, 241,
260, 328
Podlacha Władysław 198
Poklewski-Koziell Tadeusz 100, 110,
246–255, 265, 266, 295, 296, 312,
324, 325, 328, 344
Potkański Karol 21, 218, 238, 239, 328
Proske Alfons 187
Pryliński Tomasz 218
Przemysł I (książę wielkopolski) 163
Przykowski Tadeusz 71
Przysiężna-Pizarska Magdalena 192,
193, 323

R

Raczyński Edward 159
Radomska Sławomira 246, 250
Rajewski Zdzisław Adam 31, 39, 42–44,
52, 55, 66, 72–74, 76, 81, 88, 89,
101, 105, 106, 124, 133–138, 167,
190, 255, 256, 258, 264–266, 268,
286, 328, 329, 341
Raschke Georg 181, 183, 184, 188
Rauhut Danuta 101, 209, 296, 328

Rauhut Lechosław 58, 105, 137, 189,
211, 213, 248, 262, 286–288, 329
Reyman Tadeusz 43, 66, 89, 101,
205–213, 215, 225, 227, 286, 287,
292, 293, 317, 329, 330, 343
Rębkowski Marian 11, 109, 121, 130,
131, 313, 330, 337
Rodzińska-Chorąży Teresa 140, 184,
185, 244, 306, 317, 330
Rogozińska Renata 66, 223, 224,
226–228, 344
Rosiak Stanisław 248, 250
Rudnicki Mikołaj 27, 157
Ruszczyńska Teresa 66, 88, 143, 163
Rutkowska-Płachcińska Anna 79,
272–274
Rutkowski Jan 27
Rybakow Borys Aleksandrowicz 56, 64,
284

S

Sawicki Ludwik 42, 43, 74, 77, 81, 87,
227, 260, 292, 331
Schulte Lambert 21
Szczaniecki Michał 67, 76–78, 124
Semkowicz Władysław 273, 275
Serejski Marian Henryk 15, 17, 44, 67,
272, 273, 289, 325, 331
Sieja Stefan 122
Siemomysł Lestkowicz 150, 238
Siemowit I mazowiecki 259
Siemowit (syn Piasta i Rzepichy) 18,
238
Skałkowski Adam 27
Ślaski Jacek 66, 142, 170, 294, 332
Smolka Stanisław 21
Sokołowski Marian 159, 218
Sokorski Włodzimierz 71, 79, 92
Srocki Bolesław 43
Stalin Józef 58, 64
Stanisław August Poniatowski 13, 14
Stanisławski Błażej 127–129, 131, 332,
337
Stobiecki Rafał 19, 33, 35, 61, 65–67,
306, 332

Szablowski Jerzy 69, 224, 225, 227, 228,
292, 333
Szafranski Włodzimierz 75, 109, 133,
135–138, 165, 286–288, 333
Szymański J. 226
Szyszko-Bohusz Adolf 147, 219–221,
223, 229, 231, 232, 333

Ś

Ślaski Kazimierz 59, 124, 276, 277
Świechowska Aleksandra 89, 255–257,
333
Świechowski Zygmunt 59, 111, 180,
277, 299, 326, 334
św. Wojciech 37, 111, 112, 120, 159,
171, 178, 180, 272, 294, 296, 301,
311

T

Terlecki Władysław 59, 280
Tomaszewski Zdzisław 88, 89, 245, 256
Tomkiewicz Władysław 44
Tomkowicz Stanisław 218, 219, 334
Trawkowski Stanisław 66, 80, 124
Treter Tomasz 13, 15, 312
Trietiałow Piotr Nikołajewicz 64
Trzepaczówna Maria (później Cabalska)
137, 213, 216, 343
Tyc Teodor 27, 172, 184, 306, 334
Tymieniecki Kazimierz 27, 38, 40,
42–45, 48, 91, 109, 121, 128, 129,
173, 238, 328, 334

U

Urbaniak Andrzej 122
Urbaniak Tadeusz 122
Urbańczyk Przemysław 8, 111, 120, 296,
302, 323, 326, 334
Uzdowska Teresa 60, 152, 153, 300, 335

W

Wachowiak B. 125, 335
Walgierz Wdały 230, 237, 238
Walicki Michał 42, 43, 175, 243, 335
Warnik-Bernhardtowa Lucyna 214, 215

- Wartołowska Zofia 40, 43, 67, 77, 88,
101, 110, 124, 240–244, 267, 276,
278, 279, 287, 291, 296, 306, 322,
335, 344
- Weyman Stefan 57, 277
- Widajewicz Józef 27, 38, 42, 44, 48,
127, 128, 173, 229, 238, 239,
321, 335
- Wieczorek Janusz 110, 248, 250–255,
295, 296, 312, 324
- Wieczorowska Helena 122
- Wieczorowski Tadeusz 43, 52, 88,
122–126, 129, 130, 286–288, 319,
336
- Wielowiejski Jerzy 66, 209
- Wierzbicki Andrzej 17, 18, 20, 21, 30,
336
- Wilde Karl August 128, 129
- Wilk Władysław 208, 247, 250, 251, 344
- Wiślański 157, 168, 213, 336
- Władysław Herman 158
- Władysław Jagiełło 227
- Wojciechowski Zygmunt 27–30, 36,
37, 39, 42, 44, 45, 48, 67, 107,
125, 127, 128, 143, 173, 306,
336, 337
- Wolfarth Włodzimierz 57
- Wolff Adam 32, 43, 277, 310
- Wolski Władysław 151
- Wołoszyn Marcin 264, 266, 269, 302,
303, 318, 319, 337
- Woronin Nikołaj Nikołajewicz 64
- Wrzosek Adam 159
- Z**
- Zachwatowicz Jan 43, 147, 165–167,
175, 243, 337
- Zajączkowski Stanisław 59, 250, 276, 277
- Zajchowska Stanisława 125, 277, 337
- Zakrzewski Stanisław 21, 38, 338
- Zakrzewski Zygmunt 154–156, 159,
175, 338
- Zalewski Józef Bohdan 19, 338
- Zbierski Andrzej 109, 112, 119, 250,
265, 266, 338, 345
- Zbigniew (książę polski) 158
- Zielińska Zdzisława 122, 139
- Zielonka Bonifacy 90, 157, 286
- Ziemowit, syna Piasta 154
- Zofia Holszańska (księżniczka litewska,
królowa Polski) 227
- Zygmunt III Waza 13
- Ż**
- Żaki Andrzej 31, 90, 206–208, 211, 213,
214, 220, 225–229, 292, 293, 308,
338, 339, 343, 344
- Żak Jan 24, 168, 170–172, 288, 294,
299, 308, 325, 338
- Żebrowski Teofil 217
- Żegiestowski Kazimierz 226–228
- Żurowski Józef 240
- Żurowski Kazimierz 52, 76, 88, 93, 100,
106, 124, 135, 137, 148–150, 160,
161, 285–288, 294, 322, 339–342
- Żurowski Tadeusz 8, 80, 95, 101, 102,
104, 124, 130, 288, 318, 340

INDEKS MIEJSCOWOŚCI

B

Bieńczyce 215, 216, 343
Biskupin 6, 28, 30, 31, 42, 43, 58, 63,
64, 72, 84, 88–90, 92, 101, 109,
131–138, 189, 207, 284–288, 303,
306, 312, 314, 317, 318, 320, 323,
327–329, 333, 341
Błonie – Rokitno 89, 255, 258–260, 344
Boników 90
Bródno Stare 89, 255, 258, 260–263,
294, 295, 313, 320, 323, 324, 327,
329, 344
Bruksela 18

C

Chodakówka 90
Cieszyn 50, 54, 87, 89, 90, 181–184,
286, 306, 314, 318, 342
Czermno – Czerwień 265, 266, 269, 295,
296, 302, 303, 311, 324, 338, 345

D

Dziekanka 100
Dzierzbietów 106, 253

E

Emaus 252, 253, 295

G

Garncarsko 198, 299, 309
Gdańsk 11, 23, 24, 26, 27, 37, 44, 49, 57,
59, 84, 87–90, 93, 103, 104, 105,
109, 111–120, 251, 265, 268, 269,
279, 283, 285, 291–293, 295–299,
301–306, 308, 310, 311, 312, 314,
316, 317, 320, 321, 324, 326, 327,
335, 338, 341

Giecz 49, 57, 58, 87–90, 95, 103, 131, 138–
145, 164, 173, 285–288, 294, 306,
313, 315, 317, 322, 332, 337, 341
Gnieszno 11, 30, 31, 39, 41–43, 45, 49,
54, 56, 58, 76, 84, 87–90, 92, 93,
100, 125, 131, 133, 140, 143–151,
154, 158–161, 164, 172, 173, 185,
189, 283–288, 294, 300, 305, 307,
310, 315–318, 321–323, 326, 330,
333, 334, 336, 337, 339, 341, 342
Gródek Nadbużny 171, 264–268, 269,
302, 306, 318, 320, 328, 345
Grójec (niegdyś Grodziec) 49, 87

H

Hrubieszów 56, 265–268, 289, 303, 320,
328, 345

I

Igołomia 68, 89, 90, 92, 109, 204–213,
217, 236, 286, 287, 293, 297, 299,
301, 303, 309, 317, 320, 326, 328,
330, 334, 337–339, 343, 344
Inowłódz 88, 89, 245, 297

J

Jedwabne 30
Jelenia Góra 53, 75, 77, 94, 99, 225, 290,
292
Jeziorko 90
Jómsborg 127–129, 131, 332

K

Kalisz 43, 44, 49, 51, 54, 66, 68, 87, 89,
90, 92, 131, 151–153, 245, 283,
285–289, 295, 297, 300, 301, 326,
335, 337

Kamień Pomorski 50, 87, 121

Kijów 21, 240

Kłeck 31, 164, 307

Kocobędz/Podobora 183

Kołobrzeg 50, 87, 121, 129

Kościelniki/Cło 209, 216, 343

Kraków 6, 11, 24, 53, 54, 56, 58, 60, 66,
67, 94, 95, 102, 109, 150, 154,
159, 190, 204–209, 212, 213,
216–218, 221, 225, 227–238, 240,
241, 271–274, 277, 280, 283–285,
289–293, 296, 297, 301, 304, 305,
310, 312, 314, 317, 320, 321, 325,
328, 330, 338, 339

Kruszwica 18, 19, 30, 37, 43, 49, 58, 84,
87–90, 109, 131, 154–159, 173,
283, 285, 294, 300, 302, 306–309,
321, 338, 342

L

Lachmirowice 90

Łąd 49, 87, 143

Lednica 84, 138, 139, 159, 161, 162,
337, 341

Lipsk koło Zamościa 267

Locarno 23

Lublin 50, 56, 87, 264, 290

Lutomiersk 59, 64, 84, 88–90, 92, 109,
110, 245–249, 285, 296, 306, 310,
311, 325, 344

Lwów 29, 73, 297

Ł

Łęczycza 44, 49, 59, 64, 84, 87–90, 100,
104, 106, 110, 112, 115, 245,
248–255, 265, 286, 291, 292, 295,
296, 306, 311, 312, 321, 324, 325,
328, 331, 344

Łódź 11, 54, 59, 60, 67, 104, 108, 110,
113, 170, 213, 245–249, 251–253,
255, 265, 285, 291, 292, 297, 306,
310, 324, 325, 328, 331, 344, 345

M

Mietlnica 158

Mniszki 118

Mogiła 212, 215, 216, 343

N

Nasielsk 49, 87

Nieborów 55, 67, 85, 89, 96, 102, 124,
136, 277, 284

Niemcza 84, 89, 181, 185–187, 191,
286, 308, 309, 335, 342

Nowa Huta 6, 11, 68, 89, 93, 94, 204,
207–210, 212–217, 293, 294, 297,
298, 305, 309, 325, 328, 330, 339,
343, 344

O

Opawa 181

Opole 24, 31, 39, 50, 56, 58, 59, 88–90,
102–106, 164, 180, 181, 187–193,
279, 286–291, 293, 296, 298, 299,
309, 310, 316, 323, 325, 329, 333,
342

Osieczna 55, 58, 60, 83, 90, 96, 105, 285,
289, 290, 303, 329

Ostrówek 56, 58, 88, 89, 102, 104, 181,
187–193, 291, 298, 309, 310, 323,
342

Ostrów Lednicki 49, 54, 87–89, 131,
159–163, 170, 172, 173, 285, 286,
294, 302, 305, 321, 338–340, 342

Ostrów Rzępowski 154–156, 285, 338,
342

Ostrów Tumski 31, 42, 54, 58, 75, 88,
89, 92, 131, 164–174, 177, 181,
200–204, 286, 287, 288, 291, 294,
302, 307, 308, 310, 314, 316, 317,
322, 323, 325, 336, 338, 342, 343

Otwock 63, 67, 264, 296, 304, 327

P

Paulinum k. Jeleniej Góry 53, 75, 77, 94,
99, 290

Piwonice pod Kaliszem 153, 288, 295, 300

Płock 49, 87

Pobiednik Wielki 205, 209, 293, 302,
329, 330

Poznań 9, 11, 24, 26, 27, 30, 31, 38,
40–43, 45, 49, 53, 54, 56, 58–60,
67, 69, 74–78, 80, 84, 87–90, 92,
94, 95, 103, 108, 110, 131, 133,
143–146, 150, 151, 158, 159, 161,
163–174, 177, 189, 213, 246, 272,
273, 276, 279, 283, 284, 286, 288,
291, 294, 298, 299, 302, 307, 308,
311–314, 316, 317, 320, 322, 332,
334, 336, 338, 340, 342

Praga 55, 66, 181, 240

Przemysł 267

R

Radziejowice 99

Ruszcza 215, 216, 343

Rzępów 155

S

Sandomierz 50, 87

Santok 31, 164

Sąsiadka (Sutiejsk) 31, 240, 241, 267,
335

Seeburg 129

Sieradz 49, 87

Sobótka 23, 38, 50, 84, 87–89, 181,
193–199, 285, 286, 299, 306, 309,
317, 322, 325, 335, 342

Sopot 55, 68, 80, 273, 279, 281, 289, 290

Sosnowiec 56

Strzelno 41, 45, 89, 90, 103, 131, 154,
166, 174–177, 287, 288, 291, 294,
300, 301, 308, 313, 321, 327, 331,
333, 335, 342

Szczecin 11, 24, 49, 54, 56, 57, 84,
87–90, 93, 100, 103, 110, 111,
121–131, 215, 286–288, 290,
299–302, 314, 316, 319, 321, 322,
331, 333, 335, 336, 337, 341

Ś

Ślęża-Sobótka 50, 87–89, 181, 185, 191,
193–198, 285, 286, 299, 301, 309,
315, 337, 342

Śrem 143

T

Targówek 263, 327

Toruń 26, 27, 30, 32, 51, 90, 101, 116,
135, 177, 276, 302, 309, 321, 336

Trelleborg 129

Tropiszów 205–207, 209, 212, 293, 330

Trzemeszno 41, 45, 53, 54, 84, 88, 89,
131, 154, 166, 174, 178–180,
284, 294, 299–301, 311, 321,
336, 342

Tum pod Łęczycą 84, 88, 100, 112, 245,
249–253, 286, 291, 292, 295, 321,
324, 344

Tyniec 50, 87–90, 151–153, 204, 219,
221, 229–238, 287, 292, 293, 295,
301, 312, 317, 320, 344

W

Wały Śląskie 88, 89, 181, 199, 200, 298,
305, 314

Warszawa 9, 11, 13, 15, 43, 47, 52–57,
59, 60, 63, 64, 67, 74, 77–80, 84,
89, 94, 96, 97, 99, 101, 105, 108,
112, 129, 151, 191, 215, 217, 227,
230, 240, 246, 252, 255–258, 260,
262, 263, 272, 276, 277, 279, 280,
283–285, 289, 290, 294, 295, 299,
303, 304, 321–324, 327, 331–333,
344

Wawel 11, 50, 53, 56, 66, 84, 87–90, 94,
204, 217–231, 236, 239, 283, 284,
289–293, 296, 298, 300, 301, 305,
316, 317, 320, 321, 327, 331–334,
338, 339, 344

Wesółki 153

Wietrzna-Bóbrka 90

Wiślica 43, 50, 59, 83, 87–90, 99, 110,
204, 237–244, 279, 287, 291,
293, 296, 305, 326, 330, 335,
336, 344

Wolin 31, 49, 54, 87, 88, 90, 110, 111,
121, 125, 127–131, 288, 302, 314,
322, 332, 334, 336, 337

Wrocław 11, 24, 38, 45, 46, 50, 53, 55,
57, 58, 67, 77, 87–90, 94, 96, 97,

103, 106, 108, 132, 181, 185–187,	Z
189–194, 197, 200–204, 284,	Zagórzyn 153
286–291, 301, 304, 307, 310, 315,	Zawodzie 49, 153
316, 319, 322, 325, 327, 331, 334,	Zofińpole 206, 207, 208, 209, 212, 298,
342, 343	301, 330, 339
Wyciąże 213, 215, 216, 343	Zwierzyniec 60

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77